

АПСНЫ
АТЦААРАДЫРРАҚӘА РАКАДЕМИА
Д.И. ГӘЛИА ИХЪЗ ЗХУ АҒСУАТЦААРАТӘ ИНСТИТУТ

АПСНЫ
АТЦААРАДЫРРАҚӨА
РАКАДЕМИА
Д. И. ГӨЛИА ИХЪЗ ЗХУ
АПСУАТЦААРАТӨ ИНСТИТУТ

**АПСУА
ЖӨЛӨР
РЕЯТЫЦ
РЕНАМТА**

12 ТОМКНЫ

ХААМТАЗТӨИ АПСУА ФОЛЬКЛОР

11 АТОМ

АИ
Акәа - 2017

Хаамтазтәи апсуа җапыцтә рҗиамтақәа

Атом еикәдыршәеит, акыпҗхь иаздырхиеит

А. Е. Ашәбеи В. А. Кәаҗәаниеи

Апҗхәжәеи азгәатақәеи иҗит афилологиатә
тҗаарадыррақәа рдоктор, ААР алахә.-корр.

В. А. Кәаҗәаниа

Томрацәалатәи атыжымта апроеҗт кәитцеит, асериа азеипш ап-
хәажәа иҗит, азеипш редаҗиагь азиуит афилологиатә тҗаарадыр-
рақәа рдоктор, апрофессор, Апсны Атҗаарадыррақәа ракадемиеи
Атҗаарадыррақәа Адыгәтәи Жәларбжәратәи академиеи ракадемик
Ш.Хь. Салакаиа.

Аредаҗиаатә коллеҗиа:

Ш. Хь. Салакаиа (атакзыпхықәу аредаҗтор), Ш. К. Арстаа, У. Ш. Аҗ-
зба, Ц. С. Габниа (аредаҗтор ихатыпуаф), З. Ць. Цьапуа, В. А. Кәаҗәаниа,
А. Е. Ашәба, А. П. Какоба.

Автор проекта многотомной серии, общая редакция и предисло-
вие – доктор филологических наук, профессор, академик Академии
наук Абхазии и Адыгской Международной Академии наук Ш.Х.
Салакаиа.

Редакционная коллеҗиа:

Ш. Х. Салакаиа (ответственный редактор), В. Ш. Авидзба, Ш. К. Ар-
стаа, Ц. С. Габниа, (зам. редактора), З. Д. Джапуа, В. А. Когониа, А. Е.
Ашуба, А. П. Какоба.

Аизга еиднакылоит асовет аамтази уи ашьтахь иҗиаз, еи-
еипшым ажанрқәа ирытдаркуа апсуаа рҗапыцтә рҗиамтақәа: ашәақәа,
ажәеинраалақәа, ажәабжьқәа, алафқәа ухәа. Урт аагоуп уаанза итытхьоу
ашәкәқәеи, ажуриалқәеи, агәзетқәеи ркынтә. Арака ицәыргоуп иара убас
аизга аиқәыршәафцәа хәталатәи рфольклортә нтҗамтақәагь.

Ашәкәы рызкуп афольклортҗаафцәа, афилологиатә факультет асту-
дентцәа, апсуа жәлар рдоухәтә культура иазҗлымхәу апхәафцәа зегьы.

Апҗсуаттҗааратә институт 2017 ш.

Аҗапыцтә рҗиамтақәа тызтҗаауа атҗарауаа еикәшахәтны,
хәахәа-җахәада ишьақәыргылань ирымам хаамтазтәи апҗсуа
фольклор закәу, уи ахәаақәа ахьынзаназо, закәытә сахьаркыратә
материалу иара иамеханакуа. Уимоу хфольклортҗаара ари
ахьрхартәҗы – хаамтазтәи аҗапыцтә рҗиамтақәа рантҗареи,
ркыпҗхьреи, рыттҗаареи аганахьала – иалнаршахьоу макьана-
зы имачуп. Зызбахә хәмоу ажанр чыдала аизгареи атҗаареи
анапҗшьгаха атдыхәтәантәи аамтазоуп¹. Уи хәцыркхейт апҗсуа
жәлар рҗапыцтә рҗиамтақәа томрацәала ртыжьра азтҗара
анықәгыла ашьтахь. Хәарада, хаамтазтәи апҗсуа фольклор уажәа-
дагы ианырымтҗацкәа икамызт. Аха хықәкыла урт рантҗара иа-
налагаз, еитасхәахуеит, ааигәоуп.

Апҗсуа жәлар хаамтазтәи рҗапыцтә рҗиамтақәа рантҗареи,
ркыпҗхьреи, рыттҗаареи атоурых иаазыркыаҗы халацәажәозар,
зегь рапҗхьазагы рызбахә хәатәуп Апсны жәлар рпоет, атҗарауааф-
филолог Б.У. Шьынқәбеи хәжәлар рмузыкатҗааф, ахореиҗкааф
И.Е. Кортуеи.

Иаххысыз ашәышықәса 40-тәи ашықәсқәа рзы Апҗсуа быз-
шәеи, алитературеи, атоурыхи ринститут (иахьа – Д.И. Гәлиа
ихьз зху Апҗсуаттҗааратә институт) атҗаарадырратә усзуф
Б.У. Шьынқәба, апҗсуа қытақәа дыртәауа, ианитцеит асо-
вет аамтазтәи афольклортә материалқәа маҷымкәа, еихарак
ашәа ажанр иатҗанакуа аҗапыцтә рҗиамтақәа. Атҗарауаф урт
ифольклортә материалқәа ргәыләлеит итижьыз аизга «Апҗсуа
жәлар рпоезиа» (Шьынқәба 1959). «Асовет аамтазтәи апҗсуа
жәлар рпоезиа» хәа иарбоу аизга ахәтәҗы ицәыргоуп 40 текст
инареихәны амузыка-поезиатә рҗиамтақәа. Арака иахҗылоит
Ацьынцьтәылатә Еибашьра Ду (1941–1945 шш.) калаанзатәи
ашәақәа 15 инарзынапҗшуа. Уи иашьтәнеиуа акәшаҗы ицәыргоуп
Ацьынцьтәылатә Еибашьра Ду аан ажәлар иапҗыртҗаз ашәақәа
13. Анафстәи акәшаҗы икыпҗхьуп аибашьра ашьтахь ииз ашәа-

¹«Хаамтазтәи апсуа фольклор» атемала акандидаттә диссертация аус
адиулоит Д.И. Гәлиа ихьз зху Апҗсуаттҗааратә институт акны аспирантура
иалгаз Б. Аҗзба.

қәа 16. Арт акыпхымтақәа реиҳарак ақбаад ианитцеит Б.У. Шынкәба. Иара инаичыданы аизга иагәылалаз асовет аамтазтәи ағсуа жәлар рпоезиатә рғиамтақәа аныртцеит Д. Гәлиа, С. Қәычбериа, Кә. Шыақрыл, Б. Цәанашыиа, И. Лакрба ухәа уб. егь. Хәтала Б.У. Шынкәба ақбаад ианитцаз ҳаамтазтәи ағағыц-поезиатә рғиамтақәа еитакыпхыын 1990 шықәсазы итижыыз аизга ду «Ахыртәатқәа» (Шынкәба 1951: 87–103) ақны. Уақа ицәыргоуп асовет аамтазтәи ашәақәа 15. Урт антцоуп абаохатәра змаз ажәабжхәащәа **Маадан Сақаниа** (Дәрыпхы ақыта), **Мацкәыкә Адлеиба** (Цлоу ақыта), **Кәарсантел Адамиа** (Кәтол ақыта), **Тышкәа Сычнаа** (Отҳара ақыта), **Платон Кыласониа** (Кәтол ақыта) ирхәамтаны.

Ҳаамтазтәи ағсуа жәлар рырғиамтақәа ранцареи ркыпх-хьрей аус аңбааа адибалахьан, хыхь ишазгәахтәз еипх, Жәлар рырғиара аоны анапхгафы И.Е. Кортуа. Иара еикәиршәаз аизга «Ағсуа жәлар рашәақәеи ражәабжхәеи» (Кортуа 1956) ахәта җәҗәак еиднакылоит ағсуа жәлар асовет аамтазтәи рғағыц-поезиатә рғиамтақәа. Урт раҗырак анызтаз аикәыршәащ ихата иоуп.

Академик Ш.Хь. Салакаиа еихау атцараиуртақәа рзы еикәиршәаз «Ағсуа жәлар рғағыцтә рғиамта» захьзу ихрестоматиа «Ағсуа советтә рғағыц поезиа» хәа хыс измоу акәшақны ицәыргоуп уаанза Б.У. Шынкәбеи И.Е. Кортуеи акыпхы здыр-бахьаз антцамтақәеи ашәкәы аикәыршәащ хәтала ианитцаз ағағыцтә рғиамтақәеи. Акыр имәкәтцагоуп Ш.Хь. Салакаиа ағсуа советтә фольклор закәу, кәзшыақәас иамоу дахьалацәажәо ағхәажәагы. Иазгәатәтәуп, уаанзагы ағсуа жәлар асовет аамтазы иапыртцаз апоезиатә рғиамтақәа рыхцәажәаразы аеа-зышәарақәа шыкартцахьаз Д.И. Гәлиеи (Гәлиа 1952: 271–276) Б.У. Шынкәбеи (Шынкәба 1951: 99–124).

Ағсуа советтә фольклор иаха инартбааны атцараа иеа-зишәоит академик С.Л. Зыхәба иртцагатә шәкәы «Ағсуа жәлар рғағыцтә рғиамта» (Зыхәба 2009: 602–626) ақны. Атцарауащ дырзаатгылоит асовет мчра аамтазтәи афольклор азеипхш кәзшыақәа, уи иатцанакуа арғиамтақәа жанрла реиҳшара азцараа, иара убас асовет аамтазтәи ағсуа жәлар рпоезиа ахадаратә тцки атематикеи. Хәара атахума, атцарауащ хықәкыс имамызт зызбахә

ҳамоу афольклортә жанр инартбааны, ганрацәала атцараа. Иара иғағыхәа иқәгылаз – азцараа зеипхшла ахцәажәара, ажанр ацәащәа хадақәа ралкаара акәын. Еиха аконкреттә кәзшыа амоуп «Ағсуа советтә фольклор азцәатәкәак» хәа хыс измоу академик Ш.Хь. Салакаиа иусумта. Апхьаза уи кыпхыын «Иахьатәи ағсуа кыта. Аетнографиатә очеркқәа» зыхьзны итытдыз аизгағы (Салакаиа 1967: 177–190), анащсан иагәылалейт атцарауащ ишәкәы «Алитературатә хәақәа» (Салакаиа 1983: 266–282).

Ааигәа икыпхыын академик З.Ць. Цәапуа истатиа «Ағсны ахақәитратә еибашьра ағағыцтә традициа» (Цәапуа 2013: 139–144). Арака чыдала иазаатгылоуп шықәсык инацны ицоз акыртуа-ағсуа еибашьра (14.08.1992 – 30.09.1993) иарғиаз ағағыцтә поезиатә рғиамтақәа ржанртә еилаазашьей ридеиа-тематикатә хырхартеи. Атцарауащ икаитцо азгәатарақәеи алкаақәеи акыр ихәартгоуп, имәкәтцагоуп. Иага ус акәзаргы, ҳаамтазтәи ағсуа фольклор ихатәааны еизгоуп, ганрацәала иттцаангы ихамоуп хәа хәзхәом. Макьана икатцатәу рацәоуп уи ахырхартағы, атцарауащ афольклортцаащәа инагзатәны рғағыхәа иқәгылоуп азцәатәкәа жәпакы.

Хыхь зызбахә хәаз ҳаамтазтәи ағсуа рғағыцтә рғиамтақәа зегьы, хәарас иатахузеи, апхьащ идгалоу ари атом иагәылалейт. Урт инарпынтцаны атом ақны инартбааны атыц ааныркылейт ҳаамтазтәи атцарауащ афольклортцаащәеи (З.Ць. Цәапуа, А.Е. Ашәба, В.А. Кәағәаниа уб. егь.) зхәтә щымтақәа апызтцо иагыз-кыпхыа ажәабжхәащәа-авторцәеи (Аркади Кархалаа, Нодар Кәарчия, Машьа Касланзияцха, Апполон Думаа, Иасон Цәапуа ухәа убас азәырщы) жәохә-щажәа шықәса рыфнытқала иапыртцаз, ма иркыпхыыз апоезиеи апрозеи ирытцаркуа аматериал ғыцқәа. Дара реиҳарак зызку Апсны Ацьынцтәылатә еибашьра ауп. Ажәабжхәащәа-авторцәа рапцамтақәа аизга рагәылатцара зақәнаҳаргаз – дара тцакылей, еиғартәышьалей, ажәлар рылатцәашьалей афольклор апсабара иатәышьтгоуп. Урт арғиамтақәа «ибжьаратәу» атыц ааныркылоит, афольклори апрофессионалтә сахьаркыратә литереи рхәаағы игылоуп. Ажәакала, дара атрадициатә фольклор асахьаркыра-стильтә цхыраагзакәа рыла иапцоу ажәабжхәащәа рырғиамтақәа роуп.

Хаамтазтәи аҗсуа фольклор ахь иатданакуеит Асовет мчра анышьякәгыла (1921 шыкәса) инаркны иахья уажәраанза иҗиаз ма аҗиара иаҗу аҗаҗыцтә рҗиамтақәа. Дәеакала ари аҗаҗыцтә материал асовет аамтазтәи аҗсуа жәлар рфольклор хәа иалка-азаргы аҗеит. Хажәлар ртоурых аҗы ари апериод акрызтцазкуа аамтаны икалеит, җәҗәала ашьтамтагы ннаҗбит ауаатәыҗса рыхдырраҗы, социаллеи бзазаралеи реизхазыҗыараҗгы. Ус анакәха, хаамтазтәи аҗсуа аҗыцтә рҗиамтақәа, хәтакахьала жәлар рашәеи ражәабҗеитахәаратә фольклори узрылацәажәом, дара злиааз аамтеи уи аказшья хадакәеи ухаҗы иаамгакәа.

Республикак аҗасабала Аҗсны 1921 шыкәса инаркны 1992 шыкәсанза излаз, Асовет Еидгыла хәа захьзыз ахәынтқарра ашьақәгылазашья, ахықәы хадакәа теориала идырыз, амала адунеи аҗны практикала иҗышәамыз җыцапшьгаран. Уи иҗәырнагаз, иаҗзыкәныкәоз аидеиакәа – асоциализми акоммунизми рыргыла – азыназ урыдырхалон, аха анаҗсан ухаҗы иузаамго иҗыбарацәахеит. Ишыкалалакгы, «хаала иамур – җамчыла» хәа ахықәкы шытыхны ахәынтқарра җыц аргыла, уи аэкономика ашьтыхра аҗшыызгаз асоциалисттә идеология ахатарнакцәа (В.И. Ленин, Л.Д. Троцки, И.В. Сталин, Н.И. Бухарин ухәа уб. еҗ.) рыгәтакы анагзаразы закә гәымбылцьбарароу иаадырцшыз рыжәлар рганахьала, закә уту урт зтцархәаз – атоурых ибзиан иадыруеит. Иахьягы икоуп уи згәалашәо, изыхтызгаз хәуаажәлар рхатарнакцәагы. Адьямыцәа цәҗа итагылаз анхацәеи аусуцәеи рыкласс мацараҗ акәмызт (тауади-аамстеи рлахьынтца усгы заа идырцәҗахьан), тәархы идырхит еснаҗ ахара ихәыцуаз, ажәлар доухамчс ирымаз аинтелигенциягы, ашәкәыҗәеи еҗырт арҗиареи аттцарадырреи русзуҗәагы убрахь иналатцаны. Жәпаҗык амилацкәа рхәынтқарреиҗаарақәа (15 аидгылатәи 20 автономтәи республикақәа) цыаракны излаз Асовет Еидгыла ахәынтқарра ду аидеологцәа-анапхҗәеи рыпрограмматә статиақәеи аизара дукәа рҗы рыкәгыларақәеи рҗны иаахтны ирхәон, уимоу, анаҗсан пымкрыда иалыршатәуп хәа хыдтцаны икәдыргылон акыр иуадаҗыз есхәышықәсалатәи ауснагзатәкәеи азбатәкәеи. Ари аҗыза аҗшыгамта, уи аҗкара хадакәа, хәтакахьала аколн-

хареиҗаарақәа, изакаразаалак ацәхьатра, ма аҗагыла рзгәаҗуаз, мамзаргы амал зымпытқакыз дарбанзаалак изыцшын ахьырхәра баацс – ахыгара, арзра, ашьра. Уи атәы шыахәла ианыцшуеит ари атом иагәылалаз, «Лакобеи, Сталини, еҗырти» захьзу аҗаҗыцтә жәабҗь. Арака зызбахә хәоу арҗиамта афырхатца итаацәеи иареи иаарымаз – рмал-ршьал, рырахәрышәахә рзааргза – аарымхны, иахыргеит рышьтамта ыкамкәа.

Ажәакала, таацәара дук дырзит, рхатә цыабаала идырхаз рмал иахыркыаны. Ас еицш иказ аҗырцштәкәа ускантәи аамтазы қытацыпхьаза инартбааны атыц аман. Аҗсуа жәлар зегы еицәакны иадымгылеит асовет хәынтқарра аҗшыгамта җыцкәа. Уимоу аҗагыларагы җартон, еиҳарак инеипынкыланы ақытанхамҗа аколлективтәра азтцараҗы. Уи азы шахатра руеит атоурыхтә документкәа, чыдала иаххәозар, февраль 18–26, 1931 шыкәсазы Гәдоутә араион Дәрыцшь ақыта атыц змаз, аколхозкәа рацыхра иазкыз анхаҗыжәлар рыкәгыла (Аҗзба 2005: 270–303; Куправа 2012: 339–359).

Иазгәахташа убри ауп, иаххысыз ашәышықәса 30–50-тәи ашықәскәа ирыдхәалоу ахтыс хамштыхәкәа харгәылазырцшуа аҗаҗыцтә жәабҗькәеи алафкәеи («1937-тәи ашықәс», «Ахатәы бызшәа», «Кыынтышәи аиҳабыреи еибырхәаз», «Махаз дзыхдыркыаз» ухәа уб. еҗ.) шамахазақ акәымзар, ареалтә пстазаара шыатас ирымоуп. Урт еитархәеит убри аамта хьантә агәтатцкәа иалагылаз, хатала изыхтызгаз ауаа. Убри аҗнытә, ажәабҗьхәаҗәа реитахәамтақәа рҗы уеизгы-уеизгы рәазыршәоит ирбаз, ирахаз ареалтә факткәа рхәаакәа иртагзаны раарцшра.

Аиаша ххәарами, март 4, 1921 шыкәсазы ишыақәгылаз Асовет мчра аҗсуа жәлар ахақәитра рзаанагеит, милатк раҳасабала ахеиқәырхараз ирнатаз рацәоуп: ахәынтқарреиҗаара, амилацтә школ, акыпхьтә органкәа, арҗиаратә коллективкәа ухәа. Аҗыцаамта иааиз дакәҗырҗыо, агәыҗра дукәагы адхәало, ускан 20 шыкәса иртагылаз апоец қыпхш Иуа Коҗониа иажәеинраала «Аҗсны» аҗны иҗуан:

Ожәшьята уҗшзарақәа
Иазхашт иаҳагы,

Амрахәага аҗхарра
Уарҗаашт зынза.

Сыҗсадгьыл лашара,
Уетамхан ожәшья,
Сыҗсадгьыл, сыҗсадгьыл,
Уетамхан ожәшья!

(Лашәриа 2009: 62)

Ари афыз аҗыштыхратә пафос рныҗшуеит ҳазлацаажәо аамта иалиааз аҗсуа поетцәа зегьы ражәеинраалақәа, иара убас аҗсуа жәлар иаҗыртцаз ражәарҗиарагьы.

Аамта кьаҗк иалагзаны аекономикеи, ажәлар рсоциалтә тагылазаашьеи, рдоухатә культуеи даҗеа аамтаньк еиҗшымкәа иштытцит, еизҳазыҗеит ақытанхамҗеи ааглыхратә наплакқәеи. Аҗеи уи иатцагылаз аусуҗи анхаҗи рахатыр шытыхын. Аколнхарақәеи ааглыхратә наплакқәеи русура план шыатала еиҗкаан, дара-дара наҗ-ааҗ ирыбжыатцан асоциалисттә еицлабрақәа. Еиҗа зылзыршаз, аҗхьагылара згаз аколхоз, абригада, ма ааглыхратә напакы хатыр дула иранашьахон еитатцуаз абираҗк. Чыдала зылшамтақәеи заарыхратә катцарбақәеи рыла зеалызкаауаз ақытанхаҗы, аҗаусзуҗы даҗсартәуан ахамтақәеи (апатефон, акәатана, асаат ухәа) ахьзхаракқәеи («астахановуа»¹, ашықәсан зеалызкааз аҗа аусзуҗы, Асоциалисттә цьа афырхатца ухәа убас) акыр аҗбаабара аганахьала аҗаҗы агәацҗыхәара изцәырызгоз аусмәаҗгәтәқәа жәпакы. Аҗа «җыц» иаазара, ишьякәыргылара, аиҗабыра рганахьала ахәатәхатцара алыршара хықәкыс икатцаны, иаҗшыган «аоктиабриатара», «апионерра», «акомҗарра» хәа иказ аҗаажәларратә еиҗкаарақәа.

Ахәынтқарра, аҗаатәҗса иахьеи-уахеитәи рыҗстазаара иа-кәытхахеит аҗахәама. Иаҗшыҗахеит ажәлар итрадициатәу рду-неихәаҗшышыа иамадоу аҗабзқәеи атасқәеи мап рыцәкра, уимоу рыкәызбара, аҗстазаараҗ иказамызшәа шыатанкыла раныхра. Ускан Аҗсны злаз аимпериа ду, Асовет Еидгыла, ас

¹Зусуратә катцарбақәа рыла Асовет Еидгылаҗ зеалызкааз А.Г. Стаханов ижәла акынтәи иаауеит.

еиҗш иҗоу ахәынтқарратә политика «аихатә леишәа» ацымкәа анагзара алшомызт. Аха уи афыз алейшәеи ахдырра ҳараки ажәлар рылаазара марияла изыкамлеит, икаларцгьы залшомызт. Арака аус амуит аҗсуа жәлар еицырдыруа аҗкара: аҗаҗы ма дшәароуп, ма дыҗхашьароуп. Анагзартә леишәа алыршаразы, ажәлар ахәатәхатцара разаагаразы ахәынтқарра анапхгара азхьаҗшит аршәара-арызгара, ахыртәара-ахыгара, атакра-атыжра. Уи иахылҗиааит адраматә кәзшәа зауз, ажәлар ртоурыхтә гәалашәараҗы ихамштыхәны иаанхаз ахтысқәа. «Аҗаа бзиақәа андырзуаз ашықәсқәа» хәа хьызшыарангьы иазынхеит. Иара иамтахәеит зықәҗыла аҗааҗсыра, ахархьаҗ инаиркны атақҗхықәратә матцура дүқәа ирхылаз ахәынтқарратә усзуҗәаҗы налатцаны (иаххәап: Н. Лакоба, Е. Ешба, Н. Ақыртаа, С. Чанба, В. Агрба, Л. Лабахәуа, С. Басариа ухәа уб. азә.).

Убарт игәытшыаагоу ахтыс баацқәа ҳаргәыладырҗшуеит аизгәҗы ицәыргоу аҗаҗыцтә жәабжықәа жәпакы: «Лакәаба дзыхкьаз», «Лакәаба барцыцаа җы», «Убарт рҗызцәа ахацәа калазом...», «Кьараз» убас еҗыртцы. Арака рхәҗсахьақәа инартбааны иаарҗшуп XX ашәышықәса 20–30-тәи ашықәсқәа рааназтәи Аҗсны аҗыза Н. Лакәеи уи ицнаҗаҗәеи. Ажәлар рыбзиабара иалнахыз урт ахәынтқарратәи аполитикатәи усзуҗәа рхәҗсахьақәа аромантикатә идеализация рызууп. Аха убри аамтазы ҳара хьы зегь реиҗа иадоу, зызбахә ҳамоу ажәабжықәа ирныҗшуеит излацәажәо аамта аказшәа хадақәа – иамаз абзиарақәеи аҗбарарақәеи, акгьы злам азыхәан аҗаа рырзгәҗ убрахь иналатцаны.

Атоурых излартабыргуа ала, ҳаамтазтәи аҗсуа җаҗыцтә рҗиамтақәа, хәтакахьала жәлар рашәақәа, җыхьатәи аамтақәа раан еиҗш, хытцхыртас ирзыкалеит ажәлар злагылаз рыҗстазаара ахатә. Асовет мҗра анаи, шыатанкыла аҗаҗсахит аҗан-хаҗыжәлар ртагылазаашьа. Убри икалаз аитакра дүқәа ина-рымаданы аушәақә-фольклортә мәала аҗиара иалагеит апа-триотизмреи ахақәҗырҗәреи зныцшуаз алирикатә ашәақәа, ахьзыртәрақәа, алафашәақәа. Ажәакала, еҗырт асовет жәларқәа рфольклор акны еиҗш, аҗсуаа рҗаҗыцтә рҗиараҗыҗы аҗыжәара ааныркылеит аоперативра злаз амузыка-поезиатә жанрқәа, иа-

ра убас ағаһыцтә жәабжыкәеи алафкәеи (анекдоткәеи). Урт ар-
ғиамтақәа рыла ажәлар рыбжыы рықәдыргон, ахәшарагы рыр-
тон ағстазаара ицәырнагоз ахтысқәа, рыла хызкуаз зеиуахк
утахыз ағыцаһшыгарақәа, изырыргон ағыцаамта иагәышыаказ
ахәынтқарратә усзуоцәа (В.И. Ленин, И.В. Сталин, Н.А. Лакоба
уҳәа).

Урыстәылатәи аимпериа иахәтакны иказишьтеи Аһсны,
аһсуаа рыһсадгылағ тәымаазаразшәа, игәыгәтаханы, рцын-
цәтәылатцәкәа рыхыз ахзамкәа ишыказ, ишақәымгәыбуаз
рыһстазаара иаалыркәаны арыцәарахь игежыит. Аһсны
Асовет мчра анааи, аһсуаа ржәытәзатәи ахәынтқарра, Асо-
веттә Социалисттә Республика Аһсны хәа ахызын ғаһхәа
иахышыақәгылаз – ажәлар гәацһыхәарала ирыдыркылеит.
Ацәанхафжәлар сахьаркыратә ажәала рыбжыы ақәдыргеит
ирзааиз аамта. Убасқан иаһтәз жәлар рмузыка-поезиатә
рғиамтақәа иреиуоу «Асовет мчразы ашәа» аһны иҳәоуп:

Ленин ду иахзичаһаз ағстазаара
Иахәа хтәылағ илашоит.
Уи иҳаитаз амазара
Хтәыла арбеиоит, иарғәғәоит.

Уиааира дуқәа рыбзоурала
Хтәыла иахыоуеит агәыргәабжы.
Хпартия дузза анапхгарала
Ахара инаоуеит хашәахәабжы.
Асовет мчра атқкыс иеиһбу
Иарбан икоу иахәа абра?!
Гәыла ицәбароу, мчыла иғьефу,
Иеиһш убашам еацәара.

(Кыласониа 1990: 53)

Ашәағы ишаабо ала, ажәлар ироуз ағстазаара лаша зцъыр-
шьо акоммунисттә партией апролетарцәа рһыза ду В.И. Лени-
ни роуп. В.И. Ленин имоақәйтцоз аусқәеи акоммунисттә партией
ирызкуп анаоштәи ашәагы:

Цыр ула уғәғәаза уеилартәоуп,
Угәы итоукыз иашала иноугзоит,
Уара утоурых дарбану измаһаз,
Дгылы-жәоани ахьейвтоу адунеи,
Дарбан дызымдыруа уи Ленин?!

Хпартия иазбаз – уи нагзоуп,
Уи иавсуагы, хара дызцом,
Атцәа аанызкылогы иҳәоит:
«Инеилааит Ленин иахзааигаз абирак,
Еснаг ишәыршәыуа һхәака!»

(Кортуа 1956: 3)

Аһсуа жәлар рыбжыы ақәдыргеит, иазышәахәеит ироуз
ахақәитра. Уи афыза рзалзыршаз амчкәа зегь ирыцкуп хәа
иахцәажәоит дара, иазыгәдуны изырыргоит акоммунисттә пар-
тия:

Абаскатәи ажәларкәа хтәыла иқәынхо,
Иааза-ихьча насыһ рызтаз,
Азәи-азәи рхәатәы хаибатцо,
Рнапы еикәырша инзырхаз.
Адгыл тбаакәа дара ирызтаз,
Ақәынхашәагы иақәзыршәаз,
Хара хпартия ду амий, дад!

(Шынкәба 1959: 26)

Ағыцаамта зчаһаз аһхәагылацәеи урт еидызкылоз аболь-
шевикцәа рпартией, хәтакахәала Н.А. Лакоба еиғикааз аруаа
рхейдкыла «Къарази» рыхцәажәара, рзыргара идеия-тематикатә
хырхартаны ирымоуп XX ашәышықәса 20–30-тәи ашықәсқәа
раан иғиаз жәлар рмузыка-поезиатә рғиамтақәа рыхәтак. Убарт
иреиуоуп: «Къаразаа рашәа», «Асовет мчразы ашәа», «Хара хпар-
тиаз ашәа», «Хпартия ду», «Хконституциязы ашәа», «Ауаатәыо-
са ргәыдырта», «Атынчраз ашәа» уҳәа уб. егь. «Къаразаа рашәа»

захъзу арфеиамтағы ажәлар гәадурала рызбахә рхәоит В.И. Лени-
ни Н.А. Лакобеи. Ирзышәахәоит шыала иааргаз ахақәитра, асо-
вет мчра, җәәаҗхызла ирыхцәажәоит рыҗсы иаҗшәмахах Ар
Каҗшь:

Абцар шытаҗхит, җажәа еибытоуп,
Шыамәазаргы җхыақа хцоит.
Җа х-Лакоба җаҗхыа дгылоуп,
Ленин иихәаз наигзоит!

Шәнеибац, шәнеибац,
Аҗсуаа рыҗкәынца!
Ахақәитраз ашыа казтәо,
Аҗсуаа рыҗкәынцәа!

Җацхыраараз Ар Каҗшь ааиуеит,
Амра мгылац, имлашац!
Ахақәитроуп урт иахзаарго,
Ахақәитра зда камлац!

(Шыынқәба 1990: 87)

Иазгәататәуп, ажәлар иаҗыртяз «Къаразаа рашәа» шыатас
ишазыкалаз иахыа Аҗсны ахәынтқарра иамоу Ахызрашәа
(Агимн).

Ажәлар азышәахәоит Аконституция, ажәйтәра иагаз акеиҗш
иахәаҗшуеит ахазынхара, иақәгәыргәоит аамта җыц ирзаа-
нагаз азеиҗшнхара, ашыақәгыла иалагаз аколнхарақәеи
асовнхарақәеи. Абри атәы шыахәла ианыҗшуеит «Азеиҗш нхара
ашәа» хәа хыс измоу арфеиамта:

Аколнхара, асовнхара –
Ахәсеи хацәеи еикаразтәыз.
Аколнхара, асовнхара –
Ацъанхацәа реидкылага.
Аколнхара, асовнхара –
Арыцхацәа амч рызтаз.

Аколнхара, асовнхара –
Ақытақәа зегъ зыркацчаз,
Аколнхара, асовнхара –
Ақытақәа зегъ зырлашаз...

(Шыынқәба 1959: 32)

Ас еицш иказ, азыргаратә (агитациатә), «арккаратә» каз-
шыа змаз аҗаҗыцтә жәеинраалақәа гәатала апоезия иаша-
тәкыа аәазара аҗынза икамзаргы, зегъ акоуп дара рапцара
асовет хәынтқареи уи аидеология аныкәгащәеи уамакала
иазыхатцхатцун, амәагы артон ранцареи ркыпхыреи ргана-
хыала (Шыынқәба 1951). Амала, хәарас иаҗахи, зызбахә җамоу
аидеология иакаразаалак иалнаршомызт ахәынтқарра имәац-
нагоз аполитика анс-арс хәа итцоурам ахәшыара азто, иаххәап,
аколнхарақәа рцәымҗреи раҗацереи зныцшуа аҗаҗыцтә
рфеиамтақәа рапцара. Уи атәы зхәо ажәарфеиара апцара акәым
– ахағы аагара мацара гәаҗыуацәан, убриакынза ицъбаран
иахылфеиар зылшоз арепрессиатә усмәапгәтәкәа. Убри азоуп
асовет аамтазы (еихарак И.В. Сталини Л.П. Бериеи анызаанза)
икыпхыыз апоезиатә рфеиамтақәа рхыцхыазарағы изыкам
ажәлар зықәшахатмыз ахәынтқарратә җыцапшыгарақәа ры-
кәызбара атәы зхәо атекстқәа. Урт реицш икоу ақәызбаратә
мотивқәа ргәылахбаауеит Асовет Еидгыла анеилаха, ацензу-
ра анапыхха ашытахь иантяз, уажәтәи аизга иагәылоу ажәлар
рәаҗыцтә рфеиамтақәа: «Кәчыц Цыота дшеикәирхаз», «Ахатәы
бызшәа», «Кынтышәи аихабыреи еибырхәаз», «Шыахан иеадеи
аихабыреи» уб. егы.

Аҗыцаамта азышәахәаразы ажәлар сахыаркыратә цхыраагзас
рхы иадырхәоит ажәйтә җстазаареи аҗатә аамта азәыдареи
еиҗаргыланы раарҗшра. Җазхыаҗшып уи зыртцабыргуа арфеиам-
та «Аҗатә ашәа» аҗыҗтәаха:

Абар ажәйтә җстазашыас ихамаз:
Абнаршәырақәа ихакәыршаз,
Аәнаргә-тыҗ аахкыаны халатәан...
Җажәкәа убри абна иахылаалоз,

Рыбжак аазомызт, абга иахцэырфон,
 Абгакэа ратцкыс хара еицэан
 Аҕычцэа убрака илаз.
 Реиха иҕсылуу урт иахцэырфон,
 Убарт шыны фартас иахьрымаз
 Иауаамдыруаз «акниазцэа» рёы акэын,
 Урт ракэын цхала-хэшала ичоз,
 Урт ракэын хабҕа еитцэххыр зымуаз,
 Урт ракэын хабла хэаны хазмаз.
 Аха хразкы иаҕшэмахеит апартия:
 «Акниазцэа» ахахацкэеит,
 Абна дукэагы хахтит...
 Икато ифеиуеит хчаи лашарбага,
 Амал хнаҕеит, хқыта аркаччоит...
 Хулица дукэа быжхэа игоуп,
 Хашкол дукэа еихачаҕоуп,
 Хбалницакэа фнылашаауеит...

(Иара уа: 58–59)

Аҕыцаамта азыкэҕаф-ҕызацэа (В.И. Ленин, Н.А. Лако-
 ба ухэа) зеипҕшыкам ала рзыргара иначыданы, ашэакэа рёы
 хшыфэшыштра азууп тауади-аамстеи сатиратэ мцабзла ры-
 қэызбара, урт раамта хнырхэышыа амамкэа ажэйтэра ишагаз
 атэы ахэара:

Ташы-тушы, Бат Ачба,
 Иузалоузеи Ачандара?!
 Ташы-тушы, Мырзакан,
 Иузалоузеи Лыхнашта?!

(Көағзаниа 2013а: 196)

Асовет мчра ааианзагы апсуаа рпоезиатэ рёиамтакэа рёы
 реазыркхыан тауади-аамстеи сатиратэ ажэала рыкэызбара.
 Ахратэраан уи афыза згэаҕуаз, ажэа цьбарала аамта иациуаз
 анегативтэ цэыртцракэа рыкэызбара зэазызкуаз, ажэлар гёыла-
 цсыла ирзааигэаз, иахьрыхьуа здыруаз, абафхатэра злаз ауаа
 ракэын. Убарт дреиуан Ачандара ақытан инхоз, хылтцшьтрала

итауадыз, апхьарцархэаф ду Жана Ачба. Иара гөшатарак кам-
 такэа дрыкэызбон ахратэра ахатарнакцэа, иҕаҕиуан ацэгьара
 зырфеиоз ма зыуаажэлар зырпатудоз абафданцэа. Зыхьз-зыцша
 Апсны иахытэахьаз ашэахэаф иказара имырдон азэырфэ
 ашэахэацэеи ажэабжхэацэеи. Урт рахьтэ абзыцкэа рёы еицыр-
 дыруа икалаз иреиуоуп: **Алиас Гэынба, Маадан Сақаниа, Иснат**
Ахба, Чыф Аркэыцьба, Темыр Ацьба ухэа уб. азэ.

Асовет аамта иаказшьарбаган акрурей аҕьахаҕьафареи
 (анапаккэа рёы зкатцарбакэа рыла зэалызкааз аусуцэа, аалытц
 ахатабзиара аашьтрафэ аҕьагылацэа) рзыргара, анхарауыс
 (ачаиҕыхра, аканч аазара, аҕьыкэрей аарыхра ухэа) ҕьефла иа-
 зааҕсоз анхацэа рыбзырзы ахэара, аихабыра рганахьала инал-
 кааны хатыр-пату рыкэцтара. Уи атагылазаашьа анымҕшырц за-
 лымшеит ускантэи аамтаз ифеиоз жэлар рашэакэагы. Убас икоу
 арёиамтакэа иреиуоуп «Нуца лашэа». Арака зхы иакэҕэырҕьан
 ашэа зхэо, зыбаф иацэымаашьакэа акрызуа аҕхэызба Нуца –
 дчаиҕыхэууп:

Аҕхьа инеиуа слышьтагылоуп,
 Снапкэа ырласны искэоит,
 Анахь сфыза дласны дсышьтоуп,
 Абар, егылыгым, дсыхьзоит.
 Ацэф-ацэф, атах-атах,
 Итэу ганы, итэым шэаах.
 Хаит, амарца, шэыццакы,
 Акатцкэыркэа насшэыркы!

Аены сыкан сеисаны,
 Иҕыхыз шытоуп еизганы,
 Зынза иҕысхит шэи жэаба,
 Ишэтахызар, шэнеи ижэба!

(Кыласония 1990: 54)

«Аҕьыкэрей аус казастэыз иашэа» захьзу егыи арёиамтакны
 ихцэажэоуп Дэрыҕшь ақытан инхоз, Ассоциалисттэ цьа афыр-

хатҕаҕа ахьзхарак иаҕсаһаз анһаҕы – аҕықәреиаарыхҕы Төмыр Тарба. Арҕеиамта аҕцоуп атрадициатө фольклор, ҕыдала аҕоу-рыхтө-фырхаттаратө ашәәкәа (иаххәап, «Инаҕхҕа Кьагәа иашәә») ркомпозиция аиҕкаашыала:

Кәартәрацыҕхьаза акака ағало иҕазтаз,
Амхы инавсуаз, убрахь ҕшыхахәыртас ирызтаз,
Хә-цак ирзымкуа аҕықәреи аазрыхыз,
Аҕықәреи аус ҕазастәыз,
Сгәыла анһаҕы, Төмыр Тарба,
Уааи абра, сара сгәыла,
Уи улзыршаз хәамта лаша
Ашәа азаххәап хәидгыланы!

(Салакаиа 1975: 371)

Асовет аамтазтәи ашәәкәа раҕтаҕцәа лассы-ласс ирыз-хьаҕшуеит еҕырт атрадициатө фольклортө жанрқәа, иаххәап, аибаркыра ашәәкәеи ахьзыртәрақәеи рҕышәа, рсахьаркыра-стильтө цыхыраагзақәа. Ахьзыртәрақәа реиҕартәышья ахархәа-рала иаҕцоу асовет аамтазтәи ашәәкәа иреиуоуп: «Уа, бара, Ан-тица!», «Ташы-тушы...», «Ахьзыртәра», «Афырхатца Маһаз» уб. итц.

Асовет аамтазы ажәлар рыҕнутцка инартбааны аҕиара аи-уит аиумори асатиреи рхырхарта змоу ашәәкәа. Уи апроцесс акыр иацхрааит Аҕсны Асовет мчра анышьяқәгыла ашытахь, ахәынтқарраҕы ажәытәреи ағатәреи реиҕаргылар аныхтарк, социалла еибатәымыз ауаа (иаххәап, тауади-аамстеи анһаҕеи) аҕка рыбжыатцара хәынтқарратө идеологиас ианаҕшыҕах.

Ари аамтаз иҕеиас ашәәкәа рҕны иубартоуп ахьзыртәрақәа ирҕазшыаҕыдоу афольклортө сахьаркыратө матәахәкәа ры-ла ацивилизация иаанагаз ағыцрақәа, амода лыпшаахкәа ра-тәамбара, рықәызбара:

Уан лтаца дзеицпроу уасхәап?
Шыбыжьон дыцәоит, цәышытын дгылоит,

Сақәлеи тәапшылеи лхы-лҕы еибытоуп,
Лыхәда тыхны, лмагра хтәаны,
Туфли шкәәкәа, қлапад қапшы,
Лқьация кофта мариачканы,
Лқьафын еипка аҕша алашәшәы,
Урт урылпшыр, Батым убоит...

(Кәағәаниа 2008а: 311)

Атакоуп акәымзар, нагзашыала, еиҕартәышьяла, иаагоу аҕәа-хәәкәа итрадициатәу ахьзыртәрақәа излареипшымы хәа акгыы ыҕам, уимоу, ажәытәтәи ахаҕсахьақәеи асовет аамта иарҕеиас ахаҕсахьақәеи хаз-хазы игылам – еилазҕоит, ихеибартәауеит. Ажәакала, ажәытәзатәи афольлортө чҕапшы ағатө аамта иах-натаз асатиреи цыарак еилахәеит.

Асовет аамтазтәи аҕсуа жәлар рашәәкәа рахәыц қапшыны иргәылсуеит аашьареи, анымха-хымтәареи, хыда-гәыда аҕыжә-реи рықәызбара амотив. Уи дыртҕабыргуеит ашәа «Агәылар кы-дыгәгәала Разан» аҕынтәи иаагоу анаҕстәи аҕәахәәкәа:

Аатдравагәыгә, кыдыгәгәала,
Уаа, раида, уаридара!
Цыабәа зцәымҕу, ҕахра хәхә,
Уапыжә Разан «афырхатца».
Зымгәа ашәага ззымдырзакәа,
Тәыца таха, уасараида!
Гәыла быстахь зыцәнымхазо,
Чареи ҕсхәреи дышҕарыгхо!
Ила има ақыта дрылоуп,
Ила кьагәа-ҕра иаҕхья игылоуп,
Иара дырбаанза ила збауа,
Агәылацәа дшаауа рдыруеит.
«Асас бзиа» Разан-хатца,
Уаа, раида, уаридара!
Аҕы иеаршыны зегы драқәҕоит...

(Шынкәба 1959: 42–43)

Афыжәфы, аусура иаңәашыо ихаҕсахыа аарцшуп «Қәыць-махан» захьзу ашәәҕы. Қәыцьмахан ҳәа зхаҕсахыа ырҕаастаны қәызбарала иңәыргоу – ахандеира иаңәхыаңыз, афыжәра тызгаз аколнхара абригадир иоуп. Ихъз маңараҕы (Қәыцьмахан) иахәо маңым. Аашыара асоветтә хәынтқарра асистема иаңәтәымыз, аиҳабыра зәагылаз социалтә цәырттра баапсын. Уи ахыырхәра шаңыз атәы аныпшуеит ашәа:

Унугәыгәуан, Қәыцьмахан,
Фан, уфытыззан, круфауан.
«Ариианбанза, Қәыцьмахан?» –
Уфызцәаухыччаницахъан.

Абахтахъ иупхъеит, Қәыцьмахан,
Жәашықәса дузза урхәхъан.
Шьта уцәа, Қәыцьмахан,
Убҕа ианаслак, «круфалап».

Уа, Қәыцьмахан, Қәыцьмахан,
Даара ухәыцуаумтәалан!
Шьта иудырма, Қәыцьмахан,
Ахақәитра зыҕсаһаз?

(Кәәҗәаниа 2013а: 205)

Азеипш ус аңәхыаттра рыңәтәыммызт ахәсаҕы. Убри аганахыа-ла икашъарбагоуп Аҕсны еиңырдыруа икалаз жәлар раҕтамта «Уа, бара, Антица!». Ари ашәәҕы акрура згәы ззақәымкыз, аашыа-реи аус аеахыгареи чмазараны излаеыз ақытаҕхәыс Антица лхаҕсахыа аарҕшразы сахъаркыра-стильтә маңәахыс ажәлар азхыаҕшуеит зтәарала ихырку адиалог:

– Уа, бара, Антица,
Уа, бара, уа,
Аколнхарахъ бзымнеиуеи,
Уа, бара, уаа?!

– Ашәахыа схы сыхыуан,
Афаша сгәы сыхыуан,
Ахаша самхацәеит,
Уа, уара, уаа!

– Уи ашьтахъ бзымнеизеи,
Уа, бара, Антица,
Уа, бара, уаа?!

– Аҕшъаша схы сыхыуан,
Ахәаша сымшъаран,
Асабша самхацәеит,
Уа, уара, уаа!

(Салакаиа 1975: 364)

Жәытәнатә аахыс аңсуаа рыңытқа акыр ихаракын афыр-хатцара акульт. Ахацәа, еиҳарак атаацәара иаламлац, қәыларала хатцарак аадмырпшыцзар, цхәыс азәҕы дрыцымцар ал-шон. Анкыа аңсуаа рҕы атыц змаз ари афыза аидеи, ахратәра ахатарнакцәа иаңшығаны, рхы иадырхәон. (Иахгәалахаршәап, Д.И. Гәлиа иажәабжъ «Атәым жәәан атқа» афырхатца хада Елкан дзыкәшәаз атоурых.)

Аҕычра (еиҳарак арахә-ашәахә) аңсуа милат зырпатудоз чмазара баапсны икан ХХ ашәышықәса алағамтазгы. Уи азы шахатра ауеит раңхыатәи аңсуа милаттә газет «Аңсны». Шамахамзар, есномерцыпхыаза уака ианылон аҕычра аҕаҕера иазку акыпхымтақәа. Агазет аредактор Д.И. Гәлиа уи ано-мерқәа руак ағы ианитаз ажәеинраала-аныхәаңхыз «Аңсуа жәлар рныҳәара» захьзу аҕны, Анцәа иахы ихы рханы, «аҕычра хәцәыршәа» ихәоит. Аахамзар феидак рзаазымгоз уи «афыр-хатцара» ажәлар ақәызбоит, акәымзар аидеализация азыруам рҕаҕыцтә рҕиамтақәа рҕы. Убри аҕра баапс ақәызбароуп хықәкыс ирымоу аҕычра иазку ашәақәа. Уака сатиратә мцабзла дтәылхны даарцшуп аҕыч: «Уаха дахыцаша шьта ихәшьадхәеит гәнаҳа-цәымшәа, Абгалац еипш, тхыбжәон дгыланы амәа дануп...» (Гәлиа, Бҕажәба 1972: 71).

Апсны Урыстәыла ианадтаха, еихарак асовет мчра анааи, уи азакәан цьбара арака аусура ианалага, хәарада, гәгәала иаҕагылт ари атдас. Имацфым зус збаны итаркуаз, Сибрака иахыргоз. Агъычра атыхәала идырзыз итаацәеи иареи ртыхәтәа шыцәгьоу хәрхәоит «Агъыч мыжда» захьзу ашәа акынтәи иаагоу абарт ацәахәақәа:

Ипхәыс хәаша кәзшәа анылмоу, азәы диццеит,
Исабицәа рыцхашьаны гәыцхәык игеит,
Иршәым, ирхам, ҕахрак азы ажәқәа ирыцуп,
Урт рыгәнаха уда изгауада, гәнахала итәу.
Нына, нына, ицеипшузеи, агъыч мыжда!

(Гәлиа, Бҕажәба 1972: 72)

Д. Гәлиа 1934 шықәсазы хәтала ианитцаз афольклортә текст «Хәык агъычцәа» ихы иархәаны, иацитцеит ажәлар ирылатцәаз, аирониатә кәзшәа змоу ажәеинраала «Ғыцәа зцомызт, азәк дрыхьзомызт». Ажәеинраала хыркәшоуп агъычцәа рахьырхәрала, иара убриалагә алабжьаратә хшыфортцаратә кәзшәа аанахәоит афымта:

Ажәлар еизеит, анышә ржит,
Ахәыкгы цьарак еицтарцарц дамрак.
Ажәлар еилгеит, рыфныка еимпит,
Икәыргеит ажәлар ахәыкгы раҕацәа.
Ғыцәа анышә иартеит,
Азәк дыржит.

(Гәлиа 1981: 53–54)

Асовет аамтазтәи агьсуа жәлар рашәа атема хадақәа иреи-уоуп апатриотизмра, ажәларқәа реишызара, агьсадгьыл ахьчара, асовет ар разышәахәара. Ажәлар еилыркаауан тынч анхареи аизхазыҕареи шзаламшоз еибагоу, зегь рыла еикәшәоу ар ыкамкәа. Агәра ргон асовет ар рымч-рылша шдыуз, ириааиуа мчык шыкамыз. Уи атәы аныпшуеит «Ар Капшә ашәа азысхәоит» захьзу амузыка-поезиатә рҕеиамта:

Шьамхы мчыла идырдыдуеит,
Гәамчлагы уртҕәҕәазоуп,
Дгылы-жәфани дыркачцауеит.
Ахаирпланқәа ахьшыцба еипшу,
Иаххагьежьюа иаххапхыруеит.
Хәҕба дукәа амшын ихуп,
Амшын ихуп еитцамхазо.
Урт ирыпхыло мычыказам...

(Шьынқәба 1959: 30–31)

Арака ихәоу азыргажәа штцабыргхатәу шахатс иазыкалеит Ацьынцәтәылатә еибашьра ду (1941–1945 шш.). Агьсадгьыл иакәлаз анемце фашистцәа хацәнымырха ирҕагылт милатрацәала еилаз асовет жәлар, Агьсны атцеицәагы убрахь иналацаны. 55-нызқьык инарзынапшуа аибашьра ду рхы аладырхәит Агьсны агҕацәеи агҕацәеи. Урт рахьынтә 17-нызқьык инарейханы рыпхсадгьыл рхы ақәыртцеит.

Ацьынцәтәылатә еибашьра ду акны аиааира агара алзыршаз ахытхыртақәа ирхадоуп асовет жәлар аешьареи аифызареи деибарганы аҕа иахьыҕагылаз. Аиааира агәрагара, аҕа ицәымҕра, агьсадгьыл иакәлаз ампыцхалаф дук мыртхыкәа дшахьырхәо, иаарласны ацьяжәлар тынч анхара-анцыра шратәашьахо – абартқәа зегы аанарпхуеит «Сыпхсадгьыл ду, сызкәыхшоу» хәа хыс измоу ашәа:

Узбахә здыруаз хәҕа, Гитлер
Иакәикыхит угара,
Ууажәлар ду рныртцәара,
Азнык азы ддәыкәылт амдыр,

Улбааидарц зныккәара,
Аха игәы дажъеит уаҕа.
Уи дахьымзеит игәахәтәы,
Ижәутцазеит амцабз ҕәҕәа.

Дыкәуцалазеит адәкьашра,
Ухьәар ишьтоуп еикәхапс,
Иахьихьзо – деихрыссо,
Ахәыл азеипш дкапсо.

Хапсадгьыл ду сызкәыхшоу,
Дыкам уара уакара зылшо,
Лассы хилгоит шыта хаға,
Ихабаргәузеи нас хара!

(Иара уа: 44–45)

Атоурыхтә-фырхатцаратә рәиамтәкәа реиғартәышья, рса-хьаркыра-стильтә цыраагзақәа рхархәарала апсуа жәлар рашәахәацәа апсадгьыл зхы ақәызтәз, ахьзхаракқәагьы ирапсахаз афырхацәа Владимир Харазиа, Алықсандра Назазе, Қыаазым Агрба, Виктор (Цьат) Аргәын ухәа ирызкны иағьырцеит имачымкәа ашәақәа. Убарт иреиуоуп Асовет Еидгыла афырхатца Николаи Гастелло хаштра зқәым ифырхатцара (ихаирплан амца анакы, аҗацәа рыжәпара иагәйдтаны, даргьы таирхеит, ихгьы таирхеит) җапхьа иаазьырғьшыз апсуа хатца еиғамс, апырҗы Қыаазым Хәатхәат-ипҗа Агрба изкны жәлар рашәахәаф Кәарсантел Адамия иагитцәз ашәа:

Апсуа чкәын, Қыаазым-хатца,
Апсыуала акы згымыз,
Ғыбғалагьы деибаган,
Гәашьамхылагьы дыцьбаран...

Иахья жәфәангәыла деибашьуеит:
Гитлер иуарбақәа иху ипшшаза
Дрылагьежьюеит, ашьауардын еипш,
Хымцала илаишьтуеит иббаза...

(Иара уа: 49)

Аибашьра адәағы аҗа иғагылаз ахацәа рымацара ракәмызт, апсадгьыл аҗапхьа руалпшья нарыгзон ахәсагьы. Атоурыхтә-

фырхатцаратә рәиамтәкәа шахатра руеит. Иазәым-иҗыцям Апсны атоурых иадыруа (Баалоупҗа Мадина леипш) апсадгьыл афырпхәызбацәа. Ус еипш иҗаз жәлар ражәа хьыршәыгәқәа рзыркуан, рашәахә есииуа абиҗарақәа ирыцын. Убарт дреиуан Адьынцәтәылатә еибашьра ду аан ахьсратә полк аполитнапхгафы, Ростов ақалақь ахақәйттәраан фырхатцарыла итахаз Алықсандра Константин-ипҗа Назазе. Ажәлар уи илзыркыз ашәағы («Ахәса рыхьзырхәага») апсуа тыпхьа-аибашьҗы лхаҗсахья зегь рыла иҗырпшшыган иаарпшшуп:

Кәыц Капыт иан лгәы змаз,
Анарт рахәшья лыпшра-лсахья змаз,
Апсуа хәса рыхьз тызгаз,
Ахақәйтра ахьчаразы хаха инеиз,
Назәепҗа, [а]фырпхәыс!
Абас ауп ишатаху агәафра аныкоу,
Ғырпшшыс дкашәцароуп лышьтахь икоу,
Абирак кашәмыршәроуп лҗызцәа афырхацәа,
Шәрыцхраа шәашьцәа, иахьындыртәо хаға цәгья!

(Иара уа: 50)

Алықсандра Назазе лыхьз рхуп Акәеи дахьтахаз Ростов ақалақьы рҗы икоу амфадукәа.

Маи 9, 1945 шықәсазы иҗалеит апрогрессивтә уатәыҗса зегь зыпшшыз ахтыс – Германия ахтнықалақь, Берлин, аиааира абирак ахаргылара. Асовет жәлар, апсуаагьы убрахь иналатцаны, ирчапҗаз аиааира агәацпхьхәареи агәыҗра дукәеи рнәтеит. Убри ахақәйтра лашароуп иззышәахәо ажәлар «Аиааира амш» захьзу ашәақны:

Угәырҗья, стәыла, зхы иақәитү,
Зиааира ашәапшшь иахья ипхьауа,
Зхьырпҗар рыла згәы азхьауа,
Угәырҗья, стәыла, ашәа зхьыҗыз!
Дгьыли-жәфәани иахьабалақь,
Збирак Берлин иахагылоу!
Угәырҗья, стәыла, уапхьа игылоу,

Иузгәакьоу хпартия азыхәа,
Лашарбаган иухагылоу,
Зых иамеигзо уара узыхәа!

(Иара уа: 57)

Ғырғштәы хасабла аҗада иаагоу ашәакәа рыхәта җәҗәак ағызтаз аҗәабжьхәаҗәа-апоетцәа роуп. Урт иреиуоуп: **Маадан Сақаниа** (Дәрыпшь ақыта), **Платон Кыласониа** (Кәтол ақыта), **Кьағәса Смыр** (Анхәа ақыта), **Алиас Гәынба** (Дәрыпшь ақыта), **Кәарсантел Адамиа** (Кәтол ақыта) уб. егь.

Ауаатәыҗса рығстазаараґы имҗағысуа ауаажәларра-политикатә хтыскәа рнымпшырц залшом жәлар рґағыцтә рґеиамтақәа. Убри аганахьала аҗсуа жәлар рзы акыр иҗазшьарбагахеит XX ашәышықәса антәамтазтәи адунеижәлар-бжьаратәи аполитикатә процессқәа – ахәынтқарра ду СССР аилахара, убри иахьаны итцысыз ауаажәларра-политикатә тәагашоура. Амилат мацқәа азыблара иалахаит. Ааи, иҗалаз ахтыскәа хмилат анаҗстәи алахьынтказы иманшәалахеит – ишьақәгылеит ихьыпшымы, идемократтәу Аҗсны Ахәынтқарра, аха уи шыақәтарәда изымҗағымсгәышьеит. 1992 шықәса, август 14 аены бцарла еиқәных Аҗсынра иақәлеит Қырттәыла Ахәынтсовет архәтақәа. Аибашьра ишазықатҗамызғы хажәлар, гәымшәарала аҗа иґағылт. Шықәсык инацны ицоз Ацьынцтәылатә еибашьра (14.08.1992–30.09.1993) иаґа рыцҳара рзаа-нагазарғы, ихыркәшахеит ампытахалаҗ аҗсадгьыл иқәцарала.

Аҗсуа жәлар зтәшәаз ауаажәларра-политикатә зыблара, ирхыргаз атрагедиятә хтыскәа ражәарґиара ианыпшит. Ихәатәуп, аҗәлар ртоурыхи рґеиҗши рзы акрызтазкуа аамта хьантақәа раан, даґа аамтаньк еиҗшымыкәа аґеизнаркәкәоит амилат рымч. Убас еиҗш иҗалеит Аҗсны ахақәитратә еибашьраанғы – ахьыпшымыра аидеиа зегьы ирыцкны амилат еиднакылеит. Убри атагылазаашьаан, абцар инавакәыло ртакы җәҗәахеит игәышьтыхгоу аҗәа, ашәа.

Атрадициятә фольклор арґеиамтақәа рахьтә иаҗхьатәиқәа-хеит ашәа-жәеинраалатә жанрқәа. Имачымкәа иґеиет афольклор-литературатә хьтцхьрта змоу автортә ашәакәа.

Иазәымкәа-иґыцьамкәа апрофессионалтә поетцәа аибашьраан иаҗыртаз ражәеинраалақәа акомпозиторцәа ашәакәа анрылырх, урт арґеиамтақәа иаарласны аҗәлар ирылатәеит, афольклортә казшьа аархәеит. Убарт иреиуоуп апоет Анатоли Лагәлаа иаҗтамтақәа: «Ихы лахеит...», «Ахы шиуаз...», «Лакәыт ир». Арт аҗәеинраалақәа ирылхны акомпозиторцәа Кәаста Ченгъелиеи Анатоли Алтеибей иаҗыртеит хайбашьцәеи хәуаажәлари гәырґәҗәагас ирзыҗалаз апатриоттә ашәакәа. Аибашьраан аҗәлар ирылатәеит, иахьағы Аҗсны атәылахьчара архәтақәеи ахапшьгаратә ашәахәаратә гәыпқәеи инарыгзо, Гагра ахақәиттәра иаииз, апоет Лиолиа Тәанҗхә лажәеинраала «Аиааира» иалху ашәағы. Абар, уи ацыҗтәаха:

Мамзышьха, Мамзышьха –
Хбаагәара, хдоуха,
Дықәахтеит дҗыххаа
Уа утцака аҗа!

Аиааира, аиааира,
Ишьтышәх хә хбирак!
Аҗсны пшза ахақәитра
Шәазықәҗа наҗ-аак!..

(Аҗхазоу, Лагәлаа, Тҳаитцыкә 2013: 224)

«Ижәлартәхаз» ари арґеиамта амузыка азиҗит, аибашьраан аидеологиятә фронт җәҗәала иазааҗсаз, акомпозитор Кәаста Ченгъелиа. Абрака иазгәатәтәуп, акомпозиторцәа Кәаста Ченгъелиеи Тото Адьапуеи Мраҗашәаратәи афронт аґы ишеиґыркааз ахапшьгаратә ашәахәаратә гәып «Аиааира». Мрагыларатәи афронт акны Отар Ферзбей Нодар Кәарчиеи еиґыркааит агәып «Ғарада». Белла Ламиаҗхә – агәып «Арасазыхь» ухәа уб. егь. Арт ахапшьгаратә еиґкаарақәа архәтақәа иртауан, хайбашьцәа рґаҗхьа қәґиарала иқәгылон апатриоттә ашәакәа рыла. Урт инарыгзоз ашәакәа иреиуоуп аҗәлар рхатәык, раҗтамтақ еиҗш ишьтырхыз, хыхь зызбахә ххәахьоу «Аиааира» иначьданы, афольклор-литературатә цәаҗа зхоу «Аҗхәызба, ар рыматәа

зшәу» (ажәәқәа Даур Зантәриа, амузыка Кәастә Ченгъелиа), «Ахәрашәа» (ажәәқәеи амузыкеи Нодар Кәарчия), «Хәра хәруаа реихабы» (ажәәқәеи амузыкеи Валери Багәтелиа), «Шәнеибац!..» (ажәәқәеи амузыкеи Белла Ламиагъха), «Бзиа избо, сылбазом...» (ажәәқәеи амузыкеи Валери Багәтелиа), «Кәачара» (ажәәқәа Отар Ферзба, амузыка Игор Цнариа), «Рада» (ажәәқәеи амузыкеи Валери Багәтелиа) уб. егъ.

Избахә хәатәуп аибашьраан кәзара усзуфык, шәәхәафык иахәсабала зкыбаф аагъшыз ашәагътаф-анагзаф (абард) Анатоли Алтеиба. Уи имузыкатә гътамтәкәеи егъырт апоетцәа ражәеи-нраалакәа ирылхны инаигзоз ашәәқәеи агитара иацхәо, лассы-ласс дыкәгылон (Мратәшәаратәи афронт афы) агъсадгъыл ах-чафцәа рәагъхәа, уимоу, афронт ацәәхәафгы, аибашьцәа рыгъ-сеитакымтаз.

Арака зызбахә хәоу арәиафцәа инарчыданы, афольклортә поетика икәныкәаны ашәәқәа агъызтцоз, агитара, ма ачамгәыр иацхәо аибашьцәа рәагъхәа иназыгзоз иреиуоуп жәлар рашәәхәафцәа-аимпровизаторцәа, акомпозиторцәа, ашәагътаф-цәа-абардцәа: Аркади Кархалаа, Хымца Хынтәба, Анзор Маршан, Зураб Малиа, Омар Сангәлиа ухәа убас егъыртгы.

Иазгәатәтәуп, аибашьраан ишиз агъсуаа рытрадициатә ашәа-хәаратә фольклор акны еицырдыруа ашәа хккәа «Ахәрашәа», «Шәнеибац!..» ирыхъзылоу, ирышьашәалоу амузыка-поезиатә рәиамтәкәа. Убарт иреиуоуп аибашьфы Нодар Кәарчия иагъитцаз, афольклори алитературеи еимаркуа агътамта «Ахәрашәа» (ажәә-қәагъ амузыкагъ иара итәуп):

Сыгъсадгъыл гәакъа ухьчараз
Сеигзом са схы,
Сфызцәеи сашьцәеи ргәымшәара
Сымоуп саргы.
Ахы сыкәшәаргы
Сызгаша сара,
Сыдгъыл халал самоудап
Гәыблыла ура!

«Ахәрашәа» узысхәоит, сыгъсадгъыл,
«Ахәрашәа» – ахәра зырғьо,
Ухәаакәа ухаштып са сшьамдгъыл,
Исызгәакъоу, сыгъсы зыгъхәароу...¹

«Ахәрашәа» ахъзуп Анатоли Алтеиба иагъитцаз, афольклор-литературатә цәафа зхоу даеа рәиамтакгы:

«Ахәрашәа» шәхәа, ура, «Ахәрашәа»,
Сгәы схарштны сыжәга еибашьра!
Абдъар азымкуазаргъ саргъажәфа,
Исылшап ма цхак агъжәара!..
(Цыапуа 2013: 141)

Еиғартәышьалеи, лексикатә еилазаашьалеи, музыкатә шыты-бжыгашьалеи еицырдыруа жәлар рашәа «Шәнеибац!..» иа-шьашәалоу арәиамтәкәа акымкәа-фамкәа агътахеит Агъсны Ацъынцътәылатә еибашьраан. Убас икоуп Нодар Кәарчия иашәа «Шәнеибац, гъхәака шәнеибац!..»:

Ашәа еицаххәап, афызцәа,
Агәышьтыгъа – аиаиарашәа!
Шәнеибац, гъхәака шәнеибац,
Агъсуаа рычкәынцәа!..
(Цыапуа 2014: 11)

«Шәнеибац!..» ахъзуп иара убас Белла Ламиагъха иагъылтцаз ашәаггы:

Шәнеибац, шәнеибац,
Агъсуаа рычкәынцәа!
«Шәнеибац, шәнеибац!..» –
Игоит иахәаггы..
(Цыапуа 2014: 11)

¹ Атекст аагоуп адокументалтә фильм «Хәра хәруаа реихабы» акынтә.

Апһсны Аңынңытәылатә еибашьраан иҗиаз ашәәкәа рхып-
хьазараҗы иҗоуп усқан атып змаз атәым мал алачара җапызәуаз
асатиратә ашәәкәаҗы. Убас иҗоуп еицырдыруа апһсуа лирикатә
ашәә «Дубозар ңыракыр...» (ажәәкәа иҗит Иура Аңынңыал, аму-
зыка –Игор Ңнариа), афольклортә поетика ахәәкәа иртағзаны
иапһтаз арҗиамта «Кәәчара» (ажәәкәа иҗит Отар Ферзба).
Аибашьңәа, хамеигзарак камто, ахы ианаҗагылаз, ңыоуы, иҗаз
атагылазашьа рхы иархәаны, атрофеи дырхәазон. Ус еипһш зхы
иатәазшьоз «хаңәәкәак» җаңнаеуеит зызбахә җамоу ашәә:

Ашаха еитцыхны, ахәда иахаршәны,
Ажәхьа иман дңон иара.
Ус дышнеиуаз, уи дзавымсит
Хәа тазылақәак рытра.
Урт иапһицан, ус дышнеиуаз,
Днавалазаап акәытцара.
Иҗарҗаруаз гәагәшьи рбаҗы,
Иҗытра инытцаикит иара...

(Аҗзба 2012: 189)

Еицырдыруа алирикатә ашәә амелодиа даеа тцакык змоу,
сатирала иҗычоу атекст ала ахырчара – ичыдоу музыкатә
сахьаркыра-стильтә цхыраагзахеит ари аҗымта апһцараан. Абри
атагылазашьа ихадоу акакәхеит ашәә фольклортә рҗиамтак
ахасабала ашьақәгылараҗы.

Убри аипһш зеипһшу амузыкатә сахьаркыра-стильтә цхы-
раагзоуп дзызхьапһшуа Отар Ферзба «Шәнеибац» захьзу еҗы
иашәәҗы: уаҗа еилазҗоит атоурыхтә-фырхатцаратә ашәәкәа
ирхоу аҗышьытхра-патриоттә нотеи ахьзыртәра ажанр иаҗаз-
шьарбагоу асатиратә цәәҗеи:

Шәнеибац, ахьырҗарцәа, пхьаҗа шәнеи!
Ахақәитра мҗала пхьаҗа шәнеи!
Шәнеибац, ахьырҗарцәа, пхьаҗа шәнеи,
Апһсынра атҗеиңәа, шәнеибац пхьаҗа, пхьаҗа!

Шевардназе, насҗы Ломиназе,
Изықәтәаз аҗәардә каууа ишпәңеи!
«Кара» дахахазаап амҗырқәара,
Ишақәшәоз аниба ихәдапара...

(Иара уа: 188)

Ишаабо ала, ахьзыртәра аҗыпхәа ишьтнакаауеит аибашь-
ра иарҗеи еиуеипһшым асоциалтә негативқәа, иара убриалаҗ
иҗанатҗоит аҗәлар рахь бңыарк иалнамыршара аидеологиатә
нырра.

Апһсуа жәлар аҗа иҗагыланы фырхатцарала рықәцара атәы
зныпһшуа апоезиатә жанрқәа рымацара рақәзам, уи рныпһшеит
хатала аибашьра иалахьыз, ма уи зыблала избаз, ааха гәгәа
знатаз ауаа рҗапыцтә жәабжьқәеи ргәалашәарақәеи рҗны.
Хәарас иатахи, урт ахтыс хлымзаахқәа кәлеиҗьтәи раңәакҗы
тцам – җажәа шықәса маңк инахыхәҗоит. Ажәлар рхәамтақәа
маҗаназы ишьақәымгылац «иклассикатәу» афольклортә сиу-
жет еиҗкаарақәеи акомпозициатә шыақәгылазашьақәеи рыла.
Аха ус шақәуҗы, аибашьра иалагылаз апсадҗыл ахьчаҗңәа
рҗапыцтә жәабжьқәа акырңыра иахьеитархәахьоу иалтцшәаны,
урт ишьтыркаауа иалаҗеит ишьақәгылахьоу, еилаҗахьоу афор-
ма. Уи абзоурахеит аҗәабжьеитахәаф ииндивидуалтә кәзшьа
чыдарақәа, дызлаазоу, насҗы ибзианы иидыруа аҗапыцтә
рҗиамтақәа реиҗартәышьа апсабара баҗхатәралла ахархәара.

Еилкаау усуп, җаамтазтәи аҗапыцтә рҗиамтақәа уажәазтәи
«ашьақәгылара» аетап азы еиҗарак рхы цәырыргоит аҗәа-
лашәаратә кәзшьа змоу, асахьаркыра-документалтә цәәҗа
зхоу хәамтақәак рахасабала. Убас иаабоит аизга иаҗыллалаз
Апһсны афырхатцәа, Апһсны архәтақәа инагоу акомандакатцәҗәа
руазәк Гиви Камыгә-ипа Агрба игәалашәарақәа, аибашьраан
Мрагыларатәи афронт аҗны иҗаз ахамштыхә хтысқәа збаз, уимоу,
изыцрасыз Белла Паата-ипҗа Какоба-Кәытңниа, Илона Аркади-
ипҗа Кәытңниа-Ңыңыба ражәабжьқәа. Урт рҗапыцтә хәамтақәа
гәалашәара мацаран акәым рхы шңәырырго, дара аҗапыцтә
жәабжь хәа атцарауаа иалыркаауа афольклортә жанр аҗазшьа
хадақәа рхукаауеит, убриалаҗ азҗылымхара узцәыррымгарц зал-

шом. Арақа зегы ихуп-иртцыхәоуп ажәабжьхәащәа рбафхатәра, рсахьакыратә хәыщшә ачыдарақәа.

Анафстәи аетап аан, аамта рацәа анцалак, ажәабжьқәа зхәам-тоу ианыркәытхалак, урт злашәо хәанхәахлатәи ацстазаара ду иалтцшәаны, агиперболеи агротески реипш икоу асахьаркыратә цхыраагзақәа рхархәара иабзоураны, ишьтыркаашт алегендартә казшәа.

Иахьазы иантцоу, ақыртуа-апсуа еибашьра иазку ажәабжьқәа ртцак ду хшыфзыштра азуа, ҳапхьақа, аттцарадырра-фольклортә экспедициақәа еифкааны, реипш зеипшу аґапыцтә жәабжьқәа мөхакы тбаала ранцара. Урт ажәлар рфырхатцаратә аамтеи уи апафоси зныцшуа, аибашьра иахылґеиааз фольклортә рґеиамтақәоуп. Ацынцътәылатә еибашьраан имоапгаз еиуеипшым ажәыларакәа, имачыз-идууз егырт ахтысқәа ирылахәыз аибашьцәа, ма урт ртәы здыруа азәырфы рґеынтә иантцатәуп. Убри аамтазы, ари атекст – фольклортәуп, ари – фольклортәым хәа еилых катцатәым, иантцалатәуп инеипынкыланы аибашьра иазку ажәабжьқәа зегы. Аттцарадырразы акратцанакуаны ишьатәуп цытраамтак анахылалак, атекстқәа реитанцара, аамта кәытцәак абжьара ажәабжь иахтысыз айтцарақәа рышьақәыргыларазы. Абартқәа зегы алшара ҳартцит ахәамтақәа фольклортә рґеиамтақәак рахасабала рыцсабара, рееизыркәкәашәа акәаматцамақәа рышьақәыргылара.

Иахьазы иантцоу ҳаамтазтәи жәлар ражәарґеиара, чыдала Аґсны Ацынцътәылатә еибашьра иалиааз жәлар рмузыка-поезиатә рґеиамтақәа реиґартәышәа, рмузикатә шыақәгылашәа излахдырбо ала, афольклор «ґыц» ашқа анырра ґәґәа картцит, хых ишаххәаз еипш, уи иатәышьтроу атрадициатә жанрқәа, иара убас алитературатә поезии апрофессионалтә музикатә казарей.

Арт азтцарақәа итцег инартцаулары рзаатгыларазы, жәахәарада, иатахуп аґапыцтә материал рацәа амазаара.

Валентин Кәағәаниа

**Асовет мчра аамтазтәи жәлар
рґапыцтә рґеиамтақәа**

I. 20–30-тәи ашықәсқәа раантәи жәлар рпоезия**1. Къаразаа рашәа (1)**

Ленин дузза ихәахьала,
Ленин – ажәларқәа рразкы,
Зинда иказ Аһсынтәыла
Амра азгылоит ижжаза.

Шәнеибац, шәнеибац,
Аһсуаа рычкәынца!
Ахақәитраз ашәа казтәо
Аһсуаа рычкәынцәа!

Абцъар шытаххит, хажәаа еибытоуп,
Шәамфазаргыы пхьаҕа хдоит.
Ҳа х-Лакоба хаһхьа дгылоуп,
Ленин иихәаз наигзоит!

Шәнеибац, шәнеибац,
Аһсуаа рычкәынца!
Ахақәитраз ашәа казтәо
Аһсуаа рычкәынцәа!

Ҳацхыраараз Ар Каһшы ааиуеит,
Амра мгылац, имлашац!
Ахақәитроуп урт иахзаарго,
Ахақәитра зда камлац!

Шәнеибац, шәнеибац,
Аһсуаа рычкәынца!
Ахақәитраз ашәа казтәо
Аһсуаа рычкәынцәа!

2. Къаразаа рашәа (2)

Шәнеибац шәнеибац,
Аһсуаа рычкәынцәа!
Аһсны азыхәан ашәа казтәоз
Аһсуаа рычкәынцәа!

Шәнеибац, шәнеибац,
Аһсуаа рычкәынцәа,
Ахақәитраз ашәа аказтәоз
Аһсуаа рычкәынцәа!

3. Асовет мчразы ашәа (1)

Уара хазқәутцаз умчала,
Ахақәитра хзааит Аһсынра.
Пһымкрыда уһкара дукәа рыла
Иахурбоит анхара.

Икаҳажыит ажәытә цәматәақәа,
Ишьтырхит аколнхарақәа.
Атрактор дукәа, акомбаинкәа,
Анырхага матәахә ацәаҕагақәа.

Асовнхара, аколнхара малла ихйоуп,
Алашара амч ду ҳамоуп,
Ушәты какачха, упатырқалтраха
Зеггы рзыхәа угәазырхагаха.

Ҳамшын Еикәа ицәкәырһауа,
Ҳашьха дукәа еикәырша,
Иаарыбжьанакыз абахча шәтышроуп,
Наунагза пһсшьарта дгылуп!

Ааглых ҳалазырго,
Еиҕызкаауа ханхамфәа дукәа,
Гәашьамхыла хзырҕәҕауа,
Зегь ҳа ихамоуп, ҳа ҳаикәшәоуп.

4. Асовет мчразы ашәа (2)

Итцүеит ихалалза фынфажәи жәаха шықәса
Ҳсовет мчра иамоижьтеи пхьацара.
Ақәҕиара дукәа аарһшуа,
Иаҕуп иасааира анхара, антцыра, азҳара.

Ленин ду иахзичаһаз аһстазаара
Иахһа хтәылағ илашоит.
Уи иһаитаз амазара
Хтәыла арбеиоит иарғәғәоит.

Уиааира дукәа рыбзоурала
Хтәыла иахығеит агәырғабжы.
Хпартия дузза анапхгарала
Ахара инағеит хашәахәабжы.

Асовет мчра атқыс иеиғу
Иарбан икоу иахһа абра,
Гәыла ицьбароу, мчыла иғеғу
Иеиғш убашам еаңара.

5. Ленин изы ашәа

Уара иһауеит ахақәитра,
Хара х-Ленин ду, ғсра зқәым.
Иурғеиит аһсабара,
Аһсабара – ажәра зқәым.

Мәас ақәғара шьтхт лымкаала,
Уазкашәеит хдунеи уразкны.
Уара удырра жәған иһалоит,
Ицоит мтәыжәғада иғырны.

Иахһа уара ушықәсхытра
Зегь хәғылоит хазгәыкны.
Ғһәака хнеиуеит, иһамта хәатрак,
Хажәеи хуси еимаданы.

Уажәақәа зегь мракағхароуп,
Адунеи иахзоит ршәахәа.
Баша имғасуам еимгеимцарак,
Ухьз анырымхәауа жәлара.

6. Ленин

Хтәыла зырғшзас, изырбеиас,
Гәырғада хә ханхо хказтаз,
Амилатқәа зегь хәишыцәазтәыз,
Напеикәыршала ханзырхаз,

Уажәа кәымшәышәқәа есымша иахғыло,
Иарғыруеит ххы-хғәы.
Умға иаша хә хазнылаз,
Иартаруеит хшәмхы.

7. Ленин

Жәохә шықәса анихытцуаз нахыс
Аңажәлар реидкыларә иашьтаз,
Аңажәлар зыһстазаара рықәызтаз,
Ленин ду иһстазаара даналтцуаз,
«Апартия, амарца, суқәғәығеит!» хәа
Ажәа уаз зхәаз,
Ленин ду, уара хшығла уқәғон,
Никәалаии аменшевикцәеи мчыла иқәғон.
Урт рымч атқыс ухшығ иааит,
Аңажәлар ирзыкаутаз аус,
Ахаан еитдахараны иһам,
Избан акәзар апартия хәғһәа игылоуп,
Апартия – Ленин иус нағзағы!

8. Сара сашәа Ленин изы

Сара исхытцуеит шәиғажәи ғба шықәса,
Ашәшьырағы сзыттыцуам уажәшьта.
Исаһауеит жәлар рырғаимта, рус,
Хпартия иазбаз аус,
Ленин хазқәиттаз хамға, хус.

Уара хәғстазаара агәашә азыртыз,
Хпартия дузза хзызгәыку,

Хамҕа урлашойт, харт аҕыажәлар,
Пҕхьаҕа иноугоит убераҕ шәыршәыруа,
Ленин иахаиргылаз Кремль ақә.

Цыр ушла уҕәҕәаза уеилартәоуп,
Угәы итоукыз иашала иноугзоит,
Уара утоурых дарбану измаҳаз,
Дгьыли-жәҕани ахьеивтцоу адунеи,
Дарбан дыззымдыруа уи Ленин?!

Хпартия иазбаз – уи нагзоуп,
Уи иавсуагы, хара дызцом,
Атцәа аанызкылогы ихәоит:
«Инеилааит Ленин иахзааигаз абераҕ,
Еснагь ишәыршәыуа пҕхьаҕа!»

9. Хпартия ду (1)

Дгьыли-жәҕани рыбжьара,
Хпартия дүзза ухьз рхәоит,
Уара иучаҕаз аҕстазаара,
Хтәыла иахьабалакь иарлашойт.
Иахьа хатахмадцәа ашәа рхәоит,
Ражәра ажәроуп хәа ирыпҕхьазом,
Ицкәынцәоушәа рхы рбоит.
Иахьа хгылоуп хтәыла азыхәа хәҕәҕәаза,
Зпҕан еикәшәауа, зхәатәы назауа,
Ухьзала ашәа, ххәоит хара зегьы
Хьызла иахархәоит аҕарпын.
Ргәы итытцәом хәпҕхьарца абжы,
Хәар игылоу ирылаҕоуа абжы,
Ираҳалар пҕымкрыда абжы паны.
Улашарбагоуп зегь рыпҕстазаараҕы,
Убарақьатуп зегь рынхамҕаҕны.
Нас изахамхәауазеи ашәа,
Хәычла дула хзымкәашауазеи!

Атыхәтәаны изхәауада аныхәатә ажәа,
Нас шәзыпшүзеи шәнапы зеинышәамкьауазеи!

10. Хпартия ду уахь (2)

Дгьыли-жәҕани амца анакуаз,
Уалапҕшны шәапҕыцьяп анумбауаз,
Иҕалази хәа ауаа анытцауаз,
Ажәлар зегь анеилатыруаз,
Хтәыла зегь анеилашуаз,
Карулс зтәылазы ирылаз,
Згәы мшәакәа зылахь еикәызымтцауаз,
Зтәыла азыхәа згәы акыз,
Иааиуаз афыртын иацәымшәауаз,
Ишәан цъара знапы мқәацауаз,
Саҕа даауеит хәа згәы мытрысуаз,
Зтәыла қөнамгак иақәшәар зымуаз,
Зтәыла азыхәа енагь ихияны ашәа зуаз,
Баагәарала еилартәаны икәзыршаз,
Хшыҕ казала арт еилазыртәаз.
Оҕытәыҕса ихамыштүа аиааира еилазыртәаз,
Гәырҕа тхацъла зтәыла нзырхо,
Акоммунизма ахь иааирыла изго,
Иузаххәоит гәырҕала иреиҕу
Хашәа пшза хатыр, нагза зкәу,
Ленин иичапҕаз хпартия иазку!

11. Хара хпартиаз ашәа

Абаскатәи ажәларқәа хтәыла иқәынхо,
Иааза-ихьча насып рызтаз,
Азәи-азәи рхәатәы хаибатцо,
Рнапы еикәырша инзырхаз.
Адгьыл тбаакәа дара ирызтаз,
Ақәынхашьагы иақәзыршәаз,
Хара хпартия ду ами, дад!

Ажәфанахы ауаа ҕыруа,
Амтәыжәфа рытан иҕазтаз,
Абахә амфа рҕганы
Ашьха дуқәа кылжәа икажын,
Амашынақәа аҕысны ицо,
Абас ахыырхәага ҕазтаз,
Хара хпартия ду ами, дад!

Ахәынтқарра дуқәа забашыыз,
Зхабар хадгьыл иқәзамкәа,
Бжъра-быжытәа итәзцалаз,
Адунеи иқәынхо аҕажәлар,
Имырзкәа еиқәзырхаз
Хара хпапртия ду ами, дад!

Хпартия амфа иқәлаз деиқәхеит,
Уи амфа иқәлаз насыҕ имоуп,
Хпартия аамта еиҕш аамта,
Дунеи ршеижьтеи икамлазацт!

12. [Хара хпартия]

Хамра, хамза,
Хаетцә шаша.
Хара хпартия,
Хазкәахшаша.

Харт гәадула,
Хзаазауа,
Хшыф тцарыла,
Хазгауа.

13. Ауаатәыфса ргәыҕырта

Хпартия дузза умчала,
Хтәылаҕ икалеит алашара,
Ажәлар гәырҕыан ашәа рхәоит,
Хпартия дузза ухызала!

Иахзучаҕаз аҕстазара,
Хара иҳазто абзиабара,
Ухызала ашәа ххәоит,
Жәлар неилымхкәа изаазо.

Енагь хакәуп умфа хара,
Хашьтоуп иухәо анагзара,
Уҳагымзааит хпартия дузза,
Ауаатәыфса ргәыҕырта.

Уахгьы-еынгьы лашароуп,
Афымцақәа качца,
Иаабахъазма зныкыр абас,
Хпартия умч ауп иҕазта.

Уара уахьхамоу, халашара,
Харт иҳагхом қыфла анхара,
Уҳагымзааит хпартия дузза
Ауаатәыфса ргәыҕырта!

Уара умра хакәҕхаанза
Адгьыл иқәыз хара гәакла,
Иахъа хакәуп хара қыфла,
Уара хпартия ду умчала.

Хаҕсадгьыл ду ҕхъаҕа иназго,
Хаҕсадгьыл ду ахада,
Ауатәыфса насыҕ рызто
Хара хпартия хгәыҕырта!

14. Атынчра[з] ашәа

Зымч, зылшара ҕазарыла еибызтауа,
Хаиашъара цырла еилазыртәауа,
ҕынч нхамфала хныкәызгауа,
Тәылацыҕхъаза изҕыҕшуа,
Иҳанахәарызеишь хәа иззызырфәуа,

Ргәы тыцыцаауа, еибаргәырғауа,
 Уи зхәамта ала амға иқәлауа,
 Зегғы рзыхәа илашарбагоу,
 Хаһхәагыла хара хпартия!
 Изыркакаңыз хара хтәыла,
 Цлабрыла анхашәа дзыртцаз зыфнутқа,
 Тынч гәырғада акрахьырфауа знапатқа,
 Таацәа дула аарыхра ахьрымоу,
 Гәырғаа чыс хәа иакәныхәа ианырфауа,
 Раһхәа зныхәаға уа иалоу,
 Абас тынч нхамға рызтауа,
 Хшыф дула зегь еибызтауа,
 Ихазгәакьоу хара хпапртия!
 Хара хаға дгәырғоит,
 Игәы итеикуа дара ирацәоуп.
 Итахуп ханхара дағьырхагахарц,
 Аха данхәыцлакь, ихьуа издыруам.
 Идгылоу зустқәоу изеилкаауам,
 Иара дахьгәыңуаз, урт мап ицәыркит.
 Абжъаратә ифнутқа илоуп ачымазара,
 Абарт зегь изеилалан ииура издыруам,
 Ихы зникъара иааигәара тцла иғыхьашәом,
 Дшыцны дышгәырғауаз иблақәа тытцит,
 Абас дгәырғоит хаға хәымга.
 Оо, радара-ра, уараида!..
 Ашәа узысхәоит, хара хпартия,
 Уара умч ала ехәа хгәырғьоит,
 Уара иахзучағаз атынч нхара,
 Хаға ила тнахуеит, икайтцара издыруам.
 Деибашьыр итахым, дқъархоу издыруам.
 Хара хаибашьзом, азә имал хтахзам,
 Хара хмал хара ихазхоит.
 Ацхыраара зтахымгғы хцххраауеит,
 Иажәызгғы дыцқәуоуоушәа ихы ибоит.

15. Азеипһшнхара ашәа

Аколнхара, асовнхара –
 Ацъанхацәа рымға иаша.
 Аколнхара, асовнхара –
 Ахәсеи хацәеи еиқаразтәыз.
 Аколнхара, асовнхара –
 Ацъанхацәа реидкылага.
 Аколнхара, асовнхара –
 Арыцхацәа амч рызтаз.
 Аколнхара, асовнхара –
 Ақытақәа зегь зыркацчаз,
 Аколнхара, асовнхара –
 Ақытақәа зегь зырлашаз.
 Аколнхара, асовнхара –
 Акулакцәа рыхәтцәы ықәызхыз.
 Аколнхара, асовнхара,
 Нағзара ақәыз хаиашьара,
 Нағзара ақәыз хаицынхара!

16. Аколнхараз ашәа

Уааин, сфыза, усыдгыл ғаафла,
 Исымда сашәа ахапа.
 Аколнхараз ашәа
 Иғьыруа иаххоу жәфангәыла,
 Хабжы хаа дхархап.

Аһша хьшәашәа хаала иасуа,
 Амра шоура артәалап.
 Хгәырғаабжы хара иахьнейоуа,
 Хазцәымбу ирахар, ргәы ғнажәап.

Иаһахталап ашәа ғыцқәа,
 Хколнхараз иаххәалап.
 Уааи, афыза, цьарак хайдгылап,
 Хнапы еибаркны ғхәа хцалап.

Ашәа заххәо хтынчра азыноуп,
Шәахста амаураз адунеи.
Хазтаху рзы хашәа хаароуп,
Ахааназ иудыруаз, Дамеи!

17. Ашәа

Аҕстазаара гәазырхага
Хара ихазтаз ишахгәаҕхоз –
Ақытақәа реибаркыра,
Аколнхара, асовнхара!

Адац ытцхуп хазынара,
Анхаабыжәлар шытахь хазгоз.
Ожәы ихамоуп ха хгәаҕхара –
Аколнхара, асовнхара.

Адгбыл чашәқәа игәыгәтажьыз,
Анкба агыгшәыг ахыпҕхьоз,
Уртқәа иахба ибахчазтәыз
Аколнхара, асовнхара!

Заа инахагзоит аус ихаду,
Хтәыла назаза улашаз!
Асоциализм нхара иашьагәыту
Аконхара, асовнхара!

Инышәкыл, дадраа, атәцақәа,
Зықьнашықәса абас ханхоз,
Иахныхәап ханасыпҕ шкәакәа –
Аколнхара асовнхара!

Шәақәныхәа хпартия ду,
Хақәызтаз амҕа ду,
Еиҕьызтәыз хаҕстазаара ду,
Иахҕымхаша хнапхгаф ду!

18. Хконституциязы ашәа (1)

Халагап ашәахәара, абызцәа,
Халагап иахба акәашара,
Халагап аҕылара хконституция,
Хьзыла, ашәала, кәашарала!

Иалаххит абызцәа акрыздыруаз,
Арт иабызцәоу ахькәыршәа.
Зегьы иныкәыргоит аус ирзбаз,
Хара иахтаху, хгәы итоу здыруа!

Халагап ашәахәара, абызцәа,
Халагап иахба акәашара,
Халагап аҕылара хконституция,
Хьзыла шәала, кәашарала!

19. Аконституциязы ашәа (2)

Абызцәа, иахба хара
Ашәа ххәап, хкәашап,
Аконституция ҕыц ихауз
Иахтап ашәаны салам.
Аконституция амчала
Хара иалаххит абызцәа,
Аусуцәа – аҕьанхаабыжәлар.
Ахьыртәатцәақәа, хашьцәа,
Зықьнашықәса аиааирақәа
Иагмыз хпартия – ххада,
Уи хазқәнаттаз амҕа иаша,
Нахагзароуп атыхәанза.
Абызцәа, иахба хара
Ашәа ххәап, хкәашап,
Аконституция ихауз
Иахтап ашәаны салам!

20. Аиааира ашәа

Исирха, игәырғьахәу ҳашәа бжыыхаа
 Адунеи иахатәоит ихааза,
 Афымца еилаччауа, ихамта духа,
 Аиааира иахәоит, аиааира ашәа.
 Дгъыли жәәани иахьырхәуа аиааира ашәа
 Қыаф дула иахьаарту хгәашә,
 Хахагылоуп хус дукәа ғьышәала
 Ихазымтдоз шыта шәығхашьа.
 Ахәхәахәа иасуеит ағша хааза,
 Хтәылакны акыр тәуеит ашәабжь гоижьтеи,
 Ишәшәуа иағьәуеит ағхьарца абжы.
 Ари захауа абжы хааза ҳаргәырғьоит енағь.
 Аағын иасуа ағша кәанда,
 Иарғьыруеит хгәы, хшьамхы.
 «Уара, сара» хәа еикәғәхтәуеит,
 Хаисаны доус хусқәа рғы.
 Есымша ихамоуп есымшатәи ҳаплан,
 Иахзынамығзар хәа уи азын умшәан,
 Ағьыц нхацәа ракәзар, рус еигәырғьоит,
 Гәашьамхыла итцарза русқәа инрыдгылоит.
 Еи, ағьыццәа, шәара шәдырра маҷым,
 Шәдырра иахатәеит атәыла.
 Ехьа икакачха ҳағхьа игылоуп хтәыла,
 Аиааира ажәабжьқәа рхысуеит гәарғьыла,
 Абас ҳахьыкоу гәыртәыла.
 Иубама икалаз, Цьамал,
 Ишазхауа ҳколнхараа рмал?
 Рбахча дукәа еихашьшы мала,
 Хағстазаара абас иахьазхауа,
 Хаиғьхауа абас ҳахьцауа ғхьақа.
 Хаға дшьыцуа ганха давоуп,
 Иихәауа иғамшәауа.
 Хтәыла аееибнәоит мыч дула,
 Уаағсылағь рызхааит рхығхьазара узымдыруа,
 Лабғаба ҳиааит, ихацлеит рацәа,

Хағацәа рхағьыцқәа цагәит рацәа.
 Абахчақәеи ашәағьыцбағи шәтит игәырғьатцәа,
 Агәырғьашәа ықәыәуеит ҳара хтәыла,
 Ехьа хгәырғьоит, хшәахәоит гәыртәыла,
 Ажәлар гәырғьоит, иасуеит адаул.

21. Ашәа азысхәоит ағьыц ғстазара

Зны ихаман хаз-хаз анхарақәа,
 Ихамамызт адгьылқәа,
 Урт акыр зылшоз иркын.
 Ҳара хнеины храшьапклон,
 Адгьыл ақәаарыхразы.
 Нас ихартон адгьылқәа
 Ақәаарыхразы, ә-хәы ргон.
 Ҳара ихазхомызт иаазрыхуаз,
 Еихарак зегьы дара иргон.
 Ҳара хгәакуан афатә азы,
 Хабацахуаз дара хрызнеиуан.
 Хзызнеиуаз афьнтә-хә ҳцәыргон,
 Хғара нтәаанза уи ҳағьын.
 Хғара хәычқәа анынтәалакь,
 Ҳарахә рытира ҳалагон.
 Ус ҳашнеиуаз, ҳарахәғьы нтәон,
 Нас ишғаауаз? Ҳақәтңы ҳдон.
 Рыфны хнеины рыматц аауан.
 Аеадажә еигғш хусуцәан.
 Ала иартоз быстахьык ҳартон,
 Уа, изхәатәузеи уртқәа зегьы!
 Ус ҳашнеиуаз ғша цәғьак кылкьейт,
 Октиабр мза инықәнарчҗейт.
 Асовет лашара ҳақәчҗейт,
 Хәычла дула ҳаргәырғьазейт.
 Иагеит хзыргәакуаз ашьажәцәа,
 Иагеит ағьычра, ақәылара,
 Иагеит агәәкра, арыцҳара,
 Иагеит ҳабла хызкуаз алашьцара.

Игылт амра хзыргәырғьазаз,
 Игылт ажәлар, ацъа иатцаз,
 Игылт, рееидыркылт зегъы,
 Ироуит ахақәитра назаза.
 Аһсны ацъажәлар рыбға еитдырхит,
 Рееидыркылеит урт колнхарала.
 Колнхараа нхара ҫнапыкла ирkit,
 Ианахәаһш, ишрыхәозгъы рбеит.
 Аһсуа нхафы ибға ғәғәахеит,
 Иғацъһацъуа дақәтәеит иҫы.
 Икамчы апкаҫхәа икьоит,
 Гәырғьарала игәы тһраауеит.
 Хадгьылқәа зегъы шәтыцхеит,
 Рыфҫы хаа мацара угәы дыртәып.
 Амра ҳақәһхоит есқьынгъы,
 Аҫыц мра иһхалаша,
 Уи амра зегъ ҳаигәырғьоит,
 Уи амра хадгьылқәа аршәтуеит.
 Уи амра ҳеаҫра аррацәоит,
 Уи амра ҳаҫнқәа арһшзоит,
 Уи амра зегъы аһсы рханатцоит,
 Уи амра аға дабылуеит.
 Ихәтцәы ннажьуам, дықәнахзоит,
 Аһстазара ҫыц, амра шаша,
 Зықәнашықәса уһхала!

22. Ағатә ашәа

Абар жәытә һстазашьас ихамаз:
 Абнаршәырақәа ихакәыршаз,
 Аҫнарғәтыһ аахкьаны ҳалатәан.
 Ҳамҫе-тәахә аихак нахаркьакьаны,
 Адгьыл хығьғьаауа хнықәлауан.
 Ахәаа уахысыр каломызт усгъы.
 Абна ҳазлатәо аҫы махәык хақтәар,
 Азә ҳақәымзыхуа икаломызт усгъы,
 Ҳажәқәа убри абна иахьылалоз,

Рыбжак аазомызт, абга иахцәырфон.
 Абгақәа ратқьыс хара еицәан
 Ағьычцәа убрака илаз.
 Реиха иһсылоу урт иахцәырфон,
 Убарт шьны фартас ирымаз
 Иауаамдыруз «акниазцәа» рҫы акәын.
 Урт ракәын цхала-хәшала ичоз,
 Урт ракәын ҳабға еитцаххыр зымуаз,
 Урт ракәын ҳабла хҫаны ҳазмаз.
 Аха хразкы иаһшәмахеит апартия.
 Уажәы иубар, иудыруама ҳарт ҳаҫнқәа,
 Ақәыцъма зегъы нхартцәеит,
 Ағьычцәагъы зегъы ххәарит,
 «Акниазцәагъы» ахахақкьеит.
 Абна дуқәагъы хақтит,
 Еихыкка-еитцыкка ихарлашеит.
 Шәыр һшзала иахартәит,
 Ашәыр ахәаһшылара ула-уҫы арччоит,
 Афҫы-хаа иахкьо, угәы азнархауеит.
 Икато иҫеиуеит хчаи лашарбага,
 Амал хнатәит, хқыта аркацчоит.
 Уажәы иубар, ишһаудыруа,
 Уажәы ақыта мҫақәа шһакоу!
 Уара иугәаһханы уахьцо уһызкуеи,
 Ҳулица дуқәа быжьхәа игоуп,
 Ҳашкол дуқәа еихачаһоуп,
 Хбалницақәа ҫнылашаауеит.
 Ажәытә уаҫ, атцара лашароуп хәа ишихәаз еиһш,
 Хтцеира зегъы, ашьхатцә һшза еиһш,
 Абла хтыга атцара ртцо,
 Артцаҫцәа рхагежьуа,
 Абас аһстазара ҳара ианбаабахьаз!
 Абри анаҫ ашьхақәа шһаабуаз?
 Шһамхыслеи лабашьалеи рчыдахаз
 Анкьа ҳахьзымнеиуаз,
 Ҳулица дуқәа шаршаруа итыганы,

Ххан дукәа цағыцағыуа итагыланы,
 Хзы бзиақәа аеһы-еһыхәа итцытца,
 Иугәаһханы һсшыара мызкы уцар,
 Хәба-фба кыла иуцнатцауа, –
 Абри еиһш алашара аадырузароуп
 Хпартия шакәу абарт зегь мыч рызта,
 Ажхәы еиґыхыф бзиа иеиһш,
 Доусы хусқәа ххы ахьазку ағы
 Хәта-хәтала алашарахь икылызгауа,
 Убарт зегьы амґа рызто,
 Харт зегьы абґа хазто,
 Хаһстазара насыһ азто,
 Хпартия, ихатца, са сеигәырґоит,
 Шәсыцгәырґа, ажәлар ду!

23. Ҧ-нхашьяк

Ажәытә ханхон абра,
 Нхашьяс ихаман хара:
 Хахәла-тәахәла ахныкәгара,
 Еихаһсыхәда айбытара,
 Ғәы-шәда, быца-тзала,
 Нышәла, хашла ашыыхра,
 Варгылада ларгылазатә,
 Хыбра затәы тырасачакәала,
 Цәыц-мцада цәымсашшала!
 Абас ханхон анкья!

Иахья ҳақоуп абасала,
 Нхашьяс ихамоуп абриала:
 Хахәгәарала, хан дула,
 Қырымгытчағала, хахә еихасала,
 Еихачаға ихыбны цинкла,
 Уахгы-еынгы лашароуп,
 Хамґа иашоуп, уи хануп.
 Хәар рееибыртеит дыррала,
 Убас еикәшәоуп маллагы,

Ғхьяка инеиуеит еидгыла.
 Амшын ғшахәала, шыхағәыла!
 Абас ҳақоуп харт иахья!

Абас ала ҳабла хызтыз,
 Абарт зегь реилкаара хазтаз,
 Ха хзырлашаз, хахьыз тызгаз,
 Шәсыцгәырґала, ажәлар зегьы,
 Хпартия дузза – итабуп!

24. Анхамґа беиара (1)

Ажәытә абас инхауан:
 Анхамґа беиара
 Амағқәа ааскьяуан,
 Анхаґы днаскьяуан...
 Раарыхыртақәа мацын,
 Абнақәа рхаған.
 Ожә ағатә, абас инхоит:
 Амағқәа дырхуеит,
 Шьатанкыла итырхуеит,
 Адгьылқәа дыртбаауеит,
 Аужәрақәа аадырґшуеит,
 Иґасаны илартцоит,
 Иацклаґшны икартцоит.
 Затцаaira ғхьяка ицоит,
 Анхашья бзиақәа арт иртцоит.
 Нас уи адагь иртахқәоу
 Еиһынкыла, еиһынчыла,
 Зеигь иреиґқәоу акультура,
 Атунг, ацитрус, алимон,
 Атәа, ахәырма, амандарина,
 Зегьирзеилоу, аума злытца,
 Еимакыда иршоит уи иатнытца.
 Абан, егырахь унағшыр,
 Уахьынтә иубоит ататын,
 Амшын еиһш ицәқәырґауа,

Иғыхуа далоуп уа Дадын.
 Ианғихлак, излеигаша
 Иааигәа игылоуп иуардын.
 Шьта ағада унағшы,
 Ақәатца гылоуп еикәашышы,
 Иғыхуа дықәуп уа Кьамсыс!
 Ажьымжәа хьныссы
 Амтәышә итцылгоит Кәашә,
 Ожәы-ожәы, лассы.
 Калатла игоит Кьемышә
 Ажьымжәа кәымшәышә.
 Иахьнеигауа ицәалшьоит,
 Деигәырған Тәкәшәышә.
 Дгәырғануа дыччоит Елызбар
 Иртәит ыла иуалыр,
 Ачәтәхәа еилашуа.
 Иавагылоуп уака ақәбар.
 Уқәаф камтәкәа уишьтуам,
 Ионы унеины шәеибабар.
 Абас ауп ишыкоу аһсуа нхашә,
 Сара исзәтом уаха хәашә,
 Ишәхәа ашәак, оо, рерашә,
 Хәыхәыт, Махаз, Назиа, Сашә!

25. Хара бзабаала ханхоит (2)

Ажәытәан анхацәа абас инхон:
 Амығ ааскьон, анхафы днаскьон.
 Цәмәтәала хәлаанза дцәағәон,
 Икаитцаз шаанза еилағьон.
 Изхаша аирыхыр цәгәала,
 Насығ ду имоушәа ихы ибон.
 Уажәы анхацәа абас ханхоит:
 Хамхыртақәа хартбаауеит,
 Тракторла хцәағәоит.
 Цьара ацьықәрей иазаҳкуеит,
 Цьара ачаи лаҳтауеит.

Харт иҳамам ацәбаа,
 Техникала хәхьынхо,
 Амч, алшара абзабаа
 Хәмоуп қәафла һхәа ицауа.

26. Иахәа иубар абри...

Анкәа хабға һызтәахьаз,
 Цәағәа тыһыртас иахьхәмаз,
 Адац атцхра хәхьамыхәоз,
 Қәыцьмеи бгеи тыфрас иахьрымаз,
 Иахәа иубар убра – шьта иаххаштит,
 Иахәа иубар убра – шьта ишәтит,
 Иахәа иубар убра – чеиртоуп,
 Иахәа иубар убра – малтроуп,
 Иахәа иубар убра – кырхарттоуп,
 Иахәа иубар убра – гәазырхагарттоуп.
 Абри зегь хәзтада?
 Абас иахзыказтада?
 Абас алашарбагахь хәзгада?
 Абас аиааира хәзтада?
 Хпартия ду ауми,
 Асовет мчы ду ауми!

27. Қарқан

Қарқан захьзу дгьыл еиушьтын,
 Инеибейһшыны бна цәгәа дуун,
 Ажәфан умбо цәытлашьцаран,
 Уаһшыынала Кәтол иатәын!

Имығра цәгьан, еилаған,
 Ифаса бааһсын, абна цәгьан,
 Бгахәыч-тыфран, қәыцьма-тәартан,
 Агыгшәыгқәа рацәазан.

Жәи камбашы инылалоз,
 Изылтуамызт еибганы,

Қаблеи хәysi уақа инхозма,
Абга иргон еимыжәжәаны.

Емхы Уамар аҕсыцәҕажә,
Қыафла иказ амуча,
Абра абна иара итәымзи,
Иуитомызт акәырча!

Изымтаакәан быцак ҕызказ,
Уи дақәиршәон [а]мыждахәы.
Ихәдапара ҕба-хҕа нкыдта,
Имхны иҕитцәон еихахәы.

Ус ишнеиуаз аамта еикәшаны,
Ахақәитра ду калейт.
Уамар ибна зегы ирзеиҕшны
Жәлар хырхәагас икартеит.

Дук мыртыкәа ажәлар насын,
Қыарқан дрыцкәейт икказа.
Амыҕ ҕаса нақ иахырган,
Ирцәаҕәейт еивтаҕса!

Иахыа Қыарқан утаҕшуазар,
Гәазырхагоуп атаҕшра.
Абнаршәыра уа иабакоу,
Чаиртахеит ицәкәырҕо!

Ахәсахәыцкәа рәазыкатца,
Ачаи иалоуп еисаны.
Са сыхаара аҕхәызба Хьфаф,
Уақа иҕылхит хышәи жәаф!

28. Илашаз ақалақь

I

Икан ажәытә сара схаан,
Иахыа икачқаз Акәа убас:
Ханкылслоз уахь хәхаахәтра,
Хара иаабомызт ацарта.
Избан ухәар, ихәынтцәан,
Ушьапы ахьургылаалакгы.
Адгыыл абжыы улымха агон,
Тәамҕахә уртомызт адаҕькәа рыбжыы.
Абазар уалалар, амтц ааусны урфон.
Шыпыла ахәынтцәа уцкыалар акәын.
Асфальт хәа узҕеу абакарыз,
Газ лашарада лашара убомызт.
Уажә еиҕш аханкәа усқан иабаказ,
Акамбашь уардыңкәа аарла игәагәо,
Акәака хдоит хәа амҕа хнанылон.
Жәаха-жәымш амҕа хәқәхон,
Амҕақәа ахәынтцәа рхалан икан.
Кәыдры инаркны Тамшыынза
Цәҕауртан, бнаран,
Амҕасцәа абра идырхәуан.
Хәибганы ххынхәыр аҕныка,
Агәылацәа хәдеизалон,
Анцәа ицъшьоуп хәа хнапы ркуан.
Автомобил хара иабаабахьаз.
Амҕан цыара ианаабалакь,
Нкылашьак амоуп хәа хәкамызт.
Хамҕахытцны хара хгылан.
Акәа ханнеилакь хәҕсы хаман,
Адәахыы хкамбашькәа ноухажьуан,
Ауардын ачарт хьшәашәа ханиалан,
Атцаа хәкәычча хнасыҕцәҕаха.
Анхацәа рнеирта хәа акрыказма,
Акамбашькәа хрыдгылан ихархәуан.
Избан ухәар, иахцәырҕычуан.

Уахык хшыцәаз адәаҕны,
 Ыбак ааизаап, абжы геит.
 Хөыццәа руазәк дцәырхан дҕыхеит,
 Дҕагылан аtryшә дасит.
 – Иҕалазеи? Иухъзеи? – анаххәа, –
 Жәык абга иркын ирфеит, – ихәеит. –
 Ишәмахауеи, ихәауеит, – ихәеит. –
 Абас иҕан ажәытә Аҕәа.
 Ала-аҕы хҕан хара хайҕш.

II

Хара разкыла ханылаша,
 Аҕәаг лашеит икахха.
 Хәҕны аатцра еигш иааигәхеит,
 Х-саатк рыла уцан уаауеит.
 Ма уардынла, ма шыапыла
 Аҕәа сцоит хәа амҕа икәу,
 Уишьтазаргы цәашыркыла,
 Дузыҕшаауам, дубом.
 Амҕақәа асаркьеигш ицырцыруеит,
 Ухаҕы анубало ицкәхеит,
 Иахъа Аҕәа шәты-какачуп,
 Абахчара еижәхашышыла,
 Уахънеилак уҕы азхауеит.
 Аханқәа хытцәцараха еихагылоуп.
 Мзада икаччо, мрада икаҕхо,
 Уахънеилакгы Аҕәа лашоит.
 Хаҕсадгыл икәынхо ажәларқәа,
 Ысшъарта дгылны иргхъазо.
 Ара иааилак агәбылра шытырхуа.
 Иалтны ацара рцәыуадаҕхо,
 Саҕәатәуп ихәар, изахауа итцашыцуа,
 «Дад, иухароузеи!» хәа ажәлар иархәо,
 Иахъа иахтнықалакыны иҕазтцаз,
 Нхацәеи усуцәеи рымчи рылшареи ауп,
 Ха хпартия ду анапхгароуп!

29. Иахъа Аҕәа зыркакачыз азы

Иҕан ажәытә ҕста дук,
 Иахъын иара Гәмыста,
 Гыгшәыгымзар егыталомызт,
 Ауаҕы дшәаны дызталомызт,
 Дызланеиуаз амҕа абаказ
 Мҕахәастакгы ылгазамызт.
 Абна тоура, ахырзаман,
 Ухы еитцыхны узахыҕшуамызт.
 Гәмыста ахъын з-дук.
 Абра итыҕорны ицауан.
 Абжы цәҕа уаҕы иахауаз,
 Иара абжы акәын еихымсыҕбуаз.
 Уаҕа италаз ауаҕы,
 Цәыршәагамзар акы ибомызт,
 Ашәарыцаҕтәкәа дызталомызт.
 Аҕнышыбжыон – илашыцан.
 Избан ухәар, мра таҕхомызт.
 Азду акәзар хамха-цымшыа,
 Ииаҕорны баша ицон.
 Апсабара амч ҕәҕәа аткыс
 Хараза ииааиз хажәлар ду,
 Ани еигш азиас амчра ду,
 Иаанрыжбуазма акы ирыхәартамкәа.
 – Узцом! – хәагы иамақарит,
 Уара уахыцо уахзышытуам,
 Ажәлар акы урмышәоны! –
 – Аиаша шәхәеит, цәбыргуп,
 Акы схәартамкәа сахыцо избозеи!
 Иахъатәи аамта акыр зуз иоуп, крызтәу! –
 Гәмыста азиас тәҕантәы ихаргалт.
 Идырҕеит иара қәсырҕа.
 Нас иалырхит алашара,
 Аҕәа ҕшза иазхаратәы.
 Уалаҕшуазар иахъа Аҕәа,
 ҕынлеи уахынлеи узеиҕымдыраауа,

Иамыркаччеи иахьа иара,
Илашараҕсахаз Гәмыста азы!

30. Өыцъа айшыцәа рыгәтыха

Икан ажәытә хьышыцәақәак,
Итан дара ҕста дук,
Иахьзын аҕста Акармара.
Арт рахәын хыс ирымаз,
Уаха адунеи акы ыкоуп хәа
Урт ргәы иаанагомызт.
‘Енак зны иахьынгәартцыз,
Абра ирбеит ирымбацыз,
Уи ирбахьаз акы еипшмызт,
Даргь даара с[с]ирс ишьтырхит.
Иаашьтырхын инеимтцаркит,
Иара ухәозар, ахахә еипшын,
Аха ахахә ахь иузырхомызт,
Ицырцыруан еилблаауашәа.
Даара с[с]ирс ирыҕхьазеит:
– Анацъалбеит, абри закәызеи,
Башак акәым, умбо сашьа,
Мышкызынгьы иаабарушь
Абри зыҕсоу ахы, атцыхәа,
Издыруада жәлар ирзеиҕу,
Акы акәны иказазаргы,
Уа иуздыруам, са исыздыруам.
Хаҕсдгьыл хәыч иахьа игәакуа,
Абри иарлашарц икалозаргы
Хара хәхаанны иаабаратәы,
Са исыздыруам, уа иуздыруам! –
Дара ыцъа неицәажәеит,
Рыгәтыхақәа неибырхәеит,
Избан ухәар, убас иахәын.
Инеимтцаркит, иаимтцаркит,
Аха ирзымдырт изакә хәхәыз.
Ари даара игәныргеит,

Бзиак шакәыз гәфарас иркит.
– Анацъалбеит, абри закәу
Хара хәааны икаларушь хәа, –
Дара рхала инеибырхәеит,
Рәхәатәы рыла иабеит,
Ашыцъагы рыҕсы тоуп,
Аколнхара фермае урт хьышыцәоуп.
– Абри акәмыз иуасхәоз, Хакәыцә,
Анкьа ханыхьчоз Акармара,
Уа иангылаз хә хааҕтра,
Хара итаку ханифыаз,
Хала-хәы аныхфаз,
Хәғгы дук ианзымцәажәоз,
Ахахә иаабаз иаххәааны
Иуасхәап ажәа шыназ!
Итабыргымхеи, сзыкәныхәаз,
Аа, иубоит, убла аҕыхьа,
Иахьа хаҕста шықалақыроу.
Хара хчыдахаз уаф дахьтамыз,
Иахзымҕхьазо айшыцәа хзааит.
Иаабаз хьызаап, Хакәыцә-мыжда,
Уажәшьтагы иузымдырзо?
Шака илашо убомә хаҕста?
Ахы, Хакәыцә, сара суеисоит,
Хтыҕ ахьгылаз удыруазар?
Убаскан ауп уа уанхатцо!
– Жәашықәса рыла суеихабуп.
Аха исыздырам хгәартә ахьгылаз!
– Ана ханроуп, ара ханроуп,
Иабаздыруеи, хәи, цьушьт, дадхеит!
Иахамбацыз алашара,
Аҕста гәафә иантачча,
Иабаудыруеи, хәи, цьушьт, дадхеит!
Арахә анахаазоз, иумдыруеи,
Гәакрыла ара хаштаз.
Хафатә хаман ханаауаз,

Лабашьада ханызхамлоз,
 Уажәы, Хакәыцә, уи абакоу?!
 Иацы сара акы аастаххан,
 Машынала сцан сааит,
 Иахьа излакоу уатцәы еиҕьхоит,
 Ааигәа уцахьоума, Хкәыцә-мыжда?!
 Анкьа иаабаз хкашәарах
 Уафы иҕьейшьо акы акәзаарын.
 Уи ажәлар ду ирыхәашаз,
 Аҕста гәафа зырлашашаз,
 Акы акәзаарын, Хакәыцә-мыжда!
 Иагьцәырыргеит иаабартәы.
 Атәым хәынтқарра азытқьо,
 Иахьырбо рыба ашьа хытцәало,
 Хара хажәлар нькәнаго,
 Иахьатәи хара хмал дукәа,
 Иара мчыс иаман иныкәнаго,
 Уаф изымдырзоз аҕста-гәафа,
 Хтәыла дузза ахьз ахыртцәо,
 Икарымтцәи ахьырҕарцәа,
 Хаамта иаазаз атцәицәа.
 Харгы иаабеит хаблала,
 Рацәа ихауеит насыҕ шкәакәа,
 Иумбазо, Хакәыцә-мыжда!
 Иаабаз еиҕьу аабайт,
 Амал ду итцәгы иазхааит!
 Уаргы уахьгылоу иахьа, Хакәыцә,
 Уажәуп аха, умч тоуп,
 Аколнхара рахә иазурхауа,
 Узбахә убри ала ирхәауа!
 Саргы уара сутамхо,
 Ха хайҕш ажәлар рыба хызтыз,
 Хаҕсадгьыл ду хаҕсахо
 Җхьака, ҕхьака, хцаларц стахуп!

31. Аидгылара

Жәаха зны, ашацкыраз,
 Сгылеит сыццакуа.
 Сымхурста арашәараз
 Заа сеазырхиауа.

Какалкра сеадмырхала,
 Сеага ҕкьакьа кны,
 Стацәа мырҕыха, схала,
 Сдәылтцит сласны.

Амхурста сынтагылан,
 Сеага шьтшьуа,
 Сыбжь цары ҕтыган
 Схын сшәахәауа.

Сара сазхәыцуан сыгәтакы:
 Сгектар салгарц ирашәаны,
 Җшьымш ирхымга сласны,
 Израшәада рхәо ицкьаны.

– О, Кьаҕәса, бзиа ууит! –
 Иаагеит ус бжьык.
 Схы анышьтысх, иаагәастеит
 Аҕар уа гәыҕык.

Ари аминутаз имгәырҕьарыдаз,
 Иччеит слакта:
 – Схала салгон шәакәытцындаз! –
 Схәыцуан схата.

Аха ибзиоуп хайдгылазар,
 Ғари-бырги хазәны,
 Аҕстазаара аамта аҕгараз
 Халшақәа еизакны.

32. Атахмада иашәа

Сара стахмадоуп, сышлоуп, аха гәыла сычкәыноуп,
 Исыкәҕхоит стәыла амырхәага хааза.
 Сыҕстазаара абжак уардын-хәдала исхызгахьан,
 Аха иахьа сеитацкәынхеит сара.
 Ожәгы сатцахом сҕьамшкәа рытгараҕы,
 Иакәскыргы исылшоит ҕыҕа ирылшауа.
 Изузар, иабасҕырхагоу, итәып сҕыба ҕарала,
 Иара итацәу цажәкгы хаман хаубазом.
 Хбарақьатуп, хбеиуоуп малла даараза хара.
 Абри ауми хара хзын жәфангәашәҕхьара,
 Иаххәауазар аиаша, анасыҕ ду захьзу.
 Дарбану ихаиҕьу, зханыкәгара ҕшзоу,
 Беиарыла, насыҕ дула зыҕстазаара еикәшәоу!

33. Гаха иужәра

Дасуеит Гаха
 Амҕ гәымха,
 Итихуеит даха,
 Еитом таха.
 Иааирҕшит аужәра,
 Дасуа еигәышәла.
 – Уҕыха, Миха,
 Иҕысказ унаха,
 Ихартбаап адгьыл,
 Иаахарҕшып аужәра!
 Икахтар, икалап
 Хамыхәо аҕыхра.
 Ижәбома, аҕызцәа,
 Икаитцаз Гаха?!
 Абнаршәыра хикьан,
 Икәигеит даха.
 Ихәаны далгеит,
 Хә-уарталк абна.
 Ицәәҕеит, илаитцеит
 Аҕшла итыртәаа,

Ирашәеит, икаитцеит
 Иамамкәа хәашьа.
 Иазхаит, иҕалеит
 Ацәа итамзауа алапкьа,
 Инаамтаз иҕихын,
 Еизигеит амх агәта.
 Шьта шәнеины шәахәаҕш,
 Иааирыхыз Гаха.
 Атгара даҕуп,
 Итцеит ҕаха.
 Тонла иназоит
 Ахпхьазара жәаха.
 Деигәырҕьауа игеит,
 Аҕш ду даха.
 Абас иуит
 Аколнхаҕы Гаха,
 Иаарыхра деигәырҕьаны
 Ачара ду иман ҕаха.

34. Цәахәақәак

1.
 Наҕ икнасхан сыхтарҕа,
 Ашә аатызгеит ахәартә,
 Снатәан исфеит сызхара,
 Сҕынасхеит нас рашәара.

Срашәеит, срашәеит,
 Сымтәазеит.
 Уарталк срашәеит,
 Смааҕсазеит.

2.
 Сахьыҕагылаз ахәаҕы,
 Ашәтра иаҕыз ахәаса
 Датцахәмаруан ахәычы,
 Урт еипшытцәкьан, ихатца!

3.
Сара аутра сынтаҕалан,
Шьытцәрак ҕысхит арахан,
Уи афҕы хаа убас саткәеит,
Ғымтзо сгылан сгәы азнархан.

4.
Тцис хәмаруеит, итәазом,
Инеиларгыжьюа аҳаса.
Цьюкы-цьюк акгы рузом,
Жәхьас ирымоуп аҳәаса.

5.
Арахәазара итахзам,
Деилахахуеит ахыртәы.
Иахьа агәылара акрифап,
Аха иҕсыхәоузеи уатцәы?!

6.
Ампыл, жьампыл,
Катхәа, Кьабзыт,
Арахь иршә иуку ампыл,
Аа, сахьгылоу, сара исыт!

7.
«Гитлер – «Киниаз», «Атаман»,
Ихәда хижәеит Караман», –
Абас ихәон Кьиут Антон,
Днеин, днақәтәеит афаитон.

8.
Уа хәылбзиақәа,
Уаха хазтоу!
Иахзаага ақәҕиарақәа,
Ашықәс ҕыц иахтоу!

9.
Аҕстазаара ҕбоуп, ихҕоуп,
Аха досу дазлакоу
Иара изын иҕшзоуп!

10.
«Хай!» ухәан, «хай!» схәеит,
«Җба» ухәан, «хҕа» схәеит.
«Уеиха» схәан,
Ужәхьа згеит!

11.
Азлагара ахәыла тацәыр,
Алу еибато иалагоит.
Ауафь имгәа тацәыр,
Агәамтцра далагоит.

12.
Нырцә – аздү
Аарцә – акәара.
Ицъыба итажьуп
Жәлар рҕара.

13.
Шәфык рымч умазаргы,
Хшыфла уанкәадаха – утахеит.
Умчи ухшыф ианеицнарга,
Уҕеилуанхеит, уннархеит.

35. Ашәа схәоит

Бырггы ҕаргы хайцҕырҕауа,
Есаaira ишәтуа хатсадгыл хазгәдууа,
Нхафь усуфь тынч ханхауа,
Хачкәынцәа ракәзар – атцара рцауа,

Хәхәда иахажьыз, иахзышьтымхуаз,
 Ауҗә ду мыщхә ихъантаз,
 Наҗ ихәххәа ххы хәқәйтәызтәыз,
 Қыафла анхара азин хәзтаз,

Хабҗа җеитцыхны адунеи хәқәызтәыз,
 Хабла аахтны җыц хәзшаз,
 Гәәкра цәҗә наҗ иҗхәхәхәаны,
 Хамҗа назаза изырлашаз,

Аиаша амҗа еснаҗ итбаауп,
 Аиаша иақәым хаштра мап,
 Аиаша хзырбазҗы абри иоуп,
 Уи ззысхәо Ленин иоуп.

36. Ачаи

Абна ахытәан агыгшәыг ахылаз,
 Иахәа уҗшишь, дад, абнирахь,
 Амшын агәеиҗш, игазго,
 Ачаи хазына ахьтагыло!

Ахәсахәыцқәа знапы ласу,
 Абҗы иатәа хыхуа ихуп.
 Акрызүа, дад, кыр ирхәуеит,
 Ари рдыруеит, еилдыргеит.

Ачаи хазына хәзлагылоу,
 Анап агын, итәо дарбан?!
 Анапы зыгужьыз иарбанзаалак,
 Уаҗы иҗыло изыкалом!

37. Аҗеран (1)

Амра гәырҗыо ахра иавтуан,
 Тынч ашьшьыхәа аеҳаракуа.
 Аҗны сдәылтны, схәыцуа снеиуан,
 Сара сусахь сыццакуа.

Аҗша хьшәашәа исҗәхәмаруаз,
 Фәы ссирк алан ихәаза.
 Иарбан гану излаауа,
 Афәы хааза сҗынтца итасуа,

Сгәатца аҗынза иназауа?
 Ааи, уи аума узызтәауа,
 Сгәыла, Ғарна ухатқы?
 Сара иуасхәап афәыхаа зхылтцуа,
 Латцара җыцуп иара!

Уи хаскьынуп иҗатаза,
 Иубоит харантә ииатәәза,
 Хьзыс иамоуп агеран хәа
 Афәы хаа гоит илаҳа-лаҳауа.

Арха еиужьраҗ абар, иалоуп,
 Хадгьыл ианаалт уи ара.
 Напы адкылан иҗахцароуп,
 Уаала, Цҗыц, рашәара!

Еи, Махаз, уабакоу?
 Амра гылеит, илашеит,
 Уҗызцәа зегьы рус иазцеит,
 Уара уштәаз уеитцахеит.

Нахьхы иузыҗшуп арашәацәа,
 Ара иузыҗшуп ахытәтәцәацәа,
 Иаарласны урыхьза,
 Уус җхьаҗа икаца.

Хәит, Лиуба, Пата, Назиа,
 Шәара шәазкуп акаҗсара,
 Шәнапы шәырлас, шәыццакла,
 Аиҗахәцәа шәрыхьзала!

Еи, Махаз, Хыкәыч, Сырма,
Ари шәымбои ицырцыруа,
Акәарадгьыл агәтаны,
Иаххыбт саркьала ихганы.

Уака еитаххаит агьеран,
Хзыргәырбьо, хзырлашо,
Неишымсрада кыр хазтауа,
Хазбахә ахара еитазхәауа.

Хусура – брақыат нхароуп,
Хьзыс ихәмоу аколнхароуп,
Хьыла дула еицлаброуп,
Хара ихәду нахагзароуп!

38. Ахьзыртәра (2)

Амра гәырбьо ашьха иавтуан,
Тынч ашьшыхәа аеҳаракуа.
Сыфны сдәылтцны схәыцуа снейуан,
Сара сусурахь сыццакуа.

Аҕша хьшәашәа исәәхәмаруаз,
Фөы ссирк алан ихәаза.
– Иабагауа, мшәан, абри афөыхаа,
Иарбан гану излаауа?
Афөы хааза сҕынтца итасуа,
Сгәатца аҕынза иназауа?!

– Аа, уи аума узызтаауа,
Сгәыла, Җарна, ухатцкы?
Сара иуасхәап афөы хаа зхылтуа –
Акультурақәа ирыцку!

– Уи хаскьынтцас итатаза,
Иубоит харантә ииатцәаза,

Хьзыс иамоуп агьеран хәа,
Афөы хаа гоит илаха-лахауа!

Акультурақәа раҕхьа игылоуп,
Хадгьыл ианаалт уи ара!
Нап адкылан иҕахтцароуп,
Уаала, Цаҕьыц, рашәара!

Еи, Махаз, уабакоу?
Амра гылан илашеит,
Уөызцәа зегь рус иазцеит,
Уара ушыцәаз уеитцахеит.

Наххьы иузыҕшуп аҕкацәа,
Ара иузыҕшуп ахытцәтцәацәа,
Иаарласны урыхьза,
Уус ҕхьака икаца!

Хайт, Лиуба, Пата, Назиа,
Шәара шәәфуп акаҕсара,
Шәнапы шәыркал, шәыццакла,
Аитахацәа шәрыхьзала!

Еи, Махаз, Хыкәыч, Сырма!
Ари шәымбои, ицырцыруа,
Акәарч адгьыл агәтаны,
Иаххыбт саркьала ихганы.

Уака еитаххаит агьеран,
Ха хзыргәырбьо, хзырлашо,
Неишымсрыда кыр хазтауа,
Хазбахә ахара еитазхәауа.

Ари хаскьынтцас итатаза,
Аа, еитахауп ииатцәаза,

Зеггы иркуп Ө-напыла,
Цкәынҕы зҕабҕы гәырҕытәа!

Хцба иатнытцыз аҕара,
Изуз иргеит хҕа-хҕала,
Еихаракгы Барбала,
Иара убасгы Кәакәала.

АусуӨ бзиа Барбала,
Аус ахылуаз махәфала,
Дахьеиттамхаз акала,
Ахамта лыртеит патула.

39. АеаӨрәтагалара

Гәазырхагароуп хаҕстазаара,
Хәдарцәахы халагылоуп амазара.
Абас зныкыр иаабахьазма,
Аарых рацәаны иаагахьазма?!

«Еи! Уи!» хәа азәи-азәи еикәҕыртүеит,
«Хәи, ахахаи!» зыкәҕитүа атак ихәоит.
Абас аколнхацәа гәырҕыоит,
РәаӨра рзыкалеит ибарақьатха.

РәаӨра дуқәа барақьатха
Рыцә, ркамбашь руардын еитцәхәа,
Еимак рымамкәа, «уней, сней» хәа,
Абас инеиуеит аколнхацәа.

Ахәса аҕуп аҕыкәрей аҕыхра,
Ахацәа аҕуп уардынла агара.
Шьюукгы аҕуп аҕхә архра,
Дәеа шьюукгы аҕуп аҕахәара.

Арт зегь акака ирызкуп:
Шьюуки еизыргоит аҕхә атцла атцака,

Шьюуких аҕхә харгалоит цҕарапатла,
Шьюукгы еикәҕыртүеит уи пҕхәакәаны.

Анирахь ихәмоуп имачымкәа ачаи,
Ахәсақәа зеггы, уахь шәней,
Арирахь ихәмоуп аҕыкәрей,
Ахацәа зеггы, уахь шәней.

Атцх лашоуп, амза кахха,
Хзыцәшәарызеи зегь хәикәыхаа.
Ихәхьзаанза ахьшәашәара,
Хусқәа хрылгап абар, тынч.

Абас зегь рыла еицхыраауеит,
Аколнхацәа рымч еилатцаны,
Абык ихылтцызшәа бзиа еибабоит,
Русгы нгыларада пҕхәа ицоит.

Тәылак аҕы иубашам,
Хтәыла еигҕш измоу анхамӨа.
Тәылак аҕы иубашам,
Хтәыла еигҕш измоу абарақьатра.

40. Қыафла аамта

1. Азын
Азынра бзиоуп зегь рзы,
Ашәыр бахча ауразы,
Зәеибытаны икоу ажәлар,
Еитцахашам аказы!

Асы леиуеит ахәата,
Атцла ирыкәнажыт игҕшзаза.
Ирцәыхантоуп аҕсаатәкәа цыбаала,
Ааҕынра рыхьзашт бзабаала.

Арха, абна хтны иубом,
Сыла ихҕьоуп зеггы.
Имгәырҕо дубом ҕьаргы
Игәакуам ак азгы.

2. Ааҕынра
Ихнацеит азынра,
Иубом асы.
Акы муа баша итәоу
Дубом азәы.

Асы зкәыз атцлақәа
Ирыкәыпҕеит амра хаа.
Икьуа икажыыз абнақәа
Рәышьтырхит рымахәқәа.

Хшызынтәыку аусураз
Шьта хахиоуп хара.
Атцла еилыхуа, абна еилыхуа,
Еилаххып хзахәара!

3. Аҕхынра
Аус иаауыз ааҕынра,
Иахҕылеит аҕхынра.
Ара абна лашахеит,
Аеафра ду еихьзахеит.

Амра зтапхаз ха хчеирта,
Иумбои, харантәи ииатцәаза.
Ататын акәзар, еихытаруа,
Абан еикәатцәаза!

Имфанышәтца аеага,
Инышәмыжын ахаскын.
Агәра ганы хакәоуп,
Ишбеиахо аеафра!

4. Ғафратагалан
Ахра еиужьра уахьтапҕшлакгы
Аҕьажәлар ыкәуп аҕьҕьахәа.
Руардын ашьтыбжь харантәи
Иуахауеит аҕҕахәа.

Хаура хаигәырҕьоит,
Лапкьак нышәмыжын ҕьаргы.
Амазара ду халатәоуп,
Шәеитцамхан, аҕар, ҕьаргы!

Зегь гәырҕо аеафра шьтырхуеит,
Абыргцәа, ахәса, аҕар.
Рускәа заанатц имфәпҕьргоит
Иахьа иалагоит, абар!

41. Аҕхын ачаиртағы
Иубоит харантәи ииатцәаза
Ибзарыбзаруа ачаи,
Аҕыхцәа ашьыжьза шәнеила,
Шәеитцамхан, ахахаи!

Ашьхарахь имшац макьана,
Итынчроуп геи-шьхеи,
Абнаҕ атцар чырчыруеит,
Ашәа азырхәоит адунеи.

Илеигәырҕьоит данырба,
Шаанза игылаз аҕхәызба,
Ачаи бҕьыцкәа хыкәшәауа,
Ачаирта ихы игежьуа.

Лфызцәа абакоу макьана,
Лапхьа дзымаазеит азәгы,
Итацәуп ачаирта ла лыда,
Азә дубом ҕьаргы.

Аусуџ бзиа дџашьазом,
Лых иадылтяз датцахом.
Лусқәа заа дрылганы,
Дцоит ахьызгы лыманы.

42.Цьгәатан имхурста

Ашацкыра азыхәа азаза Һхьахәауа,
Ицәкәа еидхәалан Цьгәатан,
Дцауан дгәырҕауа цәаҕарахәа,
Имх бзиа ду ашқа Цьгәатан.
Ор, хьи, ашь, рыр-хьи...

Абар, иааит амш шыьбжь агәы.
Шәнеиха, сыцәкәа, цәаҕшы, цәеикәа,
Ибжьаххып шыьбжьаанза абжакы,
Насгы шәахап тынч хаскын шыапык.
Ор, хьи, ашь, рыр-хьи...

Сара сгәырҕауа стоуп сымхырта,
Иахьсбартоу ааигәа сыһната,
Шәнаха ирласны, цәеикәеи цәаҕшы,
Заа салшәырга сымхурста,
Ор, хьи, ашь, рыр-хьи...

Цьгәатан ицәкәа бзиа ибоит,
Пату рықәтцаны иныкәигоит,
Ианаамтоу рыҕсы диршьоит,
Иара аамталаҕ интцаихәоит.
Ор, хьи, ашь, рыр-хьи...

Цьгәатан даннеиуа цәаҕарахәа,
Иһызцәа реиха ицәаҕоит,
Избан акәзар Цьгәатан зегь реиха
Ицәкәа ибзианы патула иаазоит.
Ор, хьи, ашь, рыр-хьи...

43.Нуца лашәа

Наунаҕза сыҕстазара
Мырхәагала икаццоит.
Салагылоуп амазара,
Сеигәырҕан сшәахәоит.

Сызвагылоу сһызцәеи сареи
Бзиабарала хайсоит,
Ачаиҕыхраз урти сареи,
Хайцөыхарам, хайццоит.

Аҕхьа инеиуа слышьтагылоуп,
Снапқәа ырласны исьоит,
Анахь сһыза дласны дсышьтоуп,
Абар, егылым, дсыхьзоит.

Аҕеџ-аҕеџ, атах-атах,
Итәу ганы, итәым шәаах.
Хайт, амарца, шәыццакы,
Акатцкәырқәа насшәыркы!

Аены сықан сеисаны,
Иҕыхыз шытоуп еизганы,
Зынза иҕысхит шәи жәаба,
Ишәтахызар, шәнеи, ижәба!

44.Нуца лчаирта

Нуца ддәықәлеит ачаиҕыхра,
Аҕсаатә ҕыха[н] ишәахәауан.
Ацәа иалцуан аҕсабара,
Ашьхатәыла лашауан.

Раҕхьа днеин дынтагылеит,
Ачаирта ицәкәырҕоз.

Анацәкыарақаа нықәхәмарит,
Ачаи қыцәқаа иқашәқашәоз.

45. Абригадир Магыз

Ариқа, Магыз, афырхатца!
Ашырҕазы дгылт деиқәзаца,
Азәк еипҕш ицгылт ибригада,
Рус диркит аҕыарақаа.

Ариқа, Магыз, афырхатца!
Аицлабра еитцихит ахахаиқәа,
Дзацлабыз дыриааит ихьмырҕшзакәа,
Ахамта изыршеит хызла-ҕшала!

Еи, геди, Магыз ибригада,
Рмал ду ршеит еимакрада,
Рыҕныка иргеит хәычла-дула,
Инхоит қыафла еибаргәырҕыо!

46. Ацыкәреи аус казатәыз иашәа

Дәрыҕшы адгыл [абри] акара алшоит хәа икадаз,
Адгылқәа зегь ратцкыс алзыршаз,
Анхашәа-ачашәа агәы аззырхаз,
Аколнхара нхашәа амчала
Зынхашәа хараза итызгаз,
Зааҕсара мачны, зхаҳара рацәаны,
Ацыкәреи аарыхшыа иакәшәаз,
Хәба-фба дестын иалшашаз,
Десетынк ахала иалзыршаз,
Колнхара нхашәа абҕа знатаз,
Ахыдта икаитцаз дагәашьамхеит.
Ажәытә еаора аарыхшыа патудазтәыз,
Иараби хәа иаацьюшьартә аус зуаз,
Кәартәрацыҕхыаза акака ағало иказтаз,
Амхы инавсуаз, убрахь ҕшыхахәыртас ирызтаз,
Хә-цак ирзымкуа ацыкәреи аазрыхыз,

Ацыкәреи аус казатәыз,
Сгәыла анхашы, Темыр Тарба,
Уааи абра, сара сгәыла,
Уи улзыршаз хәамта лаша
Ашәа азаххәап хәидгыланы!

47. Агәыларә кыдыгәгәала Разан

Уаа, раида, уаридара,
Избахә шәасхәап ахатца аупыжә?
Нымха-хымтәа «афырхатца»,
Разан иоупеи сызлацәажәо!
Аколнхарағ даннеилакь,
Ибҕа ҕтәоупеи аусағы.
Уаа, раида, уаридара,
Ибҕа ҕтәоупеи аусағы!
Саупыжә-кәыжәкәыжә «афырхатца»
Фныжәк изгылоуп, уараидара!
Уи збалакгы имдыршеи,
Нас дзакә хатцоузеи, уаридара,
Уаа, раида, уаридара!
Уи ахыбражә амазамен,
Аҕша иагеит иара дшыцәаз,
Уаа, раида, уаридара!
Баша анхара иахыҕхыазало,
Аколнхарағ далырцитеи,
Аатцравагәыгә, кыдыгәгәала,
Уаа, раида, уаридара!
Цыбааа зцәымҕу, ҕахра хәха,
Уапыжә Разан «афырхатца».
Зымгәа ашәага ззымдырзакәа,
Цәыца таха, уасараида!
Гәыла быстахь зыцәнымхазо,
Чареи ҕсхәреи дышҕарыгхо!
Ила има ақыта дрылоуп,
Илакыагәа-ҕра иаҕхыа игылоуп,
Иара дырбаанза ила збауа,

Агәылацәа дшаауа рдыруеит.
 «Асас бзиа» Разан-хатца,
 Уаа, раида, уаридара!
 Аҕы иеаршыны зеггы драқәҕоит.
 Уи дзакәуггы ззымдыруада,
 Дахьнеилакгы деигәыдыртҕоит,
 Уаа, раида, уаридара!
 Нымха-хымтцәа, уапыжә-Разан,
 Иажәымтыҕеҕа игәы иҕеикит,
 Аҕхәысаагара, уаридара!
 Дагъааимгеи Гәаҕханашья,
 Пхәыс еикәатцәк, аашьяҕык,
 Иара иеипышыз ҕахра еимтцәк,
 Аус мукәа мала-крыфа,
 Уараидара, уаридара!
 Ачара имуи «афырхатца»,
 Алцәа-кыаҕа анырҕеитца,
 Нацәхыҕ кыаҕа атәан дамшы,
 Гәаҕханашьяҕ хатца данцоз,
 Хысла-гәысла, чуан ҕыҕехала
 Чара рзиуит Разан «хатца»
 Еизаз ауаа, уаридара!
 Пхәыс иааигазгы шыапы мызәзәоуп,
 Хымҕыш-мыжда Гәаҕханашья,
 Лхы-лҕы иакәу ац еикәатцәа,
 Аслан ацәа иаҕызанатәит.
 Уаа, раида, уаридара!
 Урт ирымаз рфан инырхит,
 Аус рбар, ашыз рыхуеит,
 Уаа, раида, уаридара!
 Цәаҕҕеыҕаха адәы икәҕеит.
 Уаа, раида, шәара шәымшақә!
 Аусура амал шаанашьтуа,
 Уаҕа шәыҕыныжә шәыҕонаҕакәан,
 Адәныҕа иҕоу шәыздыруам.
 Ааҕынра амра кажжы иҕхоит,

Уаа, раида, уаридара!
 Шәзырҕишь, нас, аколнхараҕы
 Зеггы аҕарахәа еицынхоит,
 Рмал иацыртҕоит, иаашьазом,
 Ацәа шәалтцыр еиҕууп уажәшьта!

48. Уа, бара Антица!

– Уа, бара, Антица,
 Уа, бара, уа,
 Аколнхарахь бзымнеиуеи?!
 Уа, бара уа.

– Ашәахьа схы сыхуан,
 Аҕаша сгәы сыхуан,
 Ахаша самхацәеит,
 Уа, уара, уаа!

– Уи ашьтахь бзымнеизеи,
 Уа, бара, Антица,
 Уа, бара, уаа?!

– Аҕшьяша схы сыхуан,
 Ахәаша сымшьяран,
 Асабша самхацәеит,
 Уа, уара уаа!

Уа, бара, Антица,
 Уа, бара, уаа!
 Амучацәа ирзаауз
 Лажәхырҕа шакәу бзымдырзо,
 Уа, бара, Антица,
 Уа, бара, уаа!

49. Аашьяҕ изы ашәа (1)

Ун – гәыгә, чан – цыззы,
 Хаида, рерашья, хәа-хә-хә!

‘Сага цагә, мхатцә тҕары,
Хаида, рерашья, хаа-ха-ха!

Пҕхәыс бзиа лҕа – тәа, нап роу,
Хаида, рерашья, хаа-ха-ха!

‘Сахра еиҕымтцәа, қышә хампал,
Хаида, рерашья, хаа-ха-ха!

50. Ун – гәыгә (2)

Ун – гәыгә.

Чан – [Ѡа]цызза,

‘Сага цагә,

Мхатцә тҕары.

Пҕхәыс бзиа лҕа,
Тәа, нап роу.
‘Сахра еиҕымтцәа,
Қышә хампал.

Ари ихьзуп,
Қәыцьмахан.
Дыбналан дықәуп
Еснхан.

Еи, уара, Қәыцьмахан,
Ари иузырхәаз умаҳаи?!
Иаанкыл аеага, акәатан,
Акрыууыр, акрымырҳари!

51. Хаҕшья-иҕа Бафдан

Нымха-хымтцәа Хаҕшья иҕа,
Ашәшьяра ушытцаз уеицәбааит.
Иумам ацә, ажә, акамбашь,
Зны ушыцәоу, итаҕыржәоит уҕашь.
Хаи, уара Аҕсны ауаа урылҕсаа,

Уҕсы штоу анышә уқәҕса,
Иашан иагьухьзыртәит абафдан,
Ишузырхәаз еиҕш, зны учуан, зны удауан.

Цьара-цьяра икакәоуп абас бафданраа,
Аицынхарае урт – уарчанраа,
Урт шәырхыччауазар, мап хазхәом,
Избан акәзар, Бафдан ицәкәа цкья ицәаҕәом.

Бафдан абас шизырхәауаз аниаҳа,
Еразнак дылбааит дызқәыз алаҳа.
Убри нахыс аусурахь дцауан,
Акатахәа иҕызцәа драцлабуан.

Бафдан, Бафдан хәа изхыччауаз,
Ашықәс азы аеафра антаргалауаз,
Раҕхья дгылеит иара ихыччауаз,
Егьятәаршьеит абирак каҕшья.

Аринахыс Бафдан дақәшәеит анхашья,
Афырхатца ихьзыртәит иакәшәаз анхашья.

52. Уанхәычыз, суеигәырҕьон...

Уанхәычыз суеигәырҕьон, уан,
Уандуха, иутцалазеи, нан?!
Уцәоуп, уаҕылар, акгы уузом,
Уаагәарлоит: «Амла сакит, сан!..»

Уҕызцәа урыхәаҕши, икарцә убап,
Ианатаху, ицәаҕәоит, ирашәоит.
Ианыртаху аизархь ицоит, иеырбоит,
Ишьяцәхыртәны ишәахәоит, икәашоит.

Уара уавоуп нак аган,
Узтаху уқәутцәкьяхьеит иаҕа[раа]н.

Аха уара уеиҕымхеит, нан,
Изыурызеи, уан, уан?!

Ицәыжәжәа илаутцаз амх хәычы,
Икылсуа иҕоума сынтәа акаҕы.
Амца еиқәутцом, иааугом амҕы,
Ак сҕәар, иҕужәоит сҕы.

Ақәла думырхаит, агәыла уинаалом,
Атцх цаанза аҕныка угәарлом,
Азә иихәо хаутцом, ухала агьуздырам,
Изыурызеи сара, уаха тҕеи дсымам?!

Хашта акәзар, ихкаам, икаҕсеит,
Уқәлацәа игылаз уара уреицәахеит.
Узцәымҕу, ухыччан аҕхьарца адырхәоит,
Узтаху уабигара ахьурзыз ҕхаршьоит.

Жәытә аамтазар, иукрын ма ҕышькылк,
Ашәикка уабазгари, саштаҕ угылт.
Иаасоумхәакәан и[у]моу гәыҕыртас,
Иахьарнахыс, нан, устахым сара ҕас!

53. Амуча

Ихы иахам, ишьапы иашьам,
Дагәылахәоуп ахәымсыс.
Иаб дҕашьамызт, иан дҕашьамызт,
Иара деиҕшхеит ахәалҕтыс.

Игәы бзиоуп, мычла дкәадам,
Иутар ифоит, амуча.
Абжъааҕны акгы даҕсам, –
Хабла крыфа, хабла ча.

Ауаа аҕыцхәа акраныруа,
Иара ддәықәуп дгандалеиуа,

Амхы цәҕала илеитцазгы,
Аҳаскын иагеит иқеиқеиуа.

Адгьыл чашәра иара дшықәыз,
Есышықәса дымлашьуеит.
Баша усда дшылеиҕеиуаз,
Уаха илшом, ишьапқәа хеит.

Иҕсы тагәышьоуп уи цәҕала,
Даблит, даҕыт ачҕахьа.
Иасаaira дшахәоз асазбал,
Ица иамтәеит акрахмал.

Ғшь-шьапык зтҕоу иашта итам,
Итазаргы уи итахзам.
Жәхьас имаз аҳәаса,
Ашьапы тдиркааит ианкаҕса.

Ои, унан, ои, унан,
Еснагь абас узгәакуазеи!
Уҕшьмаха урааҕсазтгы,
Уаргы ҕытк умауази!

54. Изтода уи гәыбҕан?!

Аус дызлоу агәырҕа икума,
Изыфандаз изхара!
«Иҕоумтҕеит» хәа азәыр ихәама,
Дреихабупаз зегь абра!

Аамта ихигоит уи қәафла,
Дақәтәоуп аҕы хәаатуған.
Ддырчоит зегьы чамықәала,
Нас, изтода уи гәыбҕан?!

55. [Зкыркы хазмыртәыз...]

Нырцә аз ду, аарцә акәара,

Рыгәта иргылеит аон ду.
Абриоуп изыхтнитцаз хара хҕара,
Зкыркы хазмыртәыз абга ду.

Аусураҕ дгандалеиуеит,
Аизараҕы дбарбаруеит.
Аума иузшәа длеиҕеиуеит,
Инапы заҕыоушәа дирбахуеит.

56. Аҕаҕара ақытан

Сахыыҕхалаз Аҕаҕара,
Избеит уаҕа аланарҕшыра.
Еиваргылан ахыҕчкәа шшара,
Бааш мацароуп арт рынхара.

Сара схаан ари атыҕан
Кәацәкәак гылан, уацла ишыхны.
Амца еиқәыртцон агәтаны,
Нас иааилатәон еикәшаны.

Амҕы иахылтцуаз алҕеиқәара,
Аон аонутцка иҕначын.
Цәгыала ирхыргон атцх еиқәара,
Рҕынтца лҕала еихачын.

Бахчеи шәыри уа иабаказ,
Штак убомызт ихкааны.
Арт реиҕш анхара зтахыдаз,
Аха икарцомызт ишәаны.

Изкәыз адгыл ах итәыназ,
Ханбақәицошь хәа иҕшын.
Зегы рцәигон урт иаадрыхуаз,
Нас камчыла дрысны ипкөн.

Ус ишнеиуаз амта еикәшеит,
Ахцәа рзыхәа назаза ихәлеит.
Анхацәа рзыхәан ишеит,
Ах идгылкәа арт иршеит.

Ианроугәышья ахақәитра,
Нас еилыршбит рмахәҕа.
Нап адырkit урт анхара,
Ианрызгыла амзаҕа.

Раҕхья – мзырхоуп,
Рышьтахь – бахчоуп.
Амал ирымоу,
Дара ирхатәуп,

Иҕычуам, икәычуам,
Аҕсы разы рхоуп.
Азәы иҕырхагам,
Уи азын ицкьоуп.

Урти хареи хәикәлацәоуп,
Хәилоуп, хәицуп, хәижәҕоуп.
Ируа абзиара рацәоуп,
Ажәакала харт хәишьцәоуп.

57. Асалам

«Мшыбзиа» ибзаҕызоума
Суццоит хәа бхәарцы?
Суццоит хәа ансабхәа,
Сгәы итан бызгарцы.

Бансыцымцагы, анцәа иумхәан,
Сара даеазә дызгарцы.
Сыбтахызар, «мап» бымхәан,
Исабхәаз иашазар жәацы.

Абзиабара лапштцашәароуп,
Сылапш быцашәт бысгәапхеит.
Мап аныбхәа, рыцхара дууп,
Гәнаха ыказар, ибыхзоит.

58.70 шықәса

Дадраа, исхытцит 70 шықәса,
Аха сычкәыноушәа сгәы иабоит.
Шықәсыла зежә сыртагылоушәа,
Ашьабстеипш сшьамхкәа цырхеит.

Сгәы ласза атра итахәмаруеит,
Сыла алашара ацлеит, избоит.
Агәыр атца икказа сатцыпшуеит,
Сгәы арахәыцкәа ашәахәара иазсырхиеит.

Сымшәа-сымзызо сҕахәы схәоит,
Асценаҕ сыкәгылт, сшәахәоит, скәашоит,
Гәырҕа цәгәа сымамкәа сымш еикәшоит,
Апштазара амтәыжәҕа сытцак сагоит.

Абас сзырҕаз хпартия ду ауп,
Уи сара исыманатц, сажәуам.
Са сеипш са сыкәлацәагә ажәуам,
Псыкәрас ихамоу иароуп.

59.Шьаратын

Афырхатца Шьаратын,
Хаа, ха, ха, ха!

Еикәшәоуп уцәкәа, укәатан,
Хаа, ха, ха, ха!

Иҕәҕәоуп иамоу аратын,
Хаа, ха, ха, ха!

Сынтәа ибзиоуп утатын,
Хаа, ха, ха, ха!

Уаҕызахарооуп афыртын,
Хаа, ха, ха, ха!

Уплан иацлоит умгәынкыын,
Хаа, ха, ха, ха!

Дмыркәашакәа дышәмышытын,
Хаа, ха, ха, ха!

60.Алатцара ашәа

Аколнхараҕ ахандеицәа
Ррад иашала рыҕедырхиоит.
Амхы пҕасан илатцазар,
Аеаҕра рацәаны икалоит.
Ажәла бзиан иақәыпсаны,
Цқба илахцароуп амхкәа.
Ажәла икахапсаз зегь гылеит,
Шьта хаиццароуп рашәара!
Нак хараза хнарыхап
Аашьацәеи амш згои.
Шәмахәаркәа нтцашәыркәакәа,
Арашәара шааиз шәымбои!

61.Хара хныхәа

Иахба хгырҕьо ха хаупылоит,
Уара, хара хныхәа ду.
Аныхәаҕа ухьзала инахкылоит,
Ханыла хцоит умҕа ду.

Апсынтәыла, ушыкәсхыцтра
Удахныхәалоит хара.
Уара ихаутеит апштазаара,
Хаҕуп, хаҕуп пхьацара.

Дгъыли-жәфани ухъз ахытәоит,
Адуinei ғыцза изчаһаз.
Ацәгъа-мыцәгъа хара иахкәуцоит,
Уара уами ҳа хзааз.

Доусы иҳаду хаттамхакәә
Хазыкәһоит инахагзарц.
Хнеиуеит утас еиламгакәә,
Уара уцеира хәһсахарц.

Хгәырғъа-хәмаруа ҳа ххандеиуеит,
Хгәырғъа-хәмаруа атцара хцоит.
Амра лаша ххашеишеиуеит,
Уи ҳа хамәәкәә қәнатоит.

62. Атынчразы ашәә

Хаҗацәә хәхәаһшуеит латцархәыла,
Еибашьрала хәә иадрацәоит инхавс-аахавсуа.
Урт иртаһууп икадыршырц ашәә кәанда,
Ари дара ишрылымшауа рыздырзом,
Баша ирхуеит рхаһыц кылхәәжәкәә,
Баша иһыршәоит ркәыцма мчыдара.
Урт ирдыруазааит шыта:
Адуinei ажәларкәә хәхь ишхәаһшыз,
Ирдыруазааит хара ишхамоу акомпартия.
Хгәы тыһраауеит, хгәырғъоит иахъа,
Ажәлар иаһылоит гәәхаракла,
Акоммунизм амәә хазкәу иахъа,
Хәи, сәызцәә аколнхацәә,
Ишәырхиа шәчамгәырқәә, шәыһхьарцакәә,
Ашәә азаххәап атынчра,
Уи жәлар рыһстазаара рынасыһ ашәә!
Инахагзалап хәһланкәә ирыцтаны,
Акоммунизм амәә арааигәаразы,
Барақятла анхара ғыц азы.

63. Атынчра

Хамч халшара ғәғәала еибытоуп,
Халшара цырла еилартәоуп.
Хааск, уазырк, баша шыцшык,
Ухы тумкәән, мыцхәзак ухәхьзом.

Атынч дгылацәә рхәамта назоит,
Хәыцла-дула рыжәәхьыр еибыртоит,
Азә[к] еиһш иахәоит тынч анхара,
Нас, изатахузеи ацәгъахәыцра?!

Хәи, дад, дудумыргылан атәылатцафы,
Уааигәә дааумышьтын ацтәыкатцафы!
Дарбан милату ихазцо урт рхәатәы,
Тәым һырғъыла енагъ зыезырһхо?!

Лывс лһа, тыхәәбаба Кафын,
Уееиһштә ухата абырфын,
Иахьырхәалак иаразнак умфылан,
Иурто зегъы фатәу цышьа иумфалан!

Иахьырхәалакь имақаруа,
Зхәамта рацәоу, зура мацу,
Хәхәи папеи зцәырацәоу,
Шьта еилыркааит рылтцшәә шмачу.

Ажәлар иртаһуп тынч анхара,
Арт ргәы һнатцәәхьеит аибашьра,
Зегъы иртаһуп тынч анхара,
Мал барақятла, насыһ тхәцъра.

Тәылацыһхәза рлымха кыдта,
Апартия дузза иахәозишь хәә,
Ажәларкәә зегъы рхы кыдта,
Изырәуеит – тынч анхарахь ирзыһшуа.

64. Аҕыч

Аҕыч мзышәа дшыҕаз уасхәап?
 Кәымжә кьаҕк ишәын, еимсыжәк ишәын,
 Ишаха имҕыттран, жәцәеимаажәк ишәын.
 Кырахәгы ивара иадын,
 Кама жьақцак атцыхәа ҕахәа
 Иаҕхьа иаман ихәахәаза!
 Мрахәаг зымбацыз барданажәк,
 Изқәа икыдын еикәатцәаза.
 Шьарда жәи-цәи рыхәда ҕызкашаз,
 Абаф иаган ахәда тфаа,
 Хәызбажә мыжда атра итаршәын.
 Ифызцәа рзыхәа атыршә дасуа,
 Абнаршәырақәа иара дрытцан.
 Абар, иааит Асовет мыч ду.
 Аҕыч иахьа иеиҕсахит,
 Икәымжәыжәгы ожәшьта икаижьит.
 Еимсыжә ишәаз наҕ ишьтеитцеит.
 Анхацәа бзиақәа драцлабны,
 Анхара дашьталт иеазтцәылхны.
 Икырахә жьақца ивара иадыз,
 Икамажәгы – урт еикәжьақца,
 Алыҕәра иқәжьуп алфа иаган,
 Зыхәда тыфааз иахәызбагы
 Каижьижьтеи акыр тцеит.
 Ифызцәа аҕычцәа наҕ дырқәатцын,
 Афызцәа ҕыцқәа уи ишьтихит.
 Уи колнхараа ҕхьагылацәа
 Уи драцлабуеит аусаҕы,
 Дзаазаз аамта дақәныхәоит!

65. Ахьзыртәра

Абнара, ақәыцра,
 Кәатан агәан араҕыс,
 Ахәагыла ахьазылымкьоз,
 Ха-ха-ха!

Сеигәышә франҕ скәакә иқәтца,
 Абыц сҕоит хәа са сахьнылалаз,
 Сара ақәыцьма сахьҕханатцаз,
 Ха-ха-ха!

Сыҕсы сгәы ианкылаха,
 Сахькаҳаз адәхәыҕш аҕы,
 Ожәы хымбаарыда сықәуп,
 Ха-ха-ха!

Нактәирахь ишьтоу хамх ду
 Тракторла уажәы илаҳтцоит.
 Мырзақан изы ианыластцоз,
 Ха-ха-ха!

Мырзақан ихәта аҕыкәреи,
 Ауардын иақәҕса исыма,
 Ица итасыҕсаразы ианназга,
 Ха-ха-ха!

Алапкьа ссоуп хәа ианидимкыла,
 Аҕныка исыманы санхынхәы,
 Қәақәашьас изафа сшааиуаз,
 Ха-ха-ха!

Слыра хжәаны ианкаха,
 Амыткәма хәо санадтәалаз,
 Исхәоз сымбеи лабҕаба,
 Ха-ха-ха!

Ожәы ашәа акькы ихәо,
 Ауардын ахәда сықәыртәа,
 Аколнхара аарыхра аҕыкәреи,
 Ха-ха-ха!

Сааһсара иснатаз,
Схатәы цахь исыманы,
Стаацәа рзы изымгой,
Ха-ха-ха!

Хаит, амарца, гәырҕыроуп!
Ахахаира Багьасоу,
Уаа, шәас, уара!
Ха-ха-ха!

66. Ахьзыртәрақәа

1

Ачыхә-чыхәхәа ала шует,
Амш шмачугы абжы гоит,
Ныхаҕаафыкгы атцә икын,
Цьюк жьо, ажәак дафын.

2

Уа Кәакәала, Кәакәала,
Ухьаа улырхәоит акакала,
Нас иуасхәоит Кәакәала
Хьаас иумоу акакала.
Хаи амарца, Кәакәала,
Ушҕалжыауеи акакала,
Илоухәаз ухарштны хакала,
Нас иуалхәоит акакала.

3

Кьамсарк илоуп кәартк хәатхәатүа,
Акәчар уахь еизнагарц.
Дгылоуп папик цы дпарпаруа,
Бзамыкә рыцхак дижарц.

4

Кәытрыбга гызмалк, ха ихамбарц,
Фатәык иашытоуп аекынцә.
Апап, ажәлар дыргәаһхарц,
Шәынтә иһхьейхәеит иһатцә.

5

Чыри-чыри, кәарт-кәарт,
Ишәһырхагоу гәашәт-гәашәт,
Ахәаца иажәа – наһ-наһ,
Ишәхагоуп наһ-наһ!

67. Надиа лмакәан

Надиа лмакәан
Иамам закәан.
Лкәакәа икәтцан,
Абас дцауан.

Акәыд лырҕон,
Амакәан лыртәуан.
Илжьоз гәырҕьон,
Лхы ршышыуан.

68. Ар Каһшы ашәа азысхәоит

Шәара зқәымкәа мыч ду змоу,
Гәыһырта дус ихамоу,
Ахәаакәа ирҕыкәыршоу,
Мыч иазмыркәуа абаа ду,
Шьамхы мчыла идырдыдует,
Гәамчлагы урт ҕәҕәазоуп,
Дгыли-жәфани дыркаччаует.
Ахаирпланқәа ахышыцба еиһшу,
Иаххаҕежыуа иаххаһырует.
Хаһба дуқәа амшын ихуп,
Амшын ихуп еитцамхазо.
Урт ирыһгыло мчы казам,
Урт тазырхо нас иарбану?!
Урт аннеиуа ашәа еицырхәо,
Хатцә рашәан хтәыла икәыфует,
Цыр шыақатцас ирытцәгылоуп,
Урт злытцыз ацажәлар,
Ирацәоуп ихаҕацәоугы,
Ххәаакәа ирывоуп иһынцкуа,

Амхталара иашыцылахыу
 Ахәажә еипшуп урт зынза.
 Атәым дгьылқәа реимтцарсра
 Урт ашыцылахыеит ескьынгы.
 Урт иртахуп, иагыашытоуп
 Ихамырхырц ххақәитра.
 «Хайтк» аныкало зегь хайқәшәоуп,
 Ускан итцысып адунеи ду,
 Ускан итцысып хтәыла ду,
 Ускан итцысып ацъажәлар ду,
 Ускан итцысып агеи ашьхеи,
 Ускан еидгылап амилацкәа,
 Ускан итцысып Аңсны жәларгы,
 Еивагылап мчыңәңәла,
 Хар каңшы ирыдгылап зегьы.
 Егымацәысып, егыдыдып,
 Егытцкәп афыртын ду.
 Аҗа ихьыз изымдыруа,
 Игәы ткәаны, иңсы ткәаны,
 Дахькахауа уи дзымгыло,
 Уи дңыхханы аңша дахтап,
 Хар каңшы дугьы ахьз рыма,
 Адунеи зегьы иара ахытәап,
 Аиааира ду ашәа еицырхәо,
 Ишиааиз зегьы иддырхәп.
 Нагзара ақәыз хара хар ду,
 Жәпацъара ахьз згахьоу,
 Хаҗацәа зәырфы рыбҗа ңызтәаз,
 Ацъажәлар ду атынчра рытан,
 Блатцарыла хтәыла зыхьчо!

II. Ацъынцътәылатә Еибашьра Ду (1941–1945 шш.) аантәи жәлар рпоезия

69. Бзиала!

Бзиала, сбаҳча, бзиала,
 Сзааз сара, бзиала, сықалақь!
 Сгәәы итәахны уара убзиабара,
 Сара унсыжъуеит, сара абрака.
 Сыңсадгьыл сыңхьоит,
 Гәакрак амоуп.
 Сангы иласхәеит,
 Иласхәеит сара стәуба.
 Скама тәыуоит ашьауразы,
 Уи аңынтә схит саҗа изы.
 Сара срашь гылоуп икәадырны,
 Анышә бҗәтуа шыацәхысла,
 Ихароу амәа сшықәло дырны,
 Аңәра како сара итҗылоит.
 Бзиала, бзиала!
 Ага, ашьха, арәаш, –
 Аңша шпәсуеи,
 Атцлақәа ырзәзо.
 Атцарақәа чырчыруа
 Рашәа хааза исзырхәауеит,
 Рымтәыжәақәа хахаза,
 Иңырңыруа ишьтәсуеит.
 Арака инсыжъуеит,
 Урт зегь еизакны.
 Атынчра ирымаз
 Уи сара инсыжъуеит ара,
 Изгоит сахьцо сыбзиабара.
 Уи сара сахьчалап, сарпҗхалап,
 Сгәәы италап ашьха зыхьейпш,
 Хынтә сырхәыргы сарбзалап,

Саңбал сыкәго хараза.
Аиааира ду сыманы
Лассы схынхәуеит сара!

70. Асовет ар рзы ашәа

Ҳаит, амарца, ахьырҕарца,
Аҕьармацахәа шәнеибац рымхәеи!
Шәышьхәа дшәырба, шәеихатә рашьқәа,
Аҕа ижәышәтца, аеыхәтцәы дашәырга!
Иара иадгьыл аҕы шәыбжыы шәырга,
Шәыһсадгьыл бзиахә аҕсы ашәырга!
Аҕта еикәатцәа наҕ иахышәхәа,
Шәааидгьыланы аиааира ашәа шәхәа!
Шәышьтахьҕа инхаз тоуба уны ҳакоуп,
Акы шәыгымхарц аусура ҳаҕуп.
Шәхы, шәыхәшә, шәабцаар еикәыршәоуп,
Шәыфатә-шәыжәтә, шәыматәа мазеиуп.
Ҳанышәтахха аамтазы – уа хшәывагылоуп,
Ҳаит, аңырлых, афырхацәа!
Иахьоуп амарца, шәнеибацароуп,
Шәабацәа рабацәа рус шәазхәыцроуп.
Атәра аткыс аҕсра хараза еиңуп,
Шәанацәа рыхьымзб шәыдшәмырхалароуп,
Шәыхәса, шәхәычқәа аҕса иахышәхроуп,
Ашәа шытазтәаз ишәа шәыдшәмырхалароуп,
Мышкы ииз мышкы дыһсуеит,
Ҳаит, амарца, шәнеибац, рхәеит!

71. Аһсадгьыл

Сара исырбап аҕа
Ахатцара зеиһшроу,
Шәақьлеи бзарбзанлеи,
Аибашьра зеиһшроу!

Сцоит сара бцаарла
Сиабашьырц аҕа,

Иара убриала хтәыла
Уаха иамбарц еибашьра.

Стаацәа, шәысцәымшәан, кыраамта сшәымбар,
Ҳаҕа хәымга сыһсадгьыл азы сиабашьуеит.
Сцалароуп, сцалароуп сыһсы танатцы,
Иара убри ала хтәыла ҕхьаҕа изгарцы!

72. Сыһсадгьыл ду сызкәыхшоу!

Сыһсадгьыл ду сызкәыхшоу,
Амшын дукәа урыбжьазом,
Удәы шшарақәа нтәазом,
Ушьха дукәа ҳаракзоуп.

Урыси, қыртуеи, ермани,
Ғсыуеи, украинеи, беларуси,
Егьыртгьы икоуп ирацәафны,
Инхоит, интцуеит рнапқәа еибаркны.

Амал умоуп тца змазам:
Дгьыл ҕацәк ыҕам егьызлам,
Убна-шәаһыцааһ ҕшзаза,
Узыхьқәагы хышәашәаза.

Ҳаһсадгьыл ду сызкәыхшоу,
Иумоуп уара имачымкәа
Қытеи қалақьы ипшзоу,
Ачеицаыка нтәазом уа!

Атцара лашара жжаза,
Ирықәыччоит мраны жәлара,
Урт ирымоуп агәырҕара,
Чара, хәмарра, кәашара.

Узбахә здыруаз хаға, Гитлер
Иақәикыхит угара,
Ууажәлар ду рныртәара,
Азнык азы ддәықәылт амдыр,

Улбааидарц зныккәара,
Аха игәы дажъеит уаға.
Уи дахьымзеит игәахәтәа,
Ижәутәзеит амцабз җәҗәа.

Дықәуцалазеит адәкәашра,
Ухь-җар ишьтоуп еикәхаҗс,
Иахьихьзо деихрыссо,
Ахәыл азеипҗш дкаҗсо.

Хаҗсадгьыл ду сызкәыхшоу,
Дыкам уара уакара зылшо,
Лассы хилгоит шыта хаға,
Ихабаргәузеи нас хара!

Хаиталагоит бзанхара,
Хаибабалап хгәазхара,
Ихагхарым шәахәара,
Гәырҗара, хәмарра, ччара!

73. Баша шәмыҗәхан!..

Иахьа хтәылаҗ игәырҗаны
Иадырхәоит ачамгәыр.
Иртахузеи арт амлашыцәа,
Изхаларкшо агәыр?!

Анемсаа, хаҗәҗәоуп хәа,
Баша шәмыҗәхан.
Шәара шәаххәәеуеит хәа,
Шәыгәгы иташәмыршәан.

Хыхьынтәи ишәхалар
Асовет хайрплан,
Убаскан еилагоит
Еиҗышәкааз шәыплан.

Убри атқыс еиҗыуп,
Шәтыҗаҗ шәтәаз.
Шәтыцыр шәытра,
Шәхы иақәшәоит «атаз».

Уи аҗны шәмаагылар,
Еитақәшәоит «аҗәаз».
Убаскан ижәдырып,
Шәхы шшаҗәаз.

74. Сыҗсадгьыл

Уа, уо-уо, уа-уа!..
Иахьа сацәызуп сыҗсадгьыл,
Атәым <...> жәфәан сатцәзуп.
Схәыцра рацәоуп, иззазом,
Суаз аҗәаха сыртазом, уо!
Схәыцра рацәоуп, иззазом,
Суаз аҗәаха сыртазом, уо!

Рада-рада, рада-гәышья, радара,
Рада-рада, рада-гәышья, радара, уо!
Уа-уа, уо-уа, уа-уоу-хәаша, уо!..

Сәыза иансоухәоз аҗса [а]цаҗа,
Уансылабжьоз унап сгәы инадца,
Иухәаз аҗәа уатцамхакәа,
Уласны уахьза сыҗсахәага, уо!
Иухәаз уажәа уатцамхакәа,
Уласны уахьза сыҗсахәага, уо!

Рада-рада, рада-гәышья, радара,
 Рада-рада, рада-гәышья, радара, уо!
 Уа-уа, уо-уа, уа-уоу-хәаша, уо!..

Сылабырз леины сгәатца итәтәо,
 Ишатцаз здыруеит сцәа-сжы ацанза,
 Аха икастәом уи адгылаф,
 Счабра иагап сыһсадгьыл ахь, уо!

Рада-рада, рада-гәышья, радара,
 Рада-рада, рада-гәышья, радара, уо!
 Уа-уа, уо-уа, уа-уоу-хәаша, уо!..

75. Афырхатца Махаз

Афырхатца уара Махаз,
 Уеибашьит уара хатцала,
 Енагь уфырхатцоуп, Махаз,
 Уағацәа уһырухит хатцала.

Уара уһьефуп, Махаз,
 Ари дарбан измахаз?!
 Афырхатца Махаз,
 Ицәа дтоуцалт уаға.

Уара уеибашьфы кәзоуп,
 Ухы уамеигзеит цъара,
 Икылкаа ухысуан убра,
 Уаға дызхьаһшуамызт цъара.

Иузырхәоит афырхатца хәа,
 Утәыла уадыруеит ахатца хәа,
 Икәызхыз фашистаа хәа,
 Изыхьчоз зыһсадгьыл хәа.

76. Ацһынцә еибашьяра

Зыһсадгьыл зхы ахтнызтцаз ацһышьяра ду инатоит,
 Аһсра иацәымшәаз ауафы афырхатца ихьызхоит,
 Дыззеибашьяуа дырны, еибашьяра инеиуа, уи даиаауеит.
 Зышьятахька имһшуа еибашьфы уи игәы трысуам.
 Зышьятахька ишәартоу ауафы, уи рацәак изнагом.
 Ахьантара ду изқәа икыджьылоу, изеитагом,
 Хаит, амарца, ахьырһар-фәр!
 Ирымпытджәа икашәыжь хағацәа рабцъар!
 Ихьжәжәа ирласны урт рыхәдацъал.
 Амцкәацәа идышәмыркъашьын хаһсадгьыл,
 Идшәырба ишыказ хара хәы урт рацъал.
 Иаашәырхәы дара рахь излеибашьяуа рабцъар,
 Ирхышәхәа, агмыгкәа, аһсхәра ашәа – «Азар»,
 Икәышәх уаха уафы имбо урт рхабар.
 Ахатцара ашәа рзышәхәа зеаһсазтәыз афырхацәа,
 Урт мацым даара, ирацәоуп хтәыла аһьеф-рһарцәа.
 Урт рыхьз адунеи иахытәазеит,
 Ижәдыруеит шәаргы ишәахәхьеит
 Аһсны атыһхацәа, ахатцарашәа ззырхәо:
 Алыкьсандра Назазиа афырһхәыс хәа ззырхәаз,
 Аҳаразиа, Агрба, зых иацәымшәаз,
 Арт рфызцәа рацәоуп атәыла зыхьз ахамыштша,
 Урт сара сеиха ижәдыруеит, зака ишәхашәмырштша.
 Шәарт изахауагы, зашәа абзиаразы енагь ирхәаша,
 Хара хус, ишыжәдыруа еиһш, ииашоу усуп,
 Ибылгу, ииашоу енагь аһьжәара амоуп,
 Аһьарахәа шәнеибац, хаға хаииаироуп!

77. Афырхацәа

Асовет тәыла аимтәацәа анықәла,
 Зфыга калам астал иныкәыршәны,
 Атүцәтә бзарбзан ду аашьтыхны,
 Хтәыла ахьчаразы инагылаз Харазиа-хатца!
 «Дхатцан» ахәара уара узы имачуп,

Уара иузхәатәу ар рхатца ауп,
 Ахатцара узыргаз утәыла абзиабара ауп,
 Иухьчоз, ухы зқәутцоз ууаажәлар роуп.
 Аҗа ибзарбзан хқәа напсыргәытцала иҗхьауҗькьон,
 Уара убзарбзан хы амала икахауамызт,
 Идыды-мыцәысны рыгәта икахауан.
 Хаҗацәа шәфыла иннартцәон.
 Зәызцәа гәашьамхыс ирымаз,
 Зтәыла ахьчарафы ахатцара згаз,
 Хәы змазам аҗстазаара акашәа изымкыз.
 Харазиа Владимир, Аҗсны иаааз,
 Аҗынць Еибашьрафы хатцала утахеит,
 Аха адунеи иахамыштша ахатцара утынхеит.
 Ахақәитра згаз хажәлар ушәа ауразы еихеит,
 Хаҗагы дытрысын, мраташәарахь деихеит.
 Хаит, амарца, афырхацәа!
 Иахьоуп ианатаху афырхатцара!
 Шәыжәфахыр еибышәта, ххьырҗарцәа,
 Ицкьа-шәкьа иқәышәтца хаҗацәа-жыфацәа!

78. Аҗырфы

Аҗырфы, ухал тәфәнтәыка,
 Хаирпланла укәаратца,
 Уижәлан хаҗа,
 Хлантцы дтатца!

Хар ду жәыланы
 Җхьака ицоит,
 Уиасны раҗхьала,
 Рымфа рыцкьала!

79. Қыазым Агрба иашәа

Аҗсуа чкәын, Қыазым-хатца,
 Аҗсыуала акы згымыз,
 Ғыбғалагы деибаган,
 Гәашьамхылагы дыцбаран.

Блахкылагы дыҗәҗәазан,
 Дырра-царалагы дейбытан.
 Ғык-бзык излахәоз алагы дшан,
 Ахәсахыҗқәагы ргәы дтан.

Иахьа жәфәнгәыла деибашьуеит:
 Гитлер иуарбақәа иху иҗшшаза
 Дрылагьежьуеит, ашәауардын еиҗш,
 Хымцала илаишьтуеит иббаза.

Избахә ааигәоуп ианеитархәаз,
 Аха атәыла амґханакит,
 Газетс дызным хәа ак нымхеит,
 Қытацыҗхьаза ихьз нафит.

Иеиҗш зеиҗшу дрытцахом,
 Иҗоуп ифызцәа имаҗымкәа.
 Нас, хара шәартә хамам,
 Абаагәара итоу хайфызоуп.

Хир укәзааит, аҗсуа хатца,
 Агрба чкәын Қыазым-хатца,
 Зыҗсадгьыл азы зхы иаеигзо,
 Хаҗсадгьыл ду адтца назыгзо!

80. Аргәын Цьат иашәа (1)

Уа-уа-уау, Аргәын Цьат, иан,
 Ишьтихит абомба, нан!
 Аҗа хәымга итархаразы
 Дазцеит ажәфән, иан!

Уа-уа-уау, Цьат рыцха, иан,
 Зуаажәлар рзы зхы тазырхаз!
 Зыҗсадгьыл ахьчаразы
 Зхы иаеиггаз Цьат рыцха, иан!

Имѡабжа днеиуан еипш, иан,
Аматор шын, амца акит, иан!
Ииура изымдыруа Ыбат,
Дхагьежьюа дыххалейт, иан!

Уа-уа-уау, Аргәын Ыбат, иан,
Зыпсадгьыл зхы нақәызтәз!
Ишьтахька дықәгьежьяаит, иан,
Дейхейт амшын ахь, иан!

Уа-уа-уау, Ыбат рыцха, иан,
Ифызцәа итапшуан, иан!
Абар, дазнейуоит, иан!
Ипсадгьыл гәакья, иан!

Ифызцәа ааитцасны, иан,
Даашьтхны дрыманы иааит!
Дазѡаргейт ахәшәтәырта, иан!
Ипсахәага тамзи, иан!

Уа-уа-уау, Ыбат рыцха, иан,
Зыпсадгьыл зхы нақәызтәз!
Ифызцәа ахақымцәа, иан,
Ихагьежьюа ихагылан, иан!

Ихахьы ицон, ишьапахьы ицон, иан,
Хәарта иоуаз цьыршьейт, иан!
Ххәарта шимоуаз еилыркааит, иан,
Ыбат рыцха, иан!

Илақәа тархаха, иан,
Днарѡапшын, ус ихәейт, иан:
«Сфызцәа, сықәлацәа, уаа,
Лымкаала – Лолуа...» – ихәейт.

Ифызцәа даарыпхейт Ыбат,
Атыхәтәантәи аамтафьы, иан!

Ажәас абас инижьт Ыбат
Иуаажәлари ипсадгьыли рзы:

«Сфызцәа, сықәлацәа, уаа,
Лассаамта сышәхашәмырштын, уаа!
Аамтала сыхьз шәхәала» ихәейт,
Ыбат рыцха, иан!

Илацәқәа нейкәипсеит, иан,
Назаза хтра ақәымкәа, иан!
Уа-уа-уау, Ыбат рыцха, иан,
Зыпсадгьыл зхы нақәызтәз!

81. Аргәын Ыбат иашәа (2)

Уо-уа-уау, Аргәын Ыбат, иан,
Ишьтихит абомба, иан!
Аҗа хәымга итархаразы
Дазцейт ажәѡан, иан!

Уа-уа-уау, Ыбат рыцха, иан!
Зуаажәлар рзы зхы тазырхаз!
Уо-уа-уоу, Ыбат рыцха, иан,
Зыпсадгьыл зхы нақәызтәз!

Дазнейхан имѡабжара
Аматор шын, амца акит, иан!
Ииура изымдыруа, иан,
Дхагьежьюа дыххалейт, иан!

Ишьтахька дықәгьежьяаит, иан!
Дейхейт амшын ахь, иан!
Абар, дазнейоит, Ыбат
Ипсадгьыл гәакья, иан!

Уо-уа-уау, Ыбат рыцха, иан,
Зуаажәлар рзы зхы тазырхаз!

Уо-уа-уоу, Ыбат рыцха, иан,
Зыһсадгьыл зхы нақәызтәз!

Даашьтыхны дрыманы иааит,
Дазфаргеит ахәышәтәырта, иан!
Иһсахәага тамзи, иан!
Ыбат рыцха, иан!

Ахақьымцәа – ифызцәа, иан,
Ихагьежьюа ихагылан, иан!
Ихахьы, ишәапахьы ицеит, иан,
Хәарта шимоуаз еилыркааит, иан!

Уо-уа-уау, Ыбат рыцха, иан,
Зуаажәлар рзы зхы иаеигзәз, иан!
Уо-уа-уоу, Ыбат рыцха, иан,
Зыһсадгьыл зхы нақәызтәз!

Ифызцәа дынрыһхәит, иан,
Иһсахәага ихытәанза, иан!
Лымкаала «Лолуа», ихәит,
Ыбат рыцха, иан!

Уо-уа-уау, Ыбат рыцха, иан,
Зыһсадгьыл зхы нақәызтәз!

82. Ахәса рыхьзырхәага

Кәыц Капыт иан лгәы змаз,
Анарт рахәшьа лыһшра-лсахьа змаз,
Аһсуаа хәса рыхьз тызгаз,
Ахақәитра ахьчаразы хаха инеиз,
Назәзепһа-фырһхәыс!
Абас ауп ишәтаху агәәкра аныкоу,
Ғырһшыс дкашәтәроуп лышьтахь икоу,

Абирак кашәмыршәроуп лфызцәа афырхәцәа,
Шәрыцхраа шәашьцәа, дахьындыртәо хәҗәцәгьа!

83. Хамс иашәа

Уаа, иара ахатца, иашәа хатцоуп,
Хамс ахатца иашәа хәычы,
Ихәычы дышьтан, дгәәкгәышыуан,
Хақьым-хәшәык аазгоит хәа Гәыдаута даннеи,
Военкомаа «уахтахуп» рымхәеи:
– Хәи, сышәтахызаргьы, ара сыкоуп,
Сахьышәтаху аз схатцоуп сара.
Ахәчы ак ихьзар, дыбзиахап.
Ахы, афызцәа, амфәы хәқәлап!
Ажыжәхәа иааиз амашьына днақәтәеит,
Уаа, иара ахатца, баша хатцамызт!
– Ахы, ақәлацәа, иаасыцышәхәа,
Изахауа ашәак рзынсыжьюеит,
Еибашьра сцоит сыһсадгьылаз!
Сан ахатцарахь амфәа сшықәлаз
Илашәхә, ақәлацәа, лгәы артынчуеит! –
Акефхәа иашәа аацәырганы,
Ифызцәа има амфәа днықәлеит.
Ақәлацәа уа игылазгьы
Даара иҗәҗәаны иазырыһхәзеит,
Наһхәа Кыагәа иашәа иафыхит.

84. Ахьзыртәра

Гитлер даауан дыфәа, дкәаруа,
Кавказ ашьха згоит хәа дмақаруа.
Кавказ зыхьчоз Ерцахә ашьха,
Уи иһнатәеит Гитлер идашьхәа.

Геринг, Гебельс, Риб[б]ентроп,
Ассир иакәшәаз убарт роуп.

Арт зышътаз еимтәаран,
Аха иакәшәеит антәара.

Гитлер агмыг, уи хы-мкәыба,
Изырчаңеит алтә кәыба.

Асас еикәатцәа, уи аҗ-раха,
Шьта дызцәырцуам аҗарахәа!

Гитлер агмыг, алашәкәыт,
Ихы ианыркәеит аклакәыт.

Гитлер хымдыр, хәағала,
Акәыба дтарцеит деидғала!

Гитлер гәтаҗақьа, хәыда-хац,
Илаҗырцәеит ихәда адац.

85. Иддыркит «анамаз»!

Ашьжымтан тдыск чырчырит,
Тдис иакызаап ахәдацәа.
Ацәҗа баны бзиа зымуаз,
Гитлер хымдыр игацәа,
Иргаргц иашьтан ҳа ҳ-Кавказ,
Аха иддыркит «анамаз».

86. Ахьзыртәра

Агитататорцәа жәабжъны ихархәеит,
Гитлер икәзаара шыласхо.
Уи ҳаигәырҗьан ажәа рахтоит,
Җамч-ҳалшара шыҗбахо.

Берлин лассы иахагылоит,
Аиааира берак уаркалеиуа.

Уи атцака иатцагылашт
Гитлер ихы кәаталеиуа!

О-о, рерашьа, о, рерашьа,
Ихьыз шәымбои Гитлер җашьа,
Ир ирхацәеит, о, рерашьа,
Ижәбоит Гитлер хлантцы ицашьа!

87. Ахьзыртәра

Гитлер дшашьтаз амазарах,
Ихәда иахашәеит акәараҗ!

Хыс изхагылоу амкәыба,
Җынрас иауеит акәыба.

Гитлер даниеит ахлапјот,
Ар каҗшь дтадыртәеит аклапот.

Ир ишырхәоз «зер-гут»,
Ихжәеит рымчра амазгәыт.

Гебельс бақьы, абарбар,
Уафы имахауа ибжъазт ихабар.

Афашизм уаха уафы ибарым!
Афашизм ташәеит цьаҳаным!

88. Аиаара амш

Угәырҗьа, стәыла, зхы иакәитү,
Зиааира ашәаҗшь иахьа иҗхауа,
Зхьырҗар рыла згәы азхауа,
Угәырҗьа, стәыла, ашәа зхыҗыз!
Дгьыли-жәҗани иахьабалакь,
Зберак Берлин иахагылоу!

Угәырҕа, стәыла, уаһхәа игылоу,
 Иузгәакьоу ҕпартия азыхәа,
 Длашарбаган иухагылоу,
 Зых иамеигзо уара узыхәа!
 Угәырҕа, стәыла, зых иақәитү,
 Зиааира ашәаһшь иахәа иһхауа,
 Зхьырҕар згымкәа иаһхәагылоу,
 Зхьырҕар рыла згәы азхауа!

III. Ацьынцътәылатә Еибашьра Ду (1941–1945 шш.) ашьтахьтәи жәлар рпоезиа

89. Аколхоз иазку ашәа

Арт рколхоз дара ибеиоуп,
 Рхьыбҕар гәырҕан ашәа рхәоит.
 Рашәахәабжыгы гәыкатцаган
 Арахь аһша иаанагоит, уаа!

Чари-чари-чарирама,
 Аһша иаанагоит, жәдыруама, уаа!

Чкәынла, зҕабла еивагылан,
 Раб ицьынцъаҕ аус руеит,
 Уа ахы етцәа тонла иҕырхуеит,
 Игәырҕа-гәырҕо ашәа рхәоит, уаа!

Чари-чари-чарирама,
 Еибаргәырҕо ашәа рхәоит, уаа!

Абригадир ҕыц даарылагылан,
 Арт иргәырҕарц ус ихәеит:
 «Шәа шәхантәафы дзышәтахузеи,
 Са сышшәыхәо жәдыруама, уаа!

Чари-чари-чарирама,
 Иара дышшәыхәо жәдыруама, уаа!»

Уа, ахы етцәа тонла иҕырхыз
 Актәи сортхеит, жәдыруама!
 Тонла иҕырхыз наҕ ианрырта,
 Аплан ишацлаз жәдыруама, уаа!

«Ура, ура, ура» азырхәеит,
 Еибаргәырҕан «ура!» рхәеит, уаа!
 Абригадирцәа ааидибагалан,
 Аһара рыртарц: – Шәаишь, –рхәеит.

Рбирак каһшы инаттагылан,
Аһара анрыртагъ «ура!» рхәеит, уаа!

Ура, ура, ура, ура!
Цәыца дулагъ «ура!» рхәеит, уаа!

90. Аҕараа рколхоз иазку ашәа

Аҕараа рколхоз – «Самсон Чанба»,
Уаарада, радара!

Рхыбҕар гәырҕан аус еицыруеит,
Уаарада, радара!

Арт рычкәынцәа хандеиџцәоуп,
Уасарада, радара!

Рбыргцәагы иазыкарцоит,
Уаарада, радара!

Аҕараа дукәа барақбатуп,
Уасарада, радара!

Рнапы еикәыршаны аус еицыруеит,
Уаарада, радара!

Русурта – раб ицъынцәоуп,
Уасарада, радара!

Уа, ахы етцәа иалагылоуп,
Уаарада, радара!

Аһша хышәашәа иартыртуеит,
Уаарада, радара!

Иахыа иҕырхыр, уаха иҕалоит,
Уаарада, радара!

Абҕы иҕоу зегъ һара каһшыуп,
Уасарада, радара!

Абирак каһшыгы шыркыц иркуп,
Уасарада, радара!

Рыгәта иргылан иавакәашоит,
Уаарада, радара!

Уаха иахышытоу рыһхыз иалоуп,
Уасарада, радара!

Ашыжы игылан игәырҕо идәықәлоит,
Уаарада, радара!

Рышәахәабжыгы ахабла арҕыхоит,
Уасарада, радара!

Рыбжы ахаара рбыршәа архәыцуеит,
Уаарада, радара!

Ржәйтә нхашықәа ргәаладыршәоит,
Уасарада, радара!.

Арт рхыбҕар царауаауп,
Уаарада, радара!

Рмашынақәа еихыкыа-еивыкыоит,
Уасарада, радара!

Ранацәа гәырҕоит иахырыватәоу,
Уаарада, радара!

Реибабашыа цыашәшартә икоуп,
Уаарада, радара!

Хәычи дуи еизызыѳруеит,
Уасарада, радара!

Са среигәырҕан ашәа рзысхәоит,
Уаарада, радара!

Арт ахыбҕар иназыгзаша,
Уаарада, радара!

Уаа, уарада-рада,
Ҳаит, амарца, уарадара!

91. Ажәытә аамта иазку ашәа

Ажәытә аамта зеигшраз шәасхәап?
Уарада, уаа!

Тауади-аамстеи рнапы ианҕшылон,
Уарада, раидара, уаа!

Абзарбзанқәа гәарҕ-чарҕ дыргон,
Уарада, раидара, уаа!

Бзарбзанхыла идырдыдыхуан,
Уарада, радара, уаа!

Шәақыһынцала идырмацәысуан,
Уарада, раидара, уаа!

Тауади-аамстеи рнапы ианҕшылон,
Уарада, раидара, уаа!

Рыхәсахәыцқәа казеныртәуан,
Уарада, раидара, уаа!

Рыхәса-быргцәагь матцуцәас ирыман,
Уарада, раидара, уаа!

Ихахон, исуан, рееилархәон,
Уарада, раидара, уаа!

Ахкәажә-мыжда лкалт ркыхын,
Уарада, раидара, уаа!

Анхацәа рычкәынцәагь даара икруцәан,
Уарада, раидара, уаа!

Аусурта рызтахуадаз,
Уарада, раидара, уаа!

Ах иашта ду итахандеиуан.
Уараида, раидара, уаа!

Мазарак тыргон, маҕак рыртон,
Уарада, раидара, уаа!

Инарылкьозгы ибҕа Һыртәон,
Уараида, раидара, уаа!

Ах иашта ду дыртәыр акәын,
Уараида, раидара, уаа!

Ах ица ду дыртәыр акәын,
Уараида, раидара, уаа!

Багада ашьапы ҳарца илхәхын,
Уараида, раидара, уаа!

Ерцахә ахықәцәа гәылшьагҕк ықәтәан,
Уарада раидара, уаа!

Тауади-аамстеи ргәаҕ амахын,
Уарада, раидара, уаа!

Иахықәтәазгы инаһшы-ааһшуан,
Уарада, раидара, уаа!

Илацәкәысцыһхәаза тауадк дыһсуан,
Уарада, раидара, уаа!

Рыжәла зынзак иаамачзахеит,
Уарада, раидара, уаа!

Унан, унан, ирыһсыхәозеи?!
Уарада, раидара, уаа!

Апартия гәырбьо, ихысуа иааиуан,
Уарада, раидара, уаа!

Ахақәитра жәлар ирнатарц,
Уарада, раидара, уаа!

Агәылшәаһ гәырбьян ифышьтыһраахит,
Уарада, раидара, уаа!

Уа, ах ихан ду ахыцәқәа инықәтәеит,
Уарада, раидара, уаа!

Ах ихан ду амцабз алкәеит,
Уарада, раидара, уаа!

Ахақәитра жәлар ирнатәит,
Уараида, раидара, уаа!

Ах иашта ду хәмарыртахеит,
Уарада, раидара, уаа!

Ахы етцәа нықәеитархаит,
Уарада, раидара, уаа!

Ахыбфәр гәырбьян аус еицыруеит,
Уарада, раидара, уаа!

Ахы етцәа тонла ифырхуеит,
Уарада, раидара, уаа!

Иахьа ифырхыр, уатцәы ироуеит,
Уараида, раидара, уаа!

Абһы ифәу зегь һара кәһшьуп,
Уарада, раидара, уаа!

Арт ахыбфәр еигымхаша!
Уарада, раидара, уаа!

92. Атцлаҳәыста һсыцәгьа (1)

Сара данызбаз ишьапы хтын,
Дзыргәақәуааз иахьазын,
Ҳабырзакьла игәы тәын.
Цәгьала дшеимхәоз илеитцет,
Амра ақәшәан, ицәканзет.
Аселитра еиҫацәазаап,
Мацк иандуха, еиқәнажәжәет.
Иаанхаз иман дцеит Кәазан,
Ажәлар икәшеит уа еизан,
Жәохә маат рыхә итихьан,
Иһсы рцәигеит, дхәазан.
Еимцакьчаны ицәыргазаап,
Насгы ддәықәлеит еиматәо,
Атцхыбжәонтәкьа ифны дгәарлет,
Ибыз метрак иназо.

93. Гәыцъуа Разан (2)

Гәыцъуа Разан хәа гәылак дхаман. АҲабырзакь кәиҫалон.
Чеиҫыхра ханцоз «иауа, иахәууҫарауазеи ихьшәашәаза ашьжым-

тан» хәа аниаххәалакь, изыгәаһуамызт. Ачаиртағ хәхьнеиз, снатәан, абри ажәеинраала самхафит.

Гәыцһуа Разан рбаһьфьтын
Хара данаабоз ишһапы хтын,
Дзыргәаһуааз уажәазын –
Хабырзакьла игәы тәын.

Цәгһала дшеимхәоз илеитцет,
Амра ақәшын, ицәканзеит.
Аселитра аитацәазаап,
Мачк иандуха, ейкәыжәжәеит.

Иаанхаз иман дцеит Кәазан,
Ажәлар икәшеит уа еизан.
Жәохә маат рыхә итихьан,
Иһсы рцәигеит дхәазан.

Еимтакьачаны ицәыргазаап,
Нас ддәықәлеит еиматәо.
Атхьыбжһонеиһш ифны даазаап,
Ибыз метрак иназо.

94. Сара сыблет

Акомғарра сара салоуп,
Насыһ дууп уи са сзы.
Ғхьака снеиуеит иааира мфала,
Схьатцырц сыкам аказы.

Скомғартә билет амч ду снатоит,
Атцара стцоит, аусғы зует.
Ахра схалоит, амшын схылоит,
Сыблет сымчқәа фбанатәует.

95. Кара ихара

Азә дыздыруеит ихъзуп Кара,
Афы дашьуп иасымшааира,

Афыжәрағы имам һкара,
Ицһыба итахом кәрышкь аһара.

Кара игым һарархара,
Уи азы ибоит уама ацһа,
Аха изхом уи мацара,
Убри азоуп нас дызсырцһа.

Кара итаацәа ашшуеит,
Ихаитом хәа ачахә.
Иара иасааира афы дашьуеит,
Мышкы изхом жәхьак ахә.

Дызтахыз иархәеит, еита иархәеит,
Иурһхашьеит хәа утынхара.
Аха ишижәыц уажәғы ижәуеит,
Акармеиһш дыхшьуп агәара.

Абасоуп дшыкоу Кара,
Игәырға иагеит итынхацәа.
Атачкәым иарфеит ихәдапара,
Изеилкаауам уажәғы ихара.

96. Аканцаазаф Машья (1)

Машья илаазоит аканч харда.
Дгәырһьатцәа иахылхәауаеит «уасараида»,
Исылшароуп сынтәа саб, иуарада,
Сыплан иацыстцароуп нас – уи ада!

Михеи Машьеи – аби аһхәи
Еивагылоуп, хәи, хәи, хәи!
Миха ирашәоит ататын,
Машья ихылхуеит абарфын.
Иахьеи уахеи рус иазхәыцуеит,
Русқәа һхьака изларышһыша,
Имшәазакәа аус азыруеит,
Сабшеи мөышеи имашьязакәа.

Ари жәбома сара сбарфын,
Ифәжькакараза ицәсырхәын?!
Арахәыц иалтцыз абарфын,
Жә-акалатк сырғылт исыртәын.

Абри рытан саахынхәыр,
Сынхылоит ататын,
Убрыгь кастцоит бҕыыцк ҕхастамтәкәа,
Сафыхахароруп афыртын.

Ахы, саб Миха,
Утагьяжь умхы,
Инагза иуду уплан,
Инумыжыын бҕыыцк ататын.!

97. Аби апҕаи (2)

Михеи Машьей – аби ҕҕаи,
Еивагылоуп, аҕаҕаи!
Миха ирашәоит ататын,
Машья ихылхуеит абарфын,
Ифеижькакараза ицәлырхәуан.
Иалалгалеит ахәынтқарра,
Ижәбома, Машья лбарфын!
Уи илнәтауеит иреуа апҕара.
Машья енагь лус дазхәыцуа
Дҕырҕшыганы акрылуеит,
Инеидгылауа, инейдытца
Афырҕхәыс хәа ддырехәуеит.

98. Ачаиҕыхы Зина

Амра гежьза амшын инзаалон,
Амш ахәларахь инейхон,
Апҕша хьшәашәа тынч иаслоз
Зина лгәы канатцон.

Зина ҕыха дгәырҕьатцәа
Дықәын дҕыхуа ацәахәа,

Улапҕш ахьзом уи лнапкьяшья,
Ажәалагьы иамам хәашья!

Зина данцоз ачаиҕыхра,
Атцар аҕын ачыр-чырра,
Ацәа иалхуа шыжымтан,
Лышьтахь, лапҕхья лашауан.

Деитцахозма ачаи ҕыхраҕы,
Рапҕхья дгылан шыжымтан,
Лымфаныфа кәапҕчачара
Лан бзиахә илырхиахьан.

Рапҕхья днеин дынтагылеит
Лчаирта ицәкәырҕо,
Иналымҕалтцан лнаптырҕа,
Дҕыхуа дныкәлеит ацәахәа!

Аены дыкан деисаны,
Егьҕылхит шәипҕшьба,
Хазы икапҕсоуп уака иҕылхыз,
Аа, иахьыкоу шәнеины ижәба!

99. Ачаиҕыхы

Лхы ҕхьамкуа, лымчкәа еибыто,
Абҕь абзиара «актәи» азгәато,
Ачаи ҕылхуеит афрыпҕхәыс,
Лхы иадтцан зегь рытцкыс.

Ашьыжь шаанза лус дазнейуеит,
Акарматцыс ла дадыруеит.
Иапҕылгазаап запҕхья дгылаз –
Шарҕазылатәи апҕшалас.

Ацәкәырҕ еипҕшу ачаи арадкәа –
Дтубаауеит ачаиртақәа.

Уажә илбама – ииатцәаза,
Лара лами изааза.

Ачаи кәымшәышә акатара
Ирацәамхарц ахьантара,
Азаза зыхьшу ачықькәа ршәшәо,
Дцоит напказала ихкәшәо.

Лхы пхьамкуа, лымчкәа еибыто,
Бла тцарыла лумта шгәалто.
Знык иануалхәа – ихатца –
Ишацылто лхадтца!

100. Ачаихыхыџцәа рашәа

Сымыш бакәзар, баазыџришь,
Быхшыџ азышьт сажәақәа.
Сеихышәашәа, сылагәагһшь,
Сыла хырқуоит быблақәа, уа!

Уа, раида, раида,
Уасараида, раида,
Уасараида, раида!

Бнапы ласуп пшатлакәшәа,
Ианхыбхуа [а]чаи бығьқәа.
Бкатцкәыр баба, бхәырцһыншәа,
Интабыпсуа [а]бғьы иатцәа, уа!

Уа, раида, раида,
Уасараида, раида!
Еу, раида, раида, Уасараида, раида!

Шьта иаамтоуп, сылашара,
Хабзиебара еилахархәырц.
Тынч нхара хәазахкып,
Хазтахугғы дхәкәгәырғьап, уа!

Уа, раида, раидо,
Уасараида, раида!
Уа, раида, раида,
Уасараида, раида!

101. Қәыцьмахан

Уа, Қәыцьмахан, Қәыцьмахан,
Аколнхара ужьахьан,
Бригадирс уқартцахьан,
Крумузакәангь круфахьан.

Уусуцәа угәра рган,
Русумта уфахьан,
Аашьаразын «хәба» угахьан,
Уеихабырагь ргәы уфахьан.

Арахь уабацои, Қәыцьмахан?
Амџа ушықәыз уаағсахьан,
Ужәцәеимаақәагь урхахьан,
Атцытәа итазгьы кағсахьан.

Уаби уаби урыцәцахьан,
Аџыжәра удыруан, Қәыцьмахан,
Ижәны русумта уфахьан,
Ажра уштәжьыз урбахьан.

Уеы абакоу, Қәыцьмахан?
Уақәтәан ушыцәаз урбахьан,
Атдыгьра адыруан, Қәыцьмахан,
Умгәа иштәсуазгьы збахьан.

Ацәа уашьит, Қәыцьмахан,
Уџызцәа абакоу, Қәыцьмахан?
Аколнхарахь ицахьан,
«Убҭа птцәоуп» хәагьы рхәахьан.

Ун – угәыгәуан, Қәыцьмахан,
Фан, уџытцызан, круфауан.

«Ари ианбанза, Қэыцьмахан?»
Уфызцэа ухыгчан ицахъан.

Абахтахъ иупъхейт, Қэыцьмахан,
Жэашықэса дузза урхахъан.
Шьта уцэа, Қэыцьмахан,
Убја ианаслак, круфалап.

Уа, Қэыцьмахан, Қэыцьмахан,
Даара ухэыцуа умтэалан!
Шьта иудырма, Қэыцьмахан,
Ахақэитра зыпсахаз?

102. Афыжэфы иххэау ашэа

Ари афыжэфы дхатца ѓэѓэоуп,
Цэыца дула ауатка ижэуеит,
Ирхэо зынзаск иахазом,
Иатцэца дукэа драцэажэоит, уаа!

Чари-чари-чарирама,
Чароу цыишьоит, афы дашьуп, уаа!

Ахэса анибо дьгехэауеит,
Дхатцоу цыыршьоит, ижэауеит.
Иламысгы далгахъеит –
Ауатка хыжэлас икайтцахъеит, уаа!

Чари-чари-чарирама,
Чароу цыишьоит, афы дашьуп, уаа!

Ари ахатца дхатца ѓэѓэоуп,
Ипъсыхэозеи, уа-ди-ди?!
Цэыца дула ауатка ижэуеит,
Ихэычқэа ндэылцан, ипъхэыс дигъкоит, уаа!

Илхарозеи, иқэынтцэаша,
Лыпъшзара далгахъеит, уаа!

«Аусура унеи» анырхэа,
Изхэаз дсыпъкоит хэа дишьталеит.
Пъытк анижэлак, иқышэ калкало,
Иибаз дреисуа далагоит, уаа!

Чари-чари-чарирама,
Чароу цыишьоит, афы дашьуп, уаа!

Аихабырагъ «уакэытц» анырхэа,
«Упъсшыа пъытк» хэа ламхахэеит.
Ипъхэыс лажэа атак камтцэа,
Апъатлыка лхы иагэыдитцеит, уаа!

Ари ахатца деилагоуп,
Аус абеиуеи, афы дашьуп, уаа!
Иатцэца дукэа дреихабуп,
Ипъатликақэа иашьцэа роуп,

Ипъсыхэозеи иқэынтцэаша,
Ипъсыхэозеи, афы дашьуп, уаа!
Чари-чари-чарирама,
Чароу цыишьоит, афы дашьуп, уаа!

Ашьыжъ дгылан ауатка ижэуеит,
Иёырқапъшыны ипъхэыс дигъкот.
Илхароузеи, иқэынтцэаша –
Ацэажэара дақэйтзам, уаа!

Чари-чари-чарирама,
Чароу цыишьоит, афы дашьуп, уаа!

Нас дгыргыруа иёынеихот,
Иуалыр ду днадгылот,
Ипъатцэа ак рыхътата,
Ихала дцэажэо, уа дгылоуп, уаа!

Иуалыр ду иан леипш ибот –
Инап акәыршан дадгылоуп,
Ғытк анижәлак, иқышә калкало,
Ихала дцәажәо уа днатәот, уаа!

Чари-чари-чарирама,
Чароу цыишьоит, афы дашьуп, уаа!

Ахәса анибо, дыгәәуеит,
Дхатцоу цыыршьоит, ижәуеит.
Иламысгы далгахьеит –
Ауатка хыжәлас икайтцахьеит, уаа!

Чари-чари-чарирама,
Чароу цыишьоит, афы дашьуп, уаа!

Инапы иакуп ибакал,
Ихәда иахшьуп ихәырцбан.
Ирхәаз зынзаск иахәзом,
Цәыца дула ауатка ижәуеит, уаа!

Чари-чари-чарирама,
Чароу цыишьоит, афы дашьуп, уаа!

103. Абафдан изы ашәа

Афи атәеи нымтәәзеит,
Афы ахыкоу иара дыкоуп.
Чареи ґсхәреи дрыгымхеит,
Дыкоуп, дыкоуп – дыказамхеит!
Иахәа днытцытуеит иара,
Данцалакгы, дгәарлауам.
Мәаду мыжда нымтәәзеитеи,
Афи атәеи нымтәәзеитеи!
Иан рыцха дабацари,
Избахә лахар, дтәыуо дтәоит...¹

¹Ашәа ачамгәыр иацхәоуп.

104. Амашына ныкәцафы

Сгәылак дыкан хара хәы
Амашына ныкәцафы.
Асахәа анын игәәфәы
Итәтәошәа аччахәа афы.

Дақәтәан амашына цәа збахъаз,
Трос, буқсирда аус зымуаз.
Ифны, игәара ибом,
Машынамзар збахә ихәом.

Икәымлиатор зны итәалап,
Ипакрышка зны иґжәалап,
«Аа, сашыт!» хәа дыхәхәалап,
Жракы дтажыны дубалап.

Амасла, амазут даганы,
Аус цәгәала иаруны,
Данылан амәа агәтаны
Дахьцо ибома иґсы тыны.

Афы аниба, ила хклон,
Аинспекторцәагь дыргалон,
Ргәы ґитцәеит, дқәқәалон,
Акылтәарта амам италон.

105. Уажәтәи аамтәи ахәыцқәеи

Уажәтәи ахәыцқәа ишәыбаргәузеи,
Шәаамта лашауеит.
Мла шәакуам, хьта шәакуам,
Гәырәада шәызхәуеит.

Акәачаб-ләа шәыла ихылом,
Иаркуп шәфымцақәа лашаза.
Шәымәақәа цқәоуп, хәынцәа шәылхом,
Шәоит шәышкол ахь шәгәырґятцәа.

Шәаамта лаша шәацныкәауа,
Шәеитдамхакәа шәцала.
Ленин иажәа шәхамырштыкәан,
Ацдара бзиан ишәтцала!

106. Хтәылаҕы

Иахба хтәылаҕы игәыргыбараны
Иадырхәоит ачамгәыр,
Иитахузеи «Америка»,
Дзымақаруа аҕаур?
Амцаҕыш ижәахцап
Ишакәым ибжы гар.
Еи, гыди, еи гыди, мшәан,
Аибашыраҕ сыҕәҕәоуп хәа
Амала баша умыгәан!
Хыхынтә иухалар асовет хайрпланк,
Убыскан еиланагоит еиҕуказ уплан.
Убри атқыс еиҕыуп
Утынчза утәаз.
Утыцыр утра,
Ухы иакәшәоит «атаз»,
«Атаз» аҕы умаангылар,
Еитақәшәап «акәаз».
Убыскан иудырып ухы шшакәаз,
Иагыудырып асовет ар
Рымч ду закарахаз.

107. Апсхәра

Гач ипсхәы иахба ируеит,
Иуа-итынха иддырхауеит.
Ашәтәкәа заа иршьхәеит,
Аштә иазымкуа ауаа тәхәеит.

Инидтәалан акәац азказа:
«Цқба шәеикәшәома шәфызцәа-шәҕызцәа?»
Ухы умыргыхашыан, ауаа рацәоуп,

Арт ак иаттамхо таацәоуп,
Апшәма иихәо нагзатәуп,
Ашыаҕа бзиан ирхиатәуп,
Ушьта абыстақәа хәатәуп,
Акәац ҕымтцәакәа ишатәуп».

Уахык икан Гач ипс иартаз,
Ажәлар еимпит ашамтаз.
«Дахзырееирушь ишихәтаз,
Инахагзама хәа хҕы итаз?»

Дышдырееиз атәы хәоуп:
Ибжы паза азә дыхәхәо,
Ахәарахәа цыок еимхәо,
Амфа иқәын ишәахәо.

Сыпсыр, ашәагь сыххәаауа,
Исымоу счангы еимтцәауа,
Сыуа-стынха еизгауа,
Ркәымжәы-ркаба бҕаауа.

Дарбан ибзиоуп хәа зхәаз –
Апсхәра атцыхәа уака ипцәаз,
Ихартцароуп изахаз!
Сара сашәагь уа иҕакәаз,
Хара аитакра иахнарбаз,
Ҕсыхәак шамоу хәа избаз!

108. Апсназы ашәа

Апсынтәыла мра зҕаҕхастоу,
Уахыпшлак ишәты-какачроу,
Апсынтәыла – амратәыла,
Уахыпшлак ишәты-какачроу!

Ибаргәузеи арака инхауа,
Игәы тәыми уи зегь рыла.

Аһсынтәыла – амратәыла,
Уахьыһшлак ишәты-какачроу!

109. Сыһсадгьыл

Исхәом азәы сиртәаны,
Исхәом ғыргәыбзығаны.
Исхәоит агәашьамх атцаны,
Адуinei са сықәнаты.

Сара сахьиз сахьаазаз,
Агәахәара сытан сқазтаз,
Иансхашт уара узырғаацаз,
Дысхаштит ауп сан сзаазаз.
Бзия избоит сабацәа рыдгьыл,
Сыһсы танаты сыуәхәароу.
Бзия избоит са схатәы дгьыл,
Инеибеиһшны ичашә мацароу.

О, ибаргәузеи арака инхауа,
Зынғы һхынғы амра ахьыһхауа.
Ианыстаху схалоит аҫада ахәқәа,
Уахьынтәи исҫачоит Амшын Еиқәа.

110. Иудкыл сашәа!

Иудкыл сашәа, Аһсынтәыла,
Уара сугәакьоуп сара.
Ашәа узысхәоит, нас, гәыртәыла,
Иуеиғьасшьо дыкам цьара.

Аһсынтәыла, тәылак уеиһшым,
Зынғы һхынғы ишәты-какачроу.
Гагьы шьхагьы зегь неибеиһшны,
Инеибеиһшны игәазырхагоу.

Сгәы утаршәуп, схәыцра уалоуп,
Сашәа еитдысхуеит уара узын.

Са санцәажәо сажәа уалоуп,
Уразуп азын зегьы рзын.

О, сбырлаш, с-Аһсынтәыла,
Ашәа узысхәоит сара.
Зынғы-һхынғы ифычоу шәтыла,
Иуеиғьасшьо дыкам цьара.

111. Аһсынтәыла мра зәаһхарстоу...

Аһсынтәыла мра зәаһхарстоу,
Уахьыһшлакгьы ишәты-какачроу.
Амра ахьыһхо нас гәыртәыла,
Уи арами х-Аһсынтәыла.

Аһсны зыхьчо Ерцахә ашьха,
Уи иһнамтәеи аҫа идашьхәа.
Аһсынтәыла мра зәаһхарстоу,
Уахьыһшлакгьы ишәты какачроу.

112. Аһсны һшза

Аһсны, Аһсны, сылашара,
Затцааирагьы изызхауа,
Еицакра зқәым ушәты-какачра,
Амра хьышәахәа зхаһхауа!

Ибаргәузеи арака инхауа,
Гәахәа дула акрызуа.
Угәы тәыми уи зегь рыла,
Умрахәага иарһхауа!

113. Аныхәа ноиабр быжьба

Ехәа ныхәоуп хтәылакны,
Хәқәныхәоит ноиабр быжьба.
Кәтол ақыта иахәа ныхәоуп,
Ирхьргоит хәмаррыла ноиабр быжьба.
Ажәлар гәырғауа ашәа италоит,

Хәычла-дула ашәа хәауа,
 Рейхабыра рываргыла,
 Кәашароуп икоу иахәа абра.
 Абра иртиуан ахамта дуқәа
 Аицлабраҕы иаадыртшыз ахатәра бзиа,
 Хкыла ахәмарра бзиақәа рҕы.
 Абыртҕәа ампыл еимтакыачоит,
 Амтасцәа еразнак рыҕедрхиеит.
 Шьоукы ишьтырхит атарчеи,
 Шьоукы иапшыргеит аеырхәмарра.
 Доусы игәартеит рымчрақәа,
 Абас игәырбзоит Кәтол,
 Гәахәала еидытцит доус рыҕныка.
 Абри алашара хзырбаз
 Иахҕымхааит ҳа ҳпартия ду!

114. Ишҕабзюу!

Ишҕабзюу
 Цыҕардеи Кәтоли,
 Рчеицыйкеи
 Урт рыстоли.

Ғынтә иухәаргы,
 Уа хазтоу,
 Цьеи уишьтып
 Аҕшәма узтоу.

Избан акәзар,
 Уи даҕсыуоуп,
 Ичеицыйка
 Инапы икәгылоуп.

IV. Асовет аамтазтәи аҕаҕыңа жәабжықәеи алафқәеи

115. Сталин Ацсны дшабраҕуаз

Ацсуаа наҕынатә аахыс асас патула иһазгылон, цәҕыарак кәзтаһыазгы ипхыакшыа рдыруан, ирдыруеит иахыагы. Уи акашыа бзиа ирымаз иахыаһазар акәхарын Цыҕашывили-Сталин Иосиф Виссарион-ипа, иҕыза Рухазе Андреи иареи, ацхын зкыи жәшәи хәба шықәсазы аҕба рхәны Тхына Запшы-ипа Зорбақ иҕы рхы замардоз. Бандит хәсабла ақәыла икартаз ацкы зегы аурхәахуаз, браҕыцәақәак реицш рхы ддырбеит изтааз ацшәмацәа. Хәарас иаҕахызеи, ацшәма изтааз тхынаа рах изныкәымго дыкаһызма, мышқәак иканатцы хмилаҕ етикет ишатцанакуала иныкәыргеит. Нас итаҕы аполиц-циа иахыацәыхараз Арасазиыка ирышьтит. Избанзар уантәи шыхала Қырттәылака ацара иаха имариан. Зорбақ ицшәма Инал-цха Катиа (урыс бызшәала хар лымамкәа ицәажәоз), ирзеиталхәеит, ацыхәтәантәи Ацсны ах Хамытбеи Чачба рыҕны дшыказ, ажандармериа дышдырбаандаҕыртәыз... Уи ахтыс ираҳаз рҕы еитанарпазаргы калап...

Тхынантәи Арасазиых Қапаа аишыцәа рахы ицеит. Им-фапызгоз Қап Екәып ипа аҕыбжыанытә Сипана иакәын. Қапаа рхәаҕы уқәгыланы уцшыр аҕака, амш аныбзюу, идырхәыз аҕба амшынаҕ иахыныкәо убартан. Қапаа аишыцәа Запшыаа ишыныкәыргаз еицәамкәа иныкәыргеит. Зыуаҕеи зчеицыйкеи харакыз ашынакма нхацәа дуқәа ззырхәоз ракәын. Қап Екәып итаацәара ду аҕы инеигеит Сипана. Екәып хә-ҕык ацацәеи ф-ҕык ацхацәеи иман. Қапаа ртаацәа дуаҕ икан мышқәак, Сипана иааигаз ақәылаҕцәа. Нас шыхала мацарала иавталаны Екәып ипа аҕыбжыанытә Зази, Агырба хатцаки Сталин Егры азы дырганы дрышьтит.

Сталин иҕыза Рухазе Андреи Арасазиых даангылеит, ицшә-мара игәамцхакәа дыкам. Тхынантәи абырг шәышықәса ир-тысхыаз, анкыа Арасазиых инхоз, Амычба Темыри, Шамба Ма-шышыи ишеитархәоз ала, хатца гәҕәк, ижәҕахыркәа метрак ташәо, хатца цыцк иакәзаарын. Ара данаанха, ицшра-исахыа

аныха чапа иафызаз Ламиа пхак, хатца дымцазацкәа, заб ифны ашә аазыртуаз, афната зтахыз, иаалацәажәан дылхадыртәеит. Фыцәа апхәцәа рхылтцит. Аихабы – Багәтелиа Батул ипшәма лакәын. Рматәцәа иахьагы ибзиахәха икоуп. Рыпцәа аитцбы Делбак диман, рыхшара ирымазу, ирымамзу еилкаам. Ус асовет мчра рыхъзеит. Қапба Руслан ишихәо ала, дихаанны дидыруан Рухазе Арасазыхь дшықәнагалаз атәы. Очамчыра араион абнакәа дырхылапшуан, ацсышәалагы дцәажәон.

Ари атиран [Сталин] апхьака хауаажәлар агырак амилат рапхьагылацәа иниртцәараны дшыказ рдыруазтгы Запшьяаи Қапааи рычкәынцәа еимгеимцарак ала ртыц икәрымтцози. Запшь-ипа Зорбақь хатала [Сталин] иидырыз ичкәынцәа қәыпшцәа Таташь, Грышья, Володиа зқы жәшәи фәжәижәабатәи шықәсқәа ралагамтазы харада ахара рыдтцаны итаркит. Ран Катиа Иналцәа (апхьаза ианыбрагыцәаз издызкылаз) ашәкәы изылфыз дагыахамтгылеит. Иахьтакыз ианыршь ахык аишьцәа, рыбафгы лырымтәит. Рымақә Гәыптәи ах Маршьан Мсоуст ипа Заганбеи хазына дыкны дтаркын, Урыстәылака дахыргеит. Ипшәма Запшыпцәа Гәыц (Саша) уигы дтаркит. Фышықәса лыхганы абахта дантыц, лхатца Заганбеи жәашықәса зықәтцаны иахгаз дыцсит. Лхатца ипсыбаф аагара дахьцаз, ацсы длырымтәит. Анышә дахьамардаз лыпшаан, цәгьацсышьала, аламыс злаз пхәыск дыпшааны, ацара лылтәит анышәынтра дахылапшларц, лара лыпсы лыманы лхәычкәа рахь лыфныка дгъежыт. Лабхәында абжыуаа рапхьа игылаз Маршьан Дырмит, уигы Батым дтакын, уантәи Нхытц Кавказка дахыргеит.

Абас рзиут Сталин ацәгьара уны рапхьа дызтааз, дныкәызгаз, насгы аихьзара амфә бзиахь дыкәызтцаз.

Данычкәыназ мацароума, дуаф духаны ахәынтқарра дузза данахагыла, хыхь ишазгәастахьоу еипш, Бериагь иаргы миллионла ауаа иршьызи, итаркызи, иахыргази анузеитархәо адепартация зхызгаз, Апсны инхоз абырзенцәеи, атыркәцәеи, уцәа ухыбзаауеит.

Уажәы ааигәа Зураб Гәынбеи сареи хусура ааигәара инхо, Цабал ақытан, хатейи пхәыси абырзенцәа Адамиди Никои,

Аннеи ажәабжь ссиркәа хзеитархәеит. Сынтәа Нико ихытцит цшыынфәжәи ааба шықәса, ипшәма 81 шықәса. Иара Цабал диит, Анна Азантатәын. Зқы жәшәи фынфәжәи жәба шықәсанза инхон фышәи цшыынфәжәи зеижәф-тзы абырзенцәа. Уатәи адгьылкәа цәгьа ибеиоуп, ибарақьатуп, аума ататын аарыхны ахәынтқарра иалартон.

–Хара хәхьынхоз Азанта аерманцәагы халанхон. Хәф-милатк XIX ашәышықәсқәа рзы Тыркәтәыла хәхьынхоз, атыркәцәа хәкәырцеит. Уи зегьы ижәдыруа хтысуп. Ажәытәза аахыс Апсны инхоз абырзенцәа рызегь ахыргеит Абжьаратәи Азияхь. Фышәи цшыынфәжәи зеижә-тзы иахыргаз рыфнқәа рәы ақыртцәа Хони, Чиатура, Сачхера, Они, Амбралаури араионкәа ркынтәи мчыла иахьынхоз ихыртцәаны, абырзенцәа рыфнқәа итацәыз ифнартцеит хәыда-цсада. Сара убарт иааргаз рфызцәа ауаа гәамкәа сыпсы танатцы исымбацызт, – хәа хәлхәеит Анна. – Ахчы ахчыхкәа артазомызт, ахыза ахкәа, азантциар – уртгы ныкәыргазомызт. Рыматәақәа аныкәашьлак, азафы ирбаазаны, асапын ахьшыны, ахәхәқәа ирыцартон. «Ас зыкәашәтцои?» хәа ханразтцаалак, «азы иазәжәоит» хәа атак хартон. Дара рызегь ашьха қытақәа рәы инхоз ракәын. Инеиуан, инашәан убарт реипш акультура змамыз сара исымбацызт. Ататынаарыхратцәкәа рыздыруамызт.

Абырзенцәа рыфнқәа антәцәы, егырт амилаткәа, ифналаны иркыр хәа ишәан, Акәатәи артәфратә аинститут астудентцәа ганы ифнартцеит, ақыртцәа ааргаанза, апхынтәи апсшьаратә амзақәа раан. Убарт иргаз астудентцәа рхыпхьазараф дыкан ацсуа поет Кәымф Ломиа (иара иихәаз ажәақәа рыла ауп ишеилкаахаз). Астудентцәа ганы иахьыфнартцаз Верхни Келасури хәа иахьашьтаз ауп. Хара абырзенцәа хынтә ахтәара хәкәшәахьеит, апхьа атыркәцәа [хәхдыртцәеит], нас – Сталини, Бериеи, атдыхәтәаны – Шевардназе.

Ари апхәыс бырг ихәлхәаз ажәабжь истааланаршәеит фынфәжәижәабака шықәса рапхьа Акәантәи Гаграка сцарц аелектричка сахьталаз, ацсуаа хартист ду Агрба Разынбеи хазына сышыкәшәаз.

– Уааи, дад, ара усыдтәал, – ихәан, снаиваиртәеит.

Хара усқантәи ағарацәа, ацсуа театр ағы ицоз аспектәкәа бжәахажьзомызт, уантәи Разынбеи сидыруан атеатр абзиа-бафк иахасабала. Аелектричка ахьяангылоз атыпхьызкәа ақыртшәахь ипсахны икарымтахьази, хәычгы дуггы хгәи иаламзи, убри иаахихәан, Разынбеи ацәажәара дналагеит:

– Аибашьра ду анеилга ашьтахь акәын, зқыи жәшәи ҫын-ҫажәи жәба шықәсазы шықәсазы ацсуа театр агастролькәа хәа Қырттәылака хрышьтит, Зестафон ақалақь ахь. Хзыҫназ асасаирта адәыҫба станция ағапхьа игылан. Шьыжыьмтанла стыланы Акәа амшын агағағ аныкәара сашьцылахьан акынтә, ашьыжь шаанза саапшит. Ауаа рацәа рыбжьы еибархьыусууа иансаха, сналбаан астанцияғ снейзар, тҫәа змам ауаа қызқызуа аперон иазымкуа игылоуп. Акәыткәа, ашәишәикәа еидхәалан изку дубап, аңьмакәа змақәазгы збеит. Рыматәакәа ҫахәаны, ахәычкәа, ахәса, ахацәа быргцәа, аҫеимада хәа итәуозгы рацәафын. Адгьылтысрак каланы иахыргоз цысшьян, урысшәала хәычык ицәажәоз хатқак сиязтааит: – Икалазеи, ишәыхь-зеи, шәабарго? – хәа.

– Акрахдыруама, хқытақәа хәхьииз, хәхьяазаз, хнышәынт-рақәа кажьны хәхганы Ацсныка харгарц хәаргеит, – ихәеит игәи илағырзи еилатәо.

Ус цытрак ашьтахь иаакылсит адәыҫба арахә зларго авагонкәа ацраҳәаны...

– Абас абрахь икәнагалаз роуп, дад, – ихәеит Разынбеи цсәта шкәакәа.

Разынбеи исеихәахьаз ари ажәабжь, арт абырзен быргцәа ианырзеитасхәа, – Ииашоуп, ииашоуп, убрахьынтәи иааргақәаз роуп саргы зызбахә шәасхәоз, – лхәеит Анна.

Ацсны иааганы ацсуа қытақәа рғы иахьындырхоз, ақыртуа хьызкәа артеит: Цагера, Ахалшени, Ахали Киндги, Ахали Соцели, Одишьи, Октомбери, Ахалдаба убас итҫегь ирацәазаны районцыпхьаза. Ахьызкәа ус баша ирыпсахуамызт. Уи атоурыхтә кәзшья аман. Атопонимика атоурых ишашьягәыту рдыруан. Уи аусағы атцарауаа ракәын ишьақәзыргәғәоз, ацхьакатәи атоурыхтәаҫцәа, ақыртцәа рыдгьыл ауп хәа

ишьақәдыргыларц. Анцәа даххылапшны аибашьра икәнагеит, акәымзар дарей хәрей хәилыргара ус хаала иагьалтцуамызт.

Дарей сарей хәицәажәара Зурабгы ихы аалаирхәын, уиггы исмаҳаңыз аацәыригеит. Зураб хәибашьра калаанза, уажәи аботаникатә институт ахьыкоу Агәүзера директорс аус иуан. Гәылрыпшь араион егырт араионкәа рааста иаха ирацәаны икан агырцәеи ақыртцәеи, хыхь ишысхәахьоу еипш, иааргақәаз. Убас иаақәаз иреиуан аишьцәа Давиҫаи Отари Жорей. Отар напхгаҫы аус иуан, русурақәа рыла еибадыруан Зураби иарей. Зураб ишихәо ала, ҫенак реицәажәара аан Отар диазтааит:

– Сара ишсахахьоу ала Ацсныка мчыла иааргаз ақыртцәеи агырцәеи рацәаҫызаарын, уара ишпаудыруеи? – хәа.

– Ааи, иухәо ииашоуп, мчыла иааргаз роуп шамахамзар зеггы. Рыбжаихараҫык игьежьны идәыкәлеит, иахьынтәи ааз рыдгьылкәа рахь ицарц. Аихабыра абцьар харкны Егры ахәаағы хганы хдыргылеит иахмышьтырц. Ацхала иаауаз, хрытқакьаны, иршәаны ихаргьежыт, аха ҫадахькала зыгзаны ицазгы кәлеит.

– Ииашоуп иуеихәаз, Азантантәи ицақәаз цытҫык кәлеит, – хәа илыртцабыргит Анна.

Абас ала избон аймаазахы ица ажәларкәа рлахьынтә, амилацкәа рызтцара, тхьынааи арасазыхьааи еикәдырхаз ақәылаҫ.

116. Атәы ацә давазкыз

Дәрыпшь Тамшьыгә хә аамстақ дыкан. Убри итәы ацә давейикит. Тамшьыгә дахынхоз Алхадә хә иашьтан, убра рахтынра акан. Ахмат Тамшьыгә ица-затцә иакәын. Абыц ылхны иааргон. Ацәкәа руақы, ахәтырхоума, аҫахәагоума – иаацнартын, ицеит, атәы деихьышьбарххо, абас дмадыгь-мадышәо данықәха, Тамшьыгә ибозаарын. Атәы, илымхә кны дааган, ацә иаанхаз давейикын, кәырмахьцала дисуа каамет изааицет. Быжьҫык роума ацацәа иман атәы. Ус ишааиуаз, ахратәра еикәыргеит. Арт [аишьцәа] игәгәаны-егьины икалит. Тамшьыгә ицкәын дицәшәо далагеит, дхыртцәаны Бағбаран

дааишьтит, иара итәала «дыстәахит», ихәет. Иаргыы дылкахан дыпсит, аха арт, ахьмызг здыз, Ахмат ишьташәарацо ишьтан дхазшбозар ҳа. Ашьхака дышцаз еилыркааит. Данаауоз, амға ааизыркын, дыршьит Ахмат.

117. «Убри акәын иуасхәоз!..»

Аекәа андырхәмаруаз, анхацәеи тауади-аамстеи еилагылан ихәмаруан.

– Абарт шәрылагылан шәмышәмарлан хәа шәасымхәеи! – хәа тауади-аамстеи рылицон Таташь Маршьан.

Ари знык, ҫынтә, хынтә ихәеит.

Исо хәа Бигәаак дыкан хатца бзиаак, амца ицыркәон, рыцха, ицсәта бзиахааит!

– Тауади-аамстеи ҳареи иахьа ҳаилгап, – ихәеит, – зан илеипшымы шәааи! – ихәеит.

Агәыркхәа инеин [анхацәа] тауади-аамстеи иаарыкәшеит иахьыхәмаруаз. Манча хәа Ачбак даабжәагылт: – Са снейуеит цыхьа¹.

Илеипылеит. Таххәа длеисын, Ачба [иҫы] длахкәеит иа<...> хаххала, икәадыр амахагь цеит.

– Оо, Таташь, убри акәын иуасхәоз! – хәа Алыкьсандр дахьтәаз ихәеит.

Абас рлеишәа цәгъан тауадаа, рыпсышьагь цәгъахеит.

118. Къараз

«Акъараз шәалал, шәлеи акыр зылшо!» рхан, нас ихапхьан ҳларгеит. Хлазгада, Нестор иоуп хазга, Лакәараа роуп уа амаа зкыз. Лакәараа рфызцәагь ауама ыкан: Чалмаз дубарын, егьи седру, Шамба дубарын, абас икан. Аштәкны ҳаизыргеит. Илахалагылан хазынтәыкгы, иахьзузеи, акьанч картцит. Иахаартцаз рызынтәыкгы, иалухи, Къараз иагит. Хналат хазынтәыкгы. Ханалала нас уи хнашьталт. Лакәаба Уасил иакәын еихабыс ихамаз, нас Ахьи Камыгә, Наны Самсон, нас Цьни Дыгә, Тани Дахар... Исхамшти, ахәашабгақәа, ауамақәа

¹Апхьа. – Ажәабжьхәаф иазгәатә.

ыкан. Жәафык ҳакан, жәафык. Жәафык рыпсеипш, рыпсы ҳапхьыкылан хрыман жәафык. Самғал ҳа дыкан, рыцха, Хәапхь...

Ҳабеибашьтуаз, маншавики балшавики анеибашьуаз ауми. Хысқәса аибашьра ҳаҫын, уара! Кәыдырта ҳзон. Ҷахьхьи ҳқарзон, лахьхьи ҳқарзон. Хысқәса аибашьра ҳаҫын ақыртқәеи ҳареи. Аманшавикцәа храбашьуан, ҳа хбалшавикцәан.

Нас Кәыдырта аибашьра кәлеит, аха иҫәҫәазаны икәлеит. Абарт рымч сабакәу зегь ҫағаны уа иныкәдыргылт. Ауы-ха атхьбжәон акраҫатцаны, апкаҫа Хьанчажә жәафык химан иҫынеиҫеит, жәафык. Ажәафык икәз: Ахьи Камыгә дыкоуп, Хьанчажә иоуп хазго хазынтәык, Нанба Самсон, егьи Кәырмазиак дыкоуп... Жәафык ҳаргеит убра.

– Хзырго закәыи, умцан?! – ихан, азә даасысын сикит.

– Икои? – схан, – Атак аҫын шәыргот, – ихәит.

Апран ала ҳарғаны Кәыдырта, аапхьымза, азы дуун, ҳарғаны рашьтахь хнеит. Аталфонкәа кыдыртцет, агәақьха иаҫуп. Ар, ҳа хтәкәа ҫеин абзарбзанкәа ыкәдыргылт, рызынтәык рыгәдырхиеит. Ианаакылслак акыр ҳалшозар ҳа, ус ҳаргыы рашьтахька хкалит, ҳара жәафык, Хьанчажә джәеизафыкын. Нас, иалухи, адгьыл тьысуазар каларын, убри еипш камлазацызт ианакәзаалак! Ҳа ҳашкагы иҫысуан, анахьгы иҫысуан, ахарзаман калит. «Ҳапхьы аҫынхару» шаххәоз, иалухи, нас «шәгәжьы!» рхәит. Ҳара жәеизафыкгы хрыцуп, аха егьырахь ар икоу закароу удыруоу! Ҳазынтәыкгы апран ауп хазларуа, апран ҳарны цәгъала арахь ҳеанықәахь, нас уажәы хамҫақәа арахь ипхьртцәет. Уажәшьта хазлацои? «Уажәшьта хазлацарызеи?» ҳа анаазба, Хьанчажә аума еиҫимырҫауази, аерманкәа иара идыруан, – Амға ҳа иаадырует, арахь уаала рхәит, – уара утәкәа уман уаала, – рхан, хрыманы, шьхала хрыма идәыкәылт. Цабал хнаргт. Цабал пхьшаха-пхьшьымш ҳакан. Цабал убра краҫатцо, егьиуа, амға хмоуа-егьиуа хшыказ, нас шьхала мацара абас ҫажәамш антцуаз [ҳааит]. «Ипхьсит, изт, уажәшьта уаф дыкам, ҳабаф аагот» ҳа ҫынтә-хынтә ицет абра Лакәарааггы, са стәкәа-егьи, Хьи Камыгә, рыцха, итахцәа-егьи. Ипхьсыз зегьы азы иартон, иагит.

Нас, иалухи, җажәамш рзы абра аоны ҳаакылст. Абра ҳаакылст абас шьхала мацара. Нас «ари каҳажьыр калазом» ихан Хьанчыжә, шьхала мацара анахьхьи дара ахьыкоу ҳдон, Нестор дахьыкоу ҳдон, ихәо кәхтдон. Абас хшашьтаз советки апкаоҳа иааит.

119. Махари Кьағәса

Дад, сара санахьза, абар сара хынҗажәи жәаҗа шықәса схьтцеит, абра Бедиа Еш Уамар хәа дыкан, уи иакәын ағхьара здыруаз, уи иакәын абра шәкәык анаалакь, иағхьоз. Лабахәуаагы ыкан, ағхьара ғьыт-чытк здыруаз Дәтеи (Архип иаб) Никәеи (Архип иаб иашьа). Икан ақытақәа, ағхьара здыруаз зынза дахьыказамыз. Уажәы, дад, асабицәагы аччахәа ашәкәы иағхьойт, ағхьара ззымдыруа дызустада. Атцара, акәығара уажәы аиғш ианбаказ.

Абра хқытан, ускантәи аамтазы, хатца бзиаак дыкан. Убри ихаташьа атәы уасхәар сҗахуп, иағсоу азәы иакәын, ашәкәы ианутцар ахәтоуп. Уи ахатца Махари Кьағәса ихьзын.

Махари Кьағәса анхацәа дрыцхраауан, аамыстеи-тауади дырҗагыланы дракәһон, ацәгьа-мыцәгьа даҗан. Дарбанзаалакь, даамыстаз, дтауадыз, дынхафыз ацәгьара зуаз, ацәгьара иашьтаз дахьмырхәыкәа даанижьуамызт.

Ажәлар рыхьчаразы, ацәгьа зуа, иғьычуа рахьырхәразы Гал араион ағы Кьағәса далхны дыкан, ауаагы маҗоымкәа иман.

Цәгьара мукәа зхы иацхраауа, анхара бзиа избо, урт Кьағәсагы бзиа ибон, дрыцхраауан, аха аашьацәа днарҗағшны даанхомызт, ацәгьауцәа реиғш иғхьазон.

Зны Кьағәса дҗыжәланы цьарантә ақыта Река далсны даауан. Дшааиуаз данғшы, бнак агәтаны дәхәығшк ибеит. Убри адәхәығш ағы қәацә ажәзак шкаҳара игылоуп, ләатцәшәагы акы ахьлтцашәа иағуп. Абни алҗа акәымзар, уа уаҗ дынхоит хәа угәы иаанагаратәы икамызт, убриакара уаҗык ишьта анумбаауа икан. Абни аоныжә иакәыршаны зеиғьакам атцла дукәа гылоуп.

Кьағәса изымбатәбарахеит, абарт иибо. Абра инхо дарбан аилкааразы, агәашә иамариашаны днәины, – Уа, ағшәма! – хәа ибжьы иргеит.

Ағшәма Кьағәса ибжьы аниаҳа, – Хаи! – ихәан, дыҗдәыл-тцын, Кьағәса днәиғьылеит. – Бзиала уаабеит! – ихәашәа иуит, аха ихәо иғамшәо.

Иара уизығшыр, арғьыс ғәғәак, имаха-ишьаха деиқәхағса дыкоуп.

– Абра инхо уара уоума? – хәа дтцааит Кьағәса.

– Сара соуп, уххь згеит, – ихәеит арғьыс.

– Иухьзеи, гәафра умоума, абри аиха изузеитамхәазеи? – ихәан, дтцааит Кьағәса.

– Мамоу, ус гәафрагы сымам, Анцәа имч ала, аха уаҗ ғарк соуп, искуа сымам, ишьтәуа сымам, убри акнытә абас сшубо сыкоуп, уххьа згеит, – ихәеит ағшәма.

– Абарт атцла дукәа, уоны иакәыршаны игылоу, рығкара уақәитызымтәуа азәыр ыкоума? – хәа дтцааит Кьағәса.

– Арт атцлақәа сара истәуп, ухатқы, – ихәахт ағшәма.

– Утаацәарами? – дтцааит асас.

– Стаацәароуп, ааи, – ихәеит, дығхашьа-ғхатцо арғьыс.

Уиаамтазы, ақәацәыжә иаадәылибахәеит хәыцқәак хьц-хьцза, ран рышьтахь дгыланы.

– Ант уара иутәума? – ихәеит Кьағәса.

– Ус ауп, – ихәеит ағшәма.

– Ус акәзар, уара ушьтәуп! – ихәан Кьағәса, ашырхәа иахәа өтиғһаан илиқәирххеит.

Ағшәма дшәан деицны даанхеит, «сызхуркьозегьы» ихәашәа иуит, ицламхәақәа еитцасуа.

– Уара ушьтәын, аха уажәазы усшьуам, – ихәан Кьағәса, иахәа длахан атра илтеитцеит, арғьысгы «уф, гәышьа» ихәан, иғсы ицаз ааилалеит, иғхәысгы лҗы җараҳаны сыхәхәоит хәа дшағыз, уа даанхеит.

– Җағьыхьа абрауажәааны сара саауеит. Уанза абант атцлақәа аағһканы, илеихажьны цьаргәал җон-дук, уца, уетра, ужәтра ухәа катцаны ианысымба, ииашатәкьаны ухәда шхыссауа дыр-

ны иумаз. Иахьа амш цәһан абра уара уғы саамҕахытны сааһыжәттыр, сара сабауртәо, сәы абаургыло, узыраашьо-зеи, азәыр иузыкайтцап хәа угәыһуама?! Иуасхәаз урха, ухы утахызар! – ихәан, иеы даасны дцеит Кыаһәса.

Аһшәма ихьыз, изааз изымдыруа, дхәыцуа днахынхәит. Аһны даннеи, иһхәыс дааисны дылжит: – Узыхиркәзеи, узи-шьюзеи, иуеихәоз закәызеи? – хәа.

Дызхцәажәаз, еибырхәаз леихәеит аһшәма.

– Ииуазеи ҕааны имбааит, бзиа ханхозар хара хакара иара итахума?! – лхәан, дһаһ-чаһуа аһныка дныһналеит аһшәмаһхәыс.

Аһшәма аһны дшааиз аиһштәкәа, иеиха аашьтыхны, амакәа иныкәтцаны, ахәа ццышә аиһш ихит, нас атцлакәа, икәыршаны игылаз даарылалан, матәахәра злытцуаз зегьы һканы илкаижьит. Ажәак ала иаххәозар, Кыаһәса аплан идитцаз анагзара далагеит. Ус шыкәсыбжакгы ахмыртцкәа, ихыбракәа зегьы кәтцаны далгеит.

Ашыкәс анаантәа, Кыаһәса ишихәаз аиһш, дыҕеыжәлан ауаҕ аашьа иҕы дааит. Дыһшызар, аһьаргәал ҕны замана, ажәтра, аетра, аца зегь кәтцаны игылоуп.

– Уа, мшыбзиақәа! – хәа Кыаһәса икамчы акәаҕхәа илышь-такшаны, ани аашьа иҕы дылҕеыжәттит.

– Уа, бзиала уаабейт, бзиара убааит! – ихәан аһшәма, Кыаһәса иеы ааимхны ахарһартәҕы инҕахәаны, икамчы имхны, – Арахь уааи, асас, – ихәан, аһшәма Кыаһәса аһныка длаганы длаиртәеит.

Нас аһшәма шьтәа заманак лкажьны ишьит. Игәылацәа дрыһхьан Кыаһәса чара изиуит. Нас ажәлар аарзырыҕны Кыаһәса изиуиз, иеихәаз, уи абзоурала анхамҕа шыкайтцаз, зегь реихәеит, аһшәма урткәа уанза иҕы итхны азәгы иеимхәацызт, уимоу, аһшәма Кыаһәса амаха имтатцаны, уасты дкайтцеит.

120. Ткәарчал арацәа шаадырһшыз

Ари ахтыс аакыскәа икамлеит, ажәытәза икалаз усуп. Басариа Махәид¹Акәа дыһан, ихы данакәитхоз Кәтол иашьцәа ркны

¹Симон Басариа иоуп дызәу.

даауан, иашьцәа дрылсны ибон. Уахык аһны дахьааиз «хашьа дааит атцара ду змоу» рхәан, [иуа-итахыра] иеигәырһьаны шьтәакгы изыршьит, агәылацәагь идыргалейт...

Ажәабжь ҕыцк Аһсны икалаз Кәтол ақытан инеины икан, аха изакәыз, изхыз-изтцыхәаз рзеилкаауамызт. Ашьтәа ажәра иаҕын. Махәид хгәылацәа иааизаз икәшан иштәаз, саб рыцха диазтцааит:

– Махәид, дад, уара атцара змо уаҕуп, Ткәарчал арацәа ааһшит хәа хахауейт. Абри ажәабжь атцыхәала иудыруеи? – хәан диазтцааит.

– Издыруа убриоуп, – ихәеит Махәид, – шәара аһба рацәа хәа шәашьтоуп, иара ахәтә рацәа хәа иһхьазоуп, ибылтәны икоуп – афабрикакәа, азаудкәа аус днаруа, алашара ахылтцуа.

– Нас, ари уа иабаказ, иштәааһши, иаазырһшыда? – хәан итцааит.

– Аһсацәа иаадырһшит, – ихәеит.

– Аһсацәа ари абардыруаз, иштәаадырһши? – хәа даныхтарк, – Нас, ианышәмузах, ишыкалаз, изыхкәақәаз зегь шәасхәап, – ихәан, иажәа дналагеит Махәид: Арышааи, Аргәынааи, Гәарамиааи еицны арахә рыманы еихьшыцылацәаны ицеит Акәрмара. Ари ахы умхәакәа, атцыхәа узхәом, – ихәан, иажәа неироуит. – Иахьлеиз, ахьшыцәа бзиақәа уажә ижәбама, абһы иацныкәоит, ажәбһы иаха-иаха аҕада иҕаскәацыһхьаза иаццоит. «Акәрмара хнеины хамтакы хагылап, арахь ушьта латцароуп, аарыхра ахьыкахтцо арахә хзынкылом» рхәан, заанатц аһстацара ицеит аҕада. Аһста иахьнеиз, уахык амшә аарықәлан, рырахә һхастанатәит. «Абри аахамшьыр калом» рхәан, Аргәыни Аршбеи арахә рыман ицеит агәаҕарақәа ахь-рымаз. Ари Агәарамиа дшәарыцаҕ һәһәан. – Уи цьаракыр иажьызар сара игәастот, – ихәан, амшә ашьаркәаста иканатцаз дыҕхыланы, аһста дыҕталан дцеит.

Ахәыцкәа ргалон ашьха ианцоз ажәытә. Ахәыцкәа ахьыргаз, – Азарақәа шәара ижәба, абри аганахь иташәтц, иахьцо-иахьаа-уа гәашәтала, – хәа рахәан, ицеит [арт ахьшыцәа].

Азарақәа зымҕакы иахьдәыкәыртцаз, ахәычы дахьнеилак-гы амца далахәмаруейт, арт аихымцеи, ашьантцеи, ацәымсеи

ахәыцкәа азә ицыба итазаарын, ауахәа ду ахыкажыыз, ацәымса амца наркны, амца ацрартцеит. Ауахәа амца ахыацрартцаз иҗыҗкны иҗан, ибылуа ишнеиуаз, ари арацәа ааигәаны хыхь иқәзаарын җытк, арацәагь амца акит. Адгьыл амца ақуа иа-налага, уахык, җаха, хаха алҗа анықәч, – Иҗозеи?! – рхәан, ахышыцәа җеит.

Иахьҗеиз ауахәа хәа агьрымбеит, иццышәхахьан, адгьыл амца кны алҗа ытцыҗуа ирбеит.

– Хаи, Анцәа-хазшаз, уахзылҗа, хаиасны ханаауаз Лашь-кындар иагәамҗахаз ак җахтқазар акәхап! – рхәан, ахәымбыҗеа иангәарла зегьы, ашьтәа җшзакәа шыны агәи агәатцәеи ала Анцәа иашьапкит.

Аха ари ахәо иҗазма, мчыбжык, жәамш адгьыл амца акуп, имкьәтеит. Ари анымкьатаза, ақытарахь иаарыцхаит абыргкәа рахь, – Адгьыл амца акит, – хәа.

Ақыта ркны җытк илеиҗеиуа иҗаз, – Хауаажәлар ирыхыыз аабап, – рхәан, иҗеит. (Иҗалаз арт иабеилыркаауаз.)

Абраҗа иҗаз ахәыцкәа җыцәа Арышаа еишыцәан. Аитцбы Едрыс ахзын. Аҗәа апапцәа рышкол ыҗан Никәалаи ихаан. Ғедлач Аршба хәа дыҗан акыр зылшоз, убри идыртцеит Едрыс дганы апапцәа рышкол дтеитдарц. Едрыс игара Ғедлач мбатәыкҗы игәамҗеит, иатәеимшьарцҗы иақәикит, аха Арышаа ианидыртца, дааиҗхынцаны диган, апапцәа рышкол дтеитцеит. Аҗхын ианоурышьт Едрыс аҗныҗа дааит. Дахьааиз, – Уашьа ахышыцәа дыргеит ашьхаҗа, – рхәан, Едрысҗы иашьа иахь ашьхаҗа дҗаргеит.

Уа дшыҗаз ауп абри арацәа амца шакыз. Ари доурышьтны данаауаз ус иархәеит: – Еиуеиҗшым ахахәқәа, амҗыхәқәа ижәбо рыуахкы хзаажәгала, – хәа.

– Абри сышәт амца зкыз, – ихәан, Едрыс җынхыларас икит, – ашкол ахь изгоит, – хәа.

– Ахәыц иихәо анхоутцашагь аамта аҗоуп, җынхыларас икит, ишәықәшәзеи! – ихәан, Агәарамиа дҗагылан акәмызцәа инылеиҗеит җхныгак аҗара [арацәа].

Ахәычы ашьха дахыҗаз имырзкәа иман, ашкол анааи уахь иман дцеит. Аҗәа иахьнеигаз илахәаҗш-җахәаҗшын, – Ари

рацәазар җалап, – рхәеит. – Абри закәу аабап рхәан, Қәтешь агәберниа аҗны иҗан агеологцәа, убра идәықәыртцеит.

Агеологцәа кылҗан иааит Аҗәа апапцәа рышкол аҗны, – Иа-баажьҗеи абри аҗыза, иабашәоуи? – хәа.

– Иабахауи, умбои, абри ахәычы иахзааигеит, – рхәеит.

– Дабатәиу ахәычы, дызуста?

– Даҗсыуоуп, Ткәарчал ақытан дынхоит.

– Иузтада, дад, ари? – рхәан, җәыжә-быжәла иидыруаз ар-таҗцәа ианрейхәа, еитаганы агеологцәа ирархәеит.

Ара Ткәарчал амҗа аҗамызт излаашаз, иакәшан Бедиала мҗакы ыҗан, аленка¹ аауаан. Ленкала иааит.

Ара акыр зылшоз хәан ирдыруаз тауади-аамыстәи раҗын. Кәаць хәа Ачачба дынхон Бедиа, абри иҗны иааит.

– Кәаць, абасоуп аусқәа зейҗшроу. Ткәарчалынза хам-җаҗуғароуп, – хәан иархәеит агеологцәа.

Агеологцәа иманы Кәаць даан, аҗсацәа рнапы ианцаны дцеит иҗныҗа.

Арт [агеологцәа] аҗсацәа ирымман Аҗармара иахьнеиз ибылуаз [арацәа] кьатахьан усҗан. Иблыз ианахәаҗш, ахахә-рацәа шытцаз Ткәарчал агәра ргартә ирбеит. Иалаган, ыҗами, ахәынтқар иҗны адырра җартцеит. Аурыс ххәынтқар анцьныр ду дааишьтит – агеолог Бутман.

Бутман дахьааиз ахсаала җатцо, дыҗшаауа, амҗахәастақәа алихуа дшыҗаз-егьииз, ахәынтқаррахь арацәа аҗоуп хәа адыр-ра ритеит. Никәалаи усҗан техникала дкәадан, Англиантәи арендаа анцьнырцәа ааиган арацәа зламҗаҗырго аканат-мҗа җартдарц аихақәа реизгара иалагеит. Убри ишаҗыз аибашь-ра җалеит. Аибашьра аныҗала, Англиантәи анцьнырцәа иҗаз иқәтны ицеит. Ари аусқәа зегь хыдахеит.

Ишыҗаз акәымкәаны (арт ахсаалақәа зегьы ыҗамзи) Едрыс җба-хҗа класс даналга, дааит. Изхаит, дхатцахеит. Ауаа ркны днеиуа даналага, Мықә абнахьчаҗ хәа дҗалеит.

Зкыи жәшәи җажәи акы шықәса рзыхәаны Асовет мчра анышьақәгыла, Аҗсны иҗаз абеиарақәа зегьы рымдыруа-

¹Афаитон.

зи, иаразнак аус азура нап адырkit. Ленин ирзааицхаит Апгсынтэыла икоу абеиара ацхыраара артарц. Лакоба иоуз ашэкэы даахатцгылан, ажэлэр ирыххэыцуаз гышьык-хэык ракара аашытхны Ткэарчал дааит. (Асовет мчра анышьақэгыла агеолог Макрински дааишьтит Ленин. Данааи, Лакоба адырра кайтцеит: «Ажэлэр сзеизыжэга» хэа. Фаитонла Бзып, ианааи асасцэа, Макрински дназлаз, Лакобагы ифызцэагы аеқэа рыла, ГРЕС ахыгылоу аусхэарта акан, абра азы иаарит.)

Ажэлэр қызықызуа игышын: – Икоузеи, анацалбеит, иха-харызеи? – хэа азэи-азэи рхы неидкыланы аицэажэара иа-фын.

Ажэлэр рахь днап-аагышит [Лакоба]), аха Едрыс димбеит.

– Едрыс дабакоу? – хэа дтцааит.

– Уи Мықэ дыкоуп, абна дахылагышуеит, – хэа иархэеит.

– Абыржэйтцэкэа ауафы ддэықэышэтца, ыырххыла даажэга, уи ида аизара хтышьа аказам! – ихэеит.

Избанда Едрыс ида тырцманра зуаз ара Ткэарчал дыкамызт. Анцныр Мокрински атырцман дитахын. Едрыс иаагарагы гытк аамта атаххеит. Анхацэа рхы еидкыланы: – Едрыс уафыс уахшыазомызт, уи итцкыс хайцэома хара, Едрыс изымтцаакэа аус рзымызбауазар арт айхабыра хэа баша хрықэгэыгуазаап, – хэа азэи-азэи еидыхэйт-хэйтлот.

Ус ишыказ, ашыбжышьтахь ыырххыла Едрыс дрыман иааит.

– Уааи, Едрыс, арахь, – рхэан, днаган рыгэта днадыртэеит.

Аизара аахдыртлеит. Лакоба дфагылан дцэажэеит. Ленин апсацэа ирзааишьтыз ашэкы дырзапхьеит, амал ду шка-жбу, уи ишацхраатэу, ақалақь шыргылатэу, шэыкэты шэтии, шэыкэтагы шэтии хэаны, иазырхэыцны, иазыркэышны Нестор иажэа анаахиркэша, «аууы» ааилдыргеит ажэлэр.

– Нестор ихэаз иахцэажэарц зтахыда? – хэа дтцааит Махайд рыцха. (Симон Петрович хэа иархэон сара саб иашья.)

– Абаагысы, Кысоу, Кысоу!¹ – рхэеит.

¹Кысоу Шыакаиия.

Ткэарчал цэажэафыс ирымаз иара иакэын. Кысоугы игэам-пхеит ирхэакэаз, дфагылан, аеыпхэа илабашья наирсын, ацэажэара далагеит:

– Хара акэты хтиуа, акэтагы хтиуа – ари афыза ачымазарақэа хауазар, хабакылсуеи?! Хқыта шқытоу иказааит, атэым милат-гы хтахым, абеиара хэа икогы хтахым, ихэамо хэа ихазхоит! – хэа иажэа хиркэшеит.

Ашытахь, – Ус акэым Нестор Лакоба ишихэаз, «ишэымоу шэы иашэырхэа, абеиара ду ыкоуп шэацхраа хэаны Ленин дузза иааитиз ашэкы атцыхэала дцэажэеит:

– Уара амла ушакуа акэтагы тии, ашэ тии хэа уеимхэеит. Ақалақь шэыкалар, ишэыхшаз атцара ртцар, ацэашықэа шэыкартцар, амфа дукэа шэыкартцар, абеиарахь шэкыл-нагоит» хэоп ихэаз, – хэаны, апсуа жэлэр иреилыркааны Симон Петрович драцэажэеит.

Нас Арыш Шэлиман дгыланы, – Гьсраенынза азэ шытахька хцо хакам, шэара ишэхэаз акны хакоуп, – хэа дцэажэеит.

Мокрински Едрыс инапы данцаны, икартақэаша шынша-пакэу инарахэаны, аеқэа иларықэдыртэан Бзып, ииарган, рфаитонкэа ифарықэтэаны илықэлан Акэака ицеит.

Абринахысы ашахтақэа цысит, апсуаагы ацхыраара картцеит.

121. Лыхны аколхоз шыкалаз

«Хыпста» аколхоз хэа ахэзтэны ихэаман абра. «Хыпста» аколхоз, рхэит, хэабригадагы придсидатлс Хэатхэат дартет, сара фызас сиртет. Хэатхэат икайтца егыкам, аха рызынтэыкгы агэақхэа аусуцэа ааго, смаашыазакэа иказтцаз рызынтэыкгы са соуп(!). Хэатхэат ихы пхыахэо дықэын, Гэыц-ипа Хэатхэат Тарнауа, нас акэырс ахь дрышьтит иара.

[Аколхоз] рапхья иалала егызмамыз, зыбжа гыцэаз ауаа рколлектив хэа иалартцон. Сара хысқэса саламлазет. Гьерзмаа Иауанагы саргы хысқэса халамлазет. Гэыц-ипа Хэатхэат хэа дыкамзи, Мада хэа дыкамзи, ани жьрацэарала хайлахэын, «шэаламлар калазом» ихэит. Есысықэса быжынызкы маат аґара сдыршэон, аналог. Хысықэса саламлазет.

[Аколхоз саналалоз] ацәкәеи суардыни еитцакны инары-сымтеи, сбаҳча нарысымтеи. Быжь-тзак зтатәоу рысымтеи сьдгьылкәа. Жәаҭа дестын адгьыл сыман. Ашьхымзақәа ҭшьынҭажәи быжьба шьхымза сыман. Урт са истиит абра. Уи аколхоз иаанахәт.

Арахә збарысымта.

– Жәкы укәуп, – рхан, исыман сғыласхан, илага иларыстет. – Иафаша хьшә нымҭа аҭхә аага, – рхәит, – аҭәа умазар, – рхан, уи лаган иларыстет.

Уи ара ҭызак дсыман рыцха, Тарнауа Тамшьыгә ҳа дықан, иаргьы саргьы ҳаицын, уыгьы [саргьы] илаган рытара ҳағын. Ҧынтә-ҕынтә ирахтаһьан, ахынтә рзахан Тамшьыгә рыцха, дыҭсит рыцха, ахәашабга. Цаа бааҭсык калан, ауыха данҭеи, дыҭсит. Ҧынтәы-ҕынтәы ирахтаһьан, ахынтә рзыхәа нас абунт калит. Абунт калан, уртгьы ҳа иахзынхит. Аизара аныкала, уа ҳаанхит. Уыгь бзиоуп ххәагәышьет. Икоутцаран икои?

Уиашьтахь ауми хантарк.

–Абри аизара зыхкьаз жәдырует. Шәа шәоуп, аизара есуаха икашәтцуон, шәа шәоуп, ижәымдыруа ыказам, ишәхәы! – рхан, уиазоуми хазтарк.

Цьни Гәдиса дтаркт. «Иидыруа ихәом» ҳа Гәдиса дтаркт. Акулакцәа ҳа хтаркт. Уама ххаст. ҭшьымз стакын. Идырзыз ыками. Абри Уасман рыцха, итаҳцәагьы иаргьы бжьымз итакын, Цьни Уасман. Иаагәышьет аарлаха, рыҭсы рыман.

Мҳацьыр ичкәынцәагь иаргьы, урт Манча инапы зкәыз ракәымзи, урт агит.

122. «Убырт рҭыза ахацәа калазом...»

Иудыруазара акәхап урткәа зегьы. Ари Лакәаба насыҭ еикәатцәа, ҳагьиаазеит, ҳагьифеит. Иа икны леиҭеиртас исыман... Дсымбазацыт сара, дсыздырзомызт. Ҳаицныкәон, суаҭ бзиан ҳәа уасхәар, ари ажәа мцыми, са иабастаху, иабасыкәнаго! Уа аҭах бзиа дсыман – Бҭажәба Темыр, Мышьа иаб. Амни дызбап схәан енак иҭны сахьнеиз, – Аизарахь дыкоуп, – ҳәа иҭхәыс иансалхәа, – Данылбаауа дызбап, – схәан, ЦИК снейны саагьлт сыҭшуа.

Лаба хәахәак икуп, татыныжәга еицакьак иҭакуп, ее, адау-қәа шеишеиуа ишьтахь игылоуп. (Ҷажәижәаҭык ЦИК-аа ишыншеипакәу зегь здыруеит. Уа неиртас исоут, уи азытахузеи!)

– Уара узуста, уаҭсыуоума? – ихәан, дсзтцааит Лакәаба.

– Аиеи, – схәеит.

– Уара, Бҭажәба, ари дабатәиу? – ихәан, диазтцааит.

– Ари сашьа иами, – ихәеит.

– Кеҳ, убаашәит, иабахәа, ууаҭзамзаап уара, ууаҭындаз абри иҭыза дабоутәахыз, арахь дахурбаруааз, – ҳәа наиаҭеикит.

– Ари дсамалакьуп абцарағ, – ихәеит Темыр.

Рыкрыфартағ инеины инатәеит. Абра Ешба насыҭ еикәатцәа, ирфаз дыкоуп, Чанба Самсон дыкоуп, Зардания Иасон дыкоуп, Гарцкиа дыкоуп, ари Цыгьардатәи Абагаҭшькәа Мцыҭи Нури... Кых, наассыни, сахтан! Убриакарақәа саналаҭш, сыҭсыр бзиан, са сзы еғын...

Ажәа уабаршьтәу, – Абас дыкоуп ашәакь аҭынцәғ, – ҳәа Лакәаба ианиеихәа ашәкы аиҭын, – Абыржәытцәкьа дшәыман шәца, – ихәеит.

Иахьа снаушьтыр иахьыко сыздырам Акәа, казарма дук гылоп, шә-затцәкь абра иаҭоп, урыск абра дыҭнагылоп. Икәеи-кәеи-кәеиуа уахьыҭшлак абцар кьдгылоуп. Амалициа дсыцуп: – Иутахыу абцар алх, – ҳәа сеихәеит.

Афранциа шәакь х-патронак зғоз, – Абри сымазааит, – схәан, иалсхит.

Иашьыкьк апатронагь ацыртеит. Амашьынакәа уажә атәыла дырбгоит, иабаказ усқан, иказамызт. Агрузауои иман иара. Амҭагь уаартә икоума, амҭа абакахыз, узлаауеи!

– Уца машьынала, – ихәеит Лакәаба.

– Исхәо уахауама, шәа шәкны аара сықәшәот, шәаныстаху Гәыҭ агрузауои сзынашәышьт, – схәеит.

– Убаашәит, акыр узыкатцозма? – ихәеит.

– Кыр сыкатцар иубап.

Ауха машьынала Гәыҭ аусхәартағ сааит сшәакьы иашьыкьк апатронеи сыманы. Аҭны сҭеит, аҭада ҳахьынхоз.

– Уанацьалбеит, иааугаз закәызеи, акаамет ааугеит, – ихәеит сашьа-мыжда (арра дызгәышьет).

– Уаала, абааһс, иахьатәһьа хныттытып, – сәһеит.

Җахьхалаз, стәартә шысымһсах уара умст, жәаба ракара еицны избеит. Хәба иара уа иласшьт. Иаашьтаһхын, иааиһьхны аиашьыкькәа илартаңданы ауа уардынла Гәһың илаагеит. Атефон аакаһтан, җ-саатк рыла ани ағрузауои ааит. Ашофер даһсыуан.

– Уанаңалбеит, амца җапреитдан Лакәаба җааишьтит, – ихәеит.

Амашьына илақәтдан ихаман җнеит. ЦИК-аа ишынеибакәу уа еизет. Ажәа мыцхә уасыршьыр акгы иаһсазам, убра мчыбжьыки мчыбжьыки рыбжьара есқынағ снейуан ашәарах сыман. «Иутаху га» ихәон Лакәаба. Акьарахә ситеит. Иаргы дырфеит, илгеит. Абцар иситазгы Төмыр Сангәлиа (амалиция аиҗабы) иһы сдауат кастеит. Даеаңара ицәырызгар, «ари Лакәаба ди-хазыноп» җәаны итыһ стыһыртәгәһышон.

Убарт ЦИК-аа захьзу... убыскан сыһсындаз! Ефрем Ешбеи, Самсон Чанбеи, Иасон Зарданиеи... Кеһ!... Җара җанынтәаз убысканоуп. Уинахыстәи са исызуахәом. Убырт рөһиза ахаңәа җа хкны икалазом. Җсистемаһы рыкалара цәһып.

123. Аццакра еснағ иееим

Җенак Кәачал-иһа Шьыкәеи, Папба Мышьеи, сареи чашәара хцеит Гәһымста азнырцә. Җчашәо җашнеиуаз, шорахит. Ра дук гылан, убра җататәот җа җаннеи, уа итәан Нестор Лакоба, идохтыр Семерджиев, даеазәгы дрыцуп исзымдыруа. Сычкәһнан ускан.

– Зыһсра аахьоу шәзыһшуп! – ххәит.

– Еицхзыһшуп! – рхәит.

Ус җаштәаз, – Ани закәи? – ихәит Нестор, – ала җаһьхьатәһьа стойка катданы игылоуп.

– Иахшьыз ачақәа шьтоуп азоуп, – ихәит Семерджиев.

– Ари ала зтәыда? – ихәан Лакоба, – Аҗба чкәһна итәуп, – рхәит. – Стойка зыканатҗеи? – ихәит.

– Ана ача тәоуп, – сәһеит.

Снеин, итырһраан, сыхьшь ала искит.

– Ари ала замана имазаап убо, имысхроуп, – ихәит Нестор Лакоба.

Уи аниһәа, аһыһҗа амца җасәтәеит, исцәһыһҗеит.

– Җара хә-лак җамоуп, баша кырәһаңтозаап, җаһьхә ача тәоуп, ирымбазит. Ари ула́ сара исутароуп, – ихәит.

– Ках, лак уанаһәа, ишһоусымто, – сәһеит.

– Сара судыро? – ихәит Нестор.

– Мамоу, – сәһеит (дыздыруан, аха дхәһнтқаруп азы истәит җа игәһ иаанамгарц).

– Сара Нестор Лакоба соуп, – ихәит, – шәаазыроһы, абри сәәашьеи Аҗба чкәһын ихәашьеи рцыхәала ажәабжьк шәасхәоит, – ихәан, далагеит аңәажәара Нестор:

– Җара хкны дыкан Маан Чыңын җа азьы. Ичкәһын даач-мазаһхан дыһсит. Ичкәһын данһсы, днеихагылан дитцәһут. Днеин иуадакны дөһышьталт. Акыта зегь тәһут, ихьит. Аамта цот. Нас, дахиаз инеин, иазтәаит: – Ашәаңхәаңәа анбаһашьто, данбажтәу, – җа.

Җитзом. Хәлеит. Анша, дырөегь инеһны иазтәаит:

– Данбажжә, ашәаңхәара ианбаһашьто? – җа.

Дырөегь җитзом, ифом, ижәуам. Дындәһлтцны, зык нка-тәһны, җаһьхә дааһны диоит. Хаха-хымш диан, атак ритомызт, иһсы дықәуп. Нас иһхәһыс илазтәаит:

– Ишһакаһто, җаһсы дхәрбаауама? – җа.

– Ари җара хихәартам, шәара Лзаа шәцароуп җыңьа, убра дыкоуп иһыза бзиа – Дөмырцә-иһа Хәсин җа, убри даажәгароуп.

Җыңьа апкаһа рәһлархан ицеит Хәсин иһы. – Шәабаказ, дад, бзела шәаабеит?! – җа реихәт.

– Җахьыказ убриоуп: Чыңын иһа дыһсын, иахьа хымшуп, иара дхәәажәом, иһхәһыс җаалышьтит уара укны, – рхәит.

– Машәһрла дыһсыма? – җа дтәаит.

– Мамоу, – рхәит.

– Ааи, абааһс, са сзыкәшәаз дакәшәар, икаитцаран икааз?! – җа ус ихәит.

Иеааилеихәан, дрыцны дааит. Аһсы днеихагылан дитцәһуан, дааһны Чыңын дахьышьтаз дынидышшьлт.

– Чычын, учкәын иһсыжра ехәарас иашәтазеи? – ҳа дтәаит.
 Чычын дцәажәазом дырөгг. Деитаиазтәаит:
 – Чычын, аһсы дхарбаауама, ехәарак ахтап, – ихәит.
 Чычын дырөгг дцәажәазом.
 – Хаи, абааһс, са сзыкәшәаз уакәшәар, икаутцаран икааз?! – ихәит.

– Уа ханнеиггы иухәит, уажәыг иухәит «са сзыкәшәаз дакәшәар икаитцаран икааз» ҳа, узыкәшәаз ҳаухәароуп, – рхәит Хәсин даазгаз.

– Са сзыкәшәаз ахәара удафуп даара. Аһсуа имоуп азатә ҳа. Азатә ҳа ацә сыман, исшыуан, сгәылацәа сынрылалан ирасхәт: «Уаха шәаи сзатә сшыот, мацарк адаажәылап» ҳа.

Ахәылбыҗа, «агәылацәа сыхьзоит» – схан, сыцә абахчаҗ иназган исшыит. Убри аамтазы схәычи сашәа ихәычи убра исхагылан. Ацә шыны ашыапы ааһсыртлеит.

– Уоо, Хәсин! – ҳа азә агәашә аҗы ибжы геит.

Сахәызба нақәыршәны, җызтыз иахь сҗеит. Иааиз иитахыз аасеихәан, сгәежыны санааи, сашәа иһа ихәда һҗканы ацә даважуп.

– Ааи, икалазеи?! – ҳа схәычы саниазтәа, – «Амни ацә еиһш сыхәда узһҗару?» ҳа сеихәан, иһыскеит ихәда, – ихәит сычкәын.

Атахҗа схәычы ихцәы аакны, иахәызба ааимхны, ихәда аахыстәеит. Сара схәычгы сашәа иһа ихәычгы ааиватцаны исжит. Зеызшышаз са сакәын, сеысзымшызеит, уара учкәын иаңал аан дыһсит. Уара уоыза бзиоуп ҳа баша суцзаарын, – ихәан, дгәан, дфагылан иҗынеихеит.

Чычын ашырха дфыкәтәан, – Аа, умцан, умцан! – ихәит. – Уатцә анышә дашәт, уатцә анышә дашәт! – ихәит.

Уатцәы захьзыз анышә дартт.

Абри ажәабжь сыча иахырҗканы Лакоба ихаихәт.

– Абри зысхәо убриоуп, – ихәит Лакоба, – абри ачкәын «ула’ згоит» ҳа сыццакцәаны иасхәит, иаргы «ала’ ушҗафыхо» ҳа дыццакны мап имкзит. Демирцә-иһа Хәсингы дыццакны иһа дишыит. Ала сүтеит, аха сара изгом, – ихәан, имгазит [Лакоба].

124. [Лакәаба дзыхьҗаз]

Абольшевики аменшевики реибашьраан Лакәаба иеытәахны дыкан, абра ҳара ҳҗы. Еныкь Максим, Бганы Капача, Хагәышь Хәатхәат, Агьыр Кәыпа рыгәра игон.

– Сыбжыган соушәыжь, сҗоит Урыстәылака, икастцалак жәбап, – ҳа реихәт.

Дрыман рәаархт. Бзыһ даарырган ашыхала рәынархан Гәбаадәы ианнеи аменшевикцәа уа итәан. Икартҗои? Убас реихәеит:

– Алабызатцә сантцаны суап сылаҳәаны шәсытцал, ҳаршыуазаргь ҳаршыааит, сыбжыжәга.

Иахнеиз аменшевикцәа иааныркылт.

– Закәызеи иаажәго? – ҳа иразтәауеит.

– Харахә Наиб игылоуп, ахьча еиҳабыс дхаман, дычмазафхит. Аһсны дахгаанза дахцәыһсыр ҳа хшәан, Адлерҗа абальницахь хдәыкәылт, – рхәит.

Ас анырха, иоурышыт. Иртахыз уи акәын. Алда ирымбаратәы ианлеи, Лакәаба рыцҗа иуапа даалырхын, Адлер днаган адәыҗба дартит.

Зҗы жшәи фажәи акы шыкәсазоуп абольшевикцәа абра ианна. Ускан Қарт подчинения ҳамазамызт, Москва акәын ҳаздыз. Исаиуаз Соиузни Республика қартҗо ианалага, миллионк еицны ико амилаҗ рҗы икалом рхан, хрыдытцт Қырттәыла.

Зҗы жәшәи фажәи жәохә шыкәсазы аизара қатцаны Лакәаба Қартҗа иһхьт. Ирхәақәаз игәамһхт. Уаха ажәакгы рыкәымтцазакәа даақәгәежәан дышиашаз Сталин иҗы дҗеит. (Дышцаз даргы ираҳазаап.) Ихьыз, дызцаз зегь реихәт. «Уара һаса усыказ еиһш иутахызар» рхан, ашәкы фны иртт Сталин инапы лақәтцаны. Иҗааихан дааит. Қарт данааи, аизара қатцаны ирыман.

– Уабаказ, уахмазтәазыкәа уабаца? – ҳа дыркит.

– Сабаца еимахкыз азоуп, – ихәит.

– Нас, икоутце, иааугазеи?

– Шәаһхь, – ихәан, ашәкы нарымтҗеитцет.

Иаһхьазар, Сталин инапы ақәуп, икатцоуп. Икартҗои? Игәшәымшә аахәаны, Бериа иһхәыс лнапала ахәшә изыкатцаны дыршыит.

125. Лакобеи, Салини, егырти

Сара излаздыруала Лакэаба ашкол дтан Лыхны. Иан лакэын иказ. Ашкол аҕғы маатк атахуп, ⑥-маатк атахуп: – Лакэаба маатк аһара иахьа иааумгар, ашколаҕ уаха умаан! – ха иахэан, даурыжът (Амаат аагара цэгъан.) Амал змаз азэы, Лыхнытэк, ажъ итаауан, данитцагыл, амтэышэ алашьтымта иақәшэт. Имтэышэ аамихын илтеипҕст.

– Иутахи? – ихан, дтцааит. (Атцла дыкэтэоп егы.)

– Истахи, диадиа – иахьа ашколаҕ маатк смоур, снарышьтэом, маатк сыутар стыхын аһсахра, – ха ус ихэит.

– Дад, исхэо уахуо? – ихан, – Аа? – Маатк уара иустар атқкыс азы иастар еиһуп, – ха иеихэт.

– Итабуп, – ихан, Лакэаба дцеит.

Ашкол далгт. Ареволиуция калит. Урыстэылан Ленини, Сталини, Лакэабеи, Ешбеи – абарт рызынтэыккыы рысвиаз еиманы икан. Исааиуаз акэымкэа, аиааира Урыстэыла иаганы, Лакэаба раһхьа начальник милиция ха дкартит раһхьаза. Уа дшыказ, мчыбжыккыы дынхит ха сыкам, Сталин иприказ ала «ЦК Абхазии Лакэаба иакэзаат» ха дкаиттит, Сталини иареи азэк иеипҕш еибадыруан.

Исааиуаз акэымкэан, ани амаат изымтаз абааһсыра дакэшэт. Абааһсыра данакэшэа, днаган дтаркит. Ускан асуд ыкан, аха уголовный кодекс рымазымэт: асуд избны абри ашь-ра икэзаат ха икартцо, мамзар хэышықәса икэзаат ха икартцо аамта ыкамызт. Ани днаган дантарк, Лакэаба иахаит.

– Абасоуп абри ауаҕ дтахкит, изахуазеи? – ха иазтцааит.

– Дташэкма?

– Ааи.

– Уа дтакызаат сара адырра кастцаанза, – ха атак ритит.

Жэабака мшы антцы-егыи, дипҕхьет. Дтакымзи, нас, аорган ицуп-егьуп, Лакэаба иҕы дрыман иааит.

– Шэарт шэахааз шэца, ари иареи сареи хайцэажэап, – ха реихэт.

Уажэ Лакэаба абас диҕатэоп, шыта дымҕси, имаат абако, иара дабако!

– Икоузе анахь-арахь, узыхьазеи? – ха диазтцааит.

Ауаҕшыра импытккыан дтаркт, иалыгухи, дзамтца дыкамызт.

– Ихэхьыз абасоуп-егьуп, – ихэит.

Атцэтца днасын, изааиуаз ауаа акамзи, иааит.

– Абри ауаҕ днаганы иханытэ ишьапаны деилахэаны абра даажэа, – ха реихэт, уахауо? – деилахэаны.

Дрыман ицан, деилахэа-деилаца дрыман иааин, – Шыта шэа шэтацэуп шэца, – ихан, урт цеит.

Еицэажэет-егьит, анс-арс. Ға ҕытк антцы, атцэтца днасын, азэ дааит: – Шэхэы хиоп, шэааины крышэфа, – ха.

Лакэаба диман днеин, длартэаны криҕатца-крииржэ, има-шьына, уажэыгь икоп «М-1» ха, дқақэыртэаны, Лыхны дааган дауижът.

Абри «амаат ансыумтаз удыруо?» ха иеимхэазит. Егыи дымҕси дшыбзаз!

Сталини Лакэабеи [аишыцэа] аихаби аитцби рахагь бзиа еи-бабон. Дипҕхьан дигуан, диацэажэон, ари дипҕхьан дааигуан Сталин. Лакэаба зынза игэра игон аиашьа иеипҕш.

Дипҕхьан дааигит. Сталин раһхьаза, НКВД аҕы иказ Иагада дамхны, Лакэаба дкаитцарацы игэы итан. Уи аамта бжыыст ҕытк, еицэажэан-егыиин икан, аха ашьтахьы Сталин ара дааит, Лакэаба иҕы. Лакэаба «Аһсны акатцара цэгьуп: шыхароп, бахэроп, амеханизация кэутцо икам» ха енагь ахэара даҕын. Аколхоз анхацэа иртахымэт, Лакэаба излаитаххои!

– Ула иасырбот анхара ирымо зеипҕшро, – ха изицхан, Сталин дааит.

Лакэаба иҕы данааи (Лакэаба ипҕхэыс Сариа лыхьзын, да-тырқэан), – иһоноп дахааи, ашэшьыртцаҕ илатэеит тэак атц-ка. Тэак гылоп ргэараҕы. Лакэаба ичкэын жэабака-жэа-фака шықәса ихытцуан ускан. Ани Сталин Лакэаба ихых-шьа-игэыхшьа имдыруази, Лакэаба ихэчы Сталин абас дфаиваиртэан, ихэда инапы аахыишьт (Сталин иоп иказтцо):

– Уара уаб ахысра ибзиангы идырот, ила дажэом, уара узбако, ухысуоо? – ха диазтцааит. (Сталин иоп итцаао, ани ахэчы диазтцааует.)

– Ааи, – ихәит.

– Иузыртцада? – ихан, – Саб иоп, – ихәит.

Ицбаба дылталан атапанча аатихын (атцәатқа итәан, атцәа җан), – Амни атцәа уеихсны илаушытуазар, – җа ус ихәит Сталин.

Лакәаба дахтәаз ус ихәит: – Атцәа деихсны атцәа лаишытыр, диашазам, ахәтцәи деихсны илаишытроп, – җа.

Атапанча иитан, деихсын, ахәтцәи иакәшәан, атцәа ләшәаны икашәет. Икәакәа длас-насын, – Аполлонович, иахба уара узыпсахран ико абри иоп. Ухатыпҗан уаф дзыкалазом абри ида, – җа иеихәит.

Уиакәхт. Сариа рхәи калтит. Акрыфо иҗанааиха, убас ихәот Сталин:

– Сариа, ара бааи, – ихан, длыпхьан дааигт. – Бара абри кулинариа җа изышытоу – афатәкатцашьа ахыртцо атцара балгахьома? – җа длазцааит. (Убас ихааны икалтозар акәхарын.)

– Мамо, сара санхәычыз сани саби исдыртцазоп афатә акацашьа, ажәтә акацашьа, иуфаратәи исзыкамтазар калап, – лхәит.

– Абри еипҗш афатә хааны са исымфазыцт, – җа леихәит. – Итабуп, – җа леихәит.

Уиалакәхт, дцеит Сталин.

Уиашьтахьоп иааны агьсызшьра абра иантала – Мгәызырхәа. Мчышьта ахәшә тажьуа рәыфархт Сталини, Лакәабей, Чалмази. Сталин азәи дихьчар иузомызт: –Сара сыуаажәлар рәы ахьча дыстахзам, – ихәон, аха мазала ауаа ртәаны ирыман.

Ишәеиуаз, – Чалмаз, апривычка ихәмо умдыруои, – ихәит Лакәаба, – икахтар камло? – ихан, – Избакамло, – ихәит Чалмаз.

Җынәажәи жәаба шыаҗәашәла днаскьан, ихылаҗа ааихьхны, асҗычка лықәйтцан днәихсын, акәапахә инықәиршәт.

Сталин ус ихәит:

– Аполлонович!

– Аа?

– Я несколько раз предупреждал, вот эту привычку прошу отставит!

Рыбзавод җа иашьтан нахьхьи акалмах ахыраазо, убра ихәи картцит Сталин. Кыахьыр-ипҗа Кадыр җа даан, агьсаса рацәаны

иман. Кадыр идыркатит: ацә узланхашаз зны, Сталин дахтәашаз инаган илықәыргыланы икартит. (Сыла иамбаз уасхәом.) Аиҳабцәа рыхтарҗақәа лоужьны ирхатцаны акәымкәа, амәа иангылан. Амашьына абаказ, Сталин даазгаз амашьына Бармышь игылан. Аеқәа рыла икан, Мчышьт ахы ахьытцто дөаган идырбит. Игьежьны ианаауаз, абыргцәа имәа аанкыланы, – Хҗеицьыка агьама убар хтахуп, – җа иҗылт.

Имәа кны ишгылаз акәымкәа, еицны илеит. Ант еихьшышьы игылоп, ак шыртахыз имдырози, дафьстаамзи, – Абарт иртахи? – җа Нестор диазцааит.

– Абарт агьсыуаауп, «х-Агьсны иааиз хҗеицьыка агьама ибар хтахуп» җа рхәот, абри азоп изгыло, – ихәит Нестор.

– Кох, пожалста!

Дымәахыргт. Днаган дөадыртәеит. (Жәамака шықәса схьцун, исшәызгьы исхазгьы сгәалашәом. Иҗала иеихәаз, исахазоуп ишәасхәо.) Сталин иагьхьа игылоп ацә зны.

– Аполлонович, – ихан, ус ихәит.

– Я Вас слушаю, – ихәит.

– Абри ацә зны иказтаз дсоухәар стахуп, хамтак истот, – ихәит.

Кадыр иакәын, ипҗхьан дааргт. (Кадыр ихыхга, иқәгашьа ихәозаап, аха уи иара иабейдыро.)

– Абри казта уара уома?

– Ааи.

– Ахамта устар стахуп, – җа ус ихәит.

Лакәаба еиҗеигот, иажәа даҗеакала иркьантаны ихәар калома – ахәынтқар ара дидтәалоп.

– Ахамта ситар итахызар, – ашьхақәа рызбахә ихәит, – абарт ашьхақәа са сыда уаф дмыхәнааит, – ихәит Кадыр.

Сталин дахтәаз, – Нестор, – ихан, – Аа? – ихәит.

– «Сара акәылак дсымазым» җа умхәази, ари ашьхақәа ирылихи, арахә имоп азоми?

Кадыр иман: ауаса – хьшә, ацьма – зқы, ажәқәа...

Сталин иблакнот аацәыриган ихьзи ижәлеи нанитцеит. Дцет. Дцет-амо, Хәахәал-ипҗа Басиат җа д-Барцыцуп, дуаф

кәыш-бааһсын, атцара имамзт, аха дғагылан, – Иахьа ахәынт-қар иахзаиз, ападарка ҳаутар утахызар, Бармышығы, Блабырхәағы, Калдахәарағы ҳақкәынцәа атцара ахыртцо рымам, ашкол ҳатәоушыар җтахуп, – ихәит.

– Шәа шәмаат аламкәа, шәабаз аламкәа шәышкол хиоп, – ҳа реихәт, – жәа-класск атан.

Маатк аларымтцт, уажәыгь игылоп Блабырхәа ашкол, Сталин икайтцазоп.

Кадыр изы Лакәаба иґы априказ ааишьтит «ирахә имхзаат» ҳа. (Аҳамта иитот, умбо!) Лакәаба дырөгь уступка дцет. Азә дааишьтт: «Ҷажәеи хәба цьма ахәынтқарра иайтаат» ҳа.

Шәаазышьтыз Чнагә¹ иома? – ихан, – Ааи, – Ақыжә атцыхә усырком! – ҳа абас иашәхә, – ихан, агәар иқәицет.

Ашьтахь уаа-шәфык ар иццаны Инал-ипҗак дааишьтт: Кадыр ирахәгы, иеадақәагы, илақәагы ықәцан иргит. Кадыргы дтаркт, ичкәынцәа ыцъагы таркт. Иахьагы уатцәгы илкылаз ицет.

Абас каитцет Кадыр.

126. Барцыц Басиат ичеицъыка иабзоурахаз

Лакоба калдахәараа, бармышьяа, уатҳараа еизигеит абра Блабырхәа. Еизиган драцәажәеит: – Уара, абааһсы, – ихәеит, – ареволиуциа ааит, ишәыдсныхәалоит, даеазны, даеакы, – ихәеит, – аринахысгы икатцатәу, еиҗу, – ҳәа реихәт. (Нестор Лакоба иоуп изхәуа.)

Басиат аоны днеин ихәы каитцит. Лакоба ихәы каитцит. Басиат афы ижәзомызт, ижәуазаргы акы-қба тәыца. Хы-хы уаа абарт ақытақәа ркынты Лакәаба [ицны] Басиат ионы дааит. Ацә изшыны ихәы каитцит. Басиат унеишь-уааишь ҳәа иархәон, жәахкыла иалырхуаз ауафҗсы иакәын.

Кәалдахәарантәи икан Амҗар Бата, Ожыган-ипҗа Цыгәат, Хыш Кәат. Бармышьынтәи– Кыахьыр-ипҗа Кәажына, Цымцба, Папба Заабет – абарт идтәалан.

¹Н. Лакоба ихәычыхьз ауп. – *Ажәабжьхәаф иазгәатә.*

Уатҳарантәи – Нанба Аҳмат, Папба Жагәа, Аибак (ихьз сгәалашәом) – абарт идтәалан.

– Уара, абарт ақытақәа шәзеилахуа ак шәыстоит, – ихәеит [Лакоба].

Басиат ус ихәеит: – Абри иаххәап а-Лакоба зегь изахзеипҗшу аҗшьқытак (Уатҳара, Бармышь, Калдахәара) агимназиа хашь-талар, ҳақкәынцәа гынтхоит, агимназиа хашьталан ҳарт акыгь хзыкатцом, школк абра, ҳаҗшьқытак иахзеипҗшны иаахдыртыр, қба-хҗа класс ирыдамхаргы, акырцаргы, – ҳа ихәот.

– Ишәтахи, шәарт падаркак шәыстот, – ихәеит Алакоба.

– Иахтахи, абарт ҳаҗшьқытак ркны иахзеипҗшу ашкол гыла-зааит, – ихәеит Басиат.

Егьырт итәазгы, дасу акака иахәаргы, егьырт ркны иҗхашьарамзи, уи иацдырҗызит.

Абасала Басиат ачеицъыка икайтцаз иабзоураноуп Блабырхәа раҗхья ашкол шыкала.

Исааиуаз Лакоба ицәа цәґахит : «Лакоба дабанеиуаз, дабам-фахытуаз?» рхәит. «Барцыц Басиат икны дааины аизарак ыкан» рхәан, убри Басиат ачеицъыка катцаны акрызґеитцаз зегьы ґажәи жәафк ауааҗсыра ркын, иганы итаркит. Ирґагылт: – Ареволиуциа ҳара ихәдахкылом! – ҳәа шәымхәази ҳа.

127. Лакәаба Барцыцаа ҳғы

Лакәаба рыцҳа, дабраґны дыкан. Саб иашья икны дымфа-хытцит, убра дныкәыргеит қәнагала. Уи ашьтахь, дыбзиан да-ныкала-егьы, иаауан, ицон иҗхәыс, ичкәын. Ға ххәычқәан, икәа ҳтаҗсаны химан Лакәаба. Аихабыра ицны даауан. Ускан амашынақәа абаказ, ҳа ҳахьынхоз амфа бжәагалан, қба-хҗа километра алашара ҳґачча, уамашәа иаабит амашына, ххәычқәамзи! Агәар тбаан, ашьаҗа катцаны икан, Барцыц Платон игәараґ акәын иахыказ. Иахьеипҗш исгәалашәоит: абас дхалатцан дыркуан Лакәаба. Жәа-машына[к] ыкан. (Ххәычқәамзи, исыпхьазон.)

Уатә ауа иааран еипҗш, иахья аизара катцаны асельсовет аґы акәашара ҳа иаҗшьыргеит. Сеитцба дхәычын, убри да-

лырхит. Еизаны иахдыркәашоз, – Абни азґаб хәыц аиааира лтәуп, – ихәит [Лакәаба]...

Аихабыра анааи, рхәы хианы икан. Сахәшьа илыцкәашозгыи ҳа дхашьан. Иладыркәашеит. Ахьз уа икалит, акаамет, ахысра, амни, абри. Нас аґара ґызко аихаба ҳа азә дрыцын, ихылґа ґаихихын, иркәырт. Лара крахьырфоз астал дықәдыргылт. Ихылґа, абас изххаґежъ-хаґежъуаз, акәапахә амни ахәчы илхашәеит. Уи уамашәа ирбит. Даагот ҳа иалагт ауха, Лакәаба имуит. (Хәахәал иґацәа ҳа ихашьтан ҳара.)

– Хәахәал иґацәа ахазымдыруа ыкам, «убра иахнеиз рхәычы дрыртит» ҳа рхәо изуам, – ихән, ауха дрымгазит.

Мчыбжык ашьтахь, амашьына аарышьтын, иара дигит Акәака, уа абхазски школ дтарцит.

Акәашара ахыкоу хаакәыртцон, цәґала хкәашахуан ҳарт амыждакәа. Уахык Сталингьы дыкан. Иахысхо сыґхашьот, диидә! Саакәыртцеит. Суґка еикәатцәа, скофта шкәакәа сшәуп, сыхцәы дуун, абра илеиуан иґшьбаны. Уи уамашәа ирбыхт. Иаан, схы шәаны иргеит. Сталин мыжда цәґа сицкәашит. Санаакәыртца, иара аеыґхәа дааин дылсыдгылан, ҳаицыкәашот. Егьырт ахысра иалагт акәақха.

Лакәаба дкәаґын, ибжыгы акала икан, ихәнчашәа. Сталин мыжда цәґа дауын, ани ахәаша, ҳа хтәы – ача, ача – дтатаза, егыи – дкыбаґза.

Убас ҳакан. Иаауан, ицон, иаауан, ицон. Атцыхәтәанза дааит иара ахәаша, дааит ани «хду» иґыи – саб иашьа иґыи. Хәчык исызхәхьет, ашәикәатцәа сшәуп. (Ашәы анахшәым убахьо?!) Акәашара картцит, ашәахәара картцит. Исышьталт. Сәыззет сара. Ари дсыхәаґшуан Лакәаба рыцха. Икастаз аґсуара иатәуп ҳа игәы иаахәт. Аикәатцәа зысшәыз скәашар иґхашьарамзи, дсыґхьан снеиган, ишьамхы слықәиртәет.

– Икоу бдыруоо, Чыц! – ихәит, схы днагәзит, – икабтцо бцысышьот, – ихәит. – Абра ажәлар быхәаґшуа бкәашар, ибхыччон, итабуп! – ихәит.

Сеитца дырган Акәа аґсуа школ дтарцит, уи ашьтахь са сырғит, сыхәныргит Лакәаба иахь. (Уа саб иашьа дыкан, аус

иуан аорган аґыи.) Сгәыдикылт-схыдикылт [Нестор Лакәаба], ишьамхы сықәиртәет: – Иабабтаху? – ҳа дсәзцааит. (Сыґхашьоит, илымхаґь иахәазахуам.)

– Амадискара бзиа избоит, – схәит.

Амадискара срышьтит, исыбаргызи – сзаманаха сыкан. Иалыухи, аамтала аґны санааи, саб рыцха дыґсит. Ахатәы а[е]шьа дсымамызт сара. Ани ҳаб иашьа ипринцип цәґын: чкәынак илақта уанынтаґш, уґсы ааухихт акәын. Итаку ҳаиґызан. Ачараґ хцаргыи, иара дхашьклаґшлар акәын. Са санааи аґныка, – Атцарахьы дсышьтом! – ихәит, сан ахәаша дыґхәыс шәаґын, дыґхәыс ґхашьаґын, дазааит.

Даауан Лакәаба рыцха. Данааилагыи, – Басиат ихароуп, Басиат бишьит, – ихәахуан.

Амала иаша цкәаны, «аду» ґынтә тацаагара сигит, уаха цьара снеимышьт, аґны хчыгәза ҳартәаны химан.

Иудыруа аамта аакалан, адунеи аахәит. Лакәаба данґсы хаха-хымш краамузит. «Адугьы» дыргит. Дзыхкәеи? Лакәаба иґсыжраан ҳалал аныкаитцоз убас ихәит: – Уара иныкәугаз, абри ухәчы иныкәиго дкалааит! – ҳа.

Амни ааиґґааны дналадырзит. Адунеи ҳа иахтәха хзыказ – ҳакәырхт, хуаажәлар дырзт.

Атцыхәтәаны зда дмааишаз дааит аґны саб иашьа. Ихәы картцит, иґхь картцит. Шәкәқәак аацәыриган дрыхәаґшуан. Хқыта деихабын иара. Убриаамтаз агәгәаха агәара иґталт. (Зкыи жәшәи ґажәи жәибжъ шықәсқәазоуп ари.) Иара дунеихаан ґсыуаматәа ишәимхзацызт.

– Аґны[ка] шәааи, – ихәит.

– Ааи, Басиат, уеилахәа, саукәхшоуп, – ихәит, – абрахь алада иуґхьет, – ихәит.

– Ааи, дад, сееиласхәот, – ихәит.

Дґыхәнән иеааилеихәт. Амашьына дґакәдыртәан рґылархт. Иахәеиз аусхәартәґ ус ихәазаап: – Абаакәа, са сзаауам, аха абри шәусхәартә азы иашәымтан, – ҳа.

Халтабга хцеит, абри аамта абас ҳакәнахт.

128. Алакәба илакә

Алакәба ихаан, Мысра асанаториа ақатқаразы амға иағын. Амға қатцаны ианалага, Блабырхәа аусхәартағы адыр-ра қалейт телефонла: «Нестор длеиуеит, ғытқык аихабацәа ыла рәааиқыршәаны иқазааит, еқәак Нестор ифызцәа иарей зықәтәаша мазейны иқазааит» хәа.

Астаршын ус адырра аниоу, аихабацәа еизигейт, аеқәеи ақәадырқәеи еиқыршәеит Нестори ифызцәеи рзы.

Аихабацәа ирылан Барцыц Басиат, Қәаса, сарғыы сықан.

Ус хаззыпшыз Нестор имашына ааит, ишофер, Грышья хәа иарманык диман, дақәтәаны. Уи ус ихәеит:

– Алакәба Мгәызырхәа даанғылт, «шәарт арстәы уахь шәней» хәа ааицхәит, – хәа.

Нас қартғыы хеыжәланы уахь хцейт. Хәхьнеиз, Нестор дықан, Кыиут Леиуа, Цыкырба Ладикәа ухәа ауаа ицын.

Мгәызырхәатә зегғы хөеицеыжәлан, Мысрақа хцейт. Мыс-ра хәхьнеиз Нестор зегь гәеитт. Хәргыы иахирбейт. Ихаихәеит иқаларақәаны иқаз. Нас Нестор дыөеыжәлан, хәргыы хицны Блабырхәақа амға хәқәылт.

Амға хәқәны хәшнейуаз, Нестор даацәажәан абас ихәеит:– Уара, Ладикәа, удин аныс, дин умазар, хамға аазыркәәшәа лакә бзиақ шәауәара, – хәа.

Нестор ажәйтә ажәабжықәа, алакәқәа бзиа ибуан.

– Шәарт ишәымдыруа ишәасхәауазеи Нестор, ухатқы сцааит, – ихәеит Ладикәа.

– Уара иузымдыруазар сара ишәасхәап, шәаазырфы, – ихәан, абас дналагеит Нестор:

Ахәк дықан, ғыа бзиа хәчык диман. Ах иғыа иасымша лхы лығшуан. Лхы ғышны ианаалгалак, ах иғыа лхы далағышуан.

Енак ах иғыа лхы дшалағышуаз, та хәчык ибейт.

– Цыстыр хәчык қашәтцароуп, атца зкылымсуа, – ихәан, цыстрак дирқатт.

Абни атца уағы имырбакәа абни атцыстры итаитцан, ионы ағыа игылаз атца ду ақәцәан идыкнаирхәит мазала. Нас уи ах ус ажәабжыны икайтцейт: – Абни атца ақәцәаны икнахқаз атцыс-тры итоу асаара дышгылоу издыруа сығыа дистәуеит, – хәа.

Мазала атца уағ дықәланы итоу гәеимтаразы, ах иахтыр-ғыарцәа уахынғыы ғынғыы идирхычауан.

Ани айғыш ажәабжы ауаа ианраха, аққәынцәа зхы иақәғәың-уаз, рәааибыта амға иқәылт, рлахынцәа ғыыршәаразы. Амға иқәын тдыхәағытцәа рымамкәа ауаа.

Иахья иаауеит, уатцәы иаауеит, сынтәа иаауеит, ғааны иаа-уеит, амға иқәуп. Ус ах иғыағыы лызхәит, дтығыахәит, цкәына бзиақ димазарғыы цәғыа илымбуа далагеит, аха иабақоу, лаб иғәтахыы изаилагуам. Абар, уажәшьта лтығыарағыы дын-хытцуама ухәаратәы дқалеит, аха иабақоу ах итцыстры итеикыз уағы изымдырт.

Енак зны, ах иғыа абартца дықәтәаны дшығышуаз, цкәына бзиақ дшаауаз лбейт. Аққәын агәар данаатала, даараза дыл-гәағыхәит, убас уағы ғышзан уи. Ах иғыа азәы даағыхәаны дышь-тны, ах иеыхычәжә дааилыргеит.

Аеыхыча данааи, ус иалхәт: – Иуулакь, еғырт уағы изым-дырратәы, абни абружәы иааиз аққәын иғы унеины, «ах итцыс-тры итакыу тауп» хәа иахәа, – хәа.

Ани ах иеыхыча, жәымтацәғыа хырмыгә-гызмал ани аққәын иахь дымцакәа, зегғы ишрахауаз, даағылан ус ихәеит.

– Ах итцыстры итаку сара издыруеит. Издыруеижәтеи акыр тцуеит, аха «дағазәы идыруазар збап» хәа исхәуамызт, ақәымзар ах итцыстры итаку тауп, – ихәан, ахәхәара далагеит.

Ари ах ианиаха игәы ғынажәеит, аха икайтцахуаз иажәа изымғысахит. Иажәа иғысахыр, уағыс дрығыахәуамызт. Убри ақнытә, – Нақ агәар думаны утыт! Шәсымбааит, слымхәқәа сар-кәада избараха! – ихәан, агәар итицаит иғыағыы аеыхычағыы.

Иқалтцахуаз ах иғыа, аеыхыча дицны, агәар дтытцын, ләы-хычағыы ларғыы рхы ахынахуаз амға иқәылт. Ус рәашк инхықәғылт. Арғаш па цқа-затцәык хуп.

– Бней, бықәс ацқа, – ихәан, аеыхыча ах иғыа ағыа ды-қәирсразы далагаит.

– Иауази, уара ухатцәми, уара ағыа уықәс, нас сарғыы суышьталап, – лхәаит ах иғыа.

– Ауакәтцәқам, – ихәан, аеыхыча ацқа днықәылт.

Ацха абжара аафыршуан, атахмада длигәтасын, азы далалыжът. Азы даара из җын, аеыхьча дшылташәаз аипҗ, даашьтнапҗаан, даман идәықәылт. Ах ипҗа наҕ лҗы рха-ны дгылт. Атахмада азы дшагуаз аниба, – Зынзатцәык арахь баапҗи, – хәа лықәғитит, аха лара дмаахәит. – Баапҗыр, азы сшагақәо ббар бысхымччалари, – анихәа, даахьапҗшын, аеыхьча азы дахагауаз ахь днапҗшит.

Лара лынапҗшымтаз, атаххәа икәа дылтасын, акы аатпҗааны ируааза илгәйдитцан, ишнеиуаз лылахь атаххәа инаахан, уа иаадхалт. Лылахь иадхалаз лара даацәажәар, илхәалак ахәуа иалагеит. Анс луит, арс луит, иамылхыр лтаххит, аха иаулзам-хуа, илзамымхт. Нас икалтцахуаз, лкасы лылахь иакәыршаны, итаҳәхәа илхатцаны, лхы ахьынахуаз амәа дықәылт. Ани ахьча рыцха, «ах ипҗа дызгар саххап, амал сауп» хәа дышгәыцуаз, арәаш дылтаҳәахаа дагит.

Ах ипҗа амәа дықәланы дышнеиуаз даәа ахак дахьынхуаз иааигәара лықәхәлан, уа дыпҗхәит. Ашьыжымтан ианша, ах изыхь аҗы днаин, лҗы зәзәаны дыштәаз, ах итаацәа азба иа-кызаарын, ах иахтыпҗхәыс акәыркәман лытаны ддәықәыртт, – Бцаны азы хзаагы, – хәа.

Ахтыпҗхәыс азаҗы данааи, ах ипҗа азха итәаз ахьышәтхәа дфатцкәан, акәыркәман зкыз иаалымхны изәзәаны, азна азы катцаны, лара илмырбакәа, лгәыргын мацәаз нтаршәны инлылтт. Ахтыпҗхәыс уи акәыркәман аалымылхын, акгыи лгәы иаанамгазакәа, илыманы афныка дцаит. Дахнеиз, ах итаацәа агәар аҗы ашьашәыр итцатәамзи, днеин азы дыржәуа дшааиуаз ах ипҗа иҗы данаа, атцәа азы анылталтәа, амацәазгыи акарахәа атцәа интшәеит.

Амацәаз анырба, – Ари амацәаз абаанага? – хәа ах ипҗа ахтыпҗхәыс даалысны дикит.

– Иахьаанага сыздыруам, абна азаҗы сахнеиз пҗхәыск дтәан, сара саннеи дфатцкәан, скәыркәман зәзәаны, азна азы таны исылтт, абри ак калтцазар сыздыруам, уаха уи ахаанага хәа ак-гыи сыздыруам, – лхәеит ахтыпҗхәыс.

Ах ипҗа ажыжәхәа дфатцкәан азха длеит, апҗхәызба лҗы. Апҗхәызба иибаз даара дигәапҗхеит ах ипҗа. Нас иаб иҗы дааин,

– Уареи сареи абреи апҗареи хзеилазар абни хазха пҗхәызбак дтәаны дызбеит, дысзаага, пҗхәыссы дыстахуп, – хәа иаб дааисны дикит.

Аб иахаз уамашәа ибит, – Изакәзи иухәуа, дбынуафызаргыи уздыруам иубаз, лхы хаздыруам, лтцыхә хаздыруам, дысбауза-азгуа! – уи мап икит.

– Уи дансзааумга җшьроуп исықәу, еиха уахьсырхәуаит! – ихәан, ах ипҗа аҗшьра ихы ақәикыт.

Ах ипҗа ауаа инитт, иаирцәажәаит, атыпҗацәа бзиақәа, иара иапҗхнагылацәаз дрылаирпҗшт, аха ах ипҗа ихәа ахәыз-ба нытцакны дгылт, ларгыи уеызҗеумшьаауа лакәызма, дым-занрамзи. Ах, икаитцагәышьахуаз, «спҗа дыспҗхар атцкыс» ихәан, ани апҗхәызба, ипҗа иеызҗеишьаауаз дизааигит, ачара-жәра руит.

Атаца иааргаз сынтәа дыкоуп, җааны дыкоуп, пҗшьба, хәба шықәса тцит, аха җылтзуам, азәгыи диацәажәазуам. Даба-цәажәахуа, дцәажәар, ани лылахь иамаугыи лыпцәажәауа иала-гуеит акнытә җылтуам. Лылахь иамоугыи таҳәхәаны илымоуп, уафы илырбуам.

Ари ах ипҗхәишьаит, игәырәаигаит, ипҗагыи иамхацәгьахаит. Днашьталан ичкәын даәа ахак ипҗа дизихәаит. Аҗәара аапҗтәаны ачара иеазыкаитт. Ачкәын дынрылалан атацаагацәа иреихәеит, абар, уатцәауыха атаца дааргауаит.

Ари гәхьаалгеит авартәа дыззааргауаз атаца жәытә. Ашырхәа инықәлыршәын, уи ақытан тақәажә кәышк дыкан, уи лызбахә лахахьан, абни атақәажә лҗы днеит. Уа даннеи, атақәажә дналыдтәалан, – Сзықәшәаз абри ауп, сзымцәажәауагыи, – лхәан, лкасы аалхылхын, лылахь иамазгыи лыырбеит.

Нас абас длызтцааит атақәажә: – Икастцараны икаузи, бара пҗхәыс кәышк боуп, мәас сызқәыбтцауазеи? – хәа.

Атақәажә, авартәа дыззааргауаз илыхьқәаз анлаха, ус лхәеит:

– Ускак бызгәамтцзеи, ари мариазанеи. Афны баннеилак, бматцуцәа ахш қашь дыркатцаны, уафы бахимбаша уадак акны бнеины, ақашь бфуашәа катцаны, «уых шыыри, шыыри» хәала. Уи ус былахь иамоу былахь иамшәаны ақашь илалашәауеит, уи акнытә уаха ус бымам, уи нахыс икабтцаша бара ибдырп.

Ах ипҗа, ах итаца анс анлаха, «иканатцуа збап, сзашьтаузи ипҗысшәап» лхәан, афны даннеи, атақәажә ишылхәаз ианы-

калтца, лылахь иамаз акарахәа иламшәан ақашь илалашәт. Нас дырфегьых лхы шәахәаз еигъш, лылахь тахәхәаны, ифәхәаны днеин днагылт, аха уажәгы ҫылтзуам.

Адырфәуыха атацаагацәа цан атаца дааргеит, чара руит, жәра руит. Хәылуа ианалага, амахә амхарафәы днаит, ажәытәгы уа дыкоуп.

Ах ауаа азикт, атаца ҫыц иааргаз амхарафәы илызкылпъшны, илзызырфәны, илыуафәышәоу гәартаразы. Ажәытәгы атаца иааргоз дпъылшәаразы иакәылкт. Атаца жәытә даалаган, амца иакәтцаны лыхтәы мака лбылуашәа далагт. Атаца ҫыц ани икалтцауаз анылба ус лхәеит: – Бара бзы шыта егыкам, аха хара акыр иапсау хзы иматәауп, изыббылуази! – хәа.

Атаца жәытә лхы ҫышытыхны, афәтә лахь днапъшын ус лхәеит:

– «Ах итаца дбаапсуп, таца бзиа дааигуеит» анырхәа, ссирк дааргуаз цысымшьази! Абар, сара сааргаижәтеи пъшы-шыкәса, хәышыкәса тјеит, аха схатца симацәажәацт. Бара иахәауп банаарга, уажәнатә ацәажәара балагахәеит нак-нак бышпәкалары! – хәа.

Антқәа зегьы, ах акылыпъшцәа иргылаз ирбауан, ирахәуан. Ирбаз зегь наганы ах иархәеит.

– Хәит, анацәалбаит, сгазахеит, ари хатыр хакәылтцауаарын, иахзымдырзакәа еадак даагазаап, шәцаны еадак ааганы дакәыртәаны ддәыкәышәтцароуп! – ихәан ах, ицан еадак аарган, дакәыртәаны, днаскьаганы ддәыкәыртцеит, азәы длыцтцаны.

Уи апъхәызба лыфәны даннеи, икалақәаз лаб иалхәеит. Ах дазымгәаакәа дыкам, хәарас иатахузеи. Урт еиҫацәахеит, хара хазлакым, икәибахт хәа шәахааит.

Ус акәхит, атаца ҫа дцеит. Атаца жәытә уи нахыс афәны даан-хеит, ацәажәарагы далагеит, афәна лара илгит, дзаманахәгы дкалеит.

129. Зегь реиха илашоуп, ипъхоуп хамра

Атахмада ихьчоз ихәихәеит хара ашьха абас.

Сара срыцын апсаса тәа змамыз, дааиуан ихы сықәкны азәы сара сахь.

– Убзахәит, дад!.. Уанызба уздырит уара шуакәыз, – ихәеит.

Уи зегь реиха исзааигәаз уафәзаап, дааины снапы аасыми-хит. Днахагылеит сымца ахьейкәыз, инапы ааирпъхеит...

Ихы ҫышытыхны ила ихаччауа даасыхәапъшит. Асас мыцхәы дауымызт, уафә еикәа-кьафәк...

– Нас, упъстазаашәоузеи, ушпәкоу ахьча?

– Итабуп, акыр иапсау асас ухатқы! Ахьча игәы тбааны, итәны даныхьчауа, уи ирахә дызцугьы ргәы тбаауп.

– Нас, уфәныка ушпәкоу? – деитатәаит иара.

– Ааи, уахьгы сеикәшәоуп малла: исызгылоуп афәын дубзиа... Ихюуп сәы, скәадыр, исымоуп ахылтц, урт ирхылтцыз афәр, – наиатаскит сара.

– Апъсны ажәытәан ишпәказ? – дыфәсыхәапъшит сысас.

– Уи сгәалоумыршәан... Убаскан срыцхан, быста фәхрак азыхәа аматц зуан. Уажәы қәафла сыфәны сыфәоуп, изуагы, иаас-рыхуагы сара истәуп.

– Мап, – ус фәаитит асас, – уара затцәык уакәым иахьа игәырфәо. Хтәыла зегь абас ауп ишыкоу, иафәуп барақьатла ан-хара. Абри ахә ду уныкәгыланы упъшишь, абри умбои? Абри иубауа, Апъсынтәылан ауп. Иаамбо Урстәыла закарои? Абарт зегьы хакәитра дула згәы тбаау роуп, икәынхогы гәырфәала зтәыла икәу роуп...

– Ажәытәан убас инхауан, ахьча дутахызар, уасабаак хәа дихәхауан. Арыцхацәа «хазтахыда?» хәа игәаран. Хара абри ихәкәпъхауа амра умбои? Абри хпартия дузза амархәага ауп, абри амра зегь реиха илашоуп, ипъхоуп.

Асас иааиз игәы иахәан дааччеит. Нас бзиа иеанирпъха, – Итабуп, атахмада, пату зкәу ахьча! Уара умалрхәафәуп, убарақьатуп, абри ауп хтәыла иатаху. Уажәра бзиахааит! – ихәан, снапы аасымхны, днагьежьны ифәынеихеит...

Атахмада дара дхәыцит, изааиз исас дшибахьаз идырит, аха дхәыцјеит дарбану игәалашәом. Асас акыр днаскьахьан илымха иамаз ачыда еикәатцәа аниба, «абри дабазбахьоу?» хәа иаацъеишьеит.

Ус ахацахәа игәы даатәшәеит... «Аа, сыла иагхазаап» ихы-ифәы иаафәишьыт инапы. «Абар, мшәан, иара иоуми исацәа-

жәоз». Даагылеит иґәһһхәа Лыхнашта иқәгылан [ицәажәоз] ахақәитраз амцаһһшь зґытцуаз ахатца.

130. Кәчыч Цьота дшеикәирхаз

Ари аныкалаз Асовет мчра анышьақәгылаз ашьтахь ауп. Амалуааи анхацәеи еилдыргон, акәылакцәа рыбжьы ры-мырхуан. Ускан амал зкыз уаан Кәағәаниаа. Сабду Кәаста рыц-хағыы ибжьы имхны дтаркхьан дмалуауоп хәа.

Ишыказ акәымкәа, Цьота Кәағәаниа ишьталт, дырkit. Дызкызгы кәтолаа рыцкәынцәа роуп. Азәы ақытсовет акны мазаныкәгафс дыкан, егыи акомсомол далан, егыгь тыгьк иман. Абарт ирыдыртцит: – Цьота Кәағәаниа дахзаашәымгар калом! – хәа. (Ускан «тройка» аус анырызбуаз акәын.)

Цьота ґымш-хымш ихы рымтакәа дшыказ, иашьа, Кәычыч рыцха, иархәеит: – Уашьейхаб ишьтоуп, дыркраны икоуп, – хәа.

Кәычыч ускан аферма аихабыс дыкан, ашьха дыкан. Иа-ниаха аухатәкьа ддәықәлеит. Ахәбыгеха, иааилышәшәоны, адырґаены дааит аоны.

– Абыржәы, – рхәеит, – сааткгы тцуам Цьота дрыманы ицо-ит хы-уаак, – хәа иархәеит дахьааиз.

Иани иаби ас аниархәа, Кәычыч дааґыжәымтцзакәа дыш-иашаз дрышьтәлеит. Амґа еихытцәтцәо, еихытцәтцәо дышнеуаз, рыбжьы иахәит. Дацәымґашьо дара шракәыз еилиргеит. Кәычыч рыцха ибжьы иргеит: – Ижәго доушәыжь, мамзар шәыхык шәеибганы шәызцом! – хәа.

Ибжьы иргеит аха, арт ибжьы анраха, аһһхәа ирзымдрит.

– Уарбану? – рхәан, рабцаргы хадыршәлеит.

Ахысха рымтакәа, Кәычыч рыцха алашьцара иалакны дхы-суеит ирыххыкаан. Данхыс амтазыхәан, руазәк ус ихәот: – Иаа-го дшыы ура, иааго дшыы! – хәа.

– Уи ижәго азә дышәшьуеит аха, шәыхыкгы еибгала шәыз-цазом! – хәа Кәычыч даеазнык дрыххысауеит, иегыы дыґ-еыжәһһот, рабцарқәагь рымихуеит.

Ахыкгы ихәынчот, иашьагь инапкәа ааиртлот. Рыхыкгы хәынчан аґныка иааигот ауха. Асаат акынза кыргьреимтцит, азгы димыржәит, аман дирхәеит.

Ашьтахь аешьара абыргцәа еизан, Кәычыч иацәажәан, ауха иауижьуеит.

Цьота Уачамчыра аус иуан, «итыгь иара иқәнагазом, амалуаґ дигһоуп, атыгь злаиузеи» хәа изашшит...

131. Ахатәы бызшәа

Зкыи жәшәи ґажәи акы шықәса инаркны зкыи жәшәи ґажәижәаба шықәсанза Аһһсны подчинения Москва иканатон, аха нас Қартка ииаргеит. Аһһсуаа рбызшәа рґырхразоуми.

Совминс иказ Лабахәуа иакәын. Арра сыкан санааи, аизара калит: Гәдоґа араион рхатәы бызшәа роуит, хара Бзыгь ақыта иахмоуит. Ацтәы алырхит артәґцәа, Акәантә ауаа аарышьтит. Ускан анапышьтыхракәын иказ. Дара, [ақыртцәа] еихан, ишь-тырхт, дара ртәы иадыргит – аһһсшәа акәырхт. Хаґдәылтцит ак-гы аналымтц. Хагәышь Тана хә дыкан, – Еи, хәитазго уаґ дхамам, абыржә хара хзықәшәаны ико Лабахәуа идыруанда! – хә ус ихәит.

– Уи дарбану? – схан, – Аһһсны Совмин еихабу иара иоуп, – ихәит. – Нас, уа ицо дыкны дифома, икалеи?! – схан, – Акраады-руо, – хә ус ихәит Тана. (Ускан атакрақәа акамзи, ишәон.) – Са-сцот, – схан, сґыґасхт.

Итыгь ахыказ аасыгьшаан, снейт.

– Абиуро цот, уахь дыкоп, – лхәит уа итәаз азґаб.

Асаат ду ахкыду акәын иахыказ [абиуро], сґыласхет уахь. Аґбатәи аетажаґ саныґхәна, апропуск зшоз зґабк дтәоп. Исхәои, «мшыбзиа» схәару, «гамарцьоба» схәару, «здрасти» схәару? Сшәоит уахыгы. Ускан ишәартан, сацәдыршәахьан. Аха обшы иазык аурысшәоп, аурысшәала исхәап схан, – Здрасти! – хә снәлыдгылт.

Азґаб дсыхәагьшит:

– Уагьсыуома?

– Ааи.

– Нас убызшәа умхәо.

– Сшәоит, – схәит.

– Иутахи?

– Ари ауаґ ара дыкоума? – схан, – Ааи, абиуро цот, уа дтәоп, – лхәит. – Ак иасхәар сґахын, икалозар, соужь.

– Абиуро цот, уара унеит ҳа уаха имазам. Итып, ахыко удыруама? – лхан, – Вантә смаауеи, – схәит. – Убра уцаны утәаз, дымнеикәа калазом, – ҳа салхәт. (Абыржә дыказаргь слыкыхшоп убри азҗаб!)

Саагьежын, сәыфасхан сышнеиуаз, Блабырхәатәуп, аор-ганаф аус иуот, дкапитануп, шәара шәеипш издыруа иоп ахатца, амфан хайфахт. Аҗсшәа ааибаххәт.

– Уабаказ ара, узыштызе? – ҳа ус ихәит.

Ицәымзазыкәа сыззааз иасхәт.

– Тфу, Анцәа дукәшәиааит, ара уаан уеызтоукуази! – ихәит.

– Старкыр, старкааит! – схан, сәыфасхет, раҗхәа сахнеиз сааит.

Сыпшны сыштәаз, уажәаанеипш амра леихьаны, дыфналт азәы.

– Ари иааиз дарбан? – схан, – Лабахәуа, – ихәит апропуск ылзәауаз. – Соужь, – схан, ателефон аашьтихын дасын, агәызха иныкәйтцет.

Апропуск ситт. Сәыфасхан сыхәнет. Уажә са снейуот, аха иасхәои? «Мшыбзиа» схәоу, «гамарцъоба» схәоу, «здрасти» схәоу? Сшәот, ани амилиционер исеихәазгьы схаштзом. Аха нас, обшы иазык аурысшәоп, «здрасти» ҳа иасхап ҳа сызбит.

Сныфнашылт. Истол дадтәалан.

– Здрасти! – схан, – Уара уаҗсуазами? – ихәит. – Саҗсыуоуп, аха ахатәы бызшәа ахәара сацәшәаны исзымхәит.

– Гы, икалеи, ахатәы бызшәа ауаа иртотеи! – ихәит.

– Җара ҳеы уи еипш агыкам, – схәит.

– Уабатәиу?

– Бзып асельсовет.

– Нас, икалеи, шәхатәы бызшәа шәымазами?

– Икам.

Ателефон аақәихын даст. Хәфык еицны адыр-дырха ихә-неит. Уа абжыштыхра иагит ҳа ҳазхәазгьы дыхәнеит. Дагы-насәаҗшит, ашәыматәа ааишәитцет. Инапы ниқәикын аминистр, – Фымз цует аҗсуа ихатәы бызшәа иоуижьте, бзыптаа рхатәы бызшәа зырмоузе? – ҳа ус диазтааит.

– Аа, абри иоуп «абжыштыхра иагит» ҳа ҳазхәаз, – схан, снапы наикәыскит.

Рцәа кказа иаархихт.

– Уатәы асаат жәбарзы уцаны зегь урмазеироп, жәеиза ркынза сыузыпшуп. Икоумтар, уахааз амфа удырот, – ҳа иеихәит.

– Бзиоп, – ихан, ифдәылтны ицет.

Сандәықәлоз, – Исхәаз умаҳаи, уаха аранза уеумырааҗсан, садрес удыруазар, Лабахәуа иухәаз арахь агыкам ҳа сахәа, да-рей сареи хайбабап! – ихәит.

Ишихәаз [еипш], дааит иара ихататқәа, бзыптаа ххәыцқәа рхатәы бызшәа роут.

132. Кынтышәи аихабырей еибырхәаз

Кынтышә Чагәаа арашәара дшафыз араион аихабыра аины иаaidгылт.

– Бзиа ууит! – рхәеит.

– Бзера жәбааит, бзела шәаабеит! – ҳәа аҗса нареихәеит.

Арашәара далагеит ахәырхәырхәа. Аҗш бзиақәа рыпҗкара дафуп, аччаиқәа аанижъеит.

– Уара икаутцои?! – анырхәа, – Сымрашәо, – ихәеит. – Аҗш бзиақәа зегь пҗканы аччаиқәа аанужъеит, измаанои?!

– Аа, шәара ус ами ишышәхәо: «абеиакәа ықәыжәга, аҗарқәа ршыапы иқәшәыргыл» ҳәа! – җааитит Кынтышә.

133. Кынтышәи Мыстафеи тхынаа рымфакатцарафәы «ишрыцхрааз»

Убри ашықәсан абжыгуаа рқытамфакәа рырееира, рыкатцара иафын. Кынтышәи Мыстафеи ыгуааралеи кәадыруааралеи реааибыртан, бахәчақәакгы аашьтырхын, хылапшыотцас иа-хъазымдыруаз, Тхынака амфа иқәлеит. Шыбжыштыахышәа Тхына аусхәартә ашта иааталт, – Уа, мшыбзиақәа! – ҳәа.

– Уа, бзиала шәаабеит! – ҳәа ирпҗылт аҗшәмацәагьы, – шәааи арахь! – рхәан, аусхәартахь инаргеит.

Инеибартәақәеит. Кынтышә ибахәчажә ааихихын, – Ата-ра, Кәтол, Мықә, Члоу ақытақәа хрылсны хәхәаауа рымфакәа

рыкатцара иафуп мобилизация катцаны. Шәара мачк шәхыс-хахеит. Хара убри аус атцыхәала Акәантәи хәарышьтит аихабыра. Хәибамырҗхашьап, абааҗсы! – ихәахит Кынтышә афстаа.

– Уатәынахыс хәргы хәхиоуп, хәлагоит иахҗырхагахогы ыкам, – ихәеит аусхәарта аихабы.

Нас ахәылбыҗеа иаашьтырхын, бзиартак афы инарган, рхәы картцеит, ашьтәа рзыршьит «Акәантәи асасцәа хзааит» рхәан. Ауха уа иҗхәеит, риартақәа бымбылха ирхианы идыриеит. Ашьжымтан иангыла, рҗатцәа чаҗшьза ирсеит, рфы, рнапы ддырзәзәеит, акрырфартцеит. Нас рыеқәа кәадырны, иеыжәтцаны аусхәартахы амфа икәыртцеит. Даргы уаа дуқәак реиҗш рееиҗштәны аусхәартафы иааит. Ақытауаа уаха-саха хәа Мыкә аҗслымз, ахрышь тганы уардынла иааргоит, амфа икәрыҗсоит, шьюуы еагала, бахала ирыҗсақьоит. Ажәакала, рымфа акатцара иафуп реазтәылхтәкьаны. Ари – мышкы, ари – фымш, ари – хымш. Кынтышәраагы есымша хынтә-хынтә крырфартцоит. Тхынеи Члоуи ирыбжыгоу амфоуп зыкатцара иафү. Кынтышәи Мыстафеи ирымбарыз рбеит. Зны-зынлагы иааеыжәтцны амфакатцафцәа реагақәа аарымырдахуеит. Шьюукгы, – Хәи, анацәалбеит, ишхылаҗшцәоугы шака иуаагәнаалақәоузеи, шуаанагақәоу фашьазом! – хәа ааибыр-хәақәахуеит.

Ус ишыказ, амфагы алгарахы инеит. Шырҗазык, Кынтышә Мыстафа дааирҗшит:

– Угыл, угыл, – ихәеит, – иахфаз хәфеидоуп. Хзакәхылаҗш-цәаткәкәоу еилыркаар, хзқәа асаба алырхуеит тхынаа! – ихәеит.

Нас ифагылан, мазала рыеқәа аакәадырны, ибналаны Кәтол-ка иааит.

134. Абза итәыуара

Кынтышә иахынеиртаз җсрак ахь дцеит. Аҗсы дитәыуеит, агәыцхәцәа дрыдашшылт.

Җытрак ашьтахы, тәыуара иааиз андыртәоз, иаргы дтәан, крифеит, тәыцақәакгы, аҗсуатцас ишаҗу еиҗш, иах-мырҗьацәакәа икит. Ашта аандакны, аҗсрафы иааиз рзы идыр-

гылаз атәартақәа руак афы дыштәаз, инамыцхәны зқьаф кзтцаз азә дааины днаидтәалт. Даргы натәеит, ихгы найқәшәеит, алахыцәгьа.

Ус иштәаз, акәукәухәа дыхәхәо, җхәыск ашта дааталт. Зқьаф инамцхәны иказтцаз, атхәрцәхәа даалтын, ихы даафәхан, – Ани аҗхәыс иааиуа дзынҗазеи, илыхы? – хәа дтәаит.

Кынтышә иажәа җкан даара. Хәжоу ибзгы дафәшәааит!

– Ари аҗхәыс ихәхәо иааиуа, аҗсра зыхәтаны имҗсыз, аҗсы хышәашәа итәыуара даауеит, – ихәеит.

135. Шьахан иеадеи аихабыреи

Ажәйтәан, акомхозқәа анеиҗыркаауаз, анхацәа рыбжы рымырхуан: рырахә-рышәахә рхырцон, раарыхра рымырхуан. «Акәылакцәа, шәыбжы шәымхуп!» хәа рархәон. Рыбжы рымхгәышьян, икартоз.

Ашәы Шьахан иеада аидара ақәтцан дцон. Ус, аихабыра зтәтәаз амашына иҗылеит. Амашына зцом, аеада аҗырахеит. Шьахан иеада аҗыримцеит. Амашына итәтәаз аатытын, – Уатцәкәа на! – хәа иархәеит, аха иара җимтит дфәхазшәа.

– Узымцәажәои, аҗсшәа умахазо?! – рхәеит.

Краамта рыкәҗеимтит, ашьтахы ус ихәеит:

– Аҗсшәа сахәуеит, аха сыбжы сымхуп, ацәажәара сақәитым. – Уара ацәажәара ушҗақәитым абааҗсы, аеада ара игылоуп, хара ара хгылоуп. Хәргы хәадоутәит. Аеада наскәоуцар акәын, хә хавсыр акәын, хмашына иафәгылоп...

– Каи, сцәажәар каломә, «убжы умхуп» хәа сархәеит! – ихәеит Шьахан. Ашьтахы аизара картцан, – Абри ауаф иахьарна-хыс ибжы имоуп, ацәажәара дақәитуп, иицаху ихәааит, – хәа азырзбеит.

136. Аеада еадоуп, аха...

Арт аколхозқәа аныкалоз аамтазоуп. Хара хқытафәоуп иаха-калаз. Абырзенқәа нхон, акартош аадрыхуан-егыуан. Ари аколхозқәа раҗхәа ианыкартақәооз-егыкәооз ауп. Ари акартош анхацәа ирзыршон. Аус зуз анхацәа, акартошшара аамта анаа-иуа аамтазы, адырра ыртон, «шәыхәтақәа, досу шәыхәтақәа

жәга» ҕа. Ицон иааргон. Ара аколхоз нхафык дыһан Қыаамын ҕа. Иеада аашытихын дцеит картошаагара. Дцан, акортош рацәаны иаузаарын, иалухи, иауз акортош забакыу иеада иаакәйтцан, иман ддәықәлеит. Амфәхәаста дылбаауеит, абас ашьхантә дылбаауеит, шьхоуп, ишлеиуаз, иеада каҳаит. Иеада каҳан, алаба-ла дасуеит «угыл» ҕа, аеада згылома аидара рацәаны иакәуп. Апредседателгыы уа дыһан, икашәтцаша ҕа реиҳәан, амфәа дықәлеит. Дышлеиуаз, ани Қыаамын длеидгылт.

– Икоутцозеи, уара? – иҳәан, – Ыы, икастцо умбо, аеада каҳаит исыргыларц стахыуп, – иҳәеит. – Уара уеада каҳаит аидара рацәаны иакәутцан азаҕа, аидара ақәухыр, игылоит, – иҳәит.

– Ус иара мсаат! Ари еадоуп, иеадазар аидарагыы шьтнах-роуп, – ҕа ҕааитоит Қыаамын.

– Уара, иара еадоуп, ааи, аха уара атцкыс уеицәахеите, – ҕа ус иахәаны дцеит.

Иара убысгыы иаанхеит ажәа: «Апредседатели Қыаамыни еи-бырхәаз» ҕа.

137. Абасгыы калахьеит

Хколхоз ахантәафыс даман Партен хәа Шьақариак. Ускан иахфоз ҕамамызт, иаажәуаз ҕамамызт аибашьра¹ анцоз, уи ашьтахыгы ус иһан.

Ачаиҕыхра ҕафуп. Партен Шьақариа днеит имгәацәа ду иаһхәа иргыланы:

– Шәакәытц ачаиҕыхра, шәакәытц, шәакәытц! – иҳәеит.

– Избан?

– Абыржәытцәкәа шәеаибытаны Мыкә шәцот ачаиҕыхра, – иҳәеит.

Ахәса ахьеилагылаз еибаркәыутцәыуо, – Хәхыцо иахфо ҕа-мам, иахжәуа ҕамам, – хәа иархәо иалагеит.

– Ишәфо шәымбо, убри ачаи ашьапаҕы ахаскынкәа атциаан иһоп, ахаскын ҕшқақәа, убырт аатцхны, ижәны ишәыман шәаала! – иҳәеит.

¹Ажәабжьхәаф Ацынцытәылатә Еибашьра Дуззоуп (1941–1945 шш.) зыз-бахә имоу.

138. 1937-тәи ашықәс

Миха Ғәынцъиа хәа дыһан, комиссарс аус иуан. Уахык даа-дәылырган дыргеит. Дааиуеит ххәеит уажәы, уашьтан, аха дмааит. Хдәылтцит, ҕахтит, анахь, арахь... Дыргеит уаҕа хынхәра икәымкәа. Дахыһысыз, дахьжу хаздырзом.

Абас иһан зкыи жәшәи ҕажәи жәибжьтәи ашықәс.

139. Амедал кыдцкәаууп

Платон Кыласониа агрономс «Амгәал табаа» аамтала дыһан, Рақәанзиаа рхәблоуп ари. Еикәшаны итәаз, абригада иалахәыз ауаа аһш рзишон, жәа-кылак, жәохә-кыла хәа.

– Жәа-кылак – Барат Рақәанзиа, – анихәа, – Абриоуп уара ужәакыла, – иҳәан, «амашәыр» игеит.

Платон ихы иакәитцеит:

– Са сакәзам иззыууыз, азакәаноуп, уашьа акомиссар имедал кыдуцкәаит, – иҳәеит.

Платон ддәықәлеит дашшырц. Дшааиуаз аколнхара ахан-тәафы Ғәапа Кәаҕәаниеи акомиссар Мадал Рақәанзиеи иһы-леит:

– Уабацо?

– Абас-абас исыхыыз.

– Аа, уанацәалбеит, машәырк игазар, митә калама! – рхәеит.

– Мамоу, са сакәзам иззыууыз, азакәаноуп, – иҳәеит.

– Икадаз уара? – рхәан, дырмышьтит.

– Ишһакамыз, ауаф бзиа Иликәа дыһан, Хыхьча Партен дыһан, Хәартә Хыда, Машәыр Шьаабан, Хантәаф Есеб – абарт зегь ыһан. «Гәырр-агәақь» – Рақәанзиаа ркәакь, маладец Ма-дал, икыдцкәаууп умедал! – иҳәеит.

140. «Иабахышьри?..»

Ғәапа Кәаҕәаниа, иһсәта бзиахаат, Кәтол аколхоз деиҕабын. Ускан акомиссия ааны игәартон досу иһаитцаз, ииуз. Уажә зегь ыһоуп, акәымзар ускан татын бҕыыцк азыхәан хәа уандырзуаз аамта акәын.

Ныжәа Бжәаниа-һҕа лҕы дымфәхытцит Ғәапа, агәатафцәа ицны. Ататынкәа гәартеит-егьит.

– Бәапа, нан, ататын ҕыхны исырһхит, иабазго, иабыхышь-ри? – лхәеит Ныжәа.

– Баанҕас бара, акомиссия аҕоуп, ицар ибасхәап, – ихәеит Бәапа ибжы нытцакны.

Аха дааикәамтцаап ари Ныжәа: – Иабазго, иабыхышьри? – хәа дылжит.

– Иааган абра ихшы! – ихәеит, иһхашьарахь инапы рханы.

141. «Вольно!..»

Ататын еитасхан, ахәа иафеит, еитасхан, ахәа иафеит. Ма-хьал Мақба дааит.

– Махаз, утатын аҕоуп, иахы? – ихәан, – Уара, еитасхан, ахәа иафеит, – иамуит, – схәеит.

– Равняйся! – хәа ибжы иргеит ататын азыхәан, – Смирно!

– Вольно, вольно! – схәеит сахьгылаз.

142. Аамта цәҕьа

Аколхоз аныказ амла хамкуаз, «ачакакал ааргеит» рхәан, сцеит.

– Ачакакал хашәымтазо? – схәан, – Аведомость кахамтазац, – ихәеит аколнхара ахантәафы.

Адырҕаены сеитанеит.

– Аведомость кашәтцахьома? – схәан, – Икахамтазац, – ихәеит. – Иабыхәа, араҕаһшы иалшәымхуазар, ақбаад шәаы-рауеи! – схәеит.

143. Апечкакатцао ддиректорзаарын

Сталини Бериеи рхаан, апсуа школкаа аркны, ақыртуа школкаа анаадыртызтәи ашықәсқәа саргы сахьзеит, айтц-быратә классқәа ркынза. Апсуа қытақәа аихаразак ихартәаамыз школкаан ирымаз. Артцаоцәас апсуа қытақәа рахь иаарышьтуаз агырцәан. Жәыргыти Гали рәы инхақәоз рақын. Жәа-класск иалгахьаз агырцәа хымзтәи артцафратә курсқәа ирылырганы апсуа қытақәа рахь иаарышьтуан рцаоцәақәас. Иддыртцарыз абас «атцара ду» иалгахьаз артцаоцәа, усқантәи абицара иатцанакуаз апсуаа рцеицәа.

Хара хқыта Тхына иаарышьтит Жәыргыт инхоз Хубулава Амеран, ицхәыс Жениеи иареи рцаоцәақәас. Амеран ашкол ди-ректорс дкартеит. Ицхәыс Жениа цхәыс еилаоак, леишәацәҕак лақын. Дара хҕылара Зацшыаа рәы ионан. Ирлас, ирласны хара хәхь аоныка иааилон. Ус ишааиуаз, Сталин дыцсит.

Шыжымтанк ашколаҕ хәаизар хартцаоцәа «хазынақәа» амамиқәара рхашышы, рылағырз рыкәаашо хәарыдгылт: «Ахәыцқәа шәтцәыуароуп» хәа иаахадгылт, ишхәрхәогы қырт бызшәалоуп.

Атцәыуара иалагазгы калеит ахәыцқәа. Сара сымтәуеит, уи гәеитазаап агыруа. Артцаоы алаба иикыз ала схы ақыгә аахиргеит. Схәычын, аха убри агәымхаратә хтыс уажыгь исгәалашәоит.

Хынәажәтәи ашықәсқәа рынтәамтазы акәын. Тхынатәи ашкол адиректор Амеран Хубулава дшыпсыз рахәит итцаоцәа: Шьалодиа Кәыркәнаа, Иракли Хораа, Лале Дочиа, Уанка Қәтарба. Инықәланы ицеит апсрахы. Итцаа-цшаауа, ирулак, ирыпшааит апсра ахыказ. Итцәыуаны иаақәтцын, итынхацәа ирыдышшылан иааикәагылт. Апсраҕы аматц зуаз даарыдгылан (ишапсацәаз еилкааны), – Шәаины тцәыцак нхышәтәалароуп, – хәа ашыапахь инытцеигалеит.

Аишәа ианахатәа, апсы игәылацәа ыцыака аарыдтәалеит. Арт рыдагь псыуак тцәыуара дымнеизацызт акнытә, атцәақәа шааныркылоз, игәыла ахатца дразцааит: – Амеран цсәта шкәакәа шәара тхынаа дабажәдыруаз? – хәа.

– Ари хара хдиректор школ иакәын, – ихәеит Шьалодиа.

Амеран игәыла дгачамкны ус ҕааитит:

– Ари дышпартцаоыз, хара даадырижьтәи дпечникын.

Тхынаа амған иахьаауаз иреибархәомызт, «ихалтцызгы злахалтцызеи, анацәалбеит?!» хәа.

144. Абра акәкәа ззахамтаз

Актәи адунеижәларбжьаратәи аибашьра зқы жәшәи жәипшь – зқы жәшәи жәаа шықәсқәа рзы иказ апсуа еибашьцәа алахәын. Ускан аурысцәа апсуаа арра иргазомызт, Урыстәылеи Тыркәтәылеи реибашьра иахыркәаны. Быжышәоык апсуаа

ахацәа гәгәакәа рхатә гәапхарала рәаидкыланы аурысцәа ирыдгыланы еибашьит. Дааразагы хаттарыла рхы аадырцшит, хмилат ахыз ддыргеит. Аурыс хәынтқар еилдыркааит, апсуаа хатырла рызыкәара шатахыз. Аурыс хәынтқар ахамта дукәагы ранаишьеит, 700-ык апсуаа аибашьцәа ирылан кәтолаа рычкәынцәа: Кәагәания Кача, Касланзиа Арсана, Касланзиа Степана, Осиа Кәатциа, Сақания Шат... Арт хәибашьцәа гәгәакәа ртәы апсуаа хтоурых ағы ибзианы ирыфхәеит атоурыхтцаафцәа. Сара сыззаатгыларц истаху кәтолаа реибашьцәа руазәк, Сталин изакәанцкара иканатцахьаз ала, Европа азыбжак еибашьрыла иахысхьаз Касланзиа Арсана ацәбаа иибяхьаз пату ақәымтцакәан ддырзырц шыртахыз атәоуп.

Асовет аамтақәа раан анырхагатә рахәкәа: ацәкәа, аеқәа анхацәа ирыртон иахылацшларц. Ацхьа, Арсана ихаан, хәыдацсада иахылацшуан, иныкәыргон. Аколнхарақәа хынфәжәтәи ашыкәсқәа раан, анхацәа ирыдкылаз азеипш рахә азы рцәбаацса ырпто иалагеит.

Ақыта аихабыра Арсана аеы иртеит дахылацшларц, иныкәигарц. Дахылацшуан иахынзаилшоз ала, намысла. Аегычцәагы ыкамзи, уи апсуаа хказшьа иаламзи. Агычцәа ирцәихьчарц уахынла иаштаф иааганы икәфәеихәон. Уахык, аеы ахыкәфәхәаз бга дук аакылсын, икәфәхәаз аеы иалнаршоз, ахәда пжәаны, ажбы тыжәжәаны ицеит. «Абылра иацәшәаз, атцабылра дақәшәеит» хәа, акы дшацәшәоз, аеакы апхаста инаҕеит. Иеы иахьыз аихабыра иреихәеит, иааганы идирбеит ишыкалаз. Ус иагьа иказаргы Арсана аус дартеит.

Үнак, азбафцәа, Очамчыра акәымкәа, Тамшь ақытаҕы иацшьыргеит Арсана иус азбара. Тамшь изакәдыршәаз, асуд Тамшь иааны аус рызбоит хәа тамшьаа ирахар, асудахь иааиуан. Кәтолаа, згәы изыбылуаз, усгы иаауан. Ари афьза асуд ақытахь ицаны изырызбоз, егырт анхацәагы абжәап хәа акәын.

Шьтрала икәтолтәыз хатцак Очамчырантәи Акәака дышцоз, икытауаа рацәафны Тамшь ишгылаз аниба, амашьына даалбаан, – Икалазеи, ариакара ауаа ара шәызгылоузеи, цәгьара калама? – хәа дразцааит.

Изызгылаз наиархәан аусзбартахь иныфналеит. (Тамшь имфәпысыз абри ахтыс, убри ауаф ихәамтанәоуп ишсаҳахьоу.) Асудаф апрокурор дфәгылан, Арсана аколнхара ахарцъ еитаз хәа дхәацәеит, аус дақәыршәатәуп хәа азизбеит. Асудгы дахцәажәаны даналга, Арсана диазцааит: – Аус иудхапхьазалаз ухахьы иугома, иухароума? – хәа.

Арсана дфәгылан, – Исхароуп, схахьы изгоит, – анихәа, ажәлар итәаз «агу» ааилдыргеит.

Асуд деитәиазцааит:

– Излаухароу, ахара ухахьы изуго амьыз ҳарҳа, – анихәа, Арсана ус фәаитит:

– Абга цшааны акәкәа ахастазтгы, ашта изталазомызт, аегы еикәхагәышьон, – ихәеит.

Саатыбжак инацны иччон иус зызбозгы, азырфцәагы.

Атцыхәтәаны асуд, – Арсана ухы уақәитуп, уфныка уца, – хәа иеихәеит.

Абас ала ирызбеит, абга, шьашәы итарбылша, иканатцаз апхаста. Абга анысхәа, уажәы ҳазтагылоу аамтазы еихагы ипланы, ишәартаны икалеит.

145. «Аңараһхьазара дзаламгеит...»

Шота Кация ичкәын са сфы аус иуан аидарашьтыхфыс, ачаи ақәитцон. Мызкы аус иуит, уажәшьта аңара иоуроп. Ақсент Амчба аколхоз аихабыс дыкоуп. Аңара мцацәа иахьа-уатцәы рхәо – иахыргот, ихартом. Ахәычы итаацәа аңара ҳат хәа сархәот, ашкол ахь дцот ахәычы, аңара ртахуп.

Уаха ачаи ақәитцаран дыкоуп, иаб дааимышьтзеит. Хчаи нхеит, иақәызтцо дыказам, арахь ачаи абылра иафуп. Ақсент дааф-мафәуа дынкылст.

– Икои, ачаи зақәшәымтцои? – ихәан, – Иақәызтцода, аидарашьтыхфы аңара анимоу, дмазеит, – схәеит. – Дзустада?

– Шота Кация ичкәын иоуп, – схәеит.

– Арахь уаалеи, уажәытцәкьа даахгот, – ихәан, амашьына ҳалталан ифны ҳанкылсит.

– Ва, Шота! – ихәан, – Ау! – ихәеит. – Уааи ара, – ихәан, дааит. – Икои ура, ачкәын аусурахь дзынаумышьти? Ачаи былүеит! – ихәеит.

– Аксент, аңара иутаз шыжыаахыс аңхьазара дафуп, дзальмгеит, – ихәеит. – Далгар, днеиуеит, – ихәеит.

146. Акыз ашәа азхәараха...

‘Енак, аапын мшқәа рцамтазы, амш каииа ианыказ, Тарасхан ихәажә-аанда аевархх игылаз амжәа-цла ашәшырафы дтәаны ашта антыгтахь дыцшуан. Ус, азәы ицәаара днахьыцшит. Амфаду ианыланы инеиуаз дизеилкаартә икамызт, иара изы уи дхарацәан.

– Дад, уарбану уа инеиуа? – хәа ибжыи найқәиргеит амфасфы.

– Толик соуп, Тарасхан, Толик, – ихәеит ибжыи зықәиргаз.

– Толик, дад, умыццакзозар, абранза, сара сқынза уааиуан-даз, – ихәеит Тарасхан.

Толик абырг иажәа фбеитәуа даукахыз, насгьы уи ианшыцәа дреиуан, даахынхәын, агәашә аартны ашта дааталеит. Тарасхан Толик ихы инаркны ишыапақынза илацш неихигеит.

Псыуа-матәала деилахәан Толик: икәымжәы, икаба, ихыл-парч, ихтырца икәакәа икәыршәны. Иаб итәны икәынапсараха имғаз иапсуа мака икама иатцдан.

– Толик, дад, ас уееилахәа-уееилаца уахьцо абыкәу? – хәа дцъашьашәа азтцара ныкаитцеит, акы зафзмышәәз Тарасхан.

– Кәтол аусхәартахь сцоит, – ихәеит Толик.

– Икоузеи иахьа уа, еизароума, изызкузеи? – ихәеит.

– Еизара хәа акгы ыкам, сара кәтолаа ххорахь еазыкатцара сцоит. Ахор салами, Тарасхан, иузымдырзоз? – ихәеит Толик. (Ускан, асовет аамтазы аихабыра аццыхәаны ақытақәа рфы ахорқәа, ансамбльқәа еиқыркаауан, уагхаргы рузомызт.)

Тарасхан Толик днеиқацшын, мацк даапышәырчеит.

– Икоу удыруоу, Толик, дад, иаартны иуасхәоит: Шәара шәы-жәлантәқәа ишынеибакәу, акыз ашәа азхәараха, ашәа рызхәом, егъзыкәашом. Сухәоит, кәтолаа рхор бзиахә еилоумгарц. Еигьуп уфныка угъежыны иухәаша акы кауцар, – ихәеит Тарасхан.

– Иухәаз иауиашахым, аха хәфык аишыцәа хахьыкоу, саразәк саншыцәа Касланзиаа рахь сагеит, уи азы усцәымшәан, – ихәеит Толикгы.

147. «Беырқьантазны бафума?..»

Канта рыцха изғаб аконтораф аус луан. Аконтораф снеит, ак стахын. Ашә аркуп.

– Аа, умааин, умааин! – лхәеит.

– Икалеи?!

– Годовои отчиот хәфуп, – лхәеит.

– Беырқьантазны бафума? – схәеит.

148. «Газарак каумтаан...»

Асовет Еидгыла аныказ азақәан цәгала ицбаран. Абжацъаа Махты иус рызбон. Апрокурор ашықәс рацәа дахәеит.

– Атцыхәтәантәи уажәа [хәы], Махты, – ихәан, қааитит азбаф. Итаркуа усгьы ажәа ирымтар калазом.

– Уара, ара еадак ак ихәит хә газарак каумтаат, – ихәит Махты.

149. Итаркыз игәтыха

Аңсыуак аколхоз идимкылт. Иус рызбын, жәасықәса иртт.

– Атцыхәтәаны, – рхит, – ажәак уақәитуп, ихәа, – рхит.

– Исхәагәышьои сара, жәасықәса сықәуп, издырот, сығхәара салгар сааот, аха сашьа иоп ирыцхасшьо, – ихит.

– Уашьа ихьи? – рхан, – Аколхоз далалт, ғхәара амазым, – ихит.

150. «Санхәа лфы акны дықәуп...»

Аутратых аадрыхон Абғархықә аколхоз апланала, сара бригадирс сыкан. Ускан азеипш ус ааныжыра гәағьыуацәан. Ақафба Митра хагы дыкоуп, уигьы ифы акот сара сеипш.

‘Енак ус еибаххәит уатцәазаха «ауац аахгап, нас иакәхпсап» хә иапшыаагеит. Аапынроуп. Ханлеи хееидкыланы, ари Митра хә сара сызфәу Ақафба зфы ако, акәыпеи акостиуми рыда ыками иееилахәаны дқашәқашәо дгылоуп. Дырзынкылом, дцот.

– Уабацо, уара, Митра? – рхәан, – Сабацо, санхәа лфы акны дықәуп дыпшоит, – ихәит.

Сара макьана икәфыстзом.

– Имугәышьозар, дцаат, – рхәеит шыоукы.

– Митра! – схәан, сыбжыи найқәсырган, – Ыы? – Уара, Митра, умцар камло икалеи, иуыхьи?

Махаз Цӕызбей Шотӕ Кацией еимахӕйлацӕан. Тамшь аселитра акӕыгсара иӕан, агӕхзы рӕыкӕкӕа, рбахаӕа кны, «Цыгъардака хӕазго машынак хауазар» хӕа аанӕасыртаӕ игылоуп. МАЗ ахыцӕкӕанза еитцакы, ахрышь акӕтцаны иаабжълт. Шота Кация дахыгыз ус ихӕейт:

– Аи, Махаз, абри аидара укәәкәа икәтқан «Цьгьарда иумга-рада җыхәа умоукәа укандаз!

Махаз дахыглаз, – Уара барбалс усытандаз ускан! – ихәеит.

157. Ачара дахатәаз цыызшьаз

Асовет аамтақаа раан, ауаа хараза еигъны аус руан. Аус мукәан ахабжьақьалара рузомызт. Ускантәи азакәанкәа гәгәан. Ақытаҕы ашкол иалгоз, дколнхаҕы ашәкәы дтаргалон. Еихау атцара дталарц итахызар, аколнхараҕы ҕышыкәса аус иур акәын. Уи нахыс атцарахы ихы анирха, арзахал иҕуан аколнхара аихабыра рыхызала. Аколнхара ахантәаҕы инапы антцаны иртон, азеипш нхамҕа акынтәи дшоурышытыз ала. Абас икан алеишәа ускантәи асистема. Ари аҕыза азакәан цьбарақәа аныказ ҕынҕажәа, ҕынҕажәижәаба, хынҕажәатәи ашықәсқәа раан акәын. Арт ацәахәақәа зыҕуа зкыи жәшәи хынҕажәи ҕба шыкәса рзы, убри апроцедура иахысыз среиуоуп.

Сара сқыта Тхына аколнхара Ленин ихьз ахын. Апролетарцәа рвожд ихьз зху аколнхара ибзианы аус руазар акәын. Зыхьз ахыз иахатыр акнытә, ус иагыкан хколнхара акатцарбақәа. Араионаҕы иаарылукаашаз анхамҕақәа иреиуан. Убарт ашықәсқәа раан хқытаҕы иаадрыхуан: ачаи, ататын, ацыкәрей, арахә раалытц, ажь, ашәырқәа, аихарак атама, аканч (абагәа). Абарт зегъы хкырацәала апланқәа ирыкәыз ахәынтқарра иаларгалон. Ирлас-ирласынгы аизарақәа картон, аусура айгьтәразы. Аитцахара ахыказ абригада, абригадир икәыгәгәон, аус айгьтәразы. Тхына акытан х-хаблак ыкан: Агәыуаа – Тхына агәы; Ахыуаа – акыта аназара; Абаажә ахәы –ажәытәзатәи абааш ахыҕлоу.

Убас ҕенак, абжьаапны еипш, азеипш еизара мҕацигон ускан аколнхара напхгаҕыс иказ Датикәа Чокәуа. Аклуб азна аколнхацәа абригадақәа зегъы ркынтәи итәан. Абригадақәа русура шымҕапырго азтаатәкәа ирылацәажәон. Аколнхараҕы аа-бригадак ахыказ актәи абригада ала далагеит ахантәаҕы. Аабатәи абригада русура ахәшара акны ианааи, еиуеипшымыз ацәажәарақәа калейт. Аабатәи абригада Абаажә ахәы иатәын. Ариакара апланқәа назыгзоз, гхацхақәакгы ыкан, хәарада. Ахцәажәарахы

ианиас, абригадир иусура игәамырцхо, еснаҕы актәи ариадаҕы итәалоз атәанчаҕы, Қатарба Уаниа (уаҕы махәалахыак иакәын иара), ажәа рымхны дҕагылан, абригадир иусура акритика азиуа далагеит. «Ихы дакәйттәны аҕныка дшәышыты» хәа ажәалагала кәйттейт, ицәажәара анхиркәшоз зынза ирцәацәаҕейт. «Акәйтқәа анычмазаҕхалак, акәйттцарагы рбылуейт» хәа иажәа аахыркәшаны днатәейт. Иажәа иихәаз цытҕык атак иртәейт.

Егьырт зегъы ажәа иихәаз ахыччара иалагеит. Рыгәтаны итәаз Думаа Иасон, ауыха шарпазынза ачара иахатәаз, аизараҕы дааины дахынатәаз дамхацәейт. Ауаа рыччабжь аниаха, ачараҕы дыштәац дтәаз цыишан, дцәамханы дҕатцкәан, аизара мҕапызгоз дталбошызышәа игәы инарбан: – Аталбошь, икалозар, атцәыцак аанкылар азин сыт, – хәа даацәажәейт.

Ауаа уаанзагы иччоз, иахагы рыччабжь гәгәахейт. Датикәа дҕагылан ус ҕааитит:

– Икалазеи, уара иахыа Абаажә ахыуаа, ақьачақьцәа реипш ауаа рырччара шәаҕупеи! – ихәан, аизара аахиҕейт.

158. Антон икшашыа

Очамчыра ақалақь аҕы хынҕажәижәабатәи ашықәсқәа раан инхон ҕыцәа айҕызцәа Аргәын Антон Цьарма-иҕеи Гамсаниа Жореи. Антон ақалақь аихабыс аус иухан, атцыхәтәаны апансионат аихабыс дыкан. Казшыала уаҕ тынчк, абгыжәхәа итцкәкәо дреиуамызт.

Жора Очамчыратәи афымцалашара анцънырс аус иуан, лафхәаҕык иакәын. Аҕыцәагы рыпстазаарақәа ирылтцхейт, ахаражәкәа, алаф рылеибахшыа иахыагы ауаа рхаҕы иаанханы икоуп.

Апсуаа ирымхәои, «аҕы псыр адәы атынхоит, ауаҕы дыпсыр иажәа нхоит» хәа. Абарт аҕацәак иаанрыжыыз ражәкәа срылацәажәарц ауп истаху.

Антон, хыхы ишысхәахыоу еипш, тцкәаҕык, кәпаҕык иакәмызт, ахараҕы аҕыруаки иареи ргәы ааибаган, Антон, Жора ишихәаз ала, – Сышхәа саакәтцәиан санис, жәаф метра дышткәаны дкахаит, – ихәазаап.

Жора, Антон иихәақәоз алаф алызхуаз, даалаган жәохә-шьа-ға кәитцеит.

– Иухәо закәузеи уара, ахаан имыкшацыз, уанис абриакара дыууаза дцаны дкаҳама?! – хәа иирбеит.

Антон даахәыц-хәыцын ус ихәеит:

– Жәохә-метра ирацәатцәкьазаап, жәа-метрак дкаҳаит.

Жора дмаашьакәан жәа-шьафак еитаакәитцан, – Уара аракагь шака ихароу умбои, – ихәеит.

– Иумузоар быжь-метрак дкаҳаит. Уаҳа сыхәда аахыу-тцәаргы сагхом, – ихәеит Антон...

159. Зынза изхар алшоит

Асовет аамтақәа раан ишдыру еипш, ақытанхамға аусқәа роума, ааглыхтә товарқәа роума, зегьы планла ишьақәыргәған, шықәсыктәи аплан кварталла ишаны ихәдын, инахмыгзаргы каломызт.

Ҳапланқәа – ачаи, ататын, ацитрустә хкқәа, араҳә раалытц акәац, ахш, аутратых убас егыртгы. Досу ҳапланқәа ихәдыз хкы рацәала, есымчыбжьа араион ағы аихшьаала картон еспшьаша. Уи аизарахь ҳара аколнхарақәа рнапхгафцәа ҳадагы ақытсовет анапхгафцәагы алахәын. Уртгы хазы апланқәа рықәын. Арахә раалытц (ахши, акәаци) ахшыфзыштра дузза азыруан араиони Ацсны аихабырей. Избанзар усқантәи аамтақәа раан Ацсны иатаауан 2,5 млн. апсшьацәа, урт зегьы акрыфәтатәын.

Араионағәтәи аилатәарағә досу ҳкатдарбақәа аихшьала кәитцон ақытанхамға аусқәа реихабы. Колнхарацыпхьаза азеипш рахәазартақәа (афермақәа) ҳаман. Шака жәхьа ҳамаз ашәкәи итагалан. Хәарада, хьарала араҳә зегьы еипшым, аха ус иагьа иказаргы бжартәыла хыцыпхьаза аплан рықәын. Шықәсык зкы хәышә литр – уи зегьы иреитцаз акәын. Фнызкь-литр, фнызкы хәышә-хнызкь-литр зауазгы ыкан Очамчыра араионағы. Ахш аингаларағы лабраа хиааиуан. Етатцуаз абиракгы роухьан лабраа. Уа напхгафыс даман акыр шықәса инеипцынкылары зыуаажәлар рыматц зухьаз ҳоыза, ҳколлега, аибашьра аан ахы инаркны аиааира аенынза ихәвагылаз Аведиан Ардаш цсәта шкәакәа.

‘Енак цшьашалатәи ҳаизарағә дааит Ацснытәи обком актәи амазаныкәгаф Адлеиба Борис Виктор-ица. Ақытақәеи аколнхарақәеи рнапхгафцәа зегьы хата-хатала иидыруаз ҳакәын. Ацшьбатәи аквартал аан ауп, иара хатала ихы алаирхәит. Аколнхара анапхгафцәа азәазәала ҳаргылары дхазтцаауан, ҳапланқәа шынахгзо, уи инахыҳәхәаны акрышәзацтрома хәа. Ус зегьы дразтцаауа дшааиуаз Ардаш диргылеит, икатдарбақәа имдыруази азыҳәан.

– Ардаш, ахш ишәхьо итцегьы акыр шәзацтрома? – хәа дтцааит Ацсны аихабы.

– Совсем вода будет, Борис Викторович, – ихәеит Ардаш.

160. «Акәты ашьыга, ашьапхыц итцнахит»

1989 шықәсаз акәын, пхынран. Обкомағы ақытанхамға иадхәалаз азтцарақәа ахырызбоз, аколнхарақәеи асовнхарақәеи реихабацәа ҳалахәын. Мыкәтәи асовнхара адиректор Бигәаа Едик Роман-ицеи сарей аизарахь ҳаицааит. Аизара акыраамта ицон.

Амш шыбыбжьыштьахьахьан еипш, ҳадәылтцын, амашьына ҳнакәтәан, Очамчырака ххы рханы ҳашцоз, Мачара ацха аладахыи иказ акрыфартағә ҳаангылеит. Афатә бзианы ишыкартцоз хдыруан. Шыбыжымтан аахыс аизарағә итәаз, амлагь ҳакуан. Аофициантка ххәи аалган, акрыфара ҳнапы ааҳаркуан еипш, – Гәапхачара шәауааит, – ихәан, Гәылрыпшьтәи анагзком аихабы Давид Гәазабиа араион апрокурор дицны иааҳадгылеит. – Хшәыдтәалар каломә? – ихәан, атак кәхтцаанза, хастол иаахатәеит.

Арыжәтә ажәра хгәи итамызт, аха Давид имукәан, арыжәтәгы дааиргеит. Давиди сарей ибзианы ҳаибадыруан, обкомағә инструкторс аус аниуаз аахыс. Ускан дыбзиаз цьахшьон, аха араион еихабыс даныкала, Гәылрыпшьтәи аекстремистцәа данрыцнагала, дара дзыцнагалаз рказшьа ааихәахьазаарын. Акык-фбак атәцақәа аанахкылахьан еипш, ус даацәажәеит:

– Владислав Григори-ица ишакәым хмилац рхатарнакцәа адепутатцәа драцәажәеит, – ихәеит.

– Иихәазеи иакәымс? – стцааит сара.

– Вы нормально себя ведите, а то мы вас порвиом, как Тузик триапку, – хәа реихәеит.

Ақыртуа депутатцәа ажәа иреихәаз рхы иакәыртцеит. Нас еита ус нацитцеит: – Ишпыкәу хара миллионла икоу амилат, хылцак азна икоу, акьантыжә еипш хашцакәшәтцә! – хәа хәи-хәеит игәы нырханы.

Сара ус атак истеит:

– Шәаины шәанхадтәала, җызарыла, гәыблыла шәаиз цьахшьеит. Угәала ухәарц аума, ара шәаины шәызхадтәалаз? Иусырдырыц стахуп, Арзынба атоурых анаукақәа дырдокторуп, дыпрофессоруп. Шәара шәмилат иатәу, ақытапхәыс, ассессиаҗы Владислав ажәа ималкит атоурых зтаараҗы. Диҗагыланы игәы анцылтәа, иара ус леихәеит «Бара бколнхаҗы пхәысуп, сара сыпрофессоруп, хәиха атоурых здыруада?» хәа данлазтаа, цшәаала ләааикәылкит. Ари иуасхәо телехәапшрала иахбеит, шәара ишәымбазеи? Даҗакгы уасхәоит, Давид, шәара шәмилат рацәа рхыпхәазара ала хара хаузыршәазом. Ахатцара хыпхәазарала игәартазом! – схәан, снейны хәфатә ахә аасшәан, хәндәылтцны хцеит.

Гәазабия ихала иоума, егыртгы апартия аноменклатура аусуцәа, Қартынтәи иаарыштыз агент, обком аиҗааратә кәша аихабы Беризе дкылпш-кылзырҗуа, есены Қартқа ицхауан, апсуаа рнапхгаҗцәа ирхәаз-ируз хәа. Б.В. Адлеиба ииулакгы Беризе дапырганы П. Кәахәи, Очамчыра араиком и анагзком и рҗы 9 шықәса аус зухәаз, Апснытәуп хәа обком ахә диаиҗеит. Аусураҗ хәизааигәан, пату хәеилан. Хәҗны ирацәаны ачеҗыка идиқыла-хәан, аха аиҗагылара хәнақәшәа, декстремиступ хәа сзиҳәеит.

Рмилат ала мазала ицхауа иаҗызоуп. Сара хәтала аибашьра иалагаанза жәибжь шықәса Апснытәи актив салахәын, избо-зи исахауази рацәан. Акадртә политикеи аекономикатә зтаа-рақәеи дара рнапаҗы акәын иахыкәз, изызбозгы дара ракәын. Қарт ЦК аҗы ақәтцара цьбара рыдыркылеит. Амшын апшахәаҗы 3 км. анхареи аҗыргылареи зинзам хәа. Аха уи ақәтцара апсуаа хзын акәын изыкәз. Дара Қартынтәи иааны, аҗнқәа, акатеджкәа дыргылон. Апхал кәзтәо иахытауа амаа аимтәо...

Шь.Д. Инал-ипа ишәкәы итижыз хәхәыртәи иаҗагылеит ақыртцәа. Шәкәык аашьтыхны иамыпхәацгы ахцәажәара иа-

лагеит, ииҗыз иашам хәа. Ақыртуа тцарауа ирхәоз адгылаҗцәа ртахымзи. Уртқәа реипш икәз азтәарақәа еиҗызкауаз, иради-калтәыз ахеидкыларакәа ирымаз рнапхгаҗцәа ракәын. Убри акынза рыуаажәлар дыршит – аполитика иаламцәажәозгы рәыркәсаны иалацәажәо, ажәа хәмаркуа иалагеит.

Җнак, сусура азтәарақәа ирызкны, 1978 шықәса, нанхәа мзазы Очамчыратәи анагзком амазаныкәаҗс аус зуаз Папаа Григори Гәыц-ипа иҗы снейн, истахыз иасхәан, аицәажәара хәналга, Шь. Инал-ипа ишәкәы акритика азиуа иҗааиҳеит. Сара сиязтааит: – Акритика ззуа ашәкәы уапхәахәоума? – хәа.

Иара дшамыпхәац иҳәеит.

– Нас уамыпхәацкәа, гәныхәтдыстала узахцәажәозеи? – хәа ианааиҗасырхь, аполитика зәалазымгалалоз Григори ус җааитит:

– Апсуаа ртоурых сыҗеит хәа даҗуп, иара дапсыуоушәа!

Сара сиязтааит: – Нас дапсуамкәан дызустада? – хәа.

– Датырқәоуп, Ианал-Оглы, – иҳәеит. Ас анаасеихәа, сла-кытцәкәа амцабз аахәыткәан, ус атак наистеит:

– Иналаа тауадцәан. Шәара агырцәа, ахратәра аныкәз рашәара иааргақәаз шәоуп. Цьал ақытан инхо агырцәа рабдуцәа Мар-шьанааи Запшьааи иааргаз роуп. Адгыл ақәаарыхразы арен-дала ирыртан ишыкәз, Асовет мчра рыхьзан, дара иртәхеит. (Уи ахтыс иахааныз абыргцәа дукәа рыла исахахәан. Хәибашьра аан, абцъар шытыхны ианхәдымгыла, аизараҗ ирасхәеит рабдуцәа ара адгылкәа шроуз.) Григори ажәа уаара имтазакәа итагь атоурых жәабжықәа изеитасхәеит. Агыруа апапцәа ауахәамаҗ аусура ианалага XIX ашәышықәсазы, Инал-ипа, Иналишвили хәа ашәкәы итарҗит, Маанааа – Маргания, Думаа – Думава, Атәмаа – Агумава, Агәмаа – Агумава. Еикәыпхәазаны абарт атцабьрг жәабжықәа аниасхәа, иҗы аартны даанхеит.

Дара ахаангы гәыцкьарак рыламызт хмилат рзы, дара ир-тахын ххы ларкәны рәапхәа хгылазаарц. Абриакара тцуан хәи-ванхоиҳьтеи, дара ирзеилымкааит, апсуаа ахыларкәреи ашәам-харсреи рхы ишақәнадмырго.

Уааигәара инхо угәыла, уцәгьейи убзиеи рҗы иуцу, уҗаҗы акы хәаны, ушьтахь даҗакы зхәо, уи дзеипшрада? Агәыла изы анышә зжыз, ахаангы иара дтахауан. Убритцәкәа рзеилымкааит,

хгәылацәа хәашабгақәа! Иаарыхьыз зегьы рхы иавырбалароуп. Владислав иреихәаз ауп ирыхьыз, баша изгәааны ицәажәон.

Қырттәыла ахьз азыргоз асовет аамтақәа раан Ацсны акәын. Иахьа Қырттәыла амтәышә атә змам ауп изеипшроу. Ацсуаа ражәаңка иахәоз ауп ирыхьыз «акәты ашьыга ашьапхыц итц-нахит» хәа.

**Асовет мчра ашьтахьтәи жәлар рҕапыцтә
рҕиамтақәа**

І. Апсны Ацынцътәылатә еибашьра (1992–1993 шш.) аантәи жәлар рпоезиа

161. Хайбашьцәа шәахь

Апсны тагылт арыцхара,
Бәҗәала ихәуп агәы.
Абыржә ауп атцеицәа шәықәҗара,
Абыржә ауп ианатаху!

Агәымшәара акы иеипшымкәа
Иааргштәуп абра,
Абрыскыли Нарт Сасрыкәеи
Ирхылтцшьтроу шәара!

Ихацеифызшо ҳа хрыцхара
Иқәынхо Кавказ,
Изгым нацънатә фырхатцара,
Иааиroup иахзынхаз!

Ихкуп ақәылаф иблақәа,
Апсны гшзала ихкуп.
Ххыртцәан апсуаа ҳаиуа акамкәа
Иара дынхарц итахуп.

Имоуп абцъар дацәымшәакәа,
Деиқәдыршәеит цюукы.
Апсыуак дқалом уи ианышәауа –
Қәҗароуп ҳагәтакы!

Анцәа ихаитеит ари адгъыл апсуаа,
Атоурых ду змоу.
Зәырфыгъ ашьталахъеит еитанеитасуа,
Аха иауам, мамоу!

Дыкоуп Абрыскыылгы, дыка,
Дыкоуп дыҗәҗәза!

Нартаагъ гылашт, Нарт Сасрыкәа
Драгъылан даазап!

162. Ахацәа рахь

Атцеи драазон жәлеизырхагас,
Атцеи деыжәлон атаацәа жәлархарц!
Иахъа ан илаҳауеит ахысбыжъқәа,
Иацы реахьыркәабоз ххәыцқәа,
Гәымста ихшәылоуп иахъа ашьа!
Иацтәи ахабла-чкәын – иахъа дфырхатцоуп,
Апсны зегъы аламыс датцоуп.
«Дхәычыз цъахшьон ҳазкәыхшоу!...» –
Рнапы дыргъежъуеит уи дызбо.
Ицоит аибашьра, ицоит аибаргсра,
Реаадыртит ақыртуа шыажәцәа!
«Гәырр, агәақъ!» – Гагратәи акәакъ!
«Гәырр, агәақъ!» – Ешыратәи акәакъ!
«Атықъ, Атықъ, Атықъ!» –
Апсны зегъ иалкъоит амцабз!
Ех, Леонти, уабакоу, иурха,
Ари шахтам, ари еибашьроуп!
Иахъеибашьуагы – унсадгъыл аҗоуп.
Апсны гшзә ркуп еимырхха,
Аҗа хәымга, аҗа чархәаф
Хчецъыка ихәынгеит,
Ашьагы икъашьит...
Сшәашьоуп ҳәа ҳазхәоз,
Ихы-иҗы ааиртит!
Аҗа джоуп, уи дтархатәуп!
Ахатцә дхатцазароуп, ахатцара ааргштәуп,
Апсны еиқәырхатәуп – зда ҳамам ҳапсадгъыл!

163. Шәнеибац!

Абцъар шытыхны шыаҗә еиқәшәала,
Ашәа ххәап, афызцәа, бжъы еиқәшәала!

Хазыкәһап, афызцәә, хадгьыл Һшзала,
Хадгьыл ихазгәакьоу, хамра Һхара!

Арһызра:

Шәнеибац, ахьырҺарцәә, Һхьаҕа шәнеи,
Ахақәйтра мшала Һхьаҕа шәнеи!
Шәнеибац, ахьырҺарцәә, Һхьаҕа шәнеи,
АҺсынра атцеицәә, шәнеибац Һхьаҕа, Һхьаҕа!

Аҕа ихарбароуп анап ҕаҕа,
Дышзацәымцо агмыг, алымҕа ҕаҕа.
ДхаҺцаны даҺгароуп Һатца баба,
Ихәламшәы тәхкаароуп Һынтца Һагәә.

Арһызра:

Шәнеибац, ахьырҺарцәә, Һхьаҕа шәнеи,
Ахақәйтра мшала Һхьаҕа шәнеи!
Шәнеибац, ахьырҺарцәә, Һхьаҕа шәнеи,
АҺсынра атцеицәә, шәнеибац Һхьаҕа, Һхьаҕа!

Шевардназе, насгьы Ломиназе,
Изықәтәаз аҕәрдә каууа ишҺацей.
«Кара» дахахазаап амҕыркәара,
Ишақәшәоз аниба ихәдапара.

Арһызра:

Шәнеибац, ахьырҺарцәә, Һхьаҕа шәнеи,
Ахақәйтра мшала Һхьаҕа шәнеи!
Шәнеибац, ахьырҺарцәә, Һхьаҕа шәнеи,
АҺсынра атцеицәә, шәнеибац Һхьаҕа, Һхьаҕа!
Харт зегьы ҳаузыхынхәуеит еибгала,
УлаҺш ххыз, АҺсны Һшза, халашара.

Шәазыхиаз аиааира кәашарала,
Ашәә ххәап, афызцәә, бжы еиқәшәала.

Арһызра:

Шәнеибац, ахьырҺарцәә, Һхьаҕа шәнеи,
Ахақәйтра мшала Һхьаҕа шәнеи!
Шәнеибац, ахьырҺарцәә, Һхьаҕа шәнеи,
АҺсынра атцеицәә, шәнеибац Һхьаҕа, Һхьаҕа!

164. Аиааирашәә

АҺсны азыхәан ахақәйтраз
Ажәыларахь хамҕа цоит,
АдауаҺшықәә еивагыла,
Агәымшәәкәә Һхьаҕа ицоит.

Аиҕахәә:

Ашәә еицаххәап, афызцәә,
Агәыштыхга – «Аиааирашәә»!
Шәнеибац, Һхьаҕа шәнеибац,
АҺсуаа рычкәынцәә!

Аҕа дхақәлеит иҕәзкытәҕьан,
ИхаҺыцқәә Һәҕәала ихны,
Дахьымгзакәә игәҕакытәҕьа,
ДыҺхаҺарсит дхаҺцаны!

Аиҕахәә:

Ашәә еицаххәап, афызцәә,
Агәыштыхга – «Аиааирашәә»!
Шәнеибац, Һхьаҕа шәнеибац,
АҺсуаа рычкәынцәә!
Ахәымгакәә иақәыркызаап
Шыбыжәанза хтәыла ргарц,

Аха ирзымдырт шыбжһаанза
Аһсуа шикәыз зһә зухәаз!

Аиҗаҗәа:

Ашәа еицаххәап, афызцәа,
Агәышьтыхга – «Аиааиращәа»!
Шәнеибац, җһәәка шәнеибац,
Аһсуаа рыцкәынцәа!

165. Абаталион «Цақәашь» аибашьцәа рашәа

Җаит, амарца, шәнеибац уара,
Ампытахалаф дтархәашо!
Ацсынра цшза аиқәырхара
Җара җауми изылшо!

Җангәашрала аға ихәқәлаз,
Иһамакуа җара хтәы,
Хилгап дбылуа бцармцала,
Изаагауа иара мбатәы.

Ицшуеит лахьейқәла Ацсынтәыла,
Ицоит ашьарфаш ахьытәтцәа,
Җнеилап, адрухәа җаидгыла,
Җацсадгьыл җацхьоит ацацәа!

Җара ихәмоуп адгылафцәа,
Аибашьра адәәфы җзатцәым.
Җара җиаша аҗагылафцәа,
Ихьбгоит рус иахьа, уатцәы.

Җнеилап ацсуаа зегь җееидкыла,
Тәымк имгарцаз җара хкәых.
Аға дықәцо инеипынкыла,
Аға, еицазкуа Ацсны атоурых.

Ашьа ахьыкәкәоит җамратәыла,
Ишәеикәараха игәырфоит.
Ажәытә-тәыла, Ацсынтәыла,
Җарт җанейдгыл, еикәхархоит.

Рыблақәа агәырфа рхыхәхәала,
Җамфа ныхәо җбыргцәа цшуп.
Җа җанацәа гәыгра дула
Цәамфахә рымамкәа иахьыцшуп.

Җарт ихәцуп, абцар нкыла,
Ашәуа, адыга, авайнах.
Җашта италаз цәгәхәыцрала,
Ицыххаа еицықәахтәп еитах!

Дағстанаагь җа ихәдгылоуп,
Ашьа рцарцәа җатц-җатцо,
«Аллах ақбар!» җәа урт еицжәылоит,
Ацсынтәыла рхы ахтынтцо.

Цһәәка, абжыгуаа, еейбаркыла,
Хьатра җзымдырзо җақәап,
Җаға дныхуа шыатанкыла,
Иара ишьала дақкәабап!..

Ацсилаа рышьтра, абжыгуаа рцарцәа,
Иҗам инызкыло баагәар,
Ахфар-хацәа, агәымшәәкәа,
Абраскьыл ф-цыркәа итцкар.

Җнеилап Ацсҗа ишьта ххыла,
Иһацхьоит Арзынба ибжы.
Афашист дықәцо Ацсынтәыла,
Иахцо наунагза ишәшы.

166. Быжьык Пәқәашьаа

Зқыи жәшәи ҕыһынфажәи жәаха шықәса ианвар жәаба рзы афашисттә Қырттәыла ар Пәқәашьаа ианжәыла, урт ирҕа-гыланы ақәһарағ итаһаз, быжьык пәқәашьаа рычкәынцәа: Аҕынцәал Сурам Ладикәа-иҕа (1956–1993 шш.), Чачхалиа Тенгиз Уарлам-иҕа (1957–1993 шш.), Кәартаа Борис Шыта-иҕа (1959–1993 шш.), Аҕынцәал Беслан Ианкәа-иҕа (1961–1993 шш.), Пәчхалиа Гарри Баграт-иҕа (1964–1993 шш.), Кәартаа Роман Кәйтли-иҕа (1965–1993 шш.), Аҕынцәал Мераб Вова-иҕа (1971–1993 шш.) ргәалаишәара иазыскуеит.

Быжьык Пәқәашьаа аҕхәа игылоуп,
Амца ахьакыу.
Ар еикәатцәа ирҕагылоуп,
Абцар хьантә зкыу.

Ахызатцәкәа идрыҕҕоит атцых,
Абцаркәа иткьо,
Хабзәара мчыла ихамых,
Игарц аҕа иекьо.

Цьаханым – бцарла джәылоит,
Адгьыл амца ацроуп...
Амфәду тбаа ашьа аншылоит,
– Ма иааироуп, ма ҕсроуп! –

Еикәҕыртуеит бжьык пәқәашьаа:
– Шәаттамхәа шәнеи!
Зегь хашҕаргари ус хныкәшьаа,
Хә хтахаргы, атцеи

Пәқәашь ахаангы дақәашьын,
Икоуп изуа хә хшьа.
Хазхылцыз нартаа дуқәа мцаҕшьын,
Итарыжьуамызт ршьа.

Ахаҕаи, амарцәа, ахьырҕар,
Азәгы угәы мхәашьы,
Хнеилап хә хтоуба хәхымҕо,
Хамч, халша неипҕшы.

Пхьаҕа ачкәынцәа, хәит, амарцәа!
Аҕажә, аккы дшәахәо,
Дмышьтыкәа, ихы-игәы тарчача,
Днымхо дызшәацхәо,

Хашнеиц хнеилап, хцала, мцала,
Инагзо хус игҕшьоу.
Хадгьыл хатцгәоит мчы-лшала,
Хадгьыл, хазкәыхшоу!

Рхатцәбжь абахәкәа ирныоуеит,
Аҕа дшьаеуа иахьцо,
Атцых лашьца уазыруеит,
Рхатцара азхатцо.

Аҕа дахьцо, быжьык пәқәашьаа,
Рабдуцәа реипҕш, рыҕсы
Иахтныртцеит рыдгьыл наунагза.
Аҕсабарагь еикәҕсы,

Игәырфәо изырфәуеит, аҕаиди ызны,
Аслант-хшара¹ цьабо.
Быжьык аишьцәа ртынчра иахьызо,
Зыхь-мшы мтабо.

...Рхымшатара бцарны ирыхәо,
Арҕар ахьыҕшуп.

¹Аслант-хшара хәа рзырхәоит игҕефәу, игәымшәоу ауаа. – *Ажәеинраала зфыз иазгәатә.*

Рфырхатцара аҗаһхьа схырхәо,
Изаазаз сырзыһшуп.

Рыһсытбара мра-лашаран,
Ршьам дгьыл иазынхоит.
Ажәфан һшья иахшаран,
Ишаецәқәан иаанхоит.

Ашамтаз, аһсабара аңыхо,
Бжы-һспһшьяк идыршоит.
Быжьџк һақәашьяа, исыгәтыхо,
Ирызкыу сцәашья лашоит.

167. Аиааира

Мамзышьха, Мамзышьха, хбаагәара хдоуха,
Дықәахтеит дпыххаа уа утақа аға.
Аиааира, аиааира, ишьтышәх ҳа хбирақ,
Апсны пшза ахақәитра шәазықәпа нақ-аақ!

Хашьцәа Нхытцаа-Аахытцаа зегьы,
Ацхақәа хышәтца ҳаикәшәарцаз уатцәы.
Уа ухьз аыхуп, ухәынчоуп, аинрал,
Гьечбақәа цәырцит, идмырзит апсуа икәал.

Аиааира, аиааира ишьтышәх ҳа хбирақ,
Апсны пшза ахақәитра шәазықәпа нақ-аақ.
Хашьцәа Нхытцаа-Аахытцаа зегьы
Ацхақәа хышәтца ҳаикәшәарцаз зегьы!

Мамзышьха, Мамзышьха, хбаагәара хдоуха,
Дықәахтеит дпыххаа уа утақа аға.
Аиааира, аиааира ишьтышәх ҳа хбирақ,
Апсны пшза ахақәитра шәазықәпа нақ-аақ!
Апсны пшза атцеицәа, ишьтышәх ҳа хбирақ!

168. Ақәа

Ақәа һшза, Ақәа етым,
Атәым бжы ухыџуа уа ушьтоуп!
Ушыцәаз алашәага ухалан,
Уһшзара, уцқьара зегь рқьашьит,
Еиха-џала ушәтрақәа зегь рцәаҗәеит!
Уоны хазынақәа рыгәқәа кылжәжәоуп,
Уаха ифнымфырц апсуа ибжы.
Апсуа хәыцқәа ара уаха иаһымларц ашьыж!
Ақәа һшза, Ақәа етым,
Адунеи зегь иагәытцыхәхәа игәыднакылоз,
Аламыстра, чеңыкала аға «дахьыршыуаз»,
Ашәтқәа рыффы рыжәтәыс уафы иахьизхоз...
Иахья ушьтоуп илеижья уаганы,
Ахәшәыблы ухылыхәхәа, ухьяа тәахуа,
Ианбаауа стцеицәа хәа амџа уаһшуа...
Хәтоумтцан, Ақәа, хазкәыхшоу хабла-затцә,
Хамч зқәымхоз хәхәқәшәаз...
Уара уныжьзам, уара укажьзам,
Уара ухәшәоуп абраагы хзышьтоу!
Апсуа азә икны ахьымзб имгацт!
Апсуа шьяк идхаланы икамлацт!
Апсуа дырхәны дихыччо, азәгы дымцацт!
Апсуа иһстазаара – иламыс ауп!
Апсуа адунеи дзықәу ахьаз ауп!
Иахья духагылан дыччоит аға,
Аха иааиуеит, егьагзам, «уатцәы»!
Ускан хнапы укәыршан хгәырђьалап ҳара,
Ускан ибҗа аҗаџхәа иһтәап аға!

169. Ачечен

Атанк блын: «Ачечен!» рхәеит,
Ахаирплан кахан: «Ачечен!» рхәеит,
Аруаа тантәан: «Ачечен!» рхәеит,
Ббак заакәрылан: «Ачечен!» рхәеит,
Абомба тқәацын: «Ачечен!» рхәеит,

Цъара идыдын: «Ачечен!» рхәеит.
 Лада ихысын – ус рхәеит,
 Ҡада ихысын – ус рхәеит!
 Ихъз ахыырхәо – ишәазызоит,
 Ҡада дырбар – лада иҥоит,
 Пхыз дырбар – рыцәа ызуеит,
 Лабҕаба дырбар – рыҥсы рхытцуеит,
 Рабцъар рымкәытцоыр икахауеит,
 Рхы ахынахо – иахауеит.
 «Абцъарда» ачечен деибашыуеит,
 Аҕа хәымга дзызауеит!
 Ачечен арҕыс хәа шәыхъз ануҕ:
 Ачеркьез, адыг, абаза,
 Ашаҥсыҥ, ауаҥс, аҕабарда,
 Аҕарач, аингуш, абалкар,
 Аурыс, аукраин, аказак –
 Аҥсны зыхъчо иахъа шәарт!
 Зегъ шәеченцәан шәырбауеит,
 Шәыхъз хызатцәны ирҕылауеит.
 Афырхатцарагъ абри ауп,
 Хазкәырбану хашыцәа шәоуп!

170. Грозный ақалақ иахыкны

Грозный ақалақ иахыкны
 Анаатә жәылоит иоумаха!
 Харт еитдахтдоит хара хабцъар,
 Ашьха ххытцроуп, шыта шәеиха!

Атәыла хатҕхьоит, архәцәа зкәылаз,
 Иафуп ашьам дгъыл абылра!
 Мансури Шамили рышьта ихылаз,
 Ахацәа неиуеит уа шыаура!

Иахцәызыз хашыцәа хгәатца шәтами!
 Ари амш анымызт шәыҥсынтца.

Шәыҥсы зәазытүа шыхарами,
 Хышыцба мтцәыжәоан шәахыҥыруа!

Мышкы ииз мышкы дыҥсуазар,
 Аҕа дахәаеырц агәаҕ!
 Ажәыларан иахып харт шыала,
 Аҕама ццышәаф: «О, Аллах!»
 Иахцәызыз хашыцәа хгәатца шәтами!
 Ари амш анымызт шәыҥсынтца.
 Шәыҥсы зәазытүа шыхарами,
 Хышыцба мтцәыжәоан шәахыҥыруа!

171. Ибрагим Науржанов

*Аҥсны ахыҥшымыра зхы ақәызцәз, Кавказ Афырхайца хәа ахыыз
 харақы зыхцәоу Ибрагим Науржанов изкны*

«Исылшо ала сшәывагылоуп,
 Стәхааит аҥсуа дахытахо.
 Шәызәагылоу, сиҕагылоуп,
 Аҥсынтәыла агәы нзырхо.

Уи суалҕшыоуп, исыднатдоит,
 Ахақ хәа акрыказар цъара.
 Цәгъа-мыцәгъарала дҕықәнатдоит,
 Ацәгъа азызуа Аҥсынра.

Ари адгъыл ҥшыа-халалра,
 Изгарым инагзаны.
 Изкаҕхашам хыхынтә амра,
 Агәакра анамоу зычезаны,

Зхы ацәызхъчо, ишакәхалакгы,
 Игәамто аразра, агәбылра.
 Иазкылыҥшуеит изабалакгы,
 Аҥсны ҥшза хәыч, Аҥсынра.

Са скабардан схы сызшьома,
 Аҕсуатдас, о, сгәы мыблыр.
 Сан сызхылтдыз илзыршома,
 Аҕсны ахьаа ансымныр.

Хазхылтдыз шеихатгылоз анкьа,
 Ус санзымгыл игәаҕьны,
 Мап сыцәнакуеит сыдгьыл гәакьа.
 Сагап сыламыс сбылны.

Аҕсынтәыла сылашара,
 Сыҕсуазар, сыҕсааит сара.
 Инудтаны сымч, сылшара,
 Цеик ишиатәоу еигьш абра.

Са учеицьыка сызгарыма,
 Исылшо ала схәартаны,
 Санымгыла абцар нкыла,
 Уара уцеицәа рыгәтаны...»

Уфьза, уқәла, ргәы шьтухуан,
 Дтахом хәа ашьхауаф бзантцы.
 Угәы аздуны абцар шьтухит,
 Аҕсны ҕшза апату ухьчарцы.

Ухы ақәутцеит ари адгьыл қыа,
 Кавказ атцеицәа ишрыхәтоу.
 Акабарда цкәын, арҕыс бзиа,
 Снарцәы снықәлап сгәы уштоу.

О, ихәатәу, иутәу акрыкоуп,
 Хатала иузкны уара,
 Ибрагим узуам, хгәаҕы укоуп,
 Иканатц, хашьа, Аҕсынра.

Иканатцы уара у-Кабарда,
 Ельбрус ыканатц иҕьаз-ҕьаз.
 Уашәахә кафлап меихсыҕьрада,
 Гәадула иазызырәуа Кавказ!

172. Суалҕьша

Иахьа исоуит ахақәитра,
 Салтит аткәара.
 Срылагылеит сфьза, сықәла,
 Ицоз еибашьра.
 Исыбаргәузеи, жәфәангәашәҕьхәроуп,
 Сеибашьфуп схата.
 Сфьзцәа ргәакра рыцеифьсшап,
 Имааицзар суахта.
 Аҕа ихымта аршәаа иасуа,
 Иахәахьейт азәырфьы.
 Ршьа сымукәан са саанфәсуам,
 Иахтныстцозаргь сыҕсы.
 Зтәы нышьтатцан хәа хтәы иашьтоу,
 Дызцарым хара.
 Х-Аҕсны ҕшза агәырфәа иатцоу,
 Суззатәуп, иаачхә!
 Ацәҕахәыц-қәылаф имчра имкьо,
 Хабцарқәа тқьалап,
 Аҕсны шхәартам Аҕсуа ида
 Адунеи иахап, иабап!

173. Ақьаса

Уааи, ҳайдтәалап, сашьа, аамта ҳамоуп минутқәак,
 Ажәыларәа ацхәа ҳаицахап, ицәырга уқьаса ататын.
 Исгәацхоит укашья, алым уеипшуп уанықәцо,
 Уара афьза уфьза сара еснагь дыстахын.

Ицшуп хара хфьзцәа, избоит рхы-ргәы зегь рацысуа,
 Итшәоуп дара рзыхәан атабиә баагәаран изтаз.

Идыруазшәа ихыша, аҕа уажәы-уажәы дхысуеит,
Хара ҳазыцшыми «пхьака!» ҳәа ианхарто адтца.

Знык атабиа хантыц, аҕа хәымга иумтан хәаха.
Саргы, амца иркы, уи дсыштыроуп, дызтысыз дахыжь.
Уи уашьтән, уи хәхьзап, татынк цәырга, хәицахап,
Аамта ҳамам ускак, уласы, саргы абжа сызныжь.

Ицшуп хара ҳөызцәа, избоит рхы-ргәы зегь рапысуа,
Итшәоуп дара рзыхәан атабиа баагәаран изтаз.
Идыруазшәа ихыша, аҕа уажәы-уажәы дхысуеит,
Хара ҳазыцшыми «пхьака!» ҳәа ианхарто адтца.

Ө-цстазаарак ҳауам, уаф дыкам ө-хыкгы зхагылоу,
Ишхалшоз ҳапсадгьыл иазеигьыз аусқәа ҳарҕын.
Ахы, нас, пхьака, итцәаа-тцәаауа ахызатцәқәа хпылоит.
Сеикәымхар, схатгәынаҕе иныкәтца сызмыхаз сыттын!

Ицшуп хара ҳөызцәа, избоит рхы-ргәы зегь рапысуа,
Итшәоуп дара рзыхәан атабиа баагәаран изтаз.
Идыруазшәа ихыша, аҕа уажәы-уажәы дхысуеит,
Хара ҳазыцшыми «пхьака!» ҳәа ианхарто адтца.

174. Алағырзқәа

Алағырзқәа леиуеит Ацсынра,
Афырхацәа арпарцәа тахоит, –
Иашьтамызт амазара,
Урт азгылт ацстазаара,
Аламыси ацсуареи еикәырхо.

Анацәа, ишәшәышәымтдан ашәы,
Ацсцәа рышка шәыгкәынцәа пхьазам.
Урт нхоит наунагза,
Изызтахаз аныназа,
Ацсцәа рышка шәыгкәынцәа пхьазам.

Псыуак аҕа иҕацхәа дымлакәыц,
Уи аҕыза аздырзом атоурых.
Уахагь псыхәак ыказам,
Агәыгдрақәа анынамза,
Уи аҕа дицылт икама тых.

Инасыптәылан иказарц Ацсны,
Ифырхацәоу арпарцәа тахоит.
Иашьтамызт амазара,
Урт азгылт ахатцара –
Ран – ипшәоу рыпсадгьыл – еикәдырхоит.

175. [Ауаҕы дысшыт]

Ауаҕы дысшыт иацы сара,
Икастцама, Анцәа ибароуп, гәнаха,
Хгәы хәанзамкәа тшәаракаҕе хәиҕахаит,
Ускан ҳөыцәаҕе еицахзеицшын ацсра.

Са сыцшыхәуан аҕа ипара гәат,
Икалон иаргы даауазтгы пшыхәра,
Дналазит уи атцх лашьцара аҕымтра, –
Амцабз аҕыддит савтомат!

Ахьта-тцааҕе диеит уи деикәашәы,
Издыруадаз уи арцыс зны дзакәхашаз,
Уи дтахеит, дтахеит имцу аиашаз,
Наунагза анык илшәылт ашәы.

Икамлоз зны чаракаҕе хәикәшәазтгы,
Ихақәымлазтгы ихыттын хандыртцәарц,
Аха истахым, мап, агәра згарц,
Икалашаз сапхәа деибагазтгы.

Ауаҕы дысшыт иацы сара,
Икастцама, Анцәа ибароуп, гәнаха,

Хгэыҕеанзамкэа тшэаракаҕе хайҕахаит,
Ускан хыыҕаҕы еицахзеипшыи ацсра.

176. 64-оык рыцстазаара

Ашэышыкэсагы ахэракэа рзыргэом,
Адгыл аеакэнахит атэи-прыга,
Амаалыкыцэа айбашыра иагэылга,
64-оык рыцстазаара еикэырга.

О-дгылк еимаздоз, еимаздоз о-дунеик,
Имизацыз амаалыкыцэа угэйтцак,
Ашыха зышкэа, аптакэа уерылак,
Атэи-прыга, оацхэа хашка умхынхэуеи?!

Атэи-прыга, атэи-прыга,
Са сыхшыо ура сахугоит,
Сгэырга цшзакэа ажэоан ах иугеит.
Атэи-прыга, атэи-прыга,
Угэжы шытахка, аоныка,
64-оык рыцстазаара сгэыкуеит.

Акэарчапан игылоуп абака,
Уи аеацхэа апсацэа зегь хырхэоит,
Гэагк агэатдан ицэазом, ифыхоит,
Ацсынтэыла даларцштэым ага!

177. Егры ахыкэан

Ашыкэс ҕыц ауха, Егры ахыкэан,
Цэыцак – «еаанбзиала» – иаасдырkit.
Сылагырзкэа еиматэаны ахэхэыхэа,
Сажэа сымхуа сгэатца инаҕахэит.

Цэыцакгы сымжэыцкэану уахада,
Ажэа мыцхэ схэахуеит абжэаапны,
Аха ооахан, са изжэит ажэада,
Сэызцэа уаха исыцыи ирызкны.

Дыцхатцоуп, агэымха маза ихэкэлаз,
Ханацэа, иназоуп ехэ шэа шэхақ,
Иалахэмаруеит Ашыкэс ҕыц апшалас,
Егры ахыкэан апсуаа хбирак!

178. Аһсны азыхэан са стэахазар...

Скама наухысыр, уааихнахт,
Аҕа изын ус иамоуп кэзшыас.
Згэы трысыз адыгак, ваинахк,
Дыжэбар, уи ҕыхызуп шэызжэаз.

Шыха-шыантца мцаҕшыуп хызырыжэ,
Ғсы ҕшыоуп ихэлоу ламысс,
Ашлакэа рыбақэа анхэздыршэ,
Иаадыруеит иамоу тцакыс.

Хабэцэа ссиршэа хэаазаз,
Зныкгы хтамҕш[кэа] рлакта;
Хызла ханзымгыежь хэхэцаз,
Хаарак рзатцаи руахта.

Ныхас ихэмоу уаоуруп,
Илҕха хэмоуп Аллаҳ.
Иахтииз ажэаҕ – ажэоуп,
Хтэаскэа ирылам хэанхэахк.

Хаб, хэзхылтцыз Кавказ,
Еснаҕ изкыу зхы шытых,
Хэзэкра храҕшыны изчаҕаз,
Адгыл иақэлоу зтоурых,

Иахэа итшэааит алакта,
Оаҕхэа шэартак анырт.
Чхашы змамыз уажэшыта,
Аамта шааиз аадырт.

Иабла-чыцу х-Кавказ,
Абырлаш хьеимхәыц Аҥсны,
Ғанҕашла ахәшәд зхәаз,
Анақәла абҕа ртҕысны,

Ханииз ихациз хтоуба,
Хашьтҕаа хаҕеит қәҕара.
Дарбан стәымны сызба,
Сақәызтхауа Аҥсынра?!

Хашьха цыф-цыфқәа рҕацәа,
Шьта хрызшом хаз-хазы.
Хатәамбо, итыцыз зцәа,
Рхы дырдыртәуп лассы!

Исуалҕшьоу ҕҕкароуп иара,
Ртасқәа еилазгом хзыхшаз.
Кавказ иахьыблоу Аҥсынра,
Сыхьчарц сааишьтит Хазшаз!

Насҕы Аллаҳ ду итаххар,
Назаза сыҕсы нхарц Аҥсны,
Аҥсны ҕшза азыхәан стахар,
Ғсыуаа-шәфык ирхыстәит сыҕсы!

179. Рада

Иҕам айҕш цьара ари адгьыл ҕшза!..
Аштәҕи ихәмаруан шыжымтанк хәыцқәак.
О, Анцәа ду, иласырқәуеит са схи.
«Ухьышьарҕытца сакәыхшоуп» –
Убас рхәоит зегьы.
О, Анцәа ду, узылхыламҕши схәычы?!
Сара истахуп убас – ныхәәҕала исхәарц,
Иззынамҕаз зыгәтыхәкәа, хара инахагзарц!
Сыгәра га, сыгәра га, ашьоура ианыстәит атоуба!
Сыгәра га, сҕааимбар хәычы, Рада

180. Ахәрашәа

Сыцсадгьыл гәакьа, ухьчараз сеигзом сасхы,
Сфызцәеи сашьцәеи ргәымшәара сымоуп саргьы.
Ахы сықәшәаргьы сызгаша сара,
Удгьыл халал самоудап, гәыблыла уара.

Ахәрашәа узысхәоит, сыцсадгьыл,
Ахәрашәа, ахәра зырҕо.
Ухьаакәа ухаштып са сшьам дгьыл,
Исызгәакьоу, сыцсы зығхәароу!

Иахьа иумоуп ахәра гәгәала ихьантоу,
Иуцәбоит утцеицәа, зыцсы ухтынтоу.
Унышә бымбыл рықәхацсап хнапала хара,
Уара иухьчап гәыблыла иугәыдыхәхәала.

Ахәрашәа узысхәоит, сыцсадгьыл,
Ахәрашәа, ахәра зырҕо.
Ухьаакәа ухаштып са сшьам дгьыл,
Исызгәакьоу, сыцсы зығхәароу!

Урт ршьа ааурцаз, хәкоуп тоуба уны,
Ахақәитра рзаахгарц хгылоуп хахианы.
Забицара змырзыз, сашьцәа сықәлацәа,
Хаштра шәықәны шәыкам, шәарт наунагза.

Ахәрашәа узысхәоит сыцсадгьыл,
Ахәрашәа, ахәра зырҕо.
Ухьаакәа ухаштып са сшьам дгьыл,
Исызгәакьоу, сыцсы зығхәароу!

181. Ахьз-аҕша

Иқәухуазеи, аҕсра хьшәашәа,
Хадгьыл ду хазқәу?
Уаҕхьа игылоу ауаф гәымшәа
Дубома дзакәу?

Дамоударгы абцар иатцоу
 Адгыл дызқәынхо,
 Иузытәахуам уи адгыл атца
 Ихьз-иһша итынхо!

182. Дфырхатцоуп, дыһсзом!

Ахыкәалаа сшәом хәа иаһылаз,
 Игәы итоу дахьзом.
 Зхы шатан аҕа иһгылаз,
 Дфырхатцоуп, дыһсзом!

183. Хоңьандураа – сыуаадураа

Уа, ихышхытцәан хоңьандураа
 Хәа хәфнытцка ирацәахеит,
 Еимак-еиҕакуа ауафдура,
 Атыһ татақәа ршахьеит.

Аһсны аибашьра аныкала,
 Ахтәацәагы рацәахеит.
 Хоңьандураа фарылалан,
 Ицәхәы-кьантазза индырхеит.

Рыфны-ргәара ианыхызаа,
 Амлакра рзыкалеит.
 Хытцакырта анырмоуза,
 Ақытақәа ирылалеит.

Нхытцтәи хашьцәа ирыцхаршьян,
 Ацхыраара рзыкартцеит.
 Ахәаа нхытцаа, абзиара збаша,
 Ыбала амал рыздәыкәырцеит.

Аха рыцхарас икалаз,
 Хоңьандураа ртәы картцеит.

Издырхуада ишыкалаз,
 Агәакцәа ирымтакәа иршеит!

Ар иршәыртцо аматәатцәкьа
 Хоңьандураа иршахьеит.
 Аибашьга абцаркәатцәкьа,
 Рыуа ирыртан, иртәаххьеит!

Рыхәсеи рыхшареи ракәзар,
 Аһсны иалган иргахьеит.
 Аибашьра ашьтахь изаауазар –
 Заа ртыһкәа дырхиахьеит.

Хоңьандураа ачархәараҕ
 Ахьыз дуқәагы ргахьеит.
 Арахь ирутои ацәажәараҕ –
 Жәала аиаaira хдыргахьеит.

Аус шустцәкьоу хәхәаһшуазар –
 Иреиһу хартарцәа тахеит.
 Арахь изхароу урзыһшуазар –
 Изхарам рышка аус дырхеит.

Аха мап! О, хоңьандураа!
 Шәарт ишәхарақәоу рацәоуп.
 Ирацәоуп шәызәқәоугы здыруа,
 Аамта кьаҕ шәа шәзы иһтцәоуп.

Ажәлар ачхара ду рымоуп,
 Шәгәы шәажьозаргы калап,
 Аиаaira шырго агәра рымоуп,
 Иаахынхәыр – шәыхгы лахап.

Уи сгәы иалсып, хоңьандураа,
 Гәымбылцбара – сыуаадураа,

Иҕам шышхәо Анцәадураа,
Шәаларыжып амца адура!

184. Ҳахәра анбаҕьо?

Аҕсуа иадгьыл Аҕсны
Ақыртүа дақәлеит игәаҕьны,
Игәы иҕеикит ҳахшыааны
Ҳаҕыгарц ҳаҕкәаны.

«Милат мачуп, дгыла дрымам» –
Гәтакыс имаз уиоуп.
Ахеигзара аҕсуа ишимам
Ианеиликааз уи уашытоуп.

Асыс ҕшқа абыз хаазар,
Иаинымҕы ианарцәот.
Милат еилых еигҕшны иубозар,
Ушытызхуаҕ рацәахот.

Нхытцтәи ҳашыцәа ҳарт иаххәамо
Гәкажъра ҳамам Аҕсынра.
Жәйтәнәтә аахыс ахыз ду шамоу
Ишапҕу ицароуп нагзара.

Акыр шықәса ҳахәра ҕьома?
Ағар ҕытҕык тахеит.
Аибашъра машәырда еилгома –
Рыҕсадгьыл урт аҕхеит.

Игәйтшәагоуп ҕытҕык рашта,
Лаҕырзыла икәабоуп.
Мизан, Отар, Заур, Адгәыр,
Шәанацәа лаҕырзыла ишәмыртәеи.

«Зыҕсадгьыл зхақәызтцаз
Цәыуара иҕахым!» –

Аҕсуа иажәа ажәытә иаҕитцаз
Инашәыгзароуп, ихәатәым.

Ла-цыркк ла-шәк ирабашъыроуп,
Ма ҳаҕсыроуп, ма ҳанхароуп,
Аиааирахь ххы ҳархароуп.
Аҕсуа иадгьыл дықәҕацароуп,
Аҕсны ҕшза ҳа иахзынхароуп!

185. Ҳара ҳаруаа реихабы

Ҳара ҳаруаа реихабы ус ихәихәон есыҕены:
«Хус қахцароуп ҳаизаны, шәызбалароуп шәыҕәҕәаны!
Ахахаира, шәатцамхан! Ацәҕа хзызуа дышәмышьтлан!»
Ацәҕа хзызуа, ацәҕа хзызуа даҳашытзом, даҳашытзом!
О, уаридара-уа, уарадоу-раида!
О, рада-рада, о, рада-радара!
Амра нгылан икаҕхеит, бара быблақәа сгәаҕхеит!
Убри аамта кәлеит – абцъар шытахцартә иҕамлеит!
Иҳахьчароуп Аҕсынра, соуҕшәыл бзиа, уи еилкаа!
Бымгәырҕакәан бысыҕшыз, ҳаибабара амш аены!
Уа уеилылкаап дузыҕшны, бзиа улбозар иҕәҕәаны!
Убри аамта кәлеит – абцъар шытахцартә иҕамлеит!
Иҳахьчароуп Аҕсынра, нас аиааира хгоит ҳара!
Ахахаира, Аҕсынра, иахбалароуп игшзаза!

186. Ҳашыцәа Гәыдаутаа

Абзиара азы иазгом,
Убриакара ихъантоуп.
Шәгәамтцшытыбжъ ҳаҳазом –
Ҳарт ҳауаажәлар шәарт ишәтоуп.

Апату аикәтцара аҕсуа ишимаз
Акыр милатқәа ирымбахъаз,
Аламыс мырзкәа иаххәамаз
Уи ами ақыртүа хзыхиркәаз.

Раион еилых қарт иһамам,
 Ххәыштаарақаа акоюп.
 Иззеилымкааз уи даһсыуам,
 Уажәазы қтакуп.

Жәлар ззыһшу аһақәитра
 Хамшәо-хмырхауа икалартәы,
 Аһсны имачны аһстбара,
 Ашәа икақтәаз азхартәы.

Аладауааи аадауааи
 Хазынтәык хәишыцәоуп.
 Нхытцтәи кавказаагь –
 Урт тынхацәоуп.

Хәешәара здызкылаз
 Урт сырхатцкуп.
 Хәацәа ирғагылаз,
 Урт ҳа ҳзы игәыцхәуп.

Нхытцгы аахытцгы ҳагә иахәара –
 Аһсны алахынцәоуп.
 Аһсуа иоуртә аһақәитра
 Хзыхәо Анцәа иоуп!

187. Агәыһ «Маугли»

«Маугли» ҳәа хызыс измаз [агәыһ]
 Бебиа Иура дрейхабын.
 Аһсра иацәымшәо, агәы зызтаз,
 Шьтаһь хшымцара ҳәа избын.

Ақыртуа хшәажәы танкла дхысуан.
 «Мауглиаа» втоматла ирһылон.
 Атанкист хәызбала дыршыуан,
 Амца зкыз аонқәа ткәацуан.

Уахыки-енаки рыла Кәачара тадырцәит,
 Цагера икылсит ҳәацәа раһцаны.
 Танкгы рцәыргеит аәа дтарханы,
 Аиааира абирақ ахы итарһаны.

Ашәарта ахыкалоз ицон еиханы,
 Агәыһ «Маугли» аауан еибганы.
 Адырра картәит ианар 3 рзы –
 Ақыртуа дхәкәлеит Кәтол игарцы.

Асы һны ацкәынцәа ицон еиханы,
 Илбааит Цихәаш – ирбоит иһшны.
 Бебиа Иура раһхәа дгылан,
 Гәымшәа гәыла ицоит еижәылан.

Ианвар 3 рзы напышьашәала еилалт,
 Аһсуа цкәынцәа ирхан ахтырға.
 Рыһсы ирхаз иаеиғза
 Аәацәа ирһылт.

Санзаа Мераб, Касланзиа Отар,
 Амчба Дима, Миқаа Адгәыр –
 Аһшыы цкәынцәа аены итахеит,
 Иахамыштуа рыхьз Аһсны иазынхеит.

Раһхәагыла Бебиа Иура
 Иарма напы имыхәо ихәын.
 Изнапык ала
 Итаһаз рхагалара дағын.

Ахәцәа шыабахьан, машыынак рыхьзеит,
 Рыһзбжы харантәи угәы тнашьаауеит.
 Рхацәа ирабжьон анацәа:
 «Зыһсадгьыл зхы ақәызтаз атцәыуара итаһзам!»

Шөгәы итаз шәахымзакәа
Шөйдунеи лашыцеит.
Шөыҕе иахәоз шөыла иамбакәа
Хаҕа шөтаирхеит.

Уа шәахънеиуа, шөфызцәа жәбозр,
Икашәмыжын шөказшыа.
Ахратахь акрыказар,
Шөнапы еикәшөырша.

Аҥсны аҥсуа изынхарц икоуп,
Шөшөуразын шөфызцәа гылоуп!

188. Хацкәынцәа ҥилтала еибашыуан

Х-Аҥсынтөыла аибашыра ианалагаз аамтазы,
Рыҥсадгылы рыжәлари еикәдырхарцазы,
Аҥсуаа хаҕа иҕагылт рҥилтәқәа кны,
Зҕабла чкәынла рхы мшата азәгы.

Иабцъардаз аҥсуаа, хара хацкәынцәа,
Мазеи аргамеи ицөытцашыны хаҕацәа,
Рабцъаркәа рхыхны иааргауан,
Урт рылагы дара ршыуан.

Убас кәзтаз иреиуоуп кәтолаа рыцкәынцәагы,
Тамшь абнаршөыра иланы азыткәа итатәаны,
Хаҕацәа иреифазаны азөымкәа-фыцямкәа,
Ишьны равтоматкәа аазгаз ирхыхны.

Заур Цантуриеи, Рақма Лашәриеи,
Сергеи Кәаҕәаниеи, Чыча Лагәлааи –
Урт афырхацәа аҕәаҕыра ду змаз,
Х-Аҥсадгылы аикәырхацәа иреиуаз,

Зыҥсадгылы зхы ақәызтцоз хацкәынцәа,
Шөыҥсатә бзиахааит! Инхаз хаибашыцәа,

Аиааира ижәгаз нагзаханы шөалагәырҕааит!
Шөыҥсадгылы Аҥсынтөыла шөагымхааит!

189. Алеи ахаирплани

Ианааххала ахаирплан,
Ала иадырит аплан:
Ала атабиахь еихеит,
Ала аеыхьчара атаххеит.
Истоубоп сара,
Иақәтәаз ахаирплан
Дшеиҕымыз ала.
Ала тынчза иаатөеит,
Атабиа ахаршт.
Ацута иахыҥрааз ахаирплан
Иццышөха ицеит!

190. Ан луаз

Ишөыхәтоу сзымхәакәа сыҥсуеит,
Шөан жөымтацәгы сара.
Схы нышьтаскыр, ҥхыз шөызбот,
Изысмоузеи аҥсра?!

Са сгөыҕырта сыөцкәынцәа,
Назаза шөсыҥхеит.
Ирацәаөуп шөара шөфызцәа,
Шөыҥсадгылаҕе шөыхьз нхеит.

Шөан анышө лықөзыҥсода,
Лаҕырз ҥхала дызтцөыуода!
Ишөыхәтоу ала ишөыхцәажөода,
Шөыөн ду ашө аазыртуада?

Шөани шөаби рыла анхөа,
Рнышөынтра кәзыршөода?
Иқәгылами урт рыҥсымөа –
Ртоурых хөычы зхөода?

Шәара шәгәы иҥаз шәзахьымзакәа,
Шәдунеи лашьцеит.
Шәыҕе иахәоз шәыла иамбакәа,
Хаҕа шәҭаирхеит.

Зқыи жәшәи ҥшыынҭажәи жәаха
Март мза жәохә аены
Аҕа шәипылт, ишәыман агәтыха –
Еиқәшәырхарц Аҥсны.

Шәажәа иалан: «Аҥсны еиқәханда,
Хара хтахар еҕаурым,
Аҥсуа иҥсадгьыл ицәымзуанда,
Хөызцәа хәхьыз ртәахрым,

Хани хаби згәы итатцәыуаз,
Уажәшьта шәақәыт, иазшәырха,
Хәхьз змырзуа уи даҥсыуаз,
Аҕызцәа, Аҥсны еиқәшәырха!

Сычкәын, сызҕаб, ижәдыруазааит
Хаҥсадгьылаз хайбашьит.
Ахра, Астанда, сышәмырҥхашьяаит,
Шәымтәан шәылахь еиқәышышы.

Заур шәшибоз усгыи ижәдыруеит,
Шәан лгәы иахәо кашәтцала,
Шәара хшыжәбоз усгыи иаадыруеит,
Хәхәтыраз атцара шәтцала».

191. Иҥахаз айбашьы иан

Амра ырлашыцо уи иашта,
Лмыткәмабжь тыфәуеит ан.
Ан хәашабга, илмоуа хгартә,
Лгәакбжь гоит шыжыымтан.

Дыблуп гәырҭала, дыкам лычкәын,
Иҥеиҥш лаша табоуп.
Ахатә ихатә имҭа дыкәын,
Хызатцәла длыкәгоуп.

Ашыжь ырлашыцо уи лашта,
Лмыткәмабжь тыфәуеит ан:
«Сцәымзаркыра, са сыгәшәта,
Уан хәашабга, уан!..

Иҥашәеит сымра, ишәшьит сымза,
Уа, дансыгха, нан.
Сыҥсабара дузза ацәымза,
Уан хәашбга, уан!..

Уаб ицьынцә ду агәыҥра,
Хәҭны ашә акызаргь, нан,
Изтаххаз хдац-ҥашә аныхра,
Урҕагылан, нан!

Аҥсни Аҥсуареи ухы рыкәтцо,
Аиашара уазшан,
Аламуаа¹ хадгьыл икәцо,
Узҕыз еибашьяран.

Сара абцарк сазгом хәа ҕутуан,
Уанткьоз хамзырха,
Са сшәамхнышла Анцәа ду сихәон,
Илыҥха, игәыҥха,

Иузеиҥишьарц, зхышьаргәытца,
Сакәыхшоу сара,
Уацәихьчарц ақәылаҭ ихымца,
Нан, сычкәын, ура!..

¹Аламуаа хәа ирышьтоуп иееим, ихәымгоу ауаа. – *Ажәеинраала зфыз иазгәатә.*

Уһсадгьыл уһсы атаны,
Ахатцара анһынцә,
Уазгылеит «уһсататәны»,
Аһсны алахьынцә.

Иулагәдууеит уздыруа,
Уңьынцәтәылагь – убас,
Аха сара суазыруа
Сзыкәхарыз абас?!..

Гарашәаз уа узы смьткәма,
Сатоумтцан, уан,
Уаб иакәзар, дбылуеит ҕымткәа,
Уан иһсыша, нан!..»

Ашта дыкәуп дуазыруа,
Ашта тбаа дазкзом.
Лылабжышкәа ахәхәыхәа илҕысуа,
Зырфашшәа интәазом.

Жәыларә ицо анымфасуа,
Лгәашә аһхәа еикәных,
Леаанкылан лхы-лгәы дтамсуа,
Лыһстазаара рызтых,

Лшьамхы арсны, дматанеиуа,
Диашьапкуеит Анцәа,
Зыһсадгьылаз шыаура инеиуа,
Ирһымхарц ртаацәа.

Амра һхоз, асытхәа афуаз,
Жәфәан – хадгьыл атуан,
Сатцәһшуанатц слымхә итәфәуеит:
«Уан, хәашабга, уан!..

192. Ишәзымгеит Аһсынра!

«Чеми митца, чеми митца» –
Баша ишәхәомызт шәара рыцхә.
Шәааз шәмитцәҕы абра,
Шәжырта алышәхырц шәара.
Шәабду иихәоз убри акәын,
Шәаб шәара ишәиртахьан,
Аһсны шәтәызшәа шәгәы иабон,
Аһсны шәгозшәа шәгәы иабон.
Аха ишәзымгеит Аһсынра,
Баша шәжырта аажәгеит абра.
Нас ишәмитцахеит ара –
Хадгьыл шәамадоуп шәара!

193. Уфашьеит!..

Дабатәииз уара уабду,
Ма уара уанду?
Ирбахьазма Цихәаш захьзу,
Ма Наһбоу захьзу?
Лабра лабартас ибахьазма уаб?
Уааины ухаһгылан ихаутомызт аһан.
Уфашьеит, ақыртуа, иузымгеит Аһсынра,
Баша ужырта ааугеит абра.
Уан дыгәжәажәо уара дузыһшуп,
Ускан аһсуа идгьылаҕ ужуп!

194. Аһсуа тцеицәа шәахь!

Аһсны аһсуа идгьыл гәакьоуп,
Аһсны аһсуа ихәыштаароуп.
Аһсны – аһсуа идгьыл – мызроуп,
Ари адгьыл хаһсы аһроуп!

Шәара шәазыкәһон, хаһсуаа ртцеицәа,
Шәыдгьыл импытамхарц аһа,
Имыцәарц аһсуа ихәыштаара,
Имызырц хаһсадгьыл Аһсынра.

Абцъар шытышәхит шәыҥсадгылаз,
Шәдәылтцит шәыҥны, шәгәарҥ тарцәны.
Аҕа шәиҕагылт ахатцараз,
Шытаһыҕа шәхәамтцит шәшәаны.

Атанк ҥыжәжәон шәаҕагылан,
Агранат ишәыршәуаз рыгәта иҥжәон.
Шәфызцәа шәрыҥхьон, ҥхьаҕа шәжәылон,
Аиааира шәыман шәарт шәгәежәуан.

Ара иншәыжыт шәыҥстазаара,
Шәхы ақәышәтцит шәыдгыл Аҥсынра.
Ахьз-аҥша жәгеит фырхатцала,
Абраҕа игылоит шәарт шәбаҕа!

195. Аибашыра иалиааз

Аҥсадгыл аҕаҥхьа изшәода ауал, –
Агәаҕроуп измам тыхәаҥтәара.
Ахьз азә даргәаҕуеит, ҕазә дашытоуп амал,
Анацәа ирцәызуеит рыхшара.

Днасыҥдоуп, аиашаз, агәыҕра зыҥхаз,
Дрыцхашь аҕацәҕа дызшатаз.
Аибашыра адәазан хашыцәа итаһаз,
Ихәзхәода иарбан ирхараз!

Иқәыҥшыз дышқәыҥшу назаза дынхейт,
Наунаҕа иҕоу акаҕ ыҕам.
Иан иналеихәейт: «Бысцәымшәан, схынхәуеит».
Уи уаха дгәежышам иҕыҕа!

Хьзы игарцоуп усгы ахатца дзиуа,
Идыруеит уи дшыҕоу аамтала.
Аҥсуаагы иҳаман зыҥсадгыл зтиуаз, –
Иҕаххуа иахьа хара хшыала!

Идыруп, урт рыхьз ахәара иаҥсазам,
Ибашақәоу мҕасып ус баша.
Игылап ҕаҥхьа аҕар катаза,
Анацәа ргәахәра зырҕыаша.

Аҥсадгыл аҕаҥхьа изшәода ауал, –
Агәаҕроуп измам тыхәаҥтәара.
Ахьз азә даргәаҕуеит, ҕазә дашытоуп амал,
Анацәа ирцәызуеит рыхшара.

196. Ҧсадгыл змам дхәаҕены дтәахуп!

Ахибартәара ирнатазеи?
Шьоук уи ала ирызбазеи?
Аибашыра амал архәхьома?
Аҥстазаара зәыр ишьхьома?

Ауаа ракәзар адунеи зыҕо,
Ишҕеилкаатәу урт еичзырчо?
Дызустада, аҥса рыхшыа,
Зыг-зҕы амхәо шыны иказыжыа?

Ақытақәа, ақалақьқәа
Цышәызтәуа ирмеигзакәа.
Дызустада адтә рызтауа,
Ан, ахшара зымшатауа?

Иршәызтәда нас анацәа
Иахьа иршәу ашәеикәатцәа?
Таха знамтаз урт рыгәнаха,
Изгымхаша шәиҥхьыз уаха!

Амилат дукәа зинла еикәзыршәо,
Амилат мацқәа уи иацәзыршәо,
Идемократцәоу, ифашистцәоу,
Шәара шәрызхәыц урт зутцәоу!

Q-ҥстазаарак калом, аха
Иат уҥсадгьыл ианатахха!
Ҧсы зхоу зегь рыҥсадгьыл ртахуп,
Уи иалхәдаһаз дхәәһы дтәахуп!

197. Шәыбз андуха...

Qышәка шықәса раҥхьаза зны,
Шәа шәакәызшәа ихәзтәз АҦсны,
Абри шәәһын шәа шәаацәажәан,
Цабыргык назлам иауан-иашәан.

Шәаҥырхаган хкультура,
Хәәһиара ухәа хтоурыхдырра.
Шәаххыччауан шәыҕқәа рахан,
Шәахҥырзгогы ыкамзт уаха.

Шәыбз духеит шәыхшыQ ааста,
Изыркьаҕуазгы ааит уи аамта.
Шәыбла хызкыз амал шәаткәеит,
Амахә шәықәтәаз шәхала иҥышәкеит.

АҦсуаа хныртәара еитазгәашәтеит,
Хазлашәшышазгы абцар шәыртеит,
Шәаргы ибзиан шәеиқәшәыршәеит,
Хгәырҥсагы убра ишәықәшәеит.

Ачакәа иамкуа шәқьышәқәа таҥтәан,
Шәлымхақәа аназымха, шәыхқәа хытәтәан.
Шәыбзқәа тахтәан, уаха рзымхәо,
Ҧсеиқәырхара шәыQт шәышзахәо!

Инхаз шәыQит, иҥсыз кажьны,
Егры шәыркьеит, АҦсны ааныжьны.
Уажә икылшәырхәхәо уахьинтә шәтыхәа,
Убригь иахтап аҦсуаа Ҧсыхәа.

Шәхақәмақаруеит хара баша,
Шәа шәҕы иҕоуп шәа шәзағаша.
Азәазәала абыржә ишәзымшыыр,
Иҕалоит шәтыхәтәы аанимыжьыр!

198. Ишҥаузымдыри, ишҥа?!

Зны ишыгузырхәаз – «акоммунист иаша»,
Идемократхаз – иналукааша.
Аеыҥсахра угәы ақәҥымтәазеи,
Амврос-иҥа Шевардназе?

Уахгы-еынгы «ООН» хәа ухәхәон,
«АҦсны иалтүам аҦсуаа» ухәон.
Амврос-иҥа Шевардназе,
АҦсны узбом, уажә уабацеи?

Акагь ихарам аҦсуа арака,
Ақыртқәа цазар – ицеит рыфныка.
Зхы ззымдырыз идхардырит,
Ихьамҥшзакәа Егры ирит.

Жәытәнатә аахыс аҦсуа иҥсадгьыл
Ихьчон, ихьчоит уажәгы нап адкыл,
Дашьаҕытуп, дахьиз аракоуп,
Иахтнықалақь иахьзу Ақәоуп.

Азә иҥсадгьыл дашьтам аҦсуа,
Итахым, аиашаз, Анцәа игәы иалсуа.
АмпытахалаQ дахьырхәхароуп,
Амратәылаҕ амра ҥхароуп!

Адауцәа ириааиуаз нартаа дукәа
Рыштра, рымчра гәамтазакәа,
Ишҥаухьы абас, ишҥа,
Шевардназе Амврос-иҥа?!

199. Уатаһаа хтәицәә агәһымшәәкәә

Хан хәһсадгһыл ианатахха,
 Тоуба азтәз хәцәнмырха –
 Жәафәык аһсра иацәһымшәәкәәз –
 Уатаһаа хтәицәә агәһымшәәкәә!

Исабрада аға ифәһны,
 Аһсны далзцаз ицәә дтәһны,
 Зыһсы тоу реиһш, Аһсынтәһлан
 Иахжәуеит шәһыхәәфа аанкылан!

Ишәһкәһхалааит Аиааира амра,
 Аһсны иазтәз ахыһшымра!
 Иагә царгһы ашәһшықәсақәә
 Шәһыхз хзынхоит һсра ақәһмкәә!

200. Х-Аһсны шәәхтәом шыта уаха!

Шәһәпқәә идыршәуаз шәһы иахыууаа,
 Шәеибарыуа шәцон шәһшытыууаа.
 Азә уахар, егһи дуаһысуан,
 Иара усгһы ацха шәһкәсуан.

Иһсыз, инхаз зхәахуадаз,
 Шәцон шәәһәаз ахь – ихәаһшуадаз!
 Хшә ижәжәһаз шыала ишәфәһын,
 Алахарт еиһш шәцәә шәтәһын.

Һатта қала, һатта қала,
 Вбас ихәмам хара акала!
 Хтоурых шәһһхәзон хәмаргас,
 Хадгһыл шәһман гәһкатдагас.

Ианамуза аламала,
 Аһсуаа хмаана – лажәхарһала
 Аһсны шәәлцоуп, шәмилаҗ еура
 Усс имкыкәә, һатта дураа!

Һыхызла ижәбалашт – абла саркәә
 Шәәлһшны – қәаф ахыжәуаз анкәә.
 Аха шәәазгаз гылаһа,
 Аһсны шәәхтәом шыта уаха!

201. Хгәатцан итәәху

Илиуша Зарандиа игәаларшәара иазкуп

Ирацәоума, имачума ихтысыз?
 Тынч атәаха иоуны дхамбазеит.
 Аһсра афәһхә арһыс згәһы мытрысыз,
 Илымшозгһы илиршарц избеит.

Аибашһрафәһи иа иакәһын аһхәагыла –
 Аһсуа хатта гәһыцбаран изтаз.
 Иһсы мшәто хәкәһызхуаз дырһылеит,
 Хадгһылафә хәһшәһмазарц инхаз.

Ифәһцәә зегһ иахзишон игәһы аһхарра,
 Уи дызцыз баагәарамзи хәзтәз:
 Аһсра хәвго хәигахәһн иагараан,
 Аһсуа хатта – зхатцара зтынхаз.

Гәаларшәагас иахзынижыит ус хара, –
 Шәһканатц сышәһамыштын шәара.
 Зымч-зылшара гәһыла-һсыла аһсуара иазкыз, –
 Назаза ихз хгәатцан итәәахыз!

202. Аибашһфәһы гәһымшәә амедиахәшә

Уатаһ ақытан ииз атыһха,
 Аһсны быхьчон Мимоза Адлеи-һха.
 Багәеибашһуан, ахәцәә фәбхәон,
 Ихәаа хеһгаз ажәә рабхәон.

Шәеи лабжыши брылагылан,
 Ахысрагһы баһаншәалан.

Реиха игәәкуаз рыһсы баһшәман,
Уи аһышәа бара ибыман.

Хәышәла иртәны бартмак амгәа,
Ҳаибашыцәа рыһсеикәырхага –
Абцбар батцан, ацбаһханы,
Бымч зықәхашаз инеиханы.

Аға ицәымҗра бара ибылан,
Реиха иахышәартаз бара бгылан.
Иеикәбырхахыааз шакаф ахәцәа,
Зхы зымшәтоз афырхацәа!

Быззеибашыуаз иааиран, хамтас
Наунагза атынчра азгәатаз.
Уаха икамло аибашыра аиуа,
Ҳажәфан цқьазааит икеикеиуа!

203. Аһхәызба ар рыматәа зшәыз

Ллақта разқәа ихәаһшыз дхырхзан,
Игәы ааихадырштит аибашыфы ихәыз.
Ихәра тыһқәа ғалхәон уи днықәтцан,
Аһхәызба ар рыматәа зшәыз.

Лнапы Һшқақәа ихысыз ддыртынчзан,
Игәы ааихадырштит аибашыфы ихәыз.
Аһсуа Һхәызба лыччаһшы ала дхәынчан,
Аһстазаара зыблақәа ирхыз.

Ба базәыкуп иоуз хәрарҗагас,
Афырхатца, аибашыфы ихәыз,
Бара бакәзоуп имоу еикәырхагас,
Аһхәызба ар рыматәа зшәыз!

204. Аһсуа амазонкацәа

Аһсынтәыла аһхацәа, геи-шьхеи ртәыла атыһхацәа,
Ҳмилат алашырбагақәа, зыламыс лашо,
Ҳаһсуара агәадуракәа, хтоурых Һшыа азыргафцәа,
Дгыли-жәфани рыбжыара хамш зыршо.

Игәкы-разу хәхәшыцәа, ицбароу хаибашыцәа,
Зашыцәа рзы ихәрабҗыцу аибашыра адәафы.
Амазонка фцырҗыарақәа, хара иныжынышә анацәа,
Амцаһшы шәағагылоуп, шәхыамтцуа акафы.

Шәрыцны шәашыцәа Һышәақәа, аға дзыцҗкыо агәымшәақәа,
Мәахәастакгы ыказам изкыымсыц шәшыапы,
Аһсны аға шәиғагыланы, аруаа раһхыа шәгыланы,
Бцбар-мцала шәықәлашо, шәнеибацоит хәқәкы.

Ҳдһыныцәтәыла шәахзызаауа, шәа шәзы агәы тзызаауа,
Ашыа зхыыршоу Ҳ-Нарттәыла Һсәтәтәны шәазцоит.
Атдых лашәы шәеалакуа, шәахәы қамыз шәғалакыуа,
Ахацәа рхацәа рус цьбара бцбарла инашәыгзоит.

Атәымтәылатәи шәықәлацәа агәфыҗырала ианрықәлашыцо,
Шәара шәшыацқьа шәытцкыасоит, шәыҺсадгыл аразқьазы.
Аһсынтәыла аһхацәа, Аһсынтәыла шәықәҗыацо,
Шәыда Һшәыма дамамзааит геи-шьхеи ртәыла Аһсны.

Аһсынра амазонкацәа, хашыа шлақәа ртыһхацәа,
Аһсадгыл азиказтәо уахи-ғени зшыаҗха,
Шәашыцәа шәрывагыланы, шәашыцәа шәрылагыланы,
Гәеитцамхала шәнеиуеит, хызи-Һшеи ирзырха.

Аһсынтәыла аһхацәа, Аһсны Һшыа шәагәеисраны,
Наунагза шәагымзааит геи-шьхеи ртәыла Аһсны!

205. Март 8

Шәылабжышкәа анлеиуаз ирҕашха,
 Шәымыш ныхәа змадаз хыс,
 Хҕеицәа ирымазамкәа хҕаха,
 Х-Аһсны ахьчара анатыхыз, –

Шәеи лабжыши шәрылагыла,
 Ахәцәа ҕашәхәон, абцъар шәкын.
 Изалшозма аламала
 Шәыбла иамбоз цъара акы!

Ахәса игәаһыз еибашьрала,
 Ишәыдысныхәалоит март ааба!
 Ааһын, умра ашәахәала,
 Сухәоит, рылабжышкәа рба!

206. Иҕызцәа ихьзала иажәахә рхәауеит

Адгәыр Какалиа ихьзынҕылоуп

Кәтолаа хҕарацәа иаарылукаашаз,
 Арһыс қәыһш, зыхшыҕ кәыбчаз,
 Ламыс змаз, ауафра иашьтаз,
 Атаацәа бзиагы ирылиааз,

Ани аби рһа-затцә, рыһсы иатцаз,
 Иахәшыцәа һшыҕык зыҕхәараз,
 Уеи-қәлеи пату зкәахҕауаз,
 Адгәыр – Маскәа атцара итаз.

Ус иаалырһьан аҕа данхақәла,
 Ианшәартаха х-Аһсынтәыла,
 Итцара ныжьны дазааит итәыла,
 Иһсадгьыл дазааит илшоз ала.

Хаибашьцәагы днарывагылт хамеигзарала,
 Иртәз идтәкәа нагзо ҕьейола.

Аха омак мтцыцкәа ичымазарала,
 Гәытаутака ддәықәлеит иҕызцәа рыбзоурала.

Иара иеигһш хауаажәлар маҷымкәаны
 Итан хверталиот – изгоз аһны.
 Урт ирыздыруамызт амҕан иштахоз,
 Рацәал ааины, риатцәахә шкыдшәоз.

207. Анцәа, ихәумырбан!

Анцәа ицъшьоуп, х-Аһсны еикәхеит,
 Хаикәхеит ххатагы.
 Хазшьуаз тахеит, рхы лахеит,
 Ихәхәеит хдоухагы.

Ирзымхәзеит акыр шықәсқәа
 Иржәхьаз хшьа,
 Харшьуан азәгы иахмеигзакәа,
 Хрыткәарыз цъшьа.

Зәырҕ тахазаргь хфырхацәа,
 Ххырхәоит рыхьз хәаны,
 Хадгьыл иқәызцаз ашьажәцәа,
 Лажә-хырһа рзуны!

ҕыһныхәада хбызшәалоуп
 Хазлацәажәо шыта.
 Иагьзлакәабо хҕеицәа ршьалоуп
 Хаһсадгьыл еита.

Хадгьыл ртахуп – ирызтода! –
 Хартахзам хара!
 Егыр-нырцә итәоуп, извырбода,
 Иахәоит араһь аара.

Иахтахытәкьам шыта уаха
 Зыһсы тоу аһсцәа!

Хлымха саркьада иахбараха,
Ихаумырбан, Анцәа!

208. Зака ирласны рус избазе!

Аполитика даманшәалоуп,
Аусқәа шизбо мцхәаралоуп.
Ддемократу, дфашисту? –
Анцәа идырып уи дазустоу!

Аһсуаа амц хаизымжәагәышьеит,
Бцъарла игәтакы наигзас цыишьеит.
Дызқәымгәыгуаз аус ду дақәшәеит,
Аһсны ааныжъра зегъы еицрықәшәеит.

Сталини Бериеи усс хамкыкәа,
Аһсны индырхон краамтә ақыртқәа.
Адемократ ду Шевардназе,
Зака ирласны рус избазе!

209. Афырхатца имра ташәазом!

Умра кыдуп, иташәазом,
Икаутцо удыруеит, ушәазом.
Угәашьамх царуп, уаашьазом,
Уахьяшамгъы калазом!

Удгъыл гәакъаз ухьчафуп,
Аҕа изыхәан ухыртәафуп,
Хаала иамур, уеибашьфуп,
Аиашаз икәһауа уафуп!

Афырхатцарахь ауаа угоит,
Иахьейтцахо уара уцоит.
Икататәу хара иубоит,
Аҕа дкылкаан уабцъар тҕьоит!

Уа урныхәоит ашлақәа,
Уҕаһхьа ихырхәоит хашьхақәа.
Игәыкатцагоуп уажәақәа,
Уара иузкуп хашәақәа!

«Афырхатца» ауп иумоу хъзыс,
Уагъаһсатцәкьоуп уи акыс,
Уһхьазоуп иһшьоу уафьыс,
Укоуп, укатцәкьоуп азәыс!

Икамыршәуа ухьз зхәауа,
Урыцилароуп ес ииуа!
Рашәа уалоуп шәа зхәауа,
Ажәеинраалақәа зыфәуа!

Аҕа хәымга дтарханы,
У-Аһсны хьыһшымкәа икатцаны,
Аиааира дуқәа чаһаны,
Иааиз уфырхатцоуп, хәхьчаны.

Зыһсадгъыл зцәызыз жәлар рыгәта,
Зегъ ицәызит хәеитә,
Еикәзырхаз иоуп агәыһырта,
Дагъфырхатцатцәкьоуп ихатә!

Уҳаламгылазаргъ иахьа,
Удоуха ҳацуп имцаха.
Уацуп хгәырҕара фәһхьа,
Афырхатца имра, уһха!

Аҕа хәымга, алахша,
Дарзызауа ухыһша,
Инеитахәауа ухьз-уһша,
Ирхәалааит есымша!

210. Ибзиахааит шәыҥсатә!

Иантагылаз х-Аҥсны ашәарта,
Аҕа шәиҕагылт хаха,
Икылкаа ҕеила иҥс ацарта,
Дызкәымгәыҥуаз иҥо ааха.

Иагҕа шәгәаҕзаргҕ, шәшәмхы ашәмырсит,
Шәгәы иҥаз иааиран, кәҥаран.
Знызатцәыкҕы шәгәы мытрысит
Ҧсрак азыхәа азә цәара.

Аҥсны атҕеицәа агәымшәәкәа,
Шәыҥсым, шәыҕоуп хгәаҕы.
Шәфырхатцара ашәа мхәәкәа,
Шәхазныжбуам шәара азәы!

Хадгҕыл иамоуп иахәа агәала,
Изымцәажәогҕ убри ауп.
Ишәзыразны гәык-ҥсыкала,
Шәагәытцәхәхәа тынч ииоуп.

Хашәа шәалоуп, шәалоуп хажәа,
Шәануп аҥсуа иҥхьарца!
Аҥсны зырхынхәыз, аҕа игәы кылжәа,
Ибзиахааит шәыҥсатә!

211. Ҙаанбзиала, ашықәс иааиуа!

Ҙаанбзиала, ашықәс иааиуа,
Ацәгҕа-мыцәгҕақәа ириааиуа!
Хәа хтәылаҕҕы уааи лыҥхала,
Хашьха зышқәа хыхь урхала!

Шықәсык ада нутуам, уқәыҥшуп,
Акыр улшоит, даара уқәышуп.
Нас, амилацқәа ирымоу азинқәа,
Хқатца харгҕы хрылхәдаамкәа!

Аҥсуаа хтҕеицәа рҕеидкыла,
Ианырыхьчоз х-Аҥсынтәыла,
Аиаара ду инадкыла,
Иржәуан уныхәаҕа аанкыла!

Ҙаанбзиала, ауаа икарахаз,
Аибашьраҕы зтҕеицәа тахаз!
Ирықәырҥха атынчра ашәахәа,
Ихьшәашәахьоу рыгәқәа рҥха!

Азын, ааҕын, аҥхын, тагалан,
Хаҥсабара уааи уанаалан!
Амилацқәа еитанеиааиуа
Иқатца, сухәоит, ашықәс иааиуа!

212. Кәачара

Ашаха еитцыхны, ахәда иахаршәны,
Ажәхьа иман дцон иара.
Ус дышнеиуаз уи дзавымсит
Хәа тазылақәак рытра.
Урт иаҥицан, ус дышнеиуаз,
Днавалазаап акәыттцара.
Икар-каруаз гәагәшьи рбаҕьи,
Ифьтцра иньтцаикит иара.

Арҕызра:

Дыжәбозар цәаракыр, шәимеигзан уи шәара,
Хәылҥазыла дцәыртцуазар,
Дышиашоу дазцозар Кәачара.
Ашьтәқәа иикыз хара имгакәа,
Инадҕеицәалеит уа цәара,
Ажырныхәа кәырбанс иқәын,
Днахагылеит ахаҥшья.
Дныхәа-ныҥхьан Гоги изыхәа,
Амкәыба натцишьит иара.

Нас ашышьыхәа уалырк даахан,
Инахеитцеит аматра.

Арҕызра:

Дыжәбозар цыаракыр, шәимеигзан уи шәара,
Хәылҕазыла дцәыртцуазар,
Дышиашоу дазцозар Кәачара.
Ауардын ҕыц катцаны игылан,
Агәыларә уа цыара.
Инатцеихәан цәыки жәыки,
Ахақәцәанза иртәит иара.
Амҕа дықәын, ишьтахь дхьапшуан: –
«Исхаштызеишь уаха абра?
Исгәалашәар, сгәыла иасхәап» –
Нас игәы иртынчит иара.

213. Ақьаҕьариа

Бицца бара, бигоит иара,
Бзия бшибо башьцәа ирабымхәан,
Башьцәа ирабымхәан, бангы илабымхәан,
Бзия бшибо бҕыза илабымхәан, бара!

Аҕсуа дигҕоуп, ижәла даҕсоуп,
Иани иаби аибашьра[ҕ] итахеит.
Етымла даазоуп, бара бигәаҕхоит,
Бара быда имада иара, бара?!

Даарак бҕаҕамхан,
Бажәа еилабымган,
Ибхәаз бажәа ишыбхәац ихәала.
Бицца бара, бигоит иара,
Бзия бшибо здыруеит, сыгәра га бара, уа!

II. Аҕсны Ацьынцътәылатә еибашьраани уи ашьтахь иҕиаз аҕапыцтә жәабжькәеи алафкәеи

214. Бцъарк ала халагеит...

Гәдоута аҕатцасартаҕ стәаны сҕатца шамысхуаз милици-
онерк дааҕнаххын, – Шәыхкәа кәаз-кәазза ара шәызтәеи, аи-
башьра иалагеит! – ихәеит.

Зҕатца абжа амхыз, зхы ҕышыз – зегь ҕдәылкьеит.
Араисполкомаҕ хәхьнеиз, – Аибашьра иалагеит, ақыртцаа
хәкәлеит, – рхәеит.

Закәытә еибашьрей, амш каххаа игҕхоит?!

Ашьтахь Озган ддәылтцын, – Шәқытақәа рахь шәца, уа
аҕантара иалагоит, – ихәеит.

Автобус сақәтәеит, Дәрыпшыҕка сцоит. Итәтәоу азәгы аи-
башьра далацәажәазом. Азбахә анцәырызга, уамашәа ибаны
исыхәаҕшуа иалагеит. Ақытаҕ сахьнеиз ауаа абжәааҕнеигҕш
изҕыц иаҕуп – ирыздырзом.

– Уара абас исахаз, аибашьра иалагт, аҕеидкыларә атахуп, –
схәеит.

Ацкәынцәа ихарымтцеит. Машьынак хәкәтәан Гудота хцеит.
Авокзал азааигәара аурыс ир гылан, убри иакәлеит хә хтәкәа.
Хара ханлеи, ацкәынцәа талахьан, абцъар адәылгара иаҕын.
Апатронакәеи агранатакәеи хәзеит. ДШК хәа изышьтоу апуле-
миот убра икажьуп. Хәхәаҕшын, агәыцә амам, ақәыпшыларта
амам – маха-маха еигҕхьдырттахьан. Анахь ххәеит, арахь
ххәеит, аха иахзеидкылом. «Агәыцә згаз ахала изиҕахи,
ишпәаимырыхынхәри» ххәан, ателехәаҕшрахьы хцан ефир-
ла ирылаххәеит: – ДШК ахәтақәа зыднагалаз, баша шәхы
ишәзархәазом, иаажәга, – хәа.

Ес ҕ-саатк знык ирылархәон. Ихәзаргеит, еикәхаршәеит.
Убри инаркны халагеит – х-ДШК Ешыра икәхаргылеит. Бцъарк
хамоуп, шәҕы-уаак хадтәалеит...

215. Аибашьра ишалагаз

Абрыи аибашьра иалагаанза (сара уыскан ауыс зуон, МВД СССР аҕы садны сыкан), арыи СССР ҕа ихамаз анекәыбга, тыһда саанхыит. Уыс, Владислав Григор[ьев]ич [Арзынба] иахан (иазхәаз сыздыром), «уыс иҕаитцаратәи иылшот-агьии-уот, ауысгьы иымазым убыржәы» [хәа иархәеит]. Уыбриаамтаз абра ҕә-баталионк ҕаман аурысқәа ртәи (аҕнытқатәи ар ҕа иашьтан), убарт едкылан Аһсны иынхаратәи иҕазтә-агьииуа ҕа иа[на]зтәа, иахецәажәоз акәзаап, сызбахә рхәоу сыздыром, дсыпһьан снеган, уыбрыи снапы ианыиттыит. Уыбриала салагыит аҕнытқатәи ар реҕкаара. Абарт [аҕ]-баталионк иыказ аайдкыланы, аполк ахьзытәны иҕахтдыит. Уыбрыи хшаҕызоп аибашьрагьы хшаланагалаз. Арыи аиҕкааратқәкәа раһхьаза са-налагаз 1991 [декабр азоуп]. [Декабр] аамышьтахь, нас хәчычала реедкыло-агьииуа, ачкәынцәа сыдкыло-агьии, 600-ҕык ркынза аҕаргьы абас иаахадкыланы, ар аиҕкаара хшаҕызоп абрыи аибашьрагьы шыкалаз, иаины иышхәқәлаз.

Уыбрыи аҕны, уаанзагьы, нас, уысгьы ихәхалон, абрахь, Қырттәылантәи, ирымақәаз ртехникқәа-агьии рыманы аб-рахь ишаауа-агьииуа ҕа. Сара абрыи [маинза] камандирс сыкан, нас камандирс дҕартдыит [Виктор] Какалия. Урыстәылан ар рҕы дыкан уыи, абрыи Афган ебашьоз иакәын. Аһсагьы, иызбахә рхан, палковник, Какалия, уыбрыи даарган, уыбрыи камандирс дҕартдыит, сара актәи иҕызас сҕартдыит. Уаанза са сакәын нас аныи Арзынба иышкә иныкәоз-агьииуаз, сгәи иаанаго схәо-агьииуа, уыс аамта цо хааиуон. Аха арыи даныҕартца, нас иара иакәын ицалоз. Ханецәажәоз, убас схәыит:

– Абарт раашьа сгәаһхом, уыскан ханелацәажәозгьы «Самтредынза иааихьет» ҕа ҕархәыит. Уара, абарт, – схәыит, – уышьтан хжһан абрахь Аһсны иалымлаат, уыбра уахнеуа Арзынба иҕы ихәы-агьии, – ҕа схәыит.

Ихәо, иымхәо уыи сара цкәа исыздырзом, аха абрыи амза 14 рзы, аибашьра ианалагоз ашьымтан, есышьымтан ар ҕаргылон, арра ишыкалац еһш, иықәыргылан иышхәмаз, иара [Какалия]

акабинетаҕ дыкан, иҕенцьыр ихы аакылиырхәхәан, – Атрево-га катца! – ҕа иыбжыы иыргет. (Агьии, убас атревога анаҕахтәо ыкоп. Уысгьы игылоп, игылоп, атревога [абатаху].)

ҕа Һытк, 10-ка минут антцы, еҕа ихы аакылиырхәхәан, – Я же сказал, тревогу! – ҕа ихан, урысшәала иыбжыы иыргет.

Нас са уыс схәыит:

– Уара, што, [вооружить] или проста так, – я га[ва]рю, – ани ж стоят в страю?! – схан, – [Вооружить]! – ихәыит.

Харт уыс иаршыцылан ихаман, уа сиренак ҕаман, арыи загь анезааго, аныи асирена ахархәон. Асирена анауырхәалагь, ҕә-минутк, х-минутк рыбжьарала, а-БМП иақәтәо и-БМП дшақәтәо дааин дгылон, БРДМ иақәтәо БРДМ дшақәтәо, дақәтәаны дааин дгылон, амашьына иақәтәо – досыу ртыһкәа рдырон, ҕә-минутк, х-минутк ртыхәала иаины иаразнак игылон.

– Аеи, нас, са арахь иызсоухәои, – схәыит, – уоумыи иахыко, унап ақәырҕәҕәа! – схан, уа иа иҕакәын иахаказ, абжыы иыргет.

Абжыы аниырга, агьырт иымааицыз а-БТР-қәа-агьиикәа нас кәақха ирықәтәан иаины игылт.

Сгылан сыһшыуп, дааиуазар, дылбаар, нас атревога зыҕартцаз елыскаап ҕа. Һытк антцы дылбааит, уыс ихәыит:

– Верховный Совет ашкә сцот, саанза ара уыказ, – ихәыит, уаха агьсемхәазыит.

Нас 10-ка-15-ка минут хәһшыи. Уаха данызымбаза, – Шәах-гыло уа шәгылаз, – схәыит, – уажәы сааиует, елыскааразы [сцоит].

Нас арыи арациала асвиазқәа ихамаз, Ткәарчал ихаман, Ахәуреи ихаман, харт ххабалагь уыскан иыцәҕамкәа ихаман, сара раһхьаза Ахәуреи ашкә асра салагыит. Атак карымтдыит. Знык иҕахтдыит, ҕынтә иҕахтдыит, хынтә иҕахтдыит, иамыузыит. Нас ткәарчалаа рышкә сасын, ткәарчалаа рхәыит:

– Харгьы уахь асвиазқәа халаган, аха иамыузыит, – рхәыит, – рыбжьы хәхәзом, иыко хаздырзом, – рхәыит.

Абрыи абас аамта цо-агьиио, абас асаат 9 инырхысны хәқәылт, арахь иара [Какалия] дыказым. Нас иара атревога иыказгьы, – Уа баша шәгылаз, шәыһсы шәшәала, – схәыит, –

цъаргыы шәымцан, – схан, уа иыргыланы схалан, арахь акабинет ашқа сааин, ателефон асра салагыит, елыскаарц иыкоу, иара дыхыко сзелымкааит.

Уыбриаамтазы, абас асаат 10 рыбжақынза инехъазар каларын, Ткәарчалынтәи иысзасыит:

– Гиви Камыгә-игә, – рхәыит, – ар хытңны Ахәуреи ақынза иааихьет, Ахәуреи иыказ ачкәынцәа иыткәаны иыргаз ыкоп, иыршыыз ыкоп, уыбраантә ауфы дааит, – ҳа Ткәарчалынтә исархәыит.

Уыбрыигыы шаххәоз акәымкәа, даеа телефонк абжыы гет. Иаакәсхын, Владислав Григори-игә иакәын.

– Иыкои абрахь иахзелкаауом, иыкои?! – ҳа дсазтааит.

– Иыкои, – схәыит, – абриоп иыздыро, – уаанзагыы зныкка хаицәажәахьан, уыбрыи емакуа-агыиуа. – Дабако Какалия, дабаца?! – схәыит. – Убас, атревога каитцан, ара сгылан сыһшыуп, дыказым, иыкале?! – схан, – Ыы, уахь дымнезе, дцахьет, – ихәыит. – Арахь дыказым, – схәыит.

– Уара шәразведка абако(?!), абрыи иыкалаз агьжәымбазе(?!), иакәшан иааит, иаахьет ҳа рхәыит(?!), – ихәыит, – Азфыбжъанза иааихьет ҳа рхәыит(?!), – ихәыит, – иабако?! – ихәыит.

Нас арыи шаххәоз-агыиуоз, – Иуымеи уа? – ихан, – Исымеи, – схәыит, – 40-фык ракра, 50-фык ауаа сымоп, – схәыит, – атехникақәагь фәбака-хҗака сымоп, уаха агьсымазым, – схәыит.

Агьырт загь уыскан иахҳамаз Гәылрыҗшы араионаф акәын. Агәызера ихаман архәта, хазы баталионк. Агыи атцара зхартцоз Бабушера цъара иыртәаны ихаман, агыи дом отдых, Амине-стерства обороны акәын иызтәыз, Афнытқатәи ауыскәа иыртәыз акыкан, «Катран» ҳа уыбра иыртәаны ихаман. Абарт уахь иынханы иыкоп, уаха арахь уыф дсымазымзт. Нас арыи ажәақәа ахемахуаз-агыиуозаамта цон.

– Владислав Григори-игә, – схәыит, – аамта ҳацәцот, – схәыит.

– Ыы, иыкоутцои 40 рыла? – ихан, – Иыкастцои, – схәыит, – исылшозар, ма абрыи Кыласурынза снен амфәа скот, –

схәыит. – Уара, ахәцқәа рыла иыкоутцои, агьыкуым?! – ихан, ишыигәамҗхаз збыит, аха, – Владислав Григор[ьев]ич аамта сымазым, – схан, атрубка ықәстцыит.

Иаразнак сыфдәылтцын, идәықәстцыит. Уыи уыскаара аамта атахзымзт, иаразнак идәықәхтцыит.

Камандир баталион[а] Каинов ҳа дакан. Уыскан аурысқәеи [ақыртцәеи] хәчык ецәажәан иыказар каларын, а-БМП-қәа ихамақәаз, Урыстәылака аревизиа калот-агыи рхан, аҗхьа иахзаазгаз иыргыжыны иахцәыргыит. Фба ркынтә акы нхыит, амеханик дамазымзт. Уыбрыи ауыс ахаруот ҳа ҳалаган, иара амеханик, иыхь сыздыром, цқәа ауыс изамыруа далагыит. Абрыи садхалан, Каинов уыс иасхәыит:

– Уара уцала, – схәыит, – суыхьзот, – схәыит.

Уаанза санылбаа, смашына гылан, Цыгәба Вахтанг, [а]ками-сар, уыбриала ауыс иуон, аполк ағы.

– Смашына аашьтхны, абас хәчык-ффыкка ачкәынцәа иыгузаркуа аркны, уышиашоу Кыласур уца, абарт сыман снеанза. Уыбра, машынома, иыубо забакәыу [рыла] ишәа-ҳа ацха. Кыласур амашынақәа еларгылан ишәаха, уыф дзымааиуа, – [схәыит], аха уыскан схағы имааизыит, иыс-гәаламшәазыит, арыи турбазағы Ахалаиа Сосо ибаталион иыман дыштәаз.

Арыи дцет, сара арт сыман сдәықәлыит.

– Удәықәыл, – схан, аныи Каиновгы абаталион иытан ддәықәстцыит (арт 40-фык ачкәынцәа ихамаз загыы, фә-БТР-к ыкан, БРДМ-кгы ыкан), – абарт уыман уца, – схәыит.

Ддәықәлыит.

– Суыхьзот, – схәыит.

Арыи хшағыз, ауыс ахаруыит уыигыы [БМП], нас сақәтәан, хдәықәылт.

Абрыи ҳуниверситет ахыко аҗхьа хшааиуоз акәымкәа, сыҗшызар, ҳмилицеиски машынак алашарақәа аркны арахь иааует. Арыи дхавымсуа далагт, хзықәтәаз а-БМП дафалет.

– Уара, иыкоутцои, уабацо?! – схан, цәгьала иаанахкылт. – Уаагыл, уаагыл, – схан, сиыхәаҗшын, ашыа ифәтата дыкоп,

Хашба. – Уара, иуыхыи?! – схан, – Гиви Камугавич, аибашьра, аибашьра калыит, – ихәыит, – [Мачара] сырғахан, – ихәыит, – иысиехст, – ихәыит, – исыватәазгы ачкәын дысцәыршът! – ихәыит. (Иыжәла сгәалашәом. Иара идырот, иыһсы топ уи Ахашба.) – Абас икалыит, – ихәыит. – Уахь уымцан, уахь уымцан! – [ихәеит]. – Ыы, сышһамцо, аибашьра калазар?! – схәыит. – Уысһырц на́к! – [схәеит].

Нас дсышьталт ҳа сыкоп. Саргы сышиашаз ацха ааигәара сааит, Красный мост ҳа ҳазшьто. БМП-затцәыкоп исымо. Уыс стәы иаанагыит, уажә ара асесиа цараны иыкан, арт ргәы итоу, абарт [хдепутатцәа] ркырц [оуп], «абрыи с-БМП наган раһхәа исыргылот, иауозар». Һшьоык [а]екипаж ыкан, инаган раһхәа исыргылт.

Саннетцәкәа, иысгәалашәот, уыскан һхынран, ркәә шкәә-кәкәа рышәтцаны-агыины, иыкәгылан анахь ахысбжкәа иырызыхуот, амшын аганахь ала. Саргы, сышны сыкамзыи, саарытцәгылан акәыкәыха срытцәхәхәет:

– Ара шәызгылои, шәызынтәгы шәылбааны, шәыкәтц на́к иырласны! – схәыит. – Исылшо са иызбап, – схәыит, – шәца, шәыкәтц! – схан, срытцакааит.

Владислав Григори-иһагь хахь дыкәгылан, адепутатцәа загь уа иыкәгылан. Арыи ааган исыргылыит, «Церетелигы» «Октиабыргы»[р]угал ағы.

– Шәыһшьоык абра иынсыжыыз [апатронакәа] ахынза-шәымоу, шәхы шәегзәом, абарт цаанза иышәхьчот, – схәыит.

Сақәтыит а-БМП. Никәала Кәытцниа иычкәын, Дамеи, има-шәынала уыбра дгылан.

– Арыи умашьынома? – схан, – Ааи, – ихәыит. – Уақәтәа! – схан, длақәсыртәан, сғынасет.

Хашиашаз ҳагьнет, Цыгәба уахь уысгы дзымцазыит, ана дзымнезыкәа даагылан дыкан, абрыи 14-тәыи ашкол ахыко, аһхәа иааиғааит.

Харгы хнет, даргы аиғахысра иалагахьан. Уыбра[уп] аибашьра ахыказ (?) раһхәатцәкәа. Саннеи, ант хәцқәамзыи, 18 шықәса зхытцоз, иац[ы] ашкол иалгақәаз, азныказы

хәчык реырзеғымкааит-агыит, ишәәқәаз калыит-агыит. Уырт ракәым, харт адыуцәагы хшәон. Аха нас хәчычала, – Шәымшәан, абааһс! – схәо (саргы арт сцәыршьыр ҳа сшәот), уа атцлакәа гылоп, асто́лбкәа гылан, амный дом отдых[а] «Аб-хазиа» ахыко, уыбрахьгы цыук тасцалыит. – Абрыи атцла уара уаватәа, – схәыит, – аныи уаватәа, – схәо-агыиуа, хәчычала еқәыртәо, еқәыртәо, нас, хәчык рхы-рғы (?) [а]тыһағ иааин-агыин, рыненыркылыит.

Аихаразак уыбра ахатцара һәһәаза аазырһшыз [Цыгәба Вахтанг], Бесик Цыелиа ҳа, дтахыит рыцха, аха уакәзым дахтаһаз. Дантахоз, Шьромала азаданиа иыитан Какалиа, абрахь (?) Ткәарчалка дышцоз, иыгруппа иыцызыи иареи тахыит. Уыбрыи Ашба Вианор ҳа (Ашба Вианор, Анцәа иыцышьоп, иыһсы топ), абарт [ахык] ракәын дыуцәас еҳарак уа иыказ. Амный Каинов ҳа акамандир ихартәз хәитиыит. Уа ханнеи, хкажыны дыбналан дцеит, ыцәа ачкәынцәа ҳа хтәкәа иыман ддәықәлан-агыин, аха уырт нас иыцрытцыит, ршәәкәкәа кажыны-агыины, на́к дыиасыит [иара]. Уырт аурыскәа ркынтәыи иыцыз ачкәынцәа уа иынханы иыказ Гаркин ҳа дыкан, уыбрыи даанхыит. Агырт уыс иыкақәаз аибашьрағ рхы аладмырхәзыит. Ара [х]полкағ иыказ аурыскәа роп. Аибашьра ханалага, реыртәахт. Амный Гаркин ҳа иыказ аибашьра хахынзағыз, иаантәаанза ара дыкан, нас Урыстәылака дцет. [Дәәа ыцәака афицерцәа аанхеит], агыирахь ачкәынцәа ҳа хтәкәа ракәын иыказ. Арт ахәыцкәа рыда, хәчык зхытцәоз исымаз [Цыгәба Вахтанг], Ашба Вианор, Цыелиа, агыи дәәа ыцәака ачкәынцәа ракәын, уаха уыц дакамызт (?). Аха ахатцаратцәкәа аазырһшыз абарт [ахык] роп. Ахәыцкәагы даараза рхы бзыианы иаадырһшыит.

Атанккәа аахәытцон, на́ктәыила агәгәызха ахысра иа-лагон а-БМП-кәа, а-ЗУ-шкакәа зыкәгылаз-агыиз, харт аф-таматла хәрғагылан рехсра ҳалагыит, хтыһкәа кны. Аброп ауыс һәһәаны иахыруыз, уыбра абанс хәарғамгылар, Верховный [Совет] ахтәаз[ынза] хә-минутк роп иатахыз. Хә-минутк, 10-минутк хәагхар, иышиашаз иааин иаакәшан иыркон.

Уажәы «Афырхатца Аһсны» ҳа сыхьзыртәыит сара, аха

уыбрыи агыирахъ иыкастдаз акәзым иызцъысшыо, иара ахатцара сықәнагоп ҳа иызгъхъазоз ҳа санахәагъшуа, уыбра исыцыз роп уыбрыигъы сағәазшыаз ҳоп сгәи иыззаанаго, уаха җакала сахәагъшзом. Абра ачкәынцәа исыдгылаз ахатцара иаадыргъшызоп афырхатца ҳа сыхъызтәыиз, абрыи хзегъшыуп дарей сарей. Аха сара иахъа сгәи иалоу, загъ алкааны, ихәаны, рыхъыз арбаны-агыины, уыскан рысписакгъы ҳацәнымхазыит, ихәцкәаз уыс иахгәалашәақәо җыцъака-хыкка ыкоп, аха загъ хгәалашәо иыказым. Уыбрыи даара сгәи иалоп иахъатәи аамтазы. Ашба Вианор уажәыраанзагъы акымзарак иатәашъазым. Изыкахтдыит ашәкәы-агыи, иыртәртә-агыи, аха макъана агъызбом. Уыбра иыкайтцаз мацаразы ахатцара дагъсоп Ашба Вианор¹.

Абрыи ацха, апоезд ахыиасо, атцка, ҳарт арахъ хааскъаны хгыламзыи, иаргъы [Вианор Ашба] [Беслан] Цъелиагъы ебарыфны уыбрахъ ицет. Аныи Кохорски [ауп] иахъыуа сыкоп, агъи ауылицала убыстәи икылсны идәықәлыит. Иандәықәла, абнастәи иы[r]хъчаразы ебарыфны ицан (уыбра агътека гъаса иыкан), амна ицан итәаны, уыбраантә рехсра иалагыит. Агъырт Тбилисскае шассе икылсны ирехсуа иалагыит, аха уыртгъы ападствольникқәа ркын. Ападствольникла ианрехс(?), аныи [Вианор Ашба] дахаватәаз ахахә иакәшәан, ахахә амкъан илымха иаахыит. Илымха ацәа хнахыит аныи Ашба Вианор. Ашыәкәада иғашы [данызба], сыхәхәет:

– Арахъ шәааи, арахъ! – схәо, иыргъыжъны иаазган, – Шәахсыртәаз шәтәа! – схәыит. – Шәабаца?! – схан, илымха сахәагъшын, илымха цәкъаны иыкоп, уаха акымзарак.

– Иахъи арыи? – ихан, – Иахъи, да, улымха цәкьет, агъа-мышъызит-агыи, – схан, ашыәкәада иғашы даазгыит.

Убас даара рхы бзыиан иаадыргъшыит, уырт афыцәатцәкәа².

Уа кыраамта ҳаибашъыит. Уыбри ашытаһ ихәкәшо иалагыит, амшын акәралә ицет, ҳарт 40-җык ракра ҳакоп, афтаматқәа

¹Антамта аныкатцаз аамтазы Вианор Ашба «Ацсны афырхатца» ҳәа ахъз ихырымтазацизт.

²«Абри ацха...» ҳәа иалаго абзац инаркны даеа тыцк акнытә арахъ ииагоуп, ахтысқәа реишьтагылашыә инакәыршәаны.

роп иахкыу, ападствольник ҳа иашытоп, Бесик Цъелиагъ икын, Ашба Вианоргъы икын. Аныи ападствольникла ҳанхысуоз (агранатамиотқәа ҳкыз цъыршыозар акәхарын), ишәаны атанкқәа шытаһла ицон, а-БМП-қәа шытаһла ицон. Агәгәызха абжъы ангалагъ, изакәыз рыздырзомзт.

Ҳахынзебашъоз, уышыта иышхәкәшоз анызба, ачкәынцәа сыцәтахуон, иара иахкызгъы, урысшәала уыс рхәот, апазициа ҳа, апазициа ҳа агъыказым, адәи ҳақәгылоп, ашкол агъхъа, амныи 14-тәи ашкол. Нас арыи Цыгәба уыс иасхәыит:

– Абарт ачкәынцәа загъ уыманы угъыжъы шытаһка. Абрыи Ацха кагъшыәе унены (амныи Ацха шкәакәа, агъи хәхъ иыкоп, Бельи мост, агъи Красныи мост ахаххәо), абант рғи унены имашынома, иыугъыхъашәо, – гъаса Кыласур кы ҳа [адца] шыыстаз егъш, абрыиуа иыстыит. – Уыбра ишәаханы икы, сара гъытфык сыман саагылот. Уахъ иымнератәи макъана инахкылот, уца, – схәыит.

Аха уырт ачкәынцәа, уыбра ебашъуоз, ианаланагала, радгара даараза иуадәфхыит:

– Уа уымцакәа хцазом, – рхәыит.

Амныи кастдыит, – Приказываю! – схәыит.

– Нет, не будем выпалнять приказ! – рхәыит. – Уҳаццозар хцот, мамзар хцазом, [зхәаз кәлеит].

Нас цқәа елкааны-агыи ианрасхәа, – Приказ акәзым, – схәыит, – ачкәынцәа, сшәыкәхшоп, – схәыит, – ара ҳахгыло, ас иаузом, – схәыит, – амноп атыгъ ахатахыу, уыбра шәцаны шәгыл, са снеанза, хәчык иаанахкылап, – схәыит.

– Ҳаргъы хуыдгыланы ҳаагылот, – ҳа, – «саргъы саагылот, саргъы саагылот, саргъы саагылот», – ҳа абас иалагыит.

– Уара, загъ ҳаагылар, нас анахъ иызко уыф дқалазом. Ҳарт 40-җык ҳауп иыко, уыбра шәца, – схәыит.

Уыс цәгәала агәра дсырган-агыин, нас [Вахтанг Цыгәба] иыман ддәықәлыит, аха ахәсақәа, амедсестиорцәа ихәмақәаз, абантцәкәа [хзадымгеит], афтаматқәа кны акәаакҳа аибашъра иалагыит. Уырт хәчычала иадзгет. Абрыи Цыгәба иыман арахъ ддәықәлыит, быжъфык аансыжът. Цъелиагъ даансыжъыит, Ашба Вианоргъы, свадитель Агырба чкәынән (уыбрыи ана

ацхаҕе дысцәтахыит), агыи даҕа хыык ацкәынцәа, абарт 18 шкәса зхытцоз.

Нас хтыһкәа хшет: «Уара абрыиуа атыһ утәыуп, абрыи атыһ акны», хәзагь ҕоҕба-хһа тыһ хаман. Абра сымхысуеи, нас абрахь сыиасны схысот, нас анахь дыиасны дхысуан, нас ант иа-хырбо хрәцәошәа, [аха] быжьык хакәын иыказ. Абас [акыргыи иаанкыланы ихаман], иаанхаз хабьжьык, убас [ханнеи инаркны] ҕо-саатк ркынза. Уа ацкәынцәа һытҕык хәаит-агыит.

Допуа Гиви цыгук иыцны дааит-агыит. Дом отдыха «Абхазия» Тырқәтәылантәи иааз хәһсуаа ҕнан. Убарт, Гиви [Допуа] уыс иасхәыит:

– Абааһс, иуыздәылго загь дәылган, амнахь ашытахь ала ишәыман шәца, – ххәыит.

Ирыман идәылтдыит. Уыи даҕын. [Уртгыи] арахь ихадгылан ахысра [иалагаз кәлеит]. Иара [Гиви Допуа] шәақыгыи иыһшаан, тапанчала-агыи ахысра даҕын. Хәхьла ихакәшо иалагыит, тқала ихакәшо иалагыит. Аамта акыр цет, аха уыс хәицәажәет:

– Снапы шытыхны акаманда аншәысталагь (уыбра амҕа тқа ухәытцалан ухәытцсо иыкоп, ашкол аһхьа, падземный переход ыкоп¹, ухаатцсо амашына гылан), уыбрыи шәақәтәот, нас уыстәи хцот, – схәыит.

Абра [акыраамта] иынкылан ихаман. Уаха иамуашәа анызба, акамандагь рыстыит, нас тқа ихәытцалан иаины амашына (УАЗ-ик акәын ихамаз) быжьык хталыит. Аха арыи амҕа шцоз ала хдәықәлар, дара нактәи [ала] а-БМП-кәа кылсны игыла-хьан, а-ЗУ-шкакәа-агыиқәа рыман игылан, уыс иахиехсыр, иаххьзон.

– Ладариа ауылица [ала] хцап, – схәыит.

Са уыс сгәи иаанәгон, аныи Цыгәба иысшытыз ацхақәа рыҕбагь иыкхьет, арыигь хә иахтәыуп, хә хтәкәа роп уахь иыко, уыстәи хнеот хә. Абрыи аҕадахтәи Ацха [шкәакәа] хәгьнықәгылет, нактәи акәкәахә иахиехсо иалагыит. Уа амашынакәа-агыи, абас ишысхәаз еһш, елагылан. Аха уыс сгәи иаанәгыит, арахь ақыртқәа роп иыказ, «арыи хә шха-

¹Ажәахәаҕе ицәажәара аанкылахеит акассета аархәразы.

кәыз зынзагьы иырхаштны иахиехсот» схан, цыгукгыи тытдыит сҕызцәа, иыһан, рыҕекажыны ахысра иалагыит. Сара саатытдын, абрыи ацха агәтаны азә дыкәгылоп, инапкәа шытыхны иыгуп, хәһхьатқәа (ацха аура хәгь иыкеи, 30-ка метроп ирыбжьоу, дареи хәреи, риехсра хәҕыуп), сыбжьы сырҕет:

– Иыкашәтцә закәи, шәаагыл-агыи?! – схан-агыин, аха ахысра иаҕыуп, арахь сыһшызар, исывкьан ацара иаҕыуп, аха агьсықәымшәазыит.

Аныи [ацха икәгылаз] сыниидгылан, – Иыкои?! – схан, арыи ас кәитцот иылақәа рыла иысыырбот анахь ақыртқәа штәо, аха иалздрааи.

Аныи Чанба ауылицаҕе иынхөз загь кылсны ара амҕа ркы-заап. Ант ракәзаап иахиехсуа, аха сара уыс сгәи иаанәгот уажәыгыи, уырт хә хтәкәа роп хә. Нас сыбжьы ҕтыган (сыбжьыгыи уыскан хар амазымзт, сандыргәаалагь, сыбжьыгыи дыуын), акәыкәыха срытцәхәет:

– Ану-ка, прекратите стрелять! – хә саныкаа, иаакәытдыит.

Уыбриаамтазы, арыһарахь ала ҕыца рмакаҕахәаракынза реелыхны иаацәыртдыит, ашәақыкәа кны. Арыи 89-тәи ашықәс аасгәалашәыит, настәи иыказ здырын, саргыи ахысра салагт, даргь уа иет. Ирыкәшәаны ииоу, иысшыу, аха нас сыһшыин(?), хә ианаага ашытахь, уа иышыны [ишытамызт].

Арыи свадитель, Агырба цкәын, даара дычкәына бзыиан, рыцха. (Д-Агырбоп хә акәзым изысхәо, аха... Иыхьз схаштыит, абра Ацха[шкәакәаҕе] ипамиятник кәртцеит-агыит.) Абрыи са исыхьыз иыхыит, хә хтәкәа роп ихан, иара амашына ауыс аи-ыруын, дышиашаз дара рышка дцет. Днены, арт дара ахгылаз, акаманда рыстыит (хә хтәи иыкәшәар хә сшәет):

– Ахысра шәакәытц! – схәыит, хәакәытцт.

Уышыта хәзхысзом, иара уахь дцет. Абрыи амашына ахгылаз инаган инадиыргылан, даатытдын, абас, инапкәа роп иаабо, иыихәо хәхәзом, «иыкашәтцә закәи?» хә акы даҕыуп. Арыһарахьынтә арымарахь иҕааихан, атыхәан дааит, уыбра дагыкахаит, иехсыит. Харгыи етә ахысра халагт, 15-ка минут ахысра хәҕын. Нас уыстәи цыгук ацхала иыһан, ҕыца ацкәынцәа уахь ицет, са исыцыз, азала нак иыиасыит. Иахааи-газ сыздыром, Ашба Вианор машынак ааигыит, иысгәалашәот,

ГАЗ-24, чиорнава цвета. Уа итәаз, – Шәааи, шәааи,шәааи! – ихан, ашытаһытәи иыман дааины, уыбрыи хталаны, хтәыфны, Ладариаф хнен, МВО ауылицала хкылсны, Красный мостаф хааит.

Красный мост хахааиыз, ха хтәкәа гылоп, ацха ркыуп, агьырт арт иыркызаап. Арыи шыта асаат 3 реңш-агыи акәхап ха сыкоп. Шымтан халагыит, асаат 3-реңш-агыи. Сагбааит, нас, – Иыкои? – схан, Цыгәба сиазтәаит.

– Иыкои, – ихәыит, – абасоп, амна дара тәоп, – ихәыит.

Уаанза ихәиһәаргыи цәгымзт, аха иаргыи дахымзасар акәхап. Нас уа санне, – Җытфок ачкәынцәа стахыуп, амнахь хцароп, – схәыит. (Свадитель уа днымхеи, смашынагы уа иыкәгылоп.) – Ета абас 8–10 ракра адабраволеццәа, – схан, ант ачкәынцәа исыцыз, Цъелиагыи Ашба Вианоргыи, ачкәынцәа, агьырт сгәалашәазом, еицны, амныи акинатиатр ахыко агъ-хәала, хәатцакны, хәфны хнены, уыбра агъса-тла дыук гылоп, уыбрыи хәавартәаны, абрыи хәф[с]ны, атзамц ыкоп, амөеи иа-реи екраны (иыугәалашәо сыздыром), абрыи хавталаны ари-старан ахыкоу хнет.

Абрыи амөеидара ахтәоуыи ирыбжәоу 10-ка метр роп, 10–15 метра, абраанза хрызнет, аха уа ухы кылуырхәхәар, иа-разнак иуыкәшәот, иааигәазаны дыкоп. Сара уыс сызбыит, арт ачкәынцәа, – Шәешәмыртцсын, – схәыит, азә акиыхьыр ха сшәан, – са сахәаңшот, – схәыит, – зны, нас икахтцап, – схәыит.

Арыстәии скылңшыи, сылакәа араанза,.. уыи еха ецәоп.

– Уыс акәым, – схәыит, арыстәии скылңшыит.

Амашынабжәара, агыжыкәа рыбжәарафы агранатамиот такны, ихәкәкны икыуп. Игәастыит, аха иызбо ишыамхы инаркны абраанза ишыапы збот, агыирахь дызбазом, аныи иыикуу зботоп. Агыирахь амашына агыжыкәа дыртцәахот, дызбазом.

– Шәешәмыртцсын, сара сиехсот, – схәыит.

Арыи Ашба Вианор, амцахәыр иакәын, уыи, уара акиоухәот, аха иа[ра] итәи кәитцалар акәын. Сара сшәакъ ныкәскын, сызлак ала скылңшыи, ишыапы саехсыит, иакәшәыит. 15 метр, 10-метрак уыи иакәсыршәон. Иыикуу аауишытын, ишыапы атахха дасны икыит. Арыи Вианор дахәаңшозар акәхарын

(даара агәаңра цәгыуп, арыиуа акатцара, амала), дөаткәан, амашынакәа злахало ала даатцәиын(?), хтәка метра нас уа дөеуот, дшыфуаз днеины, акәы-кәкәаха дхысуа, агранатамиот иымаз иымхны арахь иааигыит. Абриоп [актәи] [а]трафеи иаахгаз. Абрагыи ахатцара ааиырғшыит абрыи.

Абриашытахь хгыжыыит. Уа хрылахысын-агыин, нак иык-фәхцалт. Ххалан, дара анахь ицет, аныи хара хазлаауоз ала, агыи Чанба аулицашка җытфок цет-агыит, иыкәхцет.

Хнеин, арыи ха хтәи дыказым, дахкахаз, ачкәын [Агырба].

Арыи, – Уааи, – ха дахкыит, дхәазо далагт, ишыапы иы-хьон, арахь иаагыит агранатамиот иыикуу, аха, – арахь уааи, – ххәыит, – уахгот, – ха иархәыит, ура(!).

Агырт хрехсын, нак ишәаны ицет, иыцкәаз-агыи, иара ас кәитцот, «мамо» ихәыит. Уыстәкәа хгәыитан, нас, абальницашка дахштып ха. (Арыи аибашьратцәкәа макәана хәфыуп хәгь хгәи иаанагазом, <...> ефәхысракәак кәлыит, агәса, 89-рзы ишыкалазоп-агыиууп хауп макәана хшыко.)

– Мамо, – ихәыит-агыит, [имузеит].

Уыс ханөеи, нас ета арахь хгыжыны хааит. Ачкәынцәа рхәыит:

– Хара амашына хгот, – рхәыит.

– Уара, амашыназ шәтахар стахым, шәкәытц, хмашына иалххыи...

– Нет, иахгот, – рхәыит.

Нас ета хцет. Хцан, ишыкахтцаз еңш, ета халаган, хәибашын, Нкәабыуп ха сыкоп уыбрыи ачкәын, амашына иакәтәаз. (Абрыи сыимазтәазацт.) Анкәаб чкәынак дыкан, уба[r]жәи Хәаң дынхот, иызшыапык иымазымкәа, уыбрыи иоп ха сыкоп смашына иакәтәаз, Ашба Вианор иакәыу, уыбрыи иакәыу сыздыром, акәакха инеиын, амныи смашына ахгылаз ауыс аадыруын, арахь ирыман иааит. Уыигь арахь иаахгыит.

Урысшәала авыилазка хамхәои, абрыи кәхтцар акәын. Саатк рыбжәара хынтә-җшынтә икахтдыит. Нас хәчычала агранатамиоткәа анхау¹...

¹Ари атып ағы ажәахәаф ицәажәара аанкылахеит акассета аархәразы.

Уаанза снеаанзагь, иыбжъасыжъыз аксхәар сҭахыуп.

Абрыи арациала ацәажәара саналага, рагъхъаза Ахәуреи аҕынтә-агъи иицәажәара ханалаг[а], абрыи сандәықәлоз аамтазы, иаразнак арациае снены акаманда рыстыит, абрыи «Катран» ахтәаз, Агәызера, Бабушера, уырт асвиаз рымазымызт. Арт ашыца ирыстыит, аха Агәызера атак ҕарымтазыит. «Катран» атак ҕаитыит. «Катран» иасхәыит (уырт иыҕаз ха агърыздырзомзт):

– Иыҕо абасоп, иуылшозар, – схәыит, – иуымо ачкәынцәа аашытхны, ҳацкәынцәа ахтәоу, Бабушера иуыманы, уаантә Агәызера (уыртгъы сыбжъы раҳазом), иаашытхны, абрыи Ҕа-ласур ацхашҕа шәдәықәыл. Са сышәгъылот, уыбра ҳаикәшәап. Атанккәа иыиасхәет, шәхы гәатан шәдәықәыл, – ха.

– Иыуҳәаз елаҳкааит, – рхан, амҕа иықәылт. – Амҕа ҳақәлот, – рхәыит.

Иықәлыит. Уырт дарей сарей амҕа сахықәыз-агъииз, ҳаицәажәо[н]. Сара арациа сыман сыҕан. Уыс ихәыит:

– Ҕаиҕаҳаит, дара збот, – ихәыит, уахь идәықәлаҳан.

Аныи хтыгъкәа рымдыруазыи, иаразнак ишалалаз егъш (дара уантә иааз рымацарыкәым, аратәыигъы реазыҕатқан иыҕамзыи) ирықәлыит инены.

– Уеырҕамыжкәа, уырмехсзыкәа, узырҕыртцны уызцозар, уца, – схәыит.

– Иауозар гәастот, – ихәыит.

Ҕа ҕытрак ашытаһ уыс ихәыит:

– «Катран» соп, – ихәыит, – ҳаиҕамхысрада ҕсыхәа ауам, – ихәыит, – аиҕахысра ҳалагт, – ихәыит.

– Абаагъс, шәхы шәыхъча-агъи, – схан, уаха дара уыбрыи инаркны рызбахә смаҳазыит.

Ашытаһ ҕытк аамта анца-агъи иҳаҳаит, уыстәыи Ткәарчалҕа иышцаз. Нас «Катран» ха уыи азбахә рхәо, айбашь-раан рхы бзыиан [иадырҕшит], Восточный фронт рхәот, уахь ицет.

Агъи Бабушера итәаз рҕынза изымнезыит. Агәызера иы-шиашаз иынрыдгыла, атанк ала рехсра иалагыит. Уыбрагъы чкәынак дтахыит, афицерк, [Нури Багәтелиа]. Акызатцәык,

атыхәтәантәыи ражәа исаҳаз, Махно ха ҳыышьтан, Цвинариак дыҕан, азәы арациаеи иыбжъы гот:

– Актәыи, актәыи, Махно соп, Махно, Махно! – агъи иыхъз, пазывной ха агъиымазымзт, загъ цаҳан, иымацара даанхыит.

– Уабаҕо, уара, Махно, уабаҕо? – схан, – Актәыи, – ихәыит, – сахыҕаз атыгъае сыҕоп, атанкла ехсра иаҕыуп. Ачкәынцәа, – ихәыит, – дәылтцны ицет, ирылшан(?), – ихәыит, – аха Багәтелиа дтахыит. – Уара уызҕеи? – схан, – Азыин сыт, иҕызжәот, – ихәыит.

Иызбанзар уа, аныи хтехниккәа загъ, хгранатамиоткәа уа иыҕан, ҳафтаматкәа... Ирызгоз ргыит, аха агъырт загъ уыбра иышьтатцаны иҳаман. Иара уыбракәын абаза ахҳамаз, иыбзы-ианы.

– Уара, ухы узыхъчозар, иыхъча,агъжәарагъ азыин уыстот, иыпжәа, – схәыит.

– Сехсра(?) даҕыуп, атанк ала. – Ҕагъхъа дааин дгылоп, ахыс-ра даҕыуп, – ихәыит.

Нас ҕытк антцы, иыбжъы гет:

– Актәыи, актәыи, – ихәыит, – исылшазом, иаузом, зынзак иааигәазаны исехсуот! – ихәыит.

Нас, – Ухы уызгозар, игы, – схан, – Сцеит, сцеит, – ихан, нас уаха иыбжъы смаҳазыит.

Уиашытаһ уыигъ араҳь дыиасыит, ҳаикәшәыит, нас ҳаицебашьон иасымша, айбашьра ахынзацо[з] уа дсыцын. Уыбра убас рхы аадырҕшыит ачкәынцәа, уыбрантә. Пигр ха маиорк дыҕан уыҕан, ауыс иуон. Уыбрыигъы 32-зәыи иы-маны, бнала, амандаринтракәа дырталан мацара, иыманы Ткәарчалҕа дыиаст. Агъырт иа[r]азнак иаарҕаҳаз, абрыи Аршба дыҕан, аплен иыргыит. Убырт аплен иыргаз нас ҕытк ашытаһ иоурыжът-агъиит, аха... Уыбрахь убас ҳаилгет.

Агәаса ишысхәаз егъш, саатк-бжала, зныкымкәа, ҕын-тәымкәа, хынтәымкәа хцаны, храбашьны, хгъыжъны ҳауон.

Абас знык ета хцет. Хмашьына иынханы иыҕаз, «уыбрыигъы ааҳгароп» рхан, ачкәынцәа сыркыит. Хнет. Уа ета ҳаиҕахысын, агәаса ишыҕахтәз егъш, аҕада, Чанба ауылицала аеыкәабарта ахыҕо ашҕа иаҳшытыит. Цыук Ладариа иуылицашҕа иаҳ-шытыит-агъиит. Иахрыцқан, нас амашьына иакәтәаны,

арахь ирымман иааит. Амала уыбрыи смашына иакэтэан иаазгатэкъаз ха, макъана цкъа исыздырзом. Сгэы иызлаанаго, д-Анкэаб чкэыноп, Хэаг дынхот, иызшыапык иымазымкэа дыкоп убыржэы, уыбрыи иоп ха сыкоп. Ма Вианор иоп, ма уыбрыи иоп.

Уыбри ашытахь атанк ааит. Атанк анаа, Цъелиа дхацны, Ашба Вианор, иытгагь ачкэынцэа хацны, хцаны, ацха рыцкъаны, амныи атанк агара реазыртк ачкэынцэа. Саргъы уысгъы ицацгъхъаза(?) срыцны сцон. Хнет, нас уыскан ихамаз абрыи падствольник ха зысхэаз, амныи Цъелиа иыикыз, Ашба Вианор иыикыз, актэыи атрафеи ха иаахгаз, агранатамиот хамоп, уыбриоп. Абриалагь иаехсыит. Нас агранатамиот алагь иаехсыит, ападствольникла иаехсыит, аха аныи акаток ахамаз иакэшэан, акаток амасла аман, амца акыит. Амца анакы, итатэаз амеханикцэа «арыи хакэшэт» рхан, итытцны ицет. Афтаматлагь ихыст-агыит, ашба хэчыкгъы катэан-агыин, аха агыи «а танкк ааиын иагазар акэхап, хакнеи уыф дхамбазыит, атанк уа иынхыит.

Атанк ацха иыкэгылан, нас хлахэагъш-оахэагъшын, аха макъана хакъымст. Уыс ишыказ хгъыжыны арахь хааиын, хаилацэажэет. Уыскан ацхагь игылан Хварцкъиа Мушьнигъы, Вова Аршбагъы. (Вова Аршба уыскан абаталион Агэгызера ихамаз ехабыс дыкан, арыи камисарс диыман.) Дара арахь иыкан, рыцкэынцэа уа иынхан, уыбрыи ргэы иалан. Хазлацалагь, хцандаз ха иафын: – Акэрала хазцома, амшынала, арастэыи хазцома? – ха.

Уыс ацара шцэгъыз саргъы ирасхэон:

– Макъана шэаагыл, цъара аккалозар хбап-агыип, – ха абас хшелагылаз, нас алацэажэара халагыит.

Азэы, – Иахгап, – ихэыит, азэ, – Уа игылазаат, – ихэыит. Азэы ихэыит: – Ацха иахыкэгыло, ацха ахьчот, – ихан-агыин, аха ачкэынцэа сыхэо иалагыит:

– Гиви Камыгэ-ипга, икалозар, – рхэыит, – абрыи атанк хгап, – рхан, иынскэамтца, нас, – Иахгап, – схан, ета срыцны сцет.

Хаилахысуа, наф иыпхатцаны, атанк Ашба Вианор длакетэан, ауыс аиыруын, [иаахгеит].

Уаанза дсыздырзомт иара. Абрахь [а]училишые дтоп-агыиуп ха здыруон. Зны царак итдон-агыиуон ха сахахьан, аха ха хэы ауыс иуон иара, абра, камандир взвод[а]с дыкан. Арыи атанкавыи училишые дтазаарын. Нас уа дтытцын даахьан, ообака шыкэса атцара итахъазаарын-агыин. Аныи атанк арныкэашъа идыруазаарын. Дылтатэан, ауыс аиыруын (арахь амашынакэа игылаз загь кэыбаса икажын), иааган иларгыланы, уахь дара рышка ахы ларханы, зныкгъы дхысыит. Уыбрыи ашытахьоп акырткэа [а]ншэа.

Арыи аобатэыи атрафеи иаагазоп. Иара уыбрыи атрафеи иаагаз аномергь аман, 150-ха, иахыагыи иыкоп. Гаграгь ебашыит. Аибашьра дыузза ахынзацоз есымша ебашьон, иахтыскэахьо [рацэоуп]. Зны хэынцэык иахцэылахахьет, «а танкк аагот ха хшафыз-агыиз. (Уыи уышытан халацэажэозар акэхап, Ешыра ауыскэа аухьет-агыихьет.) Уыи абас иаахгыит.

216. Нтцэара зкэым агэырфа

Гхнымшк азы, апгтазаара згэы алаказ схэычкэа, хтын-хацэакэак иахыртааз, ирахайт апгшэма изгабцэа гхшыарахэа Ауадхарака ицарц шырызбаз. Даргъы цэгъа ирымбеит, аха апгшэма, – Шэан дшэыццозар артгъы сышытуеит, мамзар азгъы цьаргъы шэцазом! – хэа реихэеит.

Ахэычкэа еибарыфуа иааит афныка, аха рапхъа рыгэтакы зархэаз раб иоуп.

– Брыццароуп Ауадхарака, ирхыпгшу рацэафуп, даара исыхэеит, мап сзымкит, – ихэеит.

Убас иагыызбан. Аамта кьафк иалагзаны рыматэа, рыфатэ, асаанматэа ухэа еизызгеит. Хэычи-дуи зегъы жэоык хкалеит. Хазгаз Гэында Карбеи-ипгха Кэытцниа лашъа иакэын. (Лара ашытахы дтахейт аибашьрафы.) Ишахэтаз еипгш хкъала хзыргыланы, игэы ртынчны дылбааит шытахька. Изылшоз афарацэа есены иныкэон, атыпг гхшзакэа гэартон. Аратэи апгсабара апгшзара аитахэара атахзам, аха ахэычкэеи сарей иахбаз харшанхейт. Зынгъы В.Г. Арзынба ипгсы ахышыоз хэа цъара харгейт. Абас рымч зыкэхоз атыпгкэа зегъы иртауан ахэычкэа.

Енак шыжы, азыхь хжәып хәа ҳахьналбааз, ауаа рацәа хрықәшәеит. Пшыба-хәба машына рыла икан атаацәара ҫыцқәа. Арт милатла иқыртқәан. Убри афыза агәалақазаара аадырпшуан, иаагылазаргы алашыцара итакны абыржә иа-хәа иааурыжышәа, рызхара изынапш-аапшуамызт. Азыхь апхәа атып маншәалан, ампыл уасыртә еипш. Сара исыцыз ахәыцқәа ампыл асра иалагеит. Егьырт рызхара ианынапш-аапш ашытаһ, схәыцқәа иразтаауа иалагеит: – Шәабантәаи, шәызмилатда, шәахыкәу атып шәгәапхәа? – хәа.

Нас руазәк ҫааитит:

– Иаарласны Акәа аштаҫы ампыл асра кәлоит ақыртқәеи апсуаи рыбжәара. Иаиаиуа адгьыл итәуп, иатцахәз ацма ишыеит! – хәа.

Сгачамкны саанхеит, иихәаз хәмаррак ахь ирхатәу, атызшәа алхтәу сзеилымкаауа. Дызцыз, рфыза илаф даара атакы аманы ирбазар акәап, ркәатеиах пнатәеит. Ашытаһы рацәак инымхеит, ицеит. Сара зынзаск исгәампхәзеит ари арғыс ицәажәара, аха искузеи... Урт ари еипш егәа хкы рхәахәеит, аха ари илаф агәағ алыжжуан, насгьы иихәаз ажәа даара агәра ганы дыкашәа ауп сара ишыснырыз. Схәыцқәа ари иихәоз хырә артозма, еивас ампыл рыма ахшыра инталт, аха сара гәыфбарак сьзнартцысын, тып снамто иалагеит. Арт дунеиахаангы рыгәра згомызт, аха уажәык зынза ражәа иацәыпхамшәо иалагазаап аасгәахәт. Ауаа хқьалаҫы сыцәап хәа схы ахыныкәыстәз, еибашьрамзар, гәакрамзар, пхыз уаха ак сымбеит... Цәгәала исыршеит. Егәа схәаргы, аибашьратқәкә сақәгәыгуама, «цәара мшәык лбааны хәфозар акәап, иарбан псшәараз сзыршуаз, хәыч гәартәк сыман сабанзааи» хәа сышгәырфоз, икәкәаза иаасыршеит. Иаха еихабшәа икақәаз аасыпхәан, – Иахәтәиала цәаргы ихараны ныкәара шәсышәтзом, апхыз баапсқәа збон, –схәеит.

Схәыцқәа иаарцәымыҫхеит. Избанзар, ирдыруан, шамахам-зар, пхыз збазом, ианызбагы уәҫеимшхара – иаргамахон. Аха егьырт ркәатеиах пнатәеит аибашьра атема.

– Азәы иахәахәоума, аибашьра иакәытхәеит ауаа, насгьы хара ихабашьада, хзыхдыркәозеи? – рхәеит. – Изакәызеи бызҫу, нану рыцха леипш, пхызк ббеит хәа, иарбан хәпхатцаны хәхыбго, абыржәоупеи ханааз, – рымшын.

Сара сакәзар, иацтәи арғыс ибжы еикәыхышәашәа сгәы ишыкәфыц икәыфуан, тып снатомызт. Анцәа сихәон: «цәара хәахбарк рбаразы хара хтәык азәы абрахь ақәлара ргәапхондаз» хәа.

Шыбжәон хәа какалк хқырц хнатәон еипш, абар, ассир: ханаауаз хәазгаз Гәында лашәа даакылсит. Гагра акырпыжә итиуазаарын, «икәу збап» хәа дхалазаап. Абар, аиқәшәара, «насып хәмазаарын» схәан, ахәыцқәа реизгара салагеит ажәжәахәа. Дара ирымурцгы иалагеит, сара сыпхыз мацара акәын ҫарпәас икастоз хәа исымаз. Уи агәра ргома аикарауаа... Аха амашына зтәыз арғыс сажәа фбаимтәит: – Шәаалозар – хамцои, хәзкузеи, – ихәеит.

Рылахь еикәышышы рәааизырган, амашына рәынакә-рыпҫеит зегьы. Агәыпжәа иаго, рыбақәа цархәны ишсы-хәапшуаз, хәаит ханхарахь. Сара сакәзар, Атара хәеины ашта ханталаанза, сшәара сықәзамызт.

Сыпшәама ас ирлас хәниба, иаацәеишәан, – Шәыпхартцама, бара? – анихәа, абас ауп схәан, сьзмыртәоз наиасхәеит.

Дахлафызшәа иуит, аха иаргы акы дшархәыцуаз збеит. Нас ауп ианихәа, иусуракны аус ицызуаз қыртуа хатқак мазала ишиеихәаз, – Аҫны уацәыхараны хара умцалан, – хәа.

Аха, – Избан? – хәа даниазтаа, атак кәимтазеит, амала ди-хәеит азәгы иеимхәарц.

Бара абарт каамет рбома, акалашәақәа икоуп, «шәаамта ааи-уеит» рымшуп кындытәи ақыртқәа ачаифабрикаҫы аус зуа, – ихәеит.

Иаарыцкәаны хымш роуп сыпхызи август 14 ирыбжәа-хаз... Сыпшәама ашарпәазы ачаи игеит Кындытәи ачаифабри-каһ. Ауханза хәизыпшзамызт азәгы. Сара, итафәан исымаз анаша ҫысхырц сышнеиуаз, хмашына абжы сахәит амфәхь. Санынапш, ахыкәалаа еипш, дытқәа даауеит сыпшәама ма-

шыналаса, асаба ихарчы. Деилагазшәәтәкьа. Ахәычқәа дцар-
шәан, – Икауцозеи, ҳаб, амашына лас уақәтәоушәа убомә?! –
рхәеит, иаахәмарын.

Гүшшәы ихазамкәа, уисыр шыа кәарак илазамшәа, амашы-
на дааткәеит.

– Бара бгызмалуп, уаха акгы, – ихәеит иара икалаз ихәаанза.

Сныштыуаа сцеит. Ишихәоз ала, Кындыгтәи ачаи алатцаны
дшааиуаз, Дача хәа иахыашытоу ахагъежәартаҕы «уараш
хышәашәак зжәып» хәа данымҕахытц аамтазы, агәгәахәа атан-
кқәа еишытагыланы иаангылеит ауарашжәырта аҕаһыа.
Мақәахәаранза еилыхыз арһарцәа, аттаһәа иакәыккьаны,
ауарашжәырта иҕеибахәан, досу иртаһыз шытһааны, аһара
ахымшәаакәа, еита ртанкқәа рёынарыкәыжыны, Акәа шыказ
рхы нарханы идәықәлазаап... Амҕа иаһну Ахалдаба хәа
захыыз ақыртуа ҳабла иаланхоз гәыһык ахәсақәа, ашәт-
шытцәрақәа кны икьо, амҕаду иангылан ирзыһшуазаарын.
Иибаз изымбатәбарахан, еишытаһсаны ататын ахара далаге-
ит. «Избаз-иубаз» хәа хгәылацәа зегь неидашшыло аизтцара
иаҕын. Ҳазтцарақәа рацәан, иахдыруаз мачын...

Абас, август 14 аены хгәахәанзамкәа, иаалыркьан иахзааз
«асасцәа» рышыта ханы Аһсны иналалеит. Хҕаблаҕы ажәлар
еигәныҕит, ххы ззақкра ҳымдыруа ҳаилагъежәуа ҳақәхеит зе-
гы. Ашытаһы, ишхәхаз ала, урт ицоз шнеиуаз, Агәызера ахаблаҕ
имҕахытын, ауааһсыра ирылагъежыт. Аһсуа гвардиа ҕыц
анеиҕкааз акәымзи, инарымҕатәны ааигәа иказ ар рырхәтаҕы
инкылсын, ахысрақәа аадыртит, аткәацәа ргеит... Ари аҕыза
иазыһшыдаз, азәгы игәиҕанзамыт. Иааз ақыртцәа, рхыкәкы
нагзо, Акәака ацара иахынзаҕы, атыһантәи рашыцәагы,
аҕкы злалаз реиһш, инеиба-неиһшны рахәақәа тһаа урт
инарывагылеит. Егырахь иказ сара иабазбагәышьоз, аха
атыһантәи хгәылацәа, иахбаһыз ракәзамкәа, иһаһашькны
иаакәлеит. Рхәрахеит, қыларахеит, шырахеит...

Раһыаза жәабжәилкааҕыс ххы иахархәоз аерманкәа
ракәын. Хрыхәан Акәака ихашытуан, хтынхацәа рхабарк
хзааргарц, аха уртгы ашытаһы ишәо иалагеит. Октябр нахыс,
ақалақь ахь ицаны ажәабжә аагара, азәгы игәы итеикуамыт.

Иааз, ишыртаһыз еиһш, ирласны ианеиқәымшәа, зегь ргәаһ
ркын, игъежәуа аерман қытақәа ирылалеит. Азҕыбжәаа иараз-
нак ирылалеит еимтцәо, ирхәуа, атынчуааһсыра рхәацәо. Ҳара
макьана ихаламлац. Иргәаламшәацзу, аха рымамзу здыруада...

Азҕыбжәа инхон санхәа лыштырахьала хтынхацәақәак. Мхе-
дрионаа ргәыһкәа, атыһантәи ақыртцәа рыцны, иааргәаһ-
хыцһыаза иртауа ианалага, рыҕны иказ рысасцәа рыц-
ны ирулакгы иааит ҳара хкынза. Арахь Азҕыбжәеи Атареи
рхәааҕы сахәшьеитцбы дынхоит. Уи ақыта иалалазар, лара
дахынхонзагы ибжәоузеи, имнеиуеи... Схәыцыртақәа рацәа-
хеит...

«Уажәы еилгап, уашытан еилгап» шаххәоз, аамта ацара
иаҕын, аха иаха-иаха атагылазаашьа еицәамхозар, еиһхәо хәа
акгы убартамыт. Ҳаҕны мачк амҕаду инацәыхараны игылан
акнытә, иаха хгәы ҕәҕәан. Настгы, абнагы ибзианы хатцәахуан.
«Ҳаит!» рхәацыһыаза, ҳасасцәеи ҳареи ҳаибарыҕны абна
ҳасуан. Сыһшәма аҕны ихы изыҕнакуамыт, ишәарыцага
шәақь има дыһшыхәуа абна дылан. Еснагь угәуеанызар акәын.
Досу дахынхо, икәша-мыкәша атыһкәа шидыруа еиһш,
егьырт ирдыруама. Арахь иашьа еитцбы Акәа инхоз избахә хәа
ак ҳаздыруамыт. Гәкажыгамзар ак ҳахауамыт, аиашаткәа
еилкааны ихазхәоз дабахаһшауаз?!

Ҳасасцәа назлаз убаскак ҳрацәаҕеит, иахжуаз ажра акыр
иахмыртбаар ҳамкуа акынза... Аха махәҕа ҕәҕәала изжуа
дабакаһу, зегь хәычқәоуп... Сыһшәма иакәзар, шамахамзар,
аҕны дузырбодаз, иқәра шмачымгы «ҳақкәынцәа цьара акы
срыхәоит, амҕақәа бзианы издыруеит» хәа даангыломыт.

Енак адырра ҳартәит: «Зегь абнахь шәцаны шәеыжәзароуп»
хәа. Хәычгы дугы ҳаибарыҕны, абнаҕы заа ижны ихәмаз, ажра
ханхыкәгылеит. Аухантәарак иауаз ақәа иахкьаны ажра итан
азы мачымкәа, ахәынтәеи иареи еилашыпны. Иахзымәаһыт
азы аталара. Хәымз зхытуаз аһшқа дыкны хгәежәуа адәы
ҳақәхеит. Нас ихазбеит тцлак-тцлак аанкылан, ашыапкәа рҕы
хеадырҕәҕәалан хгылап хәа. Уи еиһыыз уажәтәи ала акгы
хзымызбеит. Ҳәешаны хтыһкәа аалххуаны еиһшткәа,
Кындыҕ акәытферма хәа иахыашытоу шыкоу ала ҕ-вертолиотк

кәалаауа еишытагыланы абри хара хеыпҗехьакырта инакәкны рғаархеит. Җынтәка иааххагыежыит, нас рыштыахька ицеит. Ипҗшыхәуазар акәхарын, аха хара, хәҗсы ицаз, маауаз җыахшыеит... «Пҗсытбарак камлеит, хәикәхеит» хәа азәи-азәи хәибапҗшаан ханаидгыла, сычкәын насыпҗдеи сареи хәлапҗшкәа ааикәашәеит.

– Сан, аибашьра – еибашьроуп, аха даеазнык ажра жтәуп аныбхәа, сыпҗан абни атцеҗ стапҗалоит, – ихәеит.

Зегь аччара иалагеит.

– Аҗырак хәхганы абна хәлтҗгышыеит, ари дахьтәаз иихәыцуаз уатҗтәи ажра акәзаарын, – ххәан, хәаихлафит.

Ихы шытацала сапҗхәа дахьнеиуаз, сахьихәапҗшуа еилыс-каауан игәы шыпҗтәаз. Хәзтәтәашаз җыара акы хҗырц хәнцоз, схәычкәа ракәын, – Шәаалароуп, – хәа адтҗа зыстоз, егырт сасцәан, сырцәыпҗхашьон.

Хәтыпҗкәа лассы-лассы ипҗсахлатәын азоуп ари афыза ауадафракәа зцәыртҗуаз.

Аамта цон, аха макьана җеи ыкамызт. Хәфны иказ асасцәеи урт ртынхацәа Гәдоутә икази дарей еибапҗшаан, икартцалакгы, вертолиотла уахь ипҗыртә аускәа картцеит. Амала, урт анцоз, – Ахәычкәа хәшәт, хара иаабоит, – рхәеит, аха мап хкит...

Уеизгы-уеизгы зынза хәизааигәамызт, ауа-иуа хәа, ахаан иахьахәархасыртм җыоук рахь ижәба хәа рдәыкәтцара хәкәшахәтымхеит. Хәаизынхеит апҗшәмацәа ххала, аха ашәартара иацло иалагеит. Хәиартә ххы нылакны хәцәартә зынза изыкамлеит. Уахыкымзар уахык хәцәаматәа нахшәыхны «уф, гәышья» хәа хәахзааитцымхит... Хәарахеит даара... Ибзианы исгәалашәоит жәафа бомба Атара ианкарыжыыз. Убри ауагы, хәхьеиккәхаз Хәзшаз иоуп изыбысшыо. Сыпҗа даакәымтцакәа дыфуан, шәыф рхәацыпҗхьаза, лтетради лкалами зтәз аашьтыхны дыфуан.

– Быбҗыцкәа раткыс, ибфаша җыара акы бҗыба итабтар, – анысхәалак, – Сан, ари мышкызны итоурыххар калоит, хрымшыкәа хәнхар, схы иасырхәоит, – лхәон...

Цәгьала итәауеит адәахьы, «арахь уаха афны шәаанымгылан, ашыакауаа дәыкәлоит» хәа хәлархәеит. Кындыҗтәи акәыт фер-

ма аганахьала икоу абна акәын хзыцәшәоз. Хәанда иаваз ажра ду хтәтәан схәычкәеи сареи. Санхәеи санхәыпҗхәи даеаҗыара итәтәан.

– Бомбак шәыкәхар, зегь шәеицынтәоит, – хәа хәз-хәзы хиртәон сыпҗшәма.

Уахатәи атҗх цәгьала илашәын, ахәычкәа снапы рыкәыртшан ажра сынтәтәеит.

– Сара схы шәсырбаанза шәтымтдын, – ихәан, сыпҗшәма дцеит хәчкәынцәа ахьтәаз апозициахь.

Атҗх агәахьы инеихахьан, аха макьана иара ихабар хәа ак ыкамызт. Хшәапкәа еисиит: азы, хәзлатәо, апҗхә снахаахан, иааитцысхып хәа сгәы интәскит. Апҗхә аҗахәаракәа ааихыршәшәашәа ианааитцысх, аттахәа ахәынапҗ пҗшкәкәа нылышәшәан, сызҗаб иналыкәыпҗсеит. Урт пҗхатцәы-пҗхатцәуа иказаарын, ахьта анрыс ачыжьра иалагеит.

– Ахаангы ихәынгасшыоз ахәынапҗкәа арахьгы исышыталан иаама? – схәан, сыхәхәарц ак сыгымхеит.

Сыпҗа дагыртәымшәеит, ирыцхалшыеит, акәымзар.

Хкәапҗа хәныказ, уи еснагь апҗстәкәеи апҗсаатәкәеи лырххон, шамахамзар, дзыцәшәоз, ма ихәынгалшыоз акгы ыкамызт. Абиология аматәар даара дазыманшәалан. Арт ахәынапҗ цәхәынтапскәа напык азна еизылган, настхәшәа апҗхә инылалыпҗсеит. Ишзымназоз мөашьо, мац ыказамызт даргы. Ахәыцра җаастакәа сеимаркуа иалагеит. Ант ичыжьуаз апҗшкәкәагы рыбжыкәа ааикәтәеит пҗытрак ашытахь... Ахьта рызхымгазар акәхап... Абри ами «иухшаз утәнтәааит» захьзугы...

Убри аамтазы Аракьаеи инхоз аерманцәа рхәблантәи артәаахәа ахәхәабжь аафит. Атҗх каууа икамзи, абра ихәаватәазшәа ауп рыбжы шәахауаз. Ацәара зәазыкызгы схәычкәа иаразнак иаалтдын, азрыфара иалагеит.

– Шәхы шәымфәахан, – схәеит, аха даргы еилыркауан җеи шыкамлаз.

– Абас акәхап хәргы хәшдыргәакуа хәхьтәоу рыпҗшаар, – хәа ишәо иалагеит ахәычкәа.

– Шөымшәан, уи зхала иказ, зымариа рбаз, зөыззымтәахыз азә лакәһап, – хәа схәеит сара.

Хшыгәжәәжәоз, абар хәарч-марчхәа шытыбжәкәак хәаһит. Схы санһаха, сыһшәма даһхагылан. Иаразнак хтааит: – Ахәхәабжә абагеи? – хәа.

Аракыгеи аһшыбатәи абригада хәа иахыашытоу ахаблаһы, ақыртцәа цюуки рғы имһахытцаап. Аһшәмаһхәыс илымырхыз ахымаһтәа рызмышакәа, лхыхаһыцкәа рытәала итырхуазаарын. «Уахатәи ала деаһыра иртаһыз роузар, арахы ишһаһалалари» хәа хгәы иаанан, абна халтит.

Акы дысзеиһшымызт сашы-затцә Адгәыр. Раһхәатәи амшкәа инадыркны абһыар икуп. Атынчмһа анһамаз, ауниверситет акны аус иуан. Аибашыра ианалагаз аены шыбыһнатцы аһышәаракәа идикилон. Еибашыроуп анырхәа аминут инаркны Ацха һаһшы акны излагаз раһхәатәи аиһагыларакәа дрылахәһеит. Иаһарк хаздыруамызт ускан... Иаххәһагеи ускангы... Ашытаһы ииулакгы Гәдоутала дааит Аһарака. Ххәаны иказ, иашыцәеи иһыцәеи злахәыз агәыһ еиһикааит. Схәыцкәа рыгәтыха, иара игәтыха схәа, иарбаныз сгәы итымхоу сара... «Хәһсыр, хазжуада, хәбаржуеи?»

Аамтак азы, ахәыцкәа Тхына ианыһаз, иһаһаит Руслан Какоба дытхны ауаарашәа цыара дрызжуазар хәа ргәы иштәз. Ари саб иашы иһа иакәын. Дабитһазатцәын. Иһыцәа ашәанцәа роуп дызшызыгы. «Харшыуазаргы хцароуп!» хәа саакәгылт ускан. Һанганәа рхәы хәа иахыашытоу ахәаһы, маһназ ақыртцәа мнейацызт азы, усинтәи хцеит ахәахы. Иабхәынцәа дызтарташаз тоубытк һатцаны иааргазаап, уи азоуп уажә иеитагара заһшыргаз. Мамзар ускан ачаи иашыкы дтатцаны деиһырһан ауп ижышыа шыһаз. Ажәжәахәа аутраһы цыара нышәк икәыһсаны дыртәахит. Бжаһык һшыхәуан, бжаһык анышә дамардон. Ухәхәар ауазма, хәлаһырз имоузакәа анышә дартеит. Шыакро Мургулиани иһа ачхәа аһсшәа зхәоз иоуп Руслан дызшызы. Урт хәһны шака ачеиһыка рфаһыз аһара абжагы пату рзакәымтеит. Хәра лаһмысла зегы хәрзыһан. Ашәанцәа нхара хәа Аһара ахәахы ианааз инаркны, хәһны иаины саб ицхыраара иамыхәаһадаз.

Саб иашыцәа рчеиһыка зымфацыз ашәануа дабаһаз. Рхәыцкәа аһсуаа реиһштәкәа ицкәаны аһсшәа рхәон. Уи ауп дызкәызыз Руслангы. Һсышәала анизһырт, рыгәра ганы дгылеит. Игәытәкәа иарбаны диеихсит «иһыза бзиа». Зегь хәра иахыыцәаз цыахшыон... Абасала ауа аһсыжраһынтәи аһныка хәаит. Уи аамышытаһы аамтагы зынза ибзиамызт, ахәхәыцкәа Тхына иахыыһаынтәи иаарыцхәит: «Хшөымгар калом аһныка» хәа...

Абри ашыкәсаз изакәызеи аарыхра хәа иһалаз, инамзаша агара дазкуам хәа... Ахәыцкәа раб дцан Тхынантәи Цыһардака иааигеит. Уакоуп дареи сареи хәхәеиқәшәаз. Ашытаһы избан ахәыцкәеи сареи Гәдоутака хдәыкәтцара. Шыапыла мацара хцеит Ткәарчалынза. Хыкәкыла сабхәында Кәытцниа Бориа иһныка. Ара хәра хәһхы иааны ирыдтәалаз ауаа рхыһхәызара атәы ахәара цәгыоуп. Дунеихаан илымбацыз инадыркны хтынхәцәа ркынза зегы рыматц аура даһын лара. Ткәарчал аблокада иштагылазгы, ари аһхәыс лхы иаллыршоз атәы хәоук ала хәашы амазам. Санхәеи санхәыһхәи рыхыз зхәо цыара қбаадк рымазамызт азы авертолиот аталара атәы цәһан. Мышкы ахи атцыхәеи ирылагзаны уи илылшеит ашәкәкәа реиқәыршәара. Ианааша, ххәлеит аһалакы ахы. Ишытаз асы ухәа, ахытакра ухәа, ажәлар реиыхара ухәа, шака иркарагаз ари атагылазашыа хәыцгы дугы рзыхәа. Ажәлар, ашышкәмкәа реиһш, еилыхон. Аһшыбатәи ашкол ауадакәа зегы тәын ахтәәцәа рыла. Зегы еилыхон... Убри аамтазы һхәыск артәаахәа дыхәхәеит. «Иһалазеи?» хәа зегь уахы аһшра хәлагеит, ахә сара акгы збартамызт. Ус, азә снапы аанкылан, сынхәаирһшит. Абар, саб иашы иһа Гурам Какоба.

– Бзышытоузеи? – хәа дантцаа, иааркыаһы иасхәеит хәгәтакы, – Ахә схәыцкәеи сареи хәамацара хәкәзам иһоу, санхәеи санхәыһхәи сыцууп, – схәеит.

– Шәара иахыоуп шәанаа, ауаа мчыбжыла абра игылоуп. – иһәан, даагәамтит, ахә нас даакәыһсычхан, – исылшалак ббап, сара сааианза абрантәи цыаргы шөымцан, – иһәан, днахәдтит.

Һытрак аатцуан еиһш, икәа бһыцкәак татцаны дааит. Зегы хәцыһхәаза ашәкәкәа рхианы икын уи, ахә, – Зегь

шөзеицһырзом, банхәеи банхәыпһаи шәышытахь ицо авертолиот итәстцойт, – ихәеит.

Уи захәз сеиҳабәцәа шәазар акәхап, агәамтцра иалагеит. Нас, сыпһшәма дрылабжһан, еиқәиртәеит, рхы итәигалт зегһы цъарак хшеиқәшәоз ала.

Астадион азааигәара иааин иаангылеит машһына хһантә-дук танақы мацарала ихкһаны. Ари афыза амашһына хықәкыла цъара усбартак иатәызар акәхарын. Избанзар, ауаа мөанугартә еипһш еибытамызт. Өбака һенцъыр-кылхарақәак амоуп, мам-зар уаха акы убомызт уталар. Уахыкылыпһшуа хәа иара ус цъара ак амамызт ари амашһына.

– Абри шәәкәтәароуп Акәарчаһанза шәылбаанагарц, – рхәеит.

Абра хаикәшәеит сахәшһа еитцбы лхәыцкәеи, лыпһшәма ачымазафи, ҳареи. Даара сеигәырғһеит ари ахтыс. Уажәшһа сазәыкымшәа збо салагеит. Аибашһра ианалага инаркны стагылазаашһа даара ибаапһсын. Сашыцәа рзы ашәара, амла, ахыта, имцурадахаз ханхара ухәа мачхәума ухшыф уахыз-хуа! Идәықәлагәышьеит ажәлар рацәа хәзтаз амашһына ду Акәарчаһанка ахы рханы. Убриакара ажәлар хтагылан, абаз хабжышәаны икашәомызт. Амашһына цәгһала еиханы ацара иафын... Хкәыкны, хәпһсқәа мацхома ххәоны еипһш, адәахы ашьтыбжһ цәгһа кәлеит. Хәхәарахеит, кәарахеит, аха ҳара афнытқа итәтәоу икоу хәздыруам, акгы аабом. Ус, аныкәара иафыз амашһына иаалыркһан итрысны ианаан-фәс, згәызәанзамкәа ашьтахь игылаз зегһы шынеибакыз рѣаархан, сахәшһеи сареи хтаацәагы хәргы аихатә тзамц хаддыркһацыларц ак аахагымхеит. Ажәлар ахәахһынхалаз иахшәыз хаматәәкәа рмафракәа фырхын, ус ихыынхалаза иаахәшәхәлеит. Сахәшһа лакәзар, лганаф игылаз 366 литра зку-аз атанақы уалыр днақәхан, лқышә тахәахәеит. Зегһы хгаз-еазуа цәгһала хшһапы хәкәгылашәа аауит, аха хкәәкәа-чакәан азы хәкһуан. Адәахы икоу аилкаара хәргәәкуеит, аха акгы аабомызт. Апһхә игылаз зегһы амашһына ашә иасуа иалагеит «иаашәырты!» хәа. Ус иаадыртгәышьеит, аха изныкәози изымныкәози хәикаран. Нас, адәахы игылаз ишхәрхәаз

ала, амашһына апһскы зкыз иеизаанымкылакәа, атәара иафыз авертолиот датәлазаап. Инапһшны хәзбоз ракәзаарын иаакәымтцзакәа ихәхәоз. Анцәа ицышһаны, хәикәхагәышьеит. Аныкәара сцәыуадафхеит. Ажәлар ансықәха, скәәкәазар акәхап, снапы еидарак азымкуа цәгһала иаасыцрахеит. Аха зегһ аоуп абри амашһына ханынтәтәоз исызцәыртыз агәтынчымзаара сааннажһуамызт. Ари атцкыс ишәартароу цъара даеакы сзыпһшызшәа сцәа ианыруа иалагеит. Абар, итәагәышьеит хәзгараны икәз авертолиотгы. Ажәлар еигәйдлан еихеит иара ашкә. Аруаа итыргон аффы лахалахауа ачапһха. Аилахамтаз снапы кны саахһаирпһшит схәычы. Ача агһама зцәызхәаз иааигәатцкһан ианиба, уаха изымычхәзар акәхап, дахәо далагеит изрымсхырц. Ииашатцкһаны, хыхь зызбахә схәоз саб иашһа ипһа иакәын уажә ари ачеихшара знапы алакыз, аха цһеи фыстрын «чахык сара исыт» хәа. Арскак ажәлар млаго иахыгылаз, сара салкаан ак сыт хәа хәашһас иастоз?! Настгы, уи сахәгы имазма... Даасгәыдыскылан, дсыргәыбзыфит.

– Пицунда ханнеилак, узхара ача уфәп, – схәеит, аха иара дагһамхатцәыуеит.

Сахәшһа лхәыцкәа, қарала акыр ишеитазгы, ичханы фымтзакәа игылан. Убри аамтаз еиқәтцаны итыргоз ача, хәпһхә ииаганы ишнаргоз, хыхь иақәыз ачахкәа руак налбган ишааиуаз, ахәынтәеи аси рыла иқалмышһа икәз агәафа агәта интахаит. Иблакәа тырхаха днасфәпһшит схәычы. Хшеибарххоз иааит авертолиот атәртәара аамтагы. Сыпһшәма ихапһыцкәа еихарфәһәаны хантаиртәан, ажәфан хһалалагәышьеит. «Агәыр-гәыр» хашытыбжһхә хцон хкаууа ажәфан халалан.

Тынч тәамфәхә змауз ажәлар, агәәкреи, амлеи, акрымфареи зныпһшуаз ххәфкәа даара игәытшһааган. Саатбжакгы мтцыцызт хәзтәтәаз авертолиот алакәра ианалага. Хәхыикоу еилсыргарц азы ахәыцра сахһынзәфыз, иара тәеит. Хәбакоу-сабакоу хамшын зегһы. Цәка сыпһшызар, аа, уара афәаста, акгы хәгзам Дранда ахаирбаһәазафы хтәарц. Аизтаара хәфнатцы, хамтәац шаххәоз, агәарахәа хәзтәтәаз ифәз ашә аартны, азәы инкыдижһлеит. Авертолиот апһскы зкыз иара итәала днагылахын, дхалабжһеит хамшәаразы. Аха избон иихәоз ихатә рацәак агәра шимгоз.

«Ус ахәтоуп» ихәеит, аха ара атәара шхакәшәоз здыруазтгы, сеилагызма аһыра сгәаһратәы... Исмаһацызт, исыздыруамызт ауп мамзар... Иажәа алғаа имтақәа, раһхәа инталаз арматәала еилахәаз ақыртәа чкәын иаһхәа игылаз тақәажәык лаатцәа ахәызба налихәан, итаз аатирбгеит. Убас рзиуит еһырт аатцәақәагы. «Уажәшьта изтаһтозеи?» хәа ацәытатцәыуара иалагеит аидарақәа зтәыз ауаа. Иара, аматәақәа еипһхытта днархысын, днасагылеит. Сеимаа злачқәа зтаз саатцәагы илаһш нахигеит, аха даламкысит. Насдаахәахәын, – Ари арһыс дызтәу бара боума? – ихәан, днасазтааит, сара сзымцәажәзеит азы «ааи» хәа аанаго схы сыртцисит. – Ипаспорт сыркы, – ихәеит ари амзышәа иесызкытцәкәан.

Схәычы данизтәи аршахатга сцыба иштәзгы снапы мқәа-цеит, сышхныһсылеит. Сахәшьа сцыба дынтасын, интганы инаилыркит.

– Сара ари сымхәеит, апаспорт ауп истаху, – ихәеит иара.

– Нан, ари апаспорт изтода, макъана жәаха шықәса роуп ихытцзо, – лхәеит сахәшьа.

– Дышһахәычу, иоура шақароу бымбазои, ытцәахра дцозар акәхап, – ихәан, имахцә дааникын, сыла траа сышихәаһшуаз, схәычы дынтирһан, тақа дигеит.

Ашытаһтәи зегы аһхыз еипһшеит сара сзы. Акгы сахазомызт, сдагәахеит, акыт сзымхәо саакалеит... Сарма-нап нкылашьа амамкәа адысра иалагеит... Мачк инхаз сыхдырра исанахәон анахь аганахышәа сыһха дыштатәазгы... «Уигы длаһшықәтцан дтигар, сабацо?» хәа сгәы иаанагеит. Уиакәхеит, зынза сдысит... Шака еидысхәыцлаз сыздырзом, аамтагы нтәашәа амамызшәа збон. Атцысра иакәылхразы сахәшьа снапы аанкыланы аршышьра далагеит, аха акы исыхәомызт. «Абастцәкәа сыһстазаара тцакык амамкәа интәама, схәычи сареи абри акәазма иханасыһыз, уаха ажәак еибымхәазакәа хәипһырыргома?» хәа сгәы ишахәоз, саһхәа акгы сымбатцәкәо иаакалеит. Ихәашыт зегы... Слымха ашытыбжы, итытны ицоз сгәы абжы рыда уаха акгы сцәа ианырзомызт. Сыһха лыблақәа рыла акы сеиллыркаарц дафын, аха уи еилзыргоз дабаказ. Ари збоз, ихәацыз зегы сгәы кармыжыырц акы

рхәон, аха зегь һхызын, бжы сахазомызт. Исыздырзом шака аамта цаз. Сахәшьа сырхыцхыцны, – Абар, Астамыр дахәаарго, бымшәан, доурышьтит, – лхәеит.

– Иара, лахәеикәатцәа, усгы анасыһдара ззыһшыз, дшынта-һалазтцәкәа инапқәа рхаха сеимлагәа сикит. Сыбла иабо сгәы иазхамто стәыуон еиматәаны... Стагылазаашәа аниба, иблақәа иаразнак лаһырзыла иааттәааит. Иһхаза илабжышқәа снапы инакәтәеит. Зегь ныхәон срыцхашәаны. Сара усгы макъа-наз сғы еилгазомызт азы, сахәшьа диазтаауан «узыртахыз?» хәа. Ана ашәкәафы дахыиз Атара акыта ауп хәа ианаһхәа, акы иазтаакәарц рызбызаап, аха уи сара издыруазма. Ахәычы излеихәаз ала, изызтаауаз ахацәа абрака ахаирбаһәазафы аус зуаз аһсуаа ракәын. Урт атаратәкәан азы, ари ахәычы акри-дыруазар ихәап ргәахәзар акәхап, иазтаауан. Хатала арт зызтаауаз ахаирбаһәазафы аус зуаз атараа Костиеи Лиалиеи Кәытцниаа, аишьцәа Ринели Алексеи Латариакәа, Бигәаа Сла-вики, Ашәба Гарики ракәын. Арт еикәыһхәаз рахынтә Алек-сеи Костиеи һырыоцәан, уажәгы аибашьрафы цәара ихадоу уск ишазхәаз гәфарақәак рымазар акәхарын, акрырзеилкаауа-зар хәа иафын. Еһырт иаанхаз хацәынмырха аһа иғагылан.

– Иахыкоу азбахә ииашатцәкәаны иухәар, ирлас уоухажьуеит, мамзар ара уаанхажьуеит, – хәа иархәазаап.

– Урт сара иааигәаны исыздыруам, исцәыхараны инхон, – ихәазаап ахәычы.

Нас, – Зны цәара иубар, асалам хазрыт, – рхәан, акәатеи-һтцәара иалагазаап.

Игәра рымгазаргы, уаха ирыхәоз акгы шизымхәоз аныр-ба, дааган дынтадырһалеит. Хвертолиотгы агәгәа ахга ау-сура иналагеит. «Хрымшьуазаап убама» ххәан, мачк хаһсқәа ааивахгеит. Ашә ныдаһтоцон еипһш, хәитхәа руазәк ашә ааим-һааны ла дук иварһалан даатәлеит. Ала фышәо, аһынтәа нкылак-аакылакуа, игъежьуа инахалалеит. Авертолиот атцы-хәантцәкәа иадкатцалан иказ атәартафы дтәан сыһха. Уи матәажәс акрыказар зегы лара илышәтцаны дыкан, аха сгәы тытцны ицон ари аруаф дылхагыланатц. Уи схәычы лхаһнытцәкәа

икнахаз аевкалипт-махэ шыгтэрақәа цыра ак рылакнахазар
хәа еипҭхышышыаауа игәеитон. Ари ара иҕазаара аминутқәа
сара сзы исаатқәан. Аамта нтәомызт... Дтыггәышыеит иар-
ггы, аха итыгҭан иааган, ыццәа ахәса нтаиртәеит. Урт еимала-
еиҕалаха иҕан. Сымҕашыозар, саркыалыхын изтәаз аидара.
Рҭарала иаархәаз цыушыап, иахзызаан иҭсуан. Иҕазыртәаз иб-
жыы аарцббаран аҭырҭы иахь ихы рханы ҕитит: – Абарт ргәы
иамыршыкәа Тебердака идәықәутцит! – хәа.

Цьоукы агэафра хэфын, цьоукы алагафага иафын. Иагьым-шэеитеи аҗсуаа этаз авертолиот италаны иахьыпһыруз. Дара итадыртэаз ахэсақәа рыбақәа җсеипҗсеиуа шэарақгы рхымызт. Иаасгэалашэеит Б. Шьынқәба иажэеинраала:

Адунеиажэ цэгъа уеижъагоуп, –
Ех, хабоу дутоуп.
Шьоук рзыхэан уҭсыршьагоуп,
Шьоук рзы ухъантоуп.

Имцапшыахы исыҕраз сгэырѡацѣҕақәа инарыцлеит схаа-
қәагы. Инатәагәышыеит афронт иалтцны аҕсабара инықәлаз
хвертолиотгы. Сеимакеиѣакны саатыргеит сычкәыни сах-
шыеи. Аныкәара сцәыцәҕан сахыкәакәачакәаз азы. Сеидара
узышытымхырхәа ушәозу, излачны икәз сеимаакәак ракәын
саатцәа итазазгы. Иаразнак иаахадыххылеит автобус дукәа:
Гаграка, Гәдоутәка, Пицундака ицоз ухәа хаихшаны хнар-
тадыртәеит. Алашыцара хәҕылакны мацара автобус хаанагеит
ѡны еихагыла дук акынза.

– Пицунда ҳааит, – рхәеит.

Еижэылан иҥытуаз ажэлар рхы шхаз уахь исналон. Досу ир-залырхуаз ауадакэа рахь инеиуан. Схэычкэеи сарей аҥшьбатэи аихагылаҕы ауада хзалырхит. Тҕыбжьонын, икараха иҕаз ауаа амлагы хзацлеит. Сычкэын, – Сан, уаха сылшом, амла сакуеит, – ихэеит.

Цхыбжьонын, арака афатə ахьырҭшаауаз абаздыруаз. Ма-
кыана ҕеила исзеилырҭомызт ҕахьыкəтəкьаз. Ххыцə-ххыцəзə

игылаз аиарақәа хнеины хнарықәтәеит. Амла хара хайгш зегы агуан, аха угәафра змоудода, зегь хара ихайгшуп. Хәгәжәажәо хаштәаз, азә ашә дасит. «Хәздыруада ара?» сгәахәит, аха снагылан ашә аасыртызар, абар, ассир, хқытантә гхәыск дгылоуп. Еималан инеиуаз лылабжышқәа рыцкьо, илхәон уахантәарак дышхашьтаз. Цәка азәы ихәо илахазаап «атаратәқәак ыкоуп» хәа.

– Сабашәыхәари? – лхәеит Нани.

Ари Кэытэниа Қарбеи Тата-иға иғшәма лакәын. Абар зегь реиҳа сыззығшыз азтәара.

– Амлоуп уажэазы хыргызгаакуа, – анысхэа, абъяахэа дын-
дэылтцын, аүадабжыара дыбжыалт ынашэцыпхыаза дрысуа.
Ана азэ ача имхуа, ана азэ ашыакар имхуа мацара, уаххыа
хэеизылгеит. Хани хаби рыоны хнеизшэа, сахэшьеи сареи
ххэыцкэа, згыама рхаштхыаз, ачеии ашыакари пшааны, ачаи
пха иархэаны, абас ларгыи лтыпхыах дцеит.

Ғыттак ашытахь, сыһшызар, сычкәын ча сак рҕәҕәаны ина-
пы итцакуп.

– Изумфозеи? – анысхәа, – Нас санышъталалакгы исфалоит,
– ихәеит атакс.

Данышталло акәым, мчыла акәын акрышәхәтцоз, аоны ханыказ. Уажәы ари афыза акаамет анахзыкала, дгәыхәызар акәхап, инапгы итцакны дахышьталоз иифозгы ирхие-ит... «Зызхара ыфаны ипсыз – дыпсума, бахауоу?» хәагы иахәшьа лахгы днапшыны, лафкгы ихәеит. Ицәагәышьеит дара, аха сара сцәарта сылатәаны сырзыпшуеит. Арахь снапы, сшьапы ухәама, исмыхуаз иарбану... Амашьынаґы зегы ханеикәаха, санрытцаха, бзиашәа скәакәазаап, уажәоуп исылсуа ианалага. «Саргы мацк схы нықәыстцапи» схәан, сеимаажәкәа излачны иказгы аасырееикәан, афымцарпхага сапхьа игылаз апхьа инасыргылеит. Саргы схы нықәыстцеит. Апсреипш сызгәылахалан сызмаз атынчра иалыоны быжькәак саҳаит: – Агылара иаамтоуп, – хәа.

Шыжыжафара хәа ицатәызаарын даеа хыбрак ахь. Ашырхәа сныкәтәеит сиара, аха абар, алалабатә... Иаха исырбарц арпҭхага аҭхьа исыргылаз сеимаа ҭшзақәа иштҭытлара итҭытланы,

икааметха саһхәа игылоуп... Шьта ашәи-тышәи сызнейуам. Агәамтәра саналага, иааһшыз схәыцкәа иагьтәыуон, иагьыч-чон.

– Хгәакрақәа нтәашьак рықәымзаап, – схәан, схы кны снатәеит.

Сара аймаа ҕыцаасхәоскалаанза акрыфарта ҕыисзыһшыны игылоума, изакәызаалакгы ак збатәуп схәан, сгьежыа мтәахы-һшаа хәа хаатәажәкәа снартәлеит. Сшеимдоз агәыри, арахәыц зныз кәаркәашьаки, мыркатылки снарықәшәеит. Урт Цыгьардантәи хәндәықәлоз саншьа игә «цъара ибыхәар здыруада» хәа зегьы шихыччоз саатәа итаиршәит. Абар, иарада һсыхәа ыкамкәа иахыкалаз. Арахәыц акырынтә исыршан, агәыр инатцырһан, сеимаа итцыфрыз аһынтақәа еихасыцгәап хәа сналагеит. Аһынтақәа еидкылан цъарак-цъарак еихасзахит. Ахәыцкәа сыццо икамыт азы иаангылеит ауадаҕы. Излазгагәышьооз, иршәыз акгы рцәа иакәшәазомыт. Ирыцәдуун, ма акырцъара икәыршәын. Сара ашышьыхәа сцон, сеимаа тцыбгар хәа сшәон снейаанза. Саһхәа ицаз акрыфан испһылон. Сеимаакәа цъара ицәытцакшар хәа сшәаһырхаһуа сышнеиуаз, даҕа атаратә һхәыск дсықәшәеит. Иказ, ианыз анласхәа, – Сабабыхәари, ачаи зламәаһыбго абанка быстоит, – хәа салхәеит.

Сеигәырһеит даара, аха сара сцо-саауа амәа сахынзақәу сеимаакәа ирзычхауама, арахәыцкәа ааһтәар, сабацо. Ишыказаалакгы сғынасхеит. Шьта иара акрыфарта сазааигәахеит анысхәатцәкьоз аамтаз, срахәыцкәа ааһтәан, сеимаакәа цъара сырзымго иаасымпытәхеит... Изугәышьооз, рытқәа аарытхны, цъара инықәтқан, хыхь сшыап иахарһаз рцәа мацарақәа блажыагас иааныжыны, сныәаналеит акрыфарта. Алада ицоггы аәада ицоггы зегь хьаһшыны сара исыхәаһшуан, аха ирылшоз. Азәгы иситаша акагы имамызт. Афатә шшоз аһхәыс хык рхәы ачаи сбанка инталтәеит, нас уи иакәнагахаша ачагы наватцаны инаслыркиит. Ашытахы, – Абри астал аномер фба шьтарнахыс шәара ишәтәуп, – лхәеит.

«Хара ашыапыматәа хауаанза ари атыһ егьараан итацәны инхап» сгәахәит. Сшааиуаз, сеимаатцыршықәа ана ишытас-тақәазгы аасфытраскын, схәыцкәа рахь сғынасхеит.

– Абар, шәхәы аазгеит, – схәан санааәнала, схәыцкәа рыхқәа кны итәоуп.

– Икалазеи? – анысхәа, – Хазладәылтәуеи, иахшәахто акгы хамазам, брыхәаһши егьырт хыызцәа, – рхәеит.

Урт хаһхәа иаакәаз рхәыцкәа ракәын, агәыхалалратә еиҕкаарақәа аматәакәа ршозаарын измамыз рзы, убри акәын арт ахәыцкәа хар рымамкәа изеилахәаз. Изулак иргәыбзыһны акрырҕастеит. Нас «ара снатәаны сеимаа тцыршықәа ирылхны ачхьарһкәа касһап» хәа нап асыркиит. Ари иахәа, ари уатцәы... Хтагылазаашьа, еыһсахрак хәа уаха ак амоуит. Саб иашьа игәк хазбахә иахан дааит Пицундака. Иара итаацәа Дәрыһшы икан. Қыртуа ҕнык иәнан. «Ачаи хухыртә атагылазаашьа ыкоуп» анихәа, хицны хааит Дәрыһшыка. «Ацъабаа зқәу дахыцалакгы ицрытцзом» хәа ирхәо ауиашахым. Ажәа шәзасыршыуазеи, иахаулакгы, капеикәак рханы, сахәшьеи сареи Адлер хцеит ихтыз ахәыцкәа цъара ак хзырзаахәозар хәа. Ирацәамзаргы, напык-напык аматәа усгы ирзааххәеит. Ашытахы даргы тцака илбаауа иалаган, рыызцәа инарылагылт. Аамта ықәха ацара иағын, аха макьана акгы аҕамһсахыцт. Асалам шәкәкәа хаулон мрагыларахьтәи афронт акнытә, аха урт ркны шака узхәоз...

Сентиабр мза хтагылан. Акәа ахы иакәитыртәит хәруаа... Еихаз агәырһара ыказма уи аамтаз?! Хһака тызра хада уә даанымхеит арака ари ажәабжь ашытахь. «Хазлацозеи, аәныка, хазгода?» хәа хаштәаз, ҕнак исахахьаз бжык сахәит тцака. Сааһшызар, хгәыла цкәын имашына «Камаз» захьзу ала дааин дгылоуп. Али-һси рыбжьара хееизахгеит аәныка. Ешыра инаркны уахыһшуаз зегь арыцха рхыкәкәон иубоз зегьы. Ақалакь рыһаны ишытан, абылфы ыкәышәшәон зехынцъара... «Уһшәма лнапы ианутаз ууаажәлар зегьы еибга-еизыда иргьежыны иузаалгеит» хәа длафуа, амашына аһскы зкыз Даур хааган сыһшәма хнаитеит. Хәоны еитымха икан. Аштә зегьы ахаскын бааһс тиаан икан. Абри-абри ауп хәа аоны ак ҕнамкәа ирыцкьан икан. Азал агәтатцәкьа иәнажын ачаи иашыкыкәа әба, нас сыһха данхәычытәи агара. Абарт ракәзан ҕыц ҕныматәала ирхианы иныжыны хәхыцаз хәоны иәназ

ҳанааи. Аимтәәцәә ирцәынханы икьалан цъара кәардәыкгы җазнымхеит. Җафны актәи аихагыла умбо акәын ишыкәз. Аамта кьәек иалагзаны абаскак ажәырт иагазар, ишҗакалоз җоны мыжда даҗә җытраамтак җзымаазтгы.

Цьон Кәытцниа, зыҗсата лашаша, даҗзаанза хымш адашь-ма җақәиан җацәан. Арахь афатә аҗшаара иазкны апро-блема цәыртцит. Зык җаршын, ачаи атыҗан ашьақар был-ны иахтан, аҗшшы җанатцеит. Ишакәхалакгы иужәыртә икан. Җаныкәтцуаз ана-ара иаркны истәәхыз абанкақәа иара ус ак ыкамызт. Баша сеимдагәышон... Ирысакьахәымтан аимтәәцәә, җафнқәа ианрыфназ ирыман имцоз.

– Икашәтцә закәызеи, ауаа икартцә шәымбазә, абас адашьма шәанбанзақәио? – ихәан дҗаҗыт раҗхьа.

Ана акы ааго, ара акы ааго мацара, афны акы җнахтәәеит. Ажәакала, хәыч-хәычы Цьон җаибитцеит. Мызқәак рышьтахь ашколгы аусура иалагеит. Ххәыцқәагы гәырҗьатцәа уахь ицеит.

Шамахамзар, хҗәылацәә зеггы гьеҗыт рыфныкақәа рахь. Ахацәә еизан афымца мфанызгоз ацәәхәқәа реиҗшьразы аусурақәа ирфын. Сыҗшәма цъара акы даарыцхраарц уахь дцеит. Схала санаанха, «җафны тәкатәи аихагыла ааилсыр-гақәап, исырцқәап» схәан, шыамхахы ифнаҗыыз ауац аф-ныгара сәазыскит. Идәылызгоз агәам афны инацәыхарамкәа цъара аизгара нап асырkit. Даара такәгы еизызгахьан еиҗш, «уашьта изблып» схәан, амца нацрацаны снаскьашәа снагылеит. Схәыцуа сышгылаз, ақәақхәа бжык геит, амца акынтәи ахәашырбыб нытдыббит, аха ак сыхьитхәагы сгәы иаанамгеит... Азныказ слымхәқәа ак рмахауа идагәаза иаакалеит, ашытахы азба саакит. Зынзаскгы хьаа змазамыз азә иеиҗш сышгылаз сааилышшеит... Афныкагы сфынаскеит, аха агазәазра салагеит, ашәхымс сзахымсит. Икоу хәа акгы сзеилкаазом... Ус, иҗхаза скатара ивталань ак дәықәлеит. «Икоузеи?» хәа снахәаҗшызар, ашьа җхаза исыдланы ацара иафуп. Сфытца абара иалагеит, абар сфәажәкуеит, аха исыхьыз анеилыскаа, иаразнак исгәалашәеит азыжәра шыкамлоз. Тәка исшәыз сыматәқәа зегь реиха итатаз сыхәра аҗацгәара салагеит. Җафни амфадуйи җшьышәка метр

рыбжәоуп, ибзианы еилыскаауеит амфохь санызцәырымтц, абра агәарабжьара сшыбжьаҗсуа... Зегь лахьынцәоуп, сымҗсраны сыкан, мамзар амфадуйи акында неишьас икастаз хәа абыржәыгы акаҗ сзеилкаауам. Сыхдырра шсымаз, сназа-сымназа шысхәоз, аиқәатцәа насхәаит. Хараза цъара агәгәахәа машьынашьтыбжыкгы сгәы иныкәфит... Фыстыр стахын, сыҗсы хәхәон ишалшоз, аха сыбжы иалшазомызт, сымч еизхомызт... Иаасыкәыршан илашьцеит, уаха акгы...

Кыраамта аиартә саман. Еитныҗсахуа сырбон сахәшыцәеи сани. Мачк сшыапы сыкәгыло саналага, җааидтәалақәеит сыҗсы иаҗшәмахах сгәыла цкәынцәеи җареи. Ускан амфадуйи санызнеигәышьа, амашьынашьтыбжы исахауаз хәа сызфыз Батал Кәытцниа имашьына «Камаз» акәзаарын. Ареспубликатә хәышәтәыртә акында сышнарғашаз алацәажәара дара рхата-қәагы ирцәыцәгьан... Җшь-саатки бжаки ацәбаа сыдырбале-ит аҗақьымцәа. Сарма җаца, сваныза, жәафә сантиметр скьатеи ухәа ааха зауз зеггы амырхит. Ашытахы, дара рхата ишырхәаз ала, рацәакгы иакәгәыҗзомызт сынхоит хәа. Сызқәызыз убри ауп: ани агәам еизганы амца зыцрасцаз автомат патрона аларшәызаарын. Ишны ианыткәацуаз аамтаз сара уа сгылан, исыкәшәеит. Иара уфнытқәа иткәацуаз иреиуазаарын... Аены сыҗсы иаҗшәмахах Батали Сундари Кәытцниаа роуп. Иахьагы сгәы икәыфәеит Батал ибжы: «Бмыцәан, быҗсыр қалазом!» хәа даныхәхәоз... Раҗхьака бзиаран Анцәа ирҗигалааит...

Аамта аҗагәтасрақәа зеггы сҗырхагахазаргь акәхап, еикәысыҗхьазаз зеггы рышьтахь скәаҗза сыштәаз, мышкы сзымгыло скәардә саанхалеит. Сахьынеибаркыз сыбафқәа зегь еимышәшәаратәы ахьаа бааҗс сызцәыртцит. Сыхәхәабжы амфасфы иахауа акында снеит... Хдынхәцәа зынгы ааира иакәытцит. Срыцхашьаны атәыуара иалагон азы. Хәшәы-быҗшәы илшоз ак сыгимыҗыт сыҗшәма, аха аамта баша ицон ауп, мамзар ак сыхәомызт. Иаацканы жәымз аиартә саман. Амтц сыкәтәар, снапы сзымкьо акара ахәшәқәа сдырчалан, суаказа сычны сыкан. Сычкәын, сахәшьа, сан, сыҗшәма еитныҗсахлан сырбон. Сызҗаб убри аамтаз аҗаацәара далалахьан, ахәычы длыман. Ацәамыҗәазхызгоз сычкәыниакәын. Имариоумаарҗыс

қәһыңш изы ашәи-тышәи дзымнеиуа, уахгы-еынгы аңшқа ифызахаз, ауафгысы ибара. Сара стыхәала иара дызтаз атцара аңшбатәи акурс ааныжыны сара даасыдхалейт. Сзыргәамтцуаз ачымазара ахызгы шыақәыргылан ихаздырзомызт. Нас ашы-тахыи ҳақымк дсықәшәән, исыхуазгы шыақәлыргылейт, лыхәшәқәагы хымз рыштыах мацк сәы еилго скарцейт. Еиц-факны ахақымцәа еицырхәаз акоюп – хәышәтәышыа амам, аха ихыуелар аует...

Аңхәаф, усырааңсейт, аха абри афыза ахтыс изызхауа афар ирымбааит, абғыц иазынхааит. Атынч ңстазаара сара сзын итрагедиахейт. Арака инымтәейт сара сыхтыс. Ирхәойт, «ауафы илахынцәа дзацәом» хәа. Иагыиашоуп. Сқәыңшра иа-маз аңшзара ағыама мацк акәзаргы исзынхоз цысшыон, аха уаха умңсит... «Баңхәака ағааста бзыңшуп, бахынзақәыңшу бшәахәа, бкәаша» ихәозшәа ауп сынцәа сшааигоз уажәраанза. Иаасгәйдлейт ахтыс еикәатцәкәа... Лабфабоума, ңхызуама, саакәымтцәкәа агәтынчыма бааңс сызцәыртцит.

Аибашыра ашытахь хар ҳамам, ҳаңсы еивахгартә ҳакоюп шаххәоз, 2007 шықәсазы иаалыркәан сыңшәма дычмазафхейт. Иара убри ашықәсан иңстазаара далцит. Аңсы ихәтоу аус-мәаңгәтәкәа ирыцу ааңсарақәа зегы ихганы, акы датцәмхакәа иаб дымәаңгитейт. Аихабра иара иааникылар акәхейт...

217. Ихлымзааху агәалашәарақәа

Аибашыра анцоз... Шамахамзар, абас иалагоит аибашыра иахаану, гәалашәара хәантәк змоу ауафы ицәажәарақәа. Аха икалоит урт агәалашәарақәа рыхкы анырацәоу, еицхыгта ана-ара ианцәыртцуа, таха умто ианушәтало. Дара, иутәхым мацәарқәак реицш, цәара акы интапсаны туанк ағы ицхәаукуа иказтгы сацхәа изцырызгодаз, аха... Урт исышыташуа иахәанза исыцаазар, сыгага сааннажәраха сынрыжәуам. Амала зны-зынлагы иахгәаларшәалатәуп ақыртцәа хзындыриахәоу, аказаарей акамзаарей рыбжәара хшыбжәадыргылахәоу. Из-банзар, атыхәтәантәи аамтазы, ххы ххаштызшәа, иахтәым цасқәак ҳархынхәлоушәа збо салагейт, аха уи даәа усуп...

Сгәалашәарақәа реырцәгәазан икоюп иаазқәылаз. Шықәс-қәакрацхәа, сашәа-затцәиганахәала абаржәы сейгым анысхәоз, гәнахарыла еибарку ауафы имшала уи ицстазаара фәхтәейт. Хымцәада, убри азоуп хазы игоу эпизодқәак иаха изрылыскаа-уа. Схәыцрақәагы, сгәалашәарақәагы иалкаау шәкәык еицш ауп сышрыхәапшуа. «Гәанылатәи сышәкәы» иаатәаумшәартә афыгхара дууп, лассы-лассы ацхәаф инацәкәарақәа идыр-гәамтцло шәкәык еицш, аганқәагы ххаахейт. Тыцқәак ркны абғыцкәа фәзахахейт. Алағырз зықәтәахәоу нбанқәакгы рыцшшәы еицакуп. Шакантә «уаха иаасыртуам» хәа збаны, сгәатцәф иаха иахысфәрхастам атыц ағы ицхәаскхәоузеи, аха, ишыкалалакгы, иартны сеитәнагәыламцшыр ауам. «Сышә-кәы» аитацхәара ахыстаху адакәкәа рхала иаатуейт, ауадаф саламтцәкәа. Абар, уажәгы абғыц фәзақәа еихышәшәо ана-ара иаангылоит, ҳабантәиалагои рхәоушәа. Ажәабжә, ахы умхәакәа, атыхәа узхәом. Иара убрантәигы салагап сеитахәа.

Август аеиешамтаз инаркны ҳазфәаз атабиакәа рыжрей, бнала аныкәарей ракәзан. Мышкы знык иадамзаргы атабиа ататәара цқарак иафызахейт. Рацхәаза акәны афны дагызма-ха иааныжыны ацара анхәкәшәаз сентиабр 29 ауаа ауп. Ускан Атара ақытан, Набжәоу ахабла хәа иахәашытоу, шамахамзар, уаф даанмыжкәа, атынч уаапсыра зегь ҳалган. Имәапысуаз ахтыс иаразнак зхәғы аагара зцәыцәгәахаз ауаа иахшәымызт, иаххамызт...

Ауаа атцх лашан, икаххаа иубон уахыцоз. Ахабла иалтцыз зегь ҳаизейт хпартизанцәа ргәыц аихабы Бесик Кәытңниа игәарабжәараф. Ҳабжәы цәгәан, ашәазызара ҳаман, апани-ка ҳалан, «укоума-сыкоума?» ҳамшын. Ирацәафын атцәыуара иафыз. Нас ишца, ағааста уаф дазыкатцан хәа уахәахәоума?! Харантә уахәаапшуазтгы, ари – хлымзаах сахәан.

Даур Кәытңниа имашына «Камаз» захызызи, саб аидара-мәангага имашына дуи, унацәа узрывтамто уаапсырала итәын. «Хтәароуп» анырхәа, ҳаб иабхәараа нижәуазма, ҳам-фәхытцит ҳабдураахь. Сан лахәшәейтгы лтаацәа лыман ара хлыниейт. Лара а-Допуакәа дыртацан, Азфәбжәа дынхон. Урт мышкәак рацхәа, Кәыдры ацха ҳара хтәкәа ианпыржәа,

ауха, тыхла мацара Азҕыбжәа иалтцаап. Рыцсы риманы аранза иааит. Рацхьаза зегь хьызтцааз ханшьа-заттә Адгәыр Какоба иакәын. Акәа дшыказ аибашьра иалагеит. Атаракәа дгьежьиийтәи хәбака мшы ракәын итцуаз. Рацхьазатәи амшкәа рзы, хәхтнықалақь Ацха қацшь хәа изышьтоу атыц акны аиҕагылара анықалаз инаркны данылеит уи иеибашьратә мҕа. Иара усгы ақыртцәа цөымгс измаз, Адгәыр ари афыза анықала, цьеи иеыпхьеикрын. Рацхьатәи абцар шимпыцашәатцәкьаз ииулаквертолиотла дааит Ткәарчалка, нас усынтәи Атаракәа. Уажә иара хикәымшәазеит, ахыргәгәартахь дыкан иеиҕикааз игәыц иман. Аракагә аускәа цәгьан. Даара рөырцәгьаны икан Кындыг-ҕыцтәи ақыртцәа. Агәыц еиҕикааит хәа захаз ашәанцәа, «ихы хтәаны иахзаазго ацара шиахтара» хәа изаацәаны ажәабжь дәықәыртцахьан. Изхәазгы класск аҕы атцара ицызтцоз, зтаацәа сабду ичеицыка зныкымкәа изфахьаз ракәын. Сабду, санду, сан лахәшьеихаб мап ацәыркит рқыта алтцра.

Сан лаб иашьа ица Руслан Какоба ипшәмеи ихәычи хацим-тцазеит: «Уатцәы сара дәеакала исышьтуеит» хәа хәаны.

Анцәа ицышьаны апсуа қытақәа зегь, шамахамзар, рыһныцка ажәытә мҕақәа рыла еимадоуп. Убри рхы иархәаны ауп ауха ақыта хшалыргаз. Абас ала, ауа-иуа хәа, Тхьына ақыта, Датикәа Чокәуа ионата хнаагеит. Агәашә апхьа алақәа ханырк, – Ма-кьана хабакәу, егьацәара ала харшып, – ихәеит сашьа.

Зегь хәаибарччеит, аха нас апхьака иахбеит, иажәақәа калараны иказаарын. Ара хрықәшәеит хәпхьа иаахьаз Там-шьынтәи апшәма итынхацәақәак. Ажәакала, ажәлар хра-цәафын, аха даара пату хәқәтцаны хрыдыркылеит. Хәб апшәма иҕапхьа апсышәақәак аахәаны аенытцәкьа дгьежьит ишьтахька, хәибашьцәа рахь.

Октибр 1 аены хшизыпшзамыз, уисыр, шыакәармак илым-тцуа, дааит Адгәыр Руслан дишәацхәарц. Уи ипшәма адыр-ҕаены лышьтра дахьзазаап, аха ишьтахь, зибнака, амца акит Ацара. Уи, анасыпда, игәы ртынчны итаацәа андәықәитца ашьтахь, саатқәак ракәын ицсы ахьтаз. Ақыртцәа жәылеит Кәа-

кәаархәы. Дхәычаахыс иидыруаз, школк аҕы атцара ицызтцоз игәыла ашәаныуа, атцла дықәтәаны дицеипшуазаарын.

Аратәи ашәанцәа рахьынтәи аҕарацәа зегьы аччахәатцәкьа апсшәа рхәон. Апсышәала анизҕеит, сышпейшьытцәкьари хәа Руслан даныҕеиха, агәыла дхысит икәкны. Руслан даби-пазатцәын... Кәакәаа рыжәла зламацзоу ала азәы ита-харей жәафык ртахарей иеиҕысуан. Ихацымцаз сабдураа аухантәарак азы зтаз ажра иштагылаз идыршеит. Ианылашь-ца, саншьа атцх иеалакны дааит аҕныка, аха уаҕы димбеит. Аиҳабацәагы анимба, егьырт хәхьыказ иазхәодаз. Зегь ткәаны иргаз цыишьан, избжак имтцит. Еибацшаан ианықала ашьтахь, ииулак, иалиган, Цыгьардака иаартә икаитцеит. Дара саншьцәа рхатақәа иахьынеихьыпшу мацара ада, рыжәла зыжәлоу Апсны дәеацәара икоуп хәа уаха азәгы издыруам. Атәымцәара ашта атахәхәара ззымгәагыз сан лахәшьеи ларей цәа рхазамкәа ицәыпцын, рыхцәкәа ытцыхны рнапы иакын. Иейтцәкыны, ргәы аангылоума ухәаратәи итцәыуон, уаха ирылшоз...

Абас ала, хара хәаһыкагы имҕахытцит аибашьра иацу апсытбара. Хангы адырхаены хәб леихьылыгзеит. Аброуп иахьхәаз октиабр 13 аены Атарей Азҕыбжәеи ишымҕапысыз аиҕагыларақәа. Нас ишеилкаахаз ала, аены ишьын сан лахә-шьа лгәылацәа, хпартизанцәа хөык: Цыамбул Допуа, Ме-раб Ғынцъиа, Славик Хашба. Избаз ишырхәоз ала, Цыамбул дызшьыз игәыла ашәаныуа иакәын. Арт ргәыреанзамкәа ианеиҕаха, «хәибаазахьеит сышпейшьри» ихәазар акәхап, аха ашәаныуа икәкны дхысит. Дабипазатцәын аригы...

Сашьеи сарей Тхьына хәкан октиабр 21-нза. Аҕыагәхьаагара гьежьюа ихагралт. Ишакәзаалак, ихамфама, иахшәымума, аҕ-ныка, Атаракәа, уаха акгы... Уахгы-ҕынгы Анцәа хихәон «са-шьеи сарей аҕныка хәргьежь» хәа. Исгәалашәоит илагырзқәа дырцәыпхашьаны мазала данцәытцәтцәыуоз. Мазаластцәыуон саргы. Ххәычқәамзи, ахәычы ихшышәаанза ицәаныррақәа роуп иапхьагылоу.

Амза 21 аены, хәб ххабарк ибарц данахзаа, апсра дамы-гәтцәкьа хәахтеит, «Атаракәа хамцар хуам» хәа. Ианахмуза, «ҕыцбарахшәа ирбап» игәахәзар акәхап, Цыгьардака, хан

ланшыцәа рахь ацара ҳадигалт. Убас иагызбан. Иара усғы итаацәарацәаз ацшәмацәа аламтәкәә ҳарғыы цытәык ҳақан. Зны-зынла ҳани ҳаби ркынтәи шәкәыбғыцкәәк ҳабжыргалон, аха уи зызурходаз. Ацәалашәара иоуазшәа, ҳацҳарақәа зынзаск ианхыжжуаз иақәыршәан даакылкьон ҳаб. Абар, уажәгы, ноиабр 14 ахәылбыхаз, хгәәхәанзамкәә, машына дук даман иааит ҳаб. Алашә иитаху – җ-блакы.

Ҳәеизкытәкәан ҳалагеит аоныка ацара атема. Ҳтәыуеит, ххыт зхәаз еипш, иарбан элементу ххы иахмырхәаз ҳара хтәы иахаргарц?

Шака игәыкатцагааз аоныка амҗа анылара?! Иаанымтәазо уанызаргь мышкы зны укәакыхь ушнанаго умдыруеи! Ахысыбжкәә шгац игон. Ахызаткәә кәцшьза ажәфан иалалан иахьцоз убон, аха уажәазы урт зегь настхан. Ихадз акы-заткәык акәын – аоныка ҳазгоз амҗа. «Знык хныҗнапшны ҳацсындаз» хәа ххәыцуан, ххырсаиуа амашына ҳахьтатәаз. Амҗа ҳаркаран, ҳацәан Атара хнеиаанза.

Ашара егыагмыт ҳаҗны агәашәәҗ ҳанааи. Ххәйдцәырххо ашта ҳанталеит. Адәахы иааузымычартә ихьтан. Ҳан абора акынтәи ааира даҗын. Саныцшы, ашышьыхәа ижахәо ахаара итагылан зегь ззеипшыз хкамбашь Бача. Уи ианыцшуан иаарласны агныжәфан ишалахьоз. «Бача хьар, сан издыруа лакәзар, амла ҳалыркрым, аха афаха ҳазар ауп уызыхәыцша. Абар, даҗа гәнахакгы» аасгәахәит сара.

Ҳан ҳахынхәра дамеигәыргәзеит, уимоу дагыҳацәаит, – Ишәыцшааит, ианыгьежьтәыз, – хәа. Аҗны итааза мцак ахы лзеихәлакын. Адәахынтәамцабз умбаратәы ацарда жәпақәа рыла ацәнцыркәә тәлахан икалцеит. Ҳан ицәырылгеит фатәкәәк, аха рацәак акагь хзымфеит.

Ауаҗы иҗны даныкоу дгәыхәзом. Ари идыру цсихологиатә моментуп. Сан азтәарақәа рацәаны илыстеит: «ипсыда, инхада, шака җны блузеи?» хәа, мачхәызма сгәы итцхоз азтәарақәа?! Уи аамтәзы хаз сашьа ҳаб диашьапкуан знык иадамхаргы ахыргәгәартахь дигарц.

Ус иаасгәалашәеит рацхәа ҳақәтны ханцоз аламталаз, арасатраҗ истәахыз «Анбан» шәкәи, сабду иразын ҳазыртракәеи, ххатара шыақәзыргылоз ашәкәкәеи. Абыгькәа кәцсахьан азы сытәахымтә «абар сахьыкоу» хәа җытуа икаххаа расак ашыапаҗы ишьтан. Ажәжәахәа иртлан снарыхәапшит. Абар, аччархә. Анбан злачын, абгыцкәа аатуамызт, аха ҳахьз зхәоз ашәкәкәа кәапза икан, аҳазырттракәа усғы идырхьуааз. Ашытаһы ҳацхәака ҳахьз зхәоз ашәкәы цьара ианцәырахғалак, «излашәгәалашәазеи ашытыхра?» рхәон.

Избан сыздыруам, аха хтәароуп, былроуп рхәацыцхьаза, ишьтысцауаз дара ракәын.

Иагьа ххәаргы уаха хтәарта ҳалаиоз цьахшьон, аха уаха умцсит. Хәылбыха нахыс амҗаду шыкоу ахысрақәа ирылагеит. Зны-зынла иааигәахазон абжкәа, нас иаапхьатәалон, аха еиталагон. Адәахы ахысыбжкәа зынза иааигәаны агара ианалага, ҳан «абнахь хцароуп» лхәеит. Ҳаб данцоз иахьлеихәаз атыцахь ҳалгеит җытәахра. Аҗнашьтахь ала ҳандәылтцит, аха ишпахьтоу, анацьалбеит. Апша иасуа иахшәу акы иннакылом. Ихәцсыхәозеи асоура ианалагалак? Хцон адәышкәагьаз ҳақәланы. Хыхь аетәәкәа еилаарцыруа иааигәазаны илашон. Аарыхрақәа адәы икәҳамгахьази, афара ҳахьзоз цышьаны.

Акәынцькәа хнархаҳауа, ҳамхы атцыхәан иалдаз ажра ду ахықәанза хнеит. Уахадагь араанзаткәка хмаац, ихарацәоуп. Апшәмара аанкылан хласба ҳацхәа ицан ажра интацалан, иаакьақьаны инатәеит.

Ҳаргы иахтахы-иахтахым, хнаватәеит аганахьшәа. Уажә еихсыгьшәа икан, аха мыцхәгы иантынчрахалак, агәыҗбара ҳазцәырнагон. Избанзар инашьтарххны аснариадкәа акаҳара иалагон. Уи шыта иахтахьан. Рацхәа хараза аткәабжы уаҳауан, нас икаҳаанза атрышә иасуа мацара иаауан. Зибнака, уи абжы заҳахьоу инарцәымҗа итеигалоит. Абри аҗызаткәка қаҳаит ауа хгәылеи ҳареи ҳабжьара.

Ҳапскәа ицаз маауаз цьахшьеит. Краамтә хлымҳақәа «тцуу» дыргон. Инақәырццакны БМП хәа изышьтоу ар рмашына абжы ааигәахо иалагеит, автомат хысбыжкәагы калеит. Ҳара хғанахьынтәи игоз ахысбыжкәа хынтәка инарылҗеит шәакьк

абжьгъы. Сашъеи сареи хааиѣадшны, акъатеиптѣара халагеит. Хымпада, ари хаб иакѣын! Уаха ашѣакъ азѣгъы икзамызт. Егъырт хачкѣынцѣа цытк рееизыргахъан, уажѣазы рапхъазатѣи амшкѣа рааста акыр еиѣгъын бѣарла. Ашьтахъы, ахысбыжькѣа рынаскъашъала иахдырит акыртѣа уахала аѣазышѣаракѣа ишаздырхаз. Уахатѣи аиѣахысра рацѣак анарха амоуит, саатк ала ихдыркѣашеит. Иалтѣны ианцоз, рыбжькѣа рхарззала иуа-хауан иахъеикѣѣыртуаз. Уатѣоуха шыкоу идѣыкѣлозар акѣахп игѣыптѣагаха.

Атѣх агѣазы дѣкыѣаха дааит хабгъы. Зежѣымзар ѣажѣа хѣа ажра хѣытѣхъан харгъы. «Уахала хаб иѣилтѣа акѣмызтгъы хѣыхъаа хѣкѣрымтѣози!» имшын сашъа, хаибганы абна ханылтѣгъышъа. Хъаа змамыз реипш хаиѣыччон уахахапшъоыкгъы, итѣаза икѣаз ахѣыштаара хѣѣхѣатѣаны. Сашъа, даара ибеиаз ифантазиа ихы иархѣаны, даакѣымтѣзакѣа хаб дихлаѣауан ишѣакъ атѣыхѣала. Хаб затѣа дымгѣаарыз, итѣегъ ахѣатѣы иитѣон. Ихата алаф пату акѣитѣон. Урт ѣоыѣагъ рыхѣмаршъеи, рлафи хѣа Набжьоу иа-хъагы ирхѣоит. Уи акѣзоуп ирѣынхазгъы... Сара салаумтѣозар...

Декабр 16. Иахъа ихахаит ажѣабжь хлымзаах. Амза 14 аѣны, атынч уааѣсыра зѣаз авертолиот ракетала иѣыржѣеит ашьха кытѣа Лѣта агѣтаны. Арака ирылан хѣытауаагъы, реихараѣык хѣычкѣан. Анаѣалбеит, абарт ирзахаухъааз абас гыгъшѣыгтѣас ихазныкѣартѣа еипш? Уажѣраанзагъ еибашърамзи хѣзѣыз, аха арт хѣаа хѣа акрыказазар зегъы ирхысит. Иѣсы шпѣтоу, ѣсышъасгъы иоуазеи ари аѣны артѣкага иатѣхаз?! Ари даара игѣажъгахеит. Акыс зынгъы иахѣытѣкѣахъан Гѣдоутѣа аѣырра азбахѣ. Ари азтѣара уажѣазы лацѣажѣашъа амамызт.

Декабр 21. Ианаашатѣѣка сашъеи сареи бнала хнеит хаб иашъа дахъынхоз. Ахан иакараз аѣны иѣѣыцѣышѣааны игылан. Аштѣа танкла итѣалазар акѣахп, аихатѣа гѣашѣа еиларены асаара ишьтан. Абылѣфы ыкѣышѣашѣон зегъынѣара, абыржѣ ѣыц амѣа еикѣтѣазшѣа. Уаха даѣа ѣнык ахѣапшра хѣахымхеит, хгъежыт аѣныка хамѣѣажѣазакѣа. Саатѣѣак рышьтахъ еимагыланы асоура иалагеит.

Уажѣшьѣоуп акааметтѣѣка. Аѣны аангылара гѣагъыуацѣазар, адѣахъы асы ауазар... Иаха-иаха ашѣартара иацлоит. Архѣареи,

ашъреи ргъама зкыз хѣагѣѣа зынза рыла аш хылеит, иаапкѣеит ари абжьарак. Иахагъы икан аиѣахысракѣа, аха ирласны иеикѣтѣеит. Амала ианалтѣуаз, агыгъшѣыг еипш, дхѣаауа иб-жъы ааѣуан кыртѣуа хатѣак. Излеилкаахаз ала, дара ргана-хъала апѣтѣбара кѣлеит. «Реихабык иѣа-затѣа дызгашаз ахы икѣшѣеит» хѣа хѣахаит. Хаигѣылацѣамзи, дыздыруаз кѣлеит. Иахантѣарак ибжъы сгѣы икѣѣѣуан уи ахатѣа. Азныказ сгѣы даарыѣханащѣеит, аха «ных-ных, иарбан цѣанырракѣоу уажѣ исызѣѣыртѣхыз» сѣѣан, нак изжѣагѣеит. Уажѣшьѣоуп иаабо ханалага хан дѣамеигѣыргъаз аѣныка хѣахынхѣара. Асы шауц иа-уеит, излаабо ала, иаангыларѣгъы агѣы итам.

Декабр 25. Асы ѣамгылахтѣѣка хѣауит сынтѣа. Дѣѣан аса-кара икѣхаз агѣыцѣкаркѣа рзы аимаа интаѣсо акѣзаргъ асы шауц, уи, жѣахѣарада, ирыѣхара дууп. Иахъа уажѣраанза аѣны ханханы хъыкоу, хѣзѣоу ашѣоура хѣеилымкаауазу, хѣѣны маѣк амѣаду иаѣѣыѣхъакшѣа иахъгылоу хгѣы арѣѣѣѣозу, аилкаара уадаѣоуп. Шѣкы рахъынтѣи гѣыгъра маѣарак ада ыкамзаргъы, убри хѣахъынхаланы иахъуан. Шаѣантѣа ашѣартара ахыкѣ икѣхаргылахъази хѣапѣѣазааракѣа, аха хашгазз збоз ханѣѣахѣы иахѣыригон апѣсра. Иахъак ѣааихак рымам «хгѣылацѣа». Ма-къана амш абжеихара мѣазац, дара ѣынтѣоуп ахабла ргарѣ аѣазышѣаракѣа мѣѣѣыргоиѣжъѣеи. Сгѣы тынчым сашъѣѣа рзы. Мчылеи лшаралеи хѣаизааигѣам зынза, аха хѣкѣынцѣа хѣатѣыхла иахъамуа гызмалрыла еихеит. Уажѣааигѣа ианхалалаз, агранатаршѣѣа зкыз Бѣтал Кѣытѣниа артѣѣацгакѣа раѣѣаны ихѣамоу ѣыыршъарѣ азы иѣыѣкѣѣа ѣсахуа маѣара ахысракѣа мѣѣѣигон. Дара еснагъ ираѣѣаны ихысуан. Хара хтѣѣѣа изкѣыркуаз дырбаанза ахы тдырѣѣомызт. Хара хѣзлахѣмаруаз аѣѣаѣханы хѣамазамызт, аха дара ирызымтѣодаз, шеишыѣѣса аѣазыкатѣара иаѣын. Аибашъра аламѣалаз иѣѣахъшѣоу урт рхымѣѣапгашъѣѣа зызхѣаз уажѣоуп еилахъаауа, аргамѣаду иахѣо ханалага. Аха хара апѣсуаа, еснагъ зѣѣиара иаѣѣзуа, ххы иатѣѣахамшѣоу кѣазшъѣак даѣазѣгъы ихѣазиатѣашъѣомызт. Уи ауп ас гъангъашрыла, чархѣарыла, хгѣахѣанзамкѣа нап зѣаларкыз.

Уахагъы атѣх ажраѣы иахъахъароуп. Хаб апартизанѣѣа дрыѣуп. 53 шыѣѣса ирѣагылоу ауаѣы зѣыр гѣыбѣан иитѣоума

абцъар шьтимхит хәа, аха иара уи исуалпшьоуп хәа ицхъазеит. Ақәыпщәеи иареи рымч еипшума, аха нас иламыс тып инамтар хәа дшәон. Иара ашьыжъ дцеижьтәи ихабар хамбац. Сгәы дыталахт уажәы. Ахысыбжькәа гоит иаакәымтцзакәа. «Ееи калом» хәа сгәы иснәтәит иацы аахысижьтәи.

Ихәартам цәалашәарақәак сызтысит. Хәаицеипщкәапи, даба...

Асоура ианакәытц атцх агәазоуп. Убас атцара иалагеит, аха уазымтцаан, адгьыл еикәыччома ухәаратәы. Аетцәкәа, хыхь ихтцаалаз асы ацәа кьакьара ианыччалоит иразынпсараха, аха Анцәа ишәиааит ишпахьтоу. Цъарак мацара хәхьтәаз хдысит, хшьацәкьарақәа зыфеит, хабгәкәа ахьта иарцъалеит. Аха арахь амцхә хнахәы-аахәыр калом, апцхә аҕәахәа «ацәажәара» иалагоит. Аимтцәацәа кыруа иахьхәытцоу уздыруам. Ҷымтзакәа сахьтәоу иаасгәалашәеит хтыск...

Аибашьра иалагаанза акәын, Атара еиташьақәыргыланьы ҕыц иаадыртуан 1941–1945 шықәсқәа раан Ацъынцътәылатә еибашьра ду акны итахаз атцеицәа ирызкыз абака. Сара усқан ашкол аихабыратә класс акны атцара стцон.

Аены аусхәарта аштә тыртәаан саси пшәымеи рыла. Атцәоцәа хәизыргеит аветеранцәа хәрпыларазы. Аизара анаадырт ашьтахь ажәа рыртеит аветеранцәа. Игәышпы зегь амедалкәеи, аорденкәеи рыла иоҕычаны аветеран Омар Бигәаа ажәа иртан ацәажәара даҕын. Иара игәи илагырзи еилатцәо жәабжь хлымзаахк еитеихәон. Убри аамтазы, цас иахуазшәа хыда, тцакыда ччара хагарак иааи иаахазкылкәеит... Анс рхәеит, арс рхәеит, аха уаха умцсит, еикәкышья кәмлеит. Аветеран ацәажәара дакәытцыр акәхеит.

– Анцәа, сухәоит, иатаумтцан ргазара. Агәакреи амлакреи, ахьтәи рымбазац. Аибашьра думырбан уаха акагы, – ихәан, иажәа уака иааникылеит Омар.

Иара ишьтахь даеа ветеранк ацәажәара итахымхазеит. Ускан зәыззеикәымкуаз срылагылан саргы. Уи ауп уажә зегь реиха ицхасшьо. Ашьтахьы ашкол анапхгара хзыкәдыршәаз иазууа-зеи, уи даеа хтысуп...

Уажә сыпсы ахәыц еиоңатцәо тцхыбжьон ажра сахьтатәоу усқантәи ххымоапгашья сақәызбон, аха иааг. Уи акы...

Иобахаз сашьеи сареи ашкол ахь ханцоз, хан шьыбжьон хназыцхаша хәа ххәы еилахәаны хшәырақәа ирталтцон. Аха шьыбжьон хәибарыоңы акрыфартахь хцон.

Иааххәон крызхьтцуаз, аха ҕыц ирцхаз ачалых кәамца. «Зегь икарто кәхтәоит» хәа хан лчыс ацәыргара хәцәыпхашьяны, ацәкәа ҕоы зыхкәа ицоз ачарз хфон. Нас аоңыка ханаауаз, хан ихалтаз хфаз цыылшьарц азы, ашә сақәеи, амгьал ҕыткәеи аанда иаларсыз атцәоңан хаххалакәа ирхахаркьакьон. Атцарақәа шәаны урт рааигәа иааиуамызт, ипсәта цәхагаха инхон. Амра анрыслак, атцәтәахәа ахәша рылыкәкәаны тцәка икатәон, хара хан дахжъаз цышьаны, ххы жьаны хәауан. «Ачаҕа агәнаха цәҕоуп» хәа ирхәо атцакы уажә сара сакара еилыхха избартада. Макьанагы сабакоу. Ари аибашьра даеа пытк инымтцәар, сызбахьоу сизымдыруа акара сцәоақәа жәпакы аеапсахуеит. Хымцада, еиҕу аганахьала.

Иара уажәгы даара схы салпшы ауп сшыкоу. Абар, итцүзеи ҕымткәа хәиваиоижьтәи сашьеи сареи. Мазала «аоңынза снейны икоу збап», хкамбашьгы снзкылпшып хәа ицаз хан даанхацәазшәа аабоит, аха аҕтра калом.

– Угәалашәо, ани атцәоңан иахахаркьакьалоз ашәсақәа? – анысхәа, даакәыпсычхаит сашья.

Иааганы ихамандаз уажәы... Ашьашәы старбылааит, иарбанкәаз сызҕыз. Схәыцрақәа еилапәтан зны аха сыкәын, зны атцәа. Ус ахысыбжькәагы неикәтәашәа иаакалеит. Хангы мазала дааит, лгәабанкәа иреигьыз лызкәа икәтцан. Ари збаз сашья хан лаашьеи, лызкәа икәыз агәабани ирхимхәааз иарбану!

– Сан, ари агәабан зыпсаз схамшти, – анихәа сашья, хан атакс даапышәарччеит, аха лхәыцрақәа цъара хара икан.

Хан лнапы кәзоуп, даара ипшзаны илрысуеит ахызақәеи, агәабанкәеи. Уи лнапы итцытцуаз аиара-матәа, аахәацәа иргәапханы ирыхәауан. Уи азоуп уажәы дызлыхлафаауаз сашья. Зегь хәицыччон хқьафкәа таны хәказшәа. «Чувство юмора – это то, что остается у человека, когда у него ничего не остается» хәа цъара сапхьахьан. Уи зызхәаз хара хәкәын. Уаанза зәыркьақьан итәаз хла иаалыркьан инатрысын, изыҕәза азырора иалагеит. Хәччарагь атцыхәа ааптәеит иаразнак, аха

хзыцәшәашаз ус ак хамбеит. Ағымтреи атц лашәи рнапкәә аахакәдыршеит еита. Исыздыруам сани сашьей рхәыцрақәә ахыкәз уажәазы, аха сара сыцсы гьежьюа хаандақәә ириван, шәсак иадамхаргы иабозар хәә, аха башан!

Иштәац итәауеит хакәша-мыкәша зеггы. Атәара хәфуп харгы. Ари агәабангы акагы иахмыхәеит, тәакантәи ацәаакыра шьтнахит. Ус хаб ишьтыбжыкәә хәхәит. Атәа дықәлан дахьяауаз ағәәхәә ишьтыбжы гәгәан. Хлаггы ынтәәка ихацәшит ишәаны, аха иахжәәгәеит хәәкәыжыны!

– Аамтала шәарта хәә акгы ыкам, иахьала ирызхазар акәхап, – ихәан, хаб хәаигеит аоныка.

Уаха назлоу ицсра убеит хәоуп аонынза хашнеиз. Хан-дәылылгоз иғәлхәаз амца ахы цлыртлеит хан. Дагьанбахъзеи усканамца ағәәхәәра, илыцсхакузеи. Рацәак еитцымхкәамца ааихәлалтцан, лгәы икылхоз Бача лбарц аборахь дцеит. Дук мыртыкәә дгәырғьатцәә дааит, – Атцша ариит, – хәә.

Уажәы ари иеихаз гәырғьара ыкамызт. Ахш мацара аажәуазаргы, шьта амла хәгарым. Аха афаха хәхырыгзума, уи ауп иухәаша. Амца сжы арцхон, аха сгәы ахьта ишакыц иакуан. Сышхырсаиуаз, самхацәеит.

Декабр 26. Шыжьнатцы иаахакәыршан ахаирпланкәә абомбақәә ркажьра иәфуп. Хараза иуахауа ыкоуп, иааигәаны иуахауа ыкоуп. Уахагы аатрағә акәзаргы хәхыцхьо аоны ханханда, аха сгәы тынчзам, акалашәә икоуп. Иаалыркьаны ихалт авертолиот. Ишыканатцалац еипш, рацхәә уи хәфны иахыпрааны аккара шыказ ицон, нас зынза аеларкәзаны аоны ахыбра икәкны икаууа инталон...

Иахьа уажәраанзагы уи абжы шысцәымгыз саанхеит. Ахьшь зхалаз акәчарақәә реипш, хәимбгьыжәаит зеггы. Акәкәәхәә ишьтакзаны дхәххысааит азә хыхьынтәи. Иара цеит аусхәарта шыказ, аха сара сдысит, ацацха сәынахьаваскыз саанхеит. Инашьтарххны амәаду шыказ, акатран тырццо, атанккәә ныбжәлеит. Аиаша уасхәап, абыржәы абжәапнык иеипшымкәә исныруан уаха ханынха, аргама хәешахьуаз. Сгәы нтаха ицеит. Иахьейцштәкәә реахзырымкыц арт алақәә. Иацы ирыцәтаһаз рацәафызар калап, иахьа излаапкыз ала.

Насыпла хаб макьана дымцазацизт ахыргәгәартахь. Аила-гьежьра халагаанза, дшындәылтцра дгылан. Хзырфит, аха хара хтәкәә рганахь ала атак хысрақәә хмахаит. Хәацәә иахьа ирымаз акы аанмыжыкәә иааргеит хәә сыкоуп. Уи рбазар акәхап хара хтәкәәгы, ихьатцыр акәхеит хгәы ишаанагаз ала. Саб иғәапшыларә сгәампхеит.

– Шәеихароуп! – анихәә, досу иахшәыз шахшәыз ауп аоны ашытахь арасатра шыказ хшыфыз.

Абна хәагынахтеит хгәәшәәф машынак надгылеит. Хара тцлак-тцлак хәерывакны хәпсқәә заны хзырфуан. Ацчәхәә қыртшәала ицәажәо, асаркьақәә цыгәеуа, цьюкы апшәмара аанкыланы, игьежьюа ауадақәә ирыфонан. Сахьшәаз акәхап, сфьтцәбан, сыжыцәә сзылбаамдо, атцла ашәпара сәадыркацалан сгылан. Ус «хәсасцәә» азәы абри хара хәхыкәтцәкьаз иарбаны вто-матла ахысра напыаиркит. Ахәыштәара пхәза ианырба, «хара изцарымызт» ргәәхәзар акәхап, ауафы ишәара шыкоу агыларә атан акәын абна ишылахысуаз. Сантиметрақәәк инасыкны еишьтарххны х-хык сызтагылаз атцла ашәпара иналакәцеит. Слымхә «цуу» арго, сышьтуаа акы саго иалагеит. Нас сшьапкәә анкәадаха, бғала атцла сахьхәазаны, асаара асы снылатәеит. Сан деиханы саамталырсын, сырхыцхыцра далагеит. Ахы сыкәшәаз цыылшьазар акәхап, лыцсы мацхарц ак лыгымхеит. Лара лакәым саргы сыцсыз цыысшьеит саншәә. Амала слымхә минуткәәк идагәәза иаанхеит.

Ххәазаны мацара ауп абна агәәхы хашцаз. Ххы хан Ндыгәлоу ахабла шыкоу. Усынтәи имариан аусхәартахы акылсра. Хашьтахька адунеи амца акит. Хәфны хәхыцоз хәпсқәә хгәы икылахан, мацк хәангылеит. Иаакәымтцзакәә алақәә ууан. Хкамбашь ахәабжы аккара тцнахауан. Атцәыуара ааины сқыркы инкылагылеит, аха сәғәгылеит.

– Агәнаха Анцәә исыкәумтцан! – лхәан, сан лылағырзқәә налғеибәхәеит.

Асы цуа мацара, азқәә хәартәауа, хназеит хәуацәә ркынза. Урт рееикәыпса акгы мәапымсуашәә амца иехәатәан. Уимоу хәгыцаршьеит ханырба. Идеилхаркаар акәхеит ушьтатәи атагылазашьа даара ишшәартәахәз, халымтцыр ада псыхәә

шыкам. Ххәара иазыпшызшәә, ажәжәәхәә аеизгара иалагеит. Хара атаацәә итцегь амфә иацахтцеит аусхәарта шыказ. Асы харкаран, хқыпцаха хааит ақыта агәаһынза. Арака узеигәыргәо хәә акгы убомызт. Ицыххаа еилажын Акультуратә хан, абжеихара амазамызт ахәышәтәырта, адәқан агәтатцәкә абомба ахытаһаз агәфә ду тыжаан икан. Уахынапшлак аетым цәә рхыкәкәон зегьы. Ашкол ашта сынталан шыафәкәак снаскәеит. Иаразнак сылапш нақәшәеит ацсатцлақәә рыбжәара ибжәакатцан иказ ақәтәарта. Уи абгакыдтцарта амжәан настха икажын, ахата абомба аңеыхақәә итыжәжәә иқәыртцеит. Итапыкканы хәхызкәә ахәаныз атыпкәә аарлажәаиупшауан. Шака мыткәма ххәахәаз абри атәарта хәқәтәаны. Ааи, ааи амыткәма... 1992 шыкәсәзтәи ауштымтацәеи, насурт ирышә-танеиуаз хара цытәыки. Псабарала, хәхшыф атцантәи цәара акы ихатцанахәозаарын лағырзи, мыткәмеи згымыз арыцхара ду шааигәахоз. Уи амш ааигәахон, хара заа атәыуашәа хтәон. Зибнака, хәазыкахтәон. Шакантә дхәцәхәхәаз хашкол аихабы Иван Шыма-ица ххымфәпгашәа дақәызбо.

– Акамет жәбома ура, ишәырфеи закәызеи?! – ихәон иара.

Ииашатцәкәаны игәеантәган ускантәи ххымфәпгашәа. Ауоркәә рыбжәара хәцсы анахшәоз, ма абафртәыра анхамаз, зызбахә схәаз атәарта дныкәион азәы, егырт хнаихагылан аетцәа кыдцәа ахәхәара халагон. Цәоукы амыткәма ххәон. Зын-гыы имфәсны ицоз цәоукгыы фытны ихацәхәхән. Икахтәоз штәсым хзеилымкаауа акәызма, аха акы иахнархәон. Иахәа еипш исгәалашәоит ари атәыуара аимпровизация иалахәыз: Ремзии Астамыри Какобаа, Елгәыцәа Акәсба, Адам, Нуга, Анела, Сырма Кәытцниаа, Раита Тарба, Есма Бигәаа, нас сара. Абызшәа ззеилымкаауаз, аха «хәцсра» иалахәыз Александр Пырма. Абарт хәхынтәи иалукаауаз Едуард Кәытцнией Ремзи Какобей роуп. Арт афыцәа репштәкәә еиқәыршәаны амыткәма гәытшәаага соуп зхәо пхәыскгы илзымхәар каларын.

Нас «асас еиқәатцәкәә» анахзаа, хмыткәма лабәбахеит. Едуард ихаблаф икалеит иршәыз атынч уаапсыра. Иблын, ирхәын, еимтәан ахабла. Уи азмырхакәә итахеит ианшыцәа фыцәа. Ремзи иашәа дхәын, итархан иаб иашыцәа фыцәа. Еимтәан,

ицышәтәын анхарақәә. Елгәыцәеи Александри рхаблаф, ақәыцмакәә бжәалазшәә, цәгәацсышәа рытаны ишын атынч уаапсыра. Иахәагы ари ахабла ибжәамны инхеит. Анкәа еипш итыртәааны ауаа знымхеит. Абри акәзаарын иахтәыуоз...

Иаалыркәаны сгәалашәарақәә еимнарпит саб ибжы.

– Ирласны Бытәаа рхәы ихалатәуп, – ихәеит.

Саб, сашәа, сан, сара амарда хәфәланы хцә хашнеиуаз, анышәынтрақәә ахыкәаз ахәафә хаангылеит. Ари ахәы акынтәи икаххаа иубон Набжәоу абылра иафыз афәкәә. Урт ирхылтәуаз алфә еиқәатцәкәә хәхәаза реышәтх цыткә афәа ифеиуан, нас ихәнто реейтцыхны зегьынцәара реахырыгзон. Еизааигәан игылаз афәкәә уажәы-уажәы амца рылкәон. Хәычы-хәычла арахы ихәлеит итцегь ауаа. Зегь халапш ахыхаз Набжәоука акәын. Алфә еиқәатцәкәә ихәтархәон рыуа дарбаныз уажәы зыфәны абылра иафыз. Азәгы дцәажәазомызт, азәгы дтәыуазомызт. Фнуткәла хтәцәза, адыд хәсызшәа, хуауаза ахәы хәқәгыланы хәпшуан. Саб иблақәа ааихмырсыгызакәә асаара дышәтапшуан. Иара иакәхызма хәыцырта змамыз... Иаагылазаргыы цәбааа згымыз саби сани рнапалатцәкәа идыргылеит афән ду. Адгьыл шәаны ианылырхуаз инаркны, исгәаламшәо акгы ыказам. Ибеиаз, алшара ду змаз атынха дышимазгыы, азәы икынтәи маатк изымдырзо дынхеит саб. Ииашатцәкәаны уахгы-еынгы ицәамыз хаб, уахынла имашына алашарақәә аркны ахәхә еитцихуан амфә кәиттарц. Нас шыжәа деитәон аусура. Имцу-рахаз инахәндеи ицәабозар акәхарын, деитәгәгәа дгылан. Сара сгәы тыблааны иказшәа збон. Иаалыркәан ихәлаз ахаирплан СУ-25 хәимнарпит ахәы иқәгылаз зегьы. Хәибарыфәны цәка ахшыра хтәлеит. Иара абылра иафыз ахабла иахыкны ипыруан. Арака уаха агылаз каломызт азы хамфә иацахтцеит. Уаныхтәахгы, мфә маншәалак уанызар иубаргәызеи. Уатәа-шәпара асы шытоуп, иазмырхакәан еита афәшәшәара иафуп. Сыхдырраф еилыхон зуахкы утахуацәаныррақәа. Абжәапны зхәхәатәы иазыргоз сара, уажәтәи стагылазаашәа акыр схы саланарпшит. Хәхкәа хәқәыжыны, хәишәтагыланы амарда

хнафалт аграпара катто. Уажәазы ихаданы иқәгылоу атетради, акалам ғыци ахысыпшаараауп.

Август 14 аены инаркны амшынца афра сафуп. Мышкы зны аоныка хгьежыртә анасып ҳамазар, цъара схы иасырхәап сгәахәуеит. Уажәы-уажәы сашья иахь схәапшуеит. Изақәызеи алазарей ачхәрей хәа имоу. Иара сара сатқыс ғышықәса деитбуп, аха дгәамтцуам, дашшуам. Агәәкра атыхәала аоны уандәылтлак нахыс еей уақәшәома. Саргы уи сзеилым-каауа аума, аха мацк саагәамтыр, амлеи ахьтей сшыркыз салацәажәар, стагылазаашья еихә еигьхарашәа збон. Анхартақәа ҳарзааигәахо ҳаналага, «егьацъара алақәа ҳаршып» хәа зны сашья иихәахьаз аасгәалашәеит. Сара уажәада ари ахаблахь сықәнамгалац. Снапшы-аапшуеит, аха зегь сыла итакәахауп. Ашәыб ахьантара иатцоуп ацсабара, ахьантара ҳатцоуп ҳаргы. Хықәкыла ҳамфа ахьхаз Кәышә Цъапуа инхартахь акәын. Амфан иахдылаз Зурики, Нугеи, Алькеи излахархәаз ала, ароуп уажә аамтала ҳпартизанцәа абжафык ахьыкоу. Арт сашьцәа зынза иқәыпшцәоуп, 17-18 иреиханы ирхытцзом. Изыгьыгуа, рнапкәа автомат ашхәа иадтәаланы, иршәымкәа, ирхамкәа... Алька иан Лида иахьанза далымтцзакәа Набжьоу ханыказ ҳар рхәы калтцон. Ларей ҳарей ана ахәағы хәикәшәан, уажә хәицуп. Кәышә ипшәмапхәыси ҳани пату еикәыртцон уаанзагы, иара иакәзар, ачеицъыказ азә ишьтахь имгылоз, ишрылшоз гәыкала иахдылеит. Арака арациа иадтәалан ацкәынцәа, макъаназ угәы иахәаша хәа жәабжь ыкамызт. Ажәлар ҳанырацәаха, ацшәма ацә камбашь ишьын, еилыхаран изғыз. Кәакәаа рхәынтәи ахысыбжькәа рацәан. Хан атып лзыпшаауамызт, лашья-затцә изы дыгәжәажәон. Адгәыр игәып иман Цанганаа ахьынхо хәа иахьашьтоу атып ағы дтәан. Уи игәылацәа Кындыг-ғыцтәи ақыртцәеи, мхедрионааи назлаз рымчкәеи, иара игәып рацәак цъапханыла еикәшәамызи, рылшарақәа еипшхозма. Насгы, ари Кәакәаа рхәы хәа изышьтоу ахәы аибашьярә астратегиатә тцакы змаз тыцын. Арантәи имариан Бытәаа рхәы икоу аштаб иказамшәа ацкьара. Ари атып аға ианитәха, Кындыг, Тоумышь ахабла, Кәтол ухәа ақытақәа ашәартара итанаргылон. Схәыцуа саналагалак, ицъасшьоит иргәағыуааз, изыкәгәыцуааз абарт

хацәнамырхатцәкьа аға иғагылаз? Икәылази дарей рымчкәеи рылшарақәеи зынза еиғарцшышьак аман хәа иказамызтеи? Царта змам ашәарах ршьырц ианықәарцалалак, аешьырта ама-зар аеашьуеит, ма атыхәтәанынза иқәпоит... Абас ауп абартгы. Урт ускан аиғырцшрақәа ирылагазтгы хәбаказаарыз иахьа?

Декабр 27. Амца акит иаахәкәыршан. Ғымшуп ара хәкои-жьтей.

Инытцакны сымшира сыдиныхәалеит сашья. Аиеитцәкьа, иа-хьа 16 шықәса схытцит! Анкәеипш акәындаз, аха уажәы...

Арациа излаанацхауа ала, егырт хқытақәа иахьала ацсытбарақәа рымоуп. Иахьа ақыртцәа рнапы адырkit мөхакы тбаала ажәыла. Ақыртцәа ааигәаны изванхоз апсуа қытақәа зегь иахьа акааметцәкьа ианиеит. Шамахамзар, идмыргәамтыз ақыта нымхеит. Ашықәс ғыцгы ааигәахон, даргы иаха-иаха иаапкуан. Мышкәак ирылагзаны хәқәхра знапы ианыз ауаа абар цшыымзуп ихәдхәлеижьтей. Ргәы пжәозар акәап. Арадист иди-кылон аацхарақәа, ацхыраара иахәон зегьы...

Мтәыуашья ыказам шыта... Иахнықәуа ханшья аргама ду ашәартара дтагылоуп... Хара хтәы даеакуп, «хәит!» рхәар, хәфәеит... Уажә иахбама, хазғзоу уи ауп. Ус, иара икынтәи дкылкьа дааит ауағы. «Аапшрак камтцзакәа сахәшья, лхәыц-кәеи ларей Цығардака еихааит» хәа ааицхауан иара. «Ицсы тазаап, Анцәа инапы дануп» ауп иаххәаз зегьы.

Иахьа ҳағацәа исыртаз «ахамта» бзантыкгы исхаштран сыказам...

Атцх такәы инеихьан еипш хан хәалырцшит. Сгәамтц-хамтцуа сееибыстеит. Кәакәаа рхәынтәи ажәабжьааит «хәкәынцәа наскьар акәхеит» хәа... Сан деилагарц иақәылkit, аха агәра лдыргеит луаажәлар шеибгаз ала. Урт уажә Бытәаа рхәы икоу хаштабағ рызбахә хәхәит.

Ғынла акәын хәғацәа аншәартаз, уахынла аамта этәыз хара хәкәын. Атцх иалагзан ипшыхәуан, икартцаша аплан шыақә-дыргылон хәкәынцәа. Ари адгыл иаааз, ари ацсабара амч знатаз ирызбози, иргәағыуази цъашьатәын. Храцәафыз цъыршьарц азы агызмалрақәа рхы иадырхәон. Ағацәа уахынла ишшәоз гәартахьан азы, атцх реалагәаны, ргәырғанзамкәа

ирыкәлон. Еиҕырцшышыас ирымоузеи цсадгьылк ада змамкәә хацәынмырха икәңои, ицәгъарахар ацарта змоу аҕеи. Абас, аргама иахьамуаз мазала мацароуп ишымҕасуаз ҳацкәынцәә аиааира амшаенынза.

Сасгъы цшәымагъы аоны аанҳажьит. Данел Багәтелиа дахьынхо ицатәын, устәи ажәытә мҕала цъара цсыуа қытак ахь укылсыртә еипш ахыкәкы хаман. Убас асы рацәаны иле-иуан, минуткәак рыла ушьта ауафы имбо еимапсон. Данел иказарма аценцъыр аарлахәә иалубаауаниҕааза лампак амцабз. Хаихьымза-еипымзо ашта хантәлеит. Цәажәабжыкыгъы дәылыҕуамызт. Ханьҕнала, избеит аракагъ ауаа шырацәаз. Зегъ ашышьыхәә ицәажәон, иаашар иахьцара рызбон.

Абракоуп, аибашьра иаалагеижьтеи машәыршәангъы азәы иҕыткьаны исмахацыз ак ахьсахаз. Хатца быргк иеыркәышны ихабжыгон абналарә аткьыс абирак шкәәкәә кны харцылар шеигъыз... Хара мацара хзы акәым, адсуаа зегъ рзы ари иреигъу хшыҕэцароуп хәә ицхьазонари ауаҕ. Иабжьгарақәә даньркәамтца, саби иарей ажәәкәә еимаркит.

Абри афыза иҕы итагзаны иагышцеихәәзеи 1939 шықәса рахыс аибашьрақәә ирылахәыз аветеран сгәәхәуан. Настхашәә игылаз жәытә каруатк сылапш нақәшәеит. Уи тацәын, амца иахьацәыхараз акәхап. Икалома хәә сымтцаакәә ахапыхәә снықәхаит. Иарауиакәхеит, сынтахәәхаа сыцәеит.

Макъана имшазацызт, аха амҕа ҳақәлеит. Асы еимагыланы аура иаҕын. Еимапаны ублақәә ирхылон, иуҕалон. Ихьантан, ицәаакын, аха ицалатәын, ицалатәын... Хапхьака аграпара катто дцон Робик, хара хаицрыхәхәә хшьаптыпкәә еикәыршәо хишьтан.

Илашо ианалага ауп иангәаста Фытеи Малиinei Кәытцниаа. Арт хаибашьҕы «Мариал» хәә хзышьтоу итаацәә роуп. Уртгъы рхы ахьхаз Цыгьардака акәын. Харгъы уахь ауп, аха зназы Атарә аерманцәә ахьынхо ала бнала еихытәтәаны хцароуп. Зегъ реихә аныкәара зцәыцәгъаз Малина лакәын. Лшьапкәә лыхьуан, алабагъы лкын. Шака тцуаз здырхуада амҕа ҳақәижьтеи. Ус Мандара хәә ерман ҳаблак хналәлеит. Робик ибзианы амҕа идыруан акынтә хгәы тынчын. Аракагъ асы ихнакьан иууаза

икан. Амала ана-ара иҕеиуан алҕатқәә, аха уаҕцсык ицәаара ыкәубаауамызт. Еицыз зегъ хшьапкәә баазан, иаахзымычхауа амлагъ ҳакхьан, аха уабамҕахытүеи... Исышьаз амагә хыркааха акыр исыцәдуун. Асы цуа сахьцоз атца ишьтнахуаз асәыткәә гъежъны арахь сеимаа итапсон. Сыласа қалпадкәә аныкәара ихнарххаахьаз уажә иртцәахуаз хәә акгъы ыкамызт, аха зынза изшьазамыз саб иатцкыс сеигъын.

Ус, саби сарей ҳаангылеит алҕатцә ахьҕеиуаз ҕнык апхьа. Ғахтит: – Апшәма! – хәә.

Апшәма ирласны ддәылымтцит, игәы цтцәахьазу, имҕапысуаз ахтыс иара иус аланы имцхьазозу сара исыздыруам. Шьта хшымцоз анырба акәхап, абартцаҕ даацәыртцит пхәыс нырха дук. Лара ауадаҕ ҳаламтцакәә, хтцаанза, лхала, – Ауаҕ иифо акгъы сымам! – хәә ҕылтит.

Сыпсыр еигъысшьеит сахьгылаз. Саб ичхара еикәхәалан, – Афатә акәзам истаху, қалпадк, ма цахак бымазар хәоуп, – ихәеит.

Атакс, – Исымоу асалафан ауп, – лхәеит...

Саби сарей ҳааиҕапшит. Уигъы ҳақәшахатын. Иеиларкәычны салафан пржәаха дук нахлыркын, нак ауатах дныҕнапка дцеит. Цәгъацсышьала сахо имагә ишьысхит саб. Ишьапкәә тцаан, изыфан, аимаа ахьадкьыслоз азагъа иаганы ишьтан. Сгәи сылагырзи еилатцәо, асалафан пржәаны, ишьапкәә ирыкәсыршан, мчыла имагә итахтцеит. Нас сара сқалпад «хазынақәә» рҕаны азы рылсхын, еитасышьастцеит. Абас «хәааибытан» хрыхьзеит хапхьака ицоз. Урт рҕы интаркакоз ак хауз цьыршьан иахзыпшын, аха уаха умцсит. Ара аибашьра ыказамызт, ус баша, сык ауит ауп...

Хашцоз пытк ханынаскьалак, ҳаангылон саби сарей. Сқалпад бзиахәкәә сышьхны исырҕон, нас саб ишьастцон, иара исалафанкәә сара изгон. Даеа пытк ханнеилак, сара стәкәә сызиргъежьуан. Узхәыц шьта, сара идызгалаз аитныпсахлара данақәшахатха, дниины дахьынзаказ. Ма изакәызеи иара саргъы исышьаз... Ақалпад ззумхәара икоузеи, аха утагылазаашьа шыкоу еипш ами иузбогъы шыкоу. Абыржәгъы схәыцуеит,

«агәатцөыхь злаҳмыхь?» хәа, аха ачымазара азхәыцха ҳамамыт.

Хашнеиуаз, хшьырак ханталеит. Хәкәтцәраауа мацара цаканза хназеит. Арака, изламтцаацыз сеидроу, кәарацчак ииасны ицон, аха итцаулан. Усгы сбаазан, ицыскуааз, сынталан стысит. Малина цәгәла диаргеит саби Робики. Интцөомыт амардақәеи ахшьырақәеи. Зназгы хкыбалаз цыышьеит, аха Робик гәыфбарада ицашьа анызба, игәра згеит. Амла аеарцәгьеит, аха излеикәахкуаз хәа ак ҳамамыт. Ус хшымгәыгзоз Фыта ицыба иаати́геит ө-мандаринак, аха урт шака иссаз хәашьа амам. Ихабаргәузеи, ар храбашьуеит шыта! Ажәжәахәа акака цәхархәын, аихабацәагы инарыдахгәлеит, аха мап ацәырки́т. Иушоз хәа акрыказма, аха усгы... Иахфаз зынза хгәы тнашьаан ацсратцәкыа халагеит. Сашьа деизкәығны асы днылатәеит: – Уаха сызцом, – хәа.

Саргы снаиватәеит. Хөыцьягь еибаххәазшәа асы хныласын, ыйтк-ыйтк аашьтахын хғы интахцеит, аха фашьа амоуит. Хжыагас иахцәцәон. Ус иаалыркыаны сашьа хшыөзцарак изцәыртцит.

– Хәахшьып, хәказаргь иахбои? – ихәеит иара.

Иаразнак сақәшахатхеит саргы. Убри аминутаз ари аидеи́а еиғыз ыкамкәан иахбеит хөыцьягь.

– Катцашьас иахтозеи? – анысхәа, – Апатрона цахжәап, – ихәеит иара.

Уи азын амца еикәтатәын, аха амца зуркуеи. Азәгы хгәаимтарц хәаанхархеит. Асы бгытәуа ицәаакза махәкәак хәпшаан, хпатронагы уахь инцәытцәхцеит. Сашьа инапкәа убыс итцаан, ицыба аспычка рызтымго акынза. Иантигагы изеихымшьит. Итцаан иказ инацәкыарақәа иххәыцуамыт. Аибарххара хшағыз хан хәкамзаара гәалтазар акәхап, дгыежын, ғытәуа даауан. Хара хыма-цсыма аспычка еихьшыра хәғын, аха иахзеикәыршәомыт. Хан данахәацши, тәка данышьтапши иаразнак иеилылкааит хәгәтакы.

– Ааи, шәара-мыждақәа, ас аума ишыкартцә ахәычкәа?! Шәара ак шәмыхьындаз хәоуп хрыцхаха амәа хзану. Ас хыда шәхы апырышәхырц шәашьтазар, аскак агәамтпра иацсазма?!

Ус агәагьра шәымазар, шәцаны атанк шәеатцашәыжь, абри ауп ахатцара иахьа. Шәсацыс ласы! – лхәан, хналапылцеит.

Икалаз азәгы имырдырзакәан, лылацш аахәхмыжызакәа, хлыманы цхьака дцон хан.

Хамнеизо ххәацыцхьаза, Робик, – Абар, абни ахәы ханхытцыр ауп, – ихәо мацара, аандак хнадгылеит. – Хәаит Цыгьарда, – ихәеит Робик.

Аоны ацәара шибазтцәкыеипш, сашьа ицсы ааилышәшәан, ахәапахәа асы днылаи́еит: – Сухәоит, саб, ғутрауеи «ацшәма!» хәа. Издыруада фатәык халтар, изакәызаалакгы, – ихәеит сашьа.

Мал дук змаз атаацәара халымиаазаргы, еснагь зызхара зфоз ахәычкәа хзы ари аөыза ахәара даара ихъантан. Саб деитцагәгәа, апсреипш ишибозгы, ғитит ғынтәка, – Ацшәма! – хәа.

Хәычык ихы аадәылирхәхәеит афнашәағь, нас иан лызғитит. Зыцсәта иацшыз азә лакәхарын уи ацхәыс дагымтцааит «ишәтахузеи?» хәа. Лара ааира дағын лнапы саанк аныргылан. Дыпхашьаны, илахь ацхзы алтәуа, ианыз анихит саб.

– Аоныка шәымәахытц, абыста кнысхуеит ласы, – лхәеит, аха ацха хшазымцшырыз, ахьшәашәа анхау.

Абар, иара анасыц – быста ғахрак, ахача чаца агәылатцаны. Шака имачны итахузеи ауафы абырсаатк дныхәахарц! Иеицыз зегь ихазхартә еипш иахшеит. Абри ачыс еипш ихәаз сымфазацызт дунеихаан. Иахьагы исгәалашәоит урт ргыама. Али-пси рыбжыара ифан халгеит иахдыркыз аеыткәа. Иахзымхәзеит, аха цсеикәхәалаган ари. Шакафы дахныхәаз лыгумырхан Анцәа. Хамәа иацахцеит еита. Сашьеи сареи хгәыргьатцәа хәакалеит. Хәгытцәылеибахит мацк!

Рацәак мтдыкәа халбааит Цыгьарда ақыта иалгоу амәаду ахь. Ауаа рацәаны ианын. Зегь цхеибатца ахәышәтәыртә шыказ ицон. Амашьынақәеи атракторқәеи хавсуан ахәцәа акәтцаны.

Хназеит ахәцәа ахьнаргоз атыц акынза. Ханнеи аамтазы, ахирург Даур Гәыргәлиа Аслан Какоба ихәра аус адулара дағын. Ицсы штаз анахба, «итахаз дыкам» хәа анхаха, уаха иахтахыз, иацахцеит хамәа сан ланшьа инхарахь.

– Егъараан исхәаһазаргъ, уаха ныкәашья сзыкатдом, – аныс-хәа, абрака җык сақәдыртәеит.

Аеыкәтәара сара сзы иҗыцмызт, шыапыла сахымцоз сгәырғатқәа сымға иацыстәеит. Мардак сағаланысышнеиуаз, дааспылеит ацсуа-матәала деилахәаны Авдениа Шармат. Ацс-шәа анеибаххәа ашытахъ, сзыкәтәаз аеы идырзар акәһап, ицъашьяшәа днасыхәапшит. Иара днасывсын, шыаҗақәак дна-кыаһан еипш, сәы аакәгъежәан, агәадыхәа сапхәа инеиуаз инаишьтәлеит. Абар, аччархә! Сыпсыр еигъысшьеит, аха иааг... Хаабарххәкәеит, аха ихәахәырц агәы итам. Сышьтыбжъ аниаха, иара аеуаҗғы даангылан, дынәыжәтцит. Нас сара сзыкәтәаз, абга ирфаша, агәра ааникылан, иныкәыртәиан, аҗадака ахы рханы инаиргылеит. Сыпхашьяны сқапшьза сааицрашәеит.

– Быгәнаха рыкәшәаит ари бақәзыртәаз! – ихәан, дын-еыжәлан, имға иацитәеит. Саргы «уаха азәеыла дысцым-лондаз» хәа Анцәа сыхәо сәынасхеит сапхәака.

Аамтаацара иаҗын, аха аибашья анынтәо хәа иныкәыр-пцны акәзаргы, рыцхәк алацәажәара цәгъан. Краамта еи-маркит-еиҗаркит, аха хаб избеит Гәдоутәка хдәыкәйтцарц вертолиотла. Ианызбаз аены шыапыла мацара хдәыкәлеит Ткәарчалка. Авертолиот аталара даара иус уадаҗзаарын. Иа-хәа хнеины уаха хдыруаз цыахшьеит, аха ус изыкамлеит аусқәа. Хәхнеиз җаха ханхеит хтынхацәа ркны.

Адырцәа ххы иархәаны мацара ауп адырхаҗны ашәкәкәа шеикәхаршәаз. Машьяна дукала астадион аҗынтәи халбааит Акәарчапанка. Арака ирацәаҗын ауаа. Иаауаз ирпылоз дуба-рын, зтаацәа рдәыкәтцара иашьтаз ухәа досу дзышьтаз еипш. Ус агәгәахәа игәышьтыгаха, иҗыцза иаасахәит авертолиотқәа рыбжы. Аалзга азиас ашьтра интаршәны икаууа рҗаархеит дара. Аҗны ханыказ шакантә хыкәаала абна ханарсхәаз ари абжы. Изака цәымгроузеи исзыннажыз, аха уажә уи жәларык хгәыграқәа адхәалоуп. Аблокада итаку Ткәарчал азы абцъари афатәи злаарго абасала мацара ауп. Уажә уи ага ишитәым шыз-дыруагы гәрамгарак аасызцәырнаган, сцәа сынтәлеит. Аха апырра иазыпшыз ххыпхәазареи, дара ирзышьтыхуаз аидареи аума рыбжыан. Ажәлар атәаха ахтомызт авертолиот. Хаижәылан

хатцалон, хазтамлакәа хаанхар хәа хшәон. Арматәа зшәыз ауаа хатхәхәо мацара хнаскъарцеит. Аверталиотқәа иааргон зда цсыхәа ыкамыз ача, ахәша, ачашыла ухәа. Ахаан исхаштуам абра сашья ача данахынхалаз. Апырҗәа авертолиот итыргеит ачапха аҗы хааза. Ирыманы ианаахавс, сашья сан длыхәеит:

– Сан, апырҗы иабхәарауеи, мацк даатгыларц, ача сафҗыр стахуп. Сацхәзом, баша сафыҗуеит ауп, – хәа.

Абар, итцүзеи уи аахижәтеи, аха сара еснагъ аишәа ача-хәаша ыкәсыршәшәацпхәаза, убри анысгәаламшәо ыка-зам. Исхаштуам илакта, исхаштуам дыпхашьяны, ицәытцак-ны илабжышқәа шырыцкәоз. Чхашья змамкәа икалаз амла дахьартәыуаз хымзгишьон. Еихарак иахыамхәхәаз акәын ипхейишьоз. Хәкәпатцәкыны ауп хашталаз авертолиот. Исыз-дырам шакаамта ажәған халаз. Ус хәычы-хәычла цәка алакәра халагеит.

Дук мыртыкәа хыхынтә иубо иалагеит Дранда ахаир бағәаза апырғатә цәахәкәа. Хаагәырғәеит Бамбора хәаз цышьаны, аха хантәоуп ианеилахкаа ақыртцәа хашдыртәаз. Хаштәатцәкыз епш ашә аимпааны иаатәлеит арцарцәа. Исхаз акасыжә зынза исхасыршышьит саншәа. Урт ибзианы аурысшәа рхәон, рапхәаза изызтәазгы ахаир бағәазаҗ аус зуаз хтынхацәа роуп, аха «урт хаздырзом, рызбахәгы хмахацт» ххәеит атакс. Арт изызтәаз зегъ хацәнамырха ага иҗагылан, даргы уи рмахацкәа иказма, аха баша хдырпатон акәын. Шака истахыз схы сҗахан сырҗапшыр, аха изгәагъадаз. Сгәарымтондаз схала схы шыдсмырбарыз. Шыапыла аилахәарақәа днарыс-аарысуа хатцак даакәымтцакәа деимдон. Дышнеиуаз сашья даалапшыкәйтәеит.

– Угыл, уеиылы, уаххәу збароуп! – ихәеит иара.

Сашья хылца дук ихан, даара ақәра инатон рапхәа уахы-хәапшуаз. Уи акәһап дзыхтеикыз уажә ари.

– Ухьз зхәо акы сырба! – ихәеит ақыртүа.

Ашәкәы иахәоз ашыкәс иреи итәауаз иитахытцәкыз ақәреи анеикәымшәа, иааигәампхеит, аха иацитәеит итегъ азтәарақәа. Сашья дзымеибашьеи, иаиааиуада хәа игәы иаанагои, ижәла шақыртүа жәлоу идыруоу инаркны иарбан дзызымтәаз.

Хатала ибара даргәамтүазшәә акәын ари ахатца сашья дыхтакны азтәарақәә шиқәипсоз. Иаргы иғәы камыжьзакәә, дымшәазакәә хатцатас атакқәә кәитцон. Абрака иазгәастар стахуп дышшаңыз Голландиантәи ООН ахатарнак. Саатк апхья зәырқасан ауафы изинхчара азтәарақәә ирылацәажәоз уажә изқәә ҳаиархан, джаҳәо дтәан акгы имаҳазозшәә. Арахь иубон азтәарақатца апровакация дшашьтаз. Уи еилылкаауан сангы, аха уашьта избон лыцсы лылышәшәарц акгы шлыгмыз. Сцәытцыцшны сышлыхәапшуаз, ларма-нап атцисра иалагеит... Избон егы лнапала итцысуаз аанылкыларц дшафыз, аха лымч акәхомызт. Халацшқәә анаикәшәә, «акгы бымхәан» хәә лсырбеит. Сашья ачхара аарцшны атакқәә кәитцон. Ари аамта ахаан инымтәоз цыышьон, аха ус тәкәнтә азәфитит қыртшәәла «уааи» хәә. Хәәхәы хәызхуаз дцеит ххәоны еипш, итыцан даеазә даатәлеит ла дук ахәда ашаха ахатцаны икны. Ала ахы нцәытцак-аацәытцакуа, ифышшәо еимдо ишааиуаз, иаасыдгылеит. Сдысит, стәаит, сеилышшеит. Сгылазтгы, хымпада, скахауан ауп. Сара тәка мацара акәын сахыцшуаз азы, избоз исхагылаз иеимаа җыцқәә ракәын. Арматәә җыцза ишәын, иеикәә ашьяпқәә рены ишьятцатәхәы-харак иавтцатцаны, нас ишьяцхәәкәә еизганы ахәдаҗы иеикәхәәлан. Ааи нас, артхара хтәкәә реипш иғарны еилахәазма. Иршәын, ирхан, рыфатә иагмызт. Арт ргәы итаз рдыруан, иазыкәтцан аибашьра, адәәхь ишьятаз асы ибзиан иацәыхьчан. Иаразнак иаасгәалашәеит сышьятахька инсыжыыз сашьцәә... Исхагылаз ила ахухәә ишит знык. Сгәы нтыцсаит сахьтәаз. Зынза дысзааигәахан, инапы наирххеит инасыхкны, аха сара иизбаз сзеилымкааит. Скасы схиуаз цыышьеит, аха сханытәкьа ахьхәхәә быгьқәәк рыбжы геит. Хыхь икнаҳазаарын аевкалипт тәла абыгьқәә ирылхны афымсаг шьытәрақәә. Урт ракәын ари исхагылаз арцыс ак рылакнаҳазар хәә иргәгәаны игәеитоз.

– Арт закәызеи? – хәә ақыртуа дантәә, апырфы, – Сара истәуп, җыкәабагас аурыс баниаҗ истәхыуп, – ихәеит.

Абар, «Ар еибашьуан, Хабыц дцәәгәон» захьзугы. Иғәы иртынчын, шьяҗәәкәәк днәихьан еипш, даатгылт. Снапқәә

ратцәан иахьыскыз, снацәхыцқәә сжы иалакаеит. Хаи-җампшырц сылақәә ргәгәаны ихызҗеит, сыцсыцгы аарлаҳәә ифазгон, аха сгәы еилнакаауан уи ихы ларкәны дшысҗәапшуаз. Аеыртынчра цәгьан. Азәгы икытбжы гомызт афнутқәә. Сгәы абжы слымха итыҗуан. Иара зынза дааигәазан, сара Анцәә сихәон.

Аиаша ухәарами, уи итахымхеит акәымзар, «бтытц!» ихәар, дарбан ипырхагахоз сан лыда, аха ипсатә икьашьыр итахымзар акәхарын хәә сгәы иаанагоит иахьагы. Апсқы зкызи, ани Голландиантәи анапшәи баша ишахатцәан ауп, мамзар уаха акагы. Анапшәы джаҳәон даакәымтцзакәә. Уи имҗапысуаз зегь изеипшны дахәапшуан.

Илашыцан хвертолиотқәә Бамбора иантәә. Настәи цхызк иеипшын. Афымцалашара, амашьынақәә, хазтадыртәаз автобус ду. Ицәгьан аилыргара уажә иахбои, саатқәәк рапхья хазлытцызи рыуа иарбану иаргамоу. Зынза сахьҗашьяз Пицунда ауп. Арака апансионатқәә ирыдыркылон ахтәәцәә хыцхьязара рацәәла. Автобус хантытц, амшын абжы зынза иааигәаны исаҳаит. Снапшы-аапшит, аха иахьынтәигоз сзеилымкаит. Аи-хыла ду ханыҗәнала, ауаа рацәаны иҗәнан. Урт еицрыхәхәә агәаран кәтцаны инеиуан ашәкәы рыҗтаргаларц. Ацапхәкәә анрырталак, алифт италан ихалон ирзалхыз руадақәә рахь.

Хәыцрала уи аминутаз сахьыказ здыруадаз, сгәысәанзамызт, – «Ибыхьзузеи?» – хәә азтәара ансоуз. Ахаан исмаҳаңыз ак саҳазшәә, сыззаза сынхеит. Җынтә дсәзтәаит, аха атак шылмоуаз анылба, – Ибыжәлоузеи? – лхәеит.

Ухатцоуп атак узыкәтцозар. «Ус икамлар ауп, сыхьзи сыжәлеи шпәсызмдыруеи, сҗы иахәом мамзар» ахәон сыхшыҗ, аха уаха умцсит. Шака исгәаласыршәарц салагоз акара, акы иархәашьуан сыхдырра. Иаалыркьан сгәы инташәеит «схьацшып сышьятахька, сыздыруа азәы дышпәкамлари» хәә. Сахьын-хьацшызтәкьа, халацшқәә ааикәшәеит класск аҗы атцара сыцызтцоз Рамази сареи. Уи сыхьз хәаны җитит: – Арахь бааи, – хәә.

Атакс снапы ааскьашәә зун арахь исхаштыр хәә сшәаны схьахәын, иаразнак сыхьз схәеит...

– Азамана, аха уажәшьта быжәла бгәаларшәеи! – лхәеит ад-министратор.

Абар, даеа зтәара цәгьак. Дыскәатцрауазеи, усгьы сзеи-уоу сзымдыруа сгылоупеи, аха уигь лус налыгзоит, ашәкәы хталгалоит. Сышьтахь игылаз ажәлар агәамтцра иалагеит. Сара уаха уаха сҕы еихымтцаргьы арт ара игылоума?! Исоуаз азтәара атак атыңан схаҕы иааиуаз уи иашьашәалаз ассоциациякәа ракәын. Исыжәлоу хәа азтәара атак атыңан, – Хара храцәәфуп, – схәеит.

Азныказ сҕьалшьеит, аха нас иаразнак лхы-лҕы аалыпсахын, – Бызцыда? – хәа днасазтәаит.

Сани сашьеи сышрыцыз схәеит сара, урт хара иахьгылаз снапы нарыкәкны. Нас лара урт нарызҕытны стыпахь иаалган, сара соулышьтит. Даара схы иакәтцан снатәеит, цьара тыцк сыпшаан. Сыбжыы мыргазакәа стәыуон исыхьыз сацәыпхашьаны.

Ашьыжь иааигәацәаны игоз шытыбжык хәицаанарцшит сашьеи сареи. Хаматәа цәашькәа ушәуцәо икамызт азы ихақәыршәыз ацәарта матәа хеылахәан хаатәеит. Макьяна иахзеилыргом зыбжыы хәхауа закәу. Исгәалашәеит иаха ханаазгьы амшын абжьицш ак шсахауаз. Сашьа аңарда да-нааха, дгачамкызшәа даанхеит, аха нас даакәгьежәан, афны ишыкахцалоз еипш, – Абыржә адәахьы избо басхәарц азы исыбтозеи? – ихәеит иара длахҕыхза.

Сеиханы аңенцьыр снадыххылазар, абар, ассир! Амшын ацәқәырпакәа пхеибатца зынза иааигәазаны акәара иқәлон, нас иеиханы шытахька ицон. Сара сзызсазомызт, аха амшын бзиа избон. Уи идыруан азоуп дызгәыргьоз. Аңнышкәа рыбжыы рха-галан хлантцы иасуан азы. Дысҕацшны дгәыргьон зыпстазаара кьаҕыз сашьа, сҕҕацшны сыччон илымкаа анарха змаз иахәшьа... Аракагьы «ала ҳаршит» иара ихәашьала. Аракагьы имфасит ҳацстазаара ахәта хәычык, аха уи даеа гәалашәароуп...

* * *

Анасыңзшоз аңааимбар сашьа икны данааи иааимпытабеит, аха иахьагьы ифеиуеит схәыштаара амца алфатцә. Сышьтрахь хәа дыкоуп сан затҕык. Шака исцәыхьантоузеи стаацәа ирыз-

ку цьара ак алацәажәара. Урт рызбахә анысхәо, игәыпшаа-хыпшаауа иаацәыртцуеит абжьиапны итҕаху сцәаныррақәа. Избанзар, ҳатцәфаншьап дтархоуп рыцхарыла, имазара ахьзгьы ахьымзгьы сара сьжәфә иқәуп. Амала ихьантоуп...

Анацьалбеит, ауафы ицәа итамзо акгьы ыказамзаап. Уи дзымшьыз атрагедиа дазрыжәит. Иахьагьы илылшоит сан асасцәа рыдкыла. Иахьагьы, хьаала итәу, ацьабаа иагахьоу хан лнапкәа ианыртцоит акәрахьымза иҕахрахәы. Илымкаа исфо схы ахьызбаауазаргьы, игәалашәара ақынтәи уаха исыкәыстцом ачаҕа агәнаха. Тагалани азыни рыцшзареи рымазеи сара акгьы сызрылам. Урт исгәаладыршәо аамта хьантәкәа роуп.

Атара саннеилак, ашта стәлаанза, сахьнеиуа сашьа ины-шәынтрахь ауп. «Афны акәзам игәцарактәу, анышәынтра ауп. Уи ауп назазатәи ханхартә» ихәалон иара. Ихьантоуп ашта ду еиошаны уаннеиуа, уан лыда азәгьы дануцымло. Ихьантоуп лабҕаба акәымкәа ахахә хьшәашәа аҕынтәи иузгәакьоу, узхара иузымбаз ахаҕсахьа уанаҕацшуа. Иухәалакгьы ртак анумахауа. Пхьызла дубар анныхәахо... Мышкы зны уа хәикәшәоит хәа ах-жьара... Шака дьгәхьаазгозеи, сыгәнаха узымгааит ацсцәаха... Шака дсыгузеи, шакараантә икамзаара сныпшхьоузеи... Хазшаз иузышьтымхуа ацьар уатцеитцом, аха ишцахьантазаарыз ухәарауеи... Анцәа ицьшьаны, иахьазы сыпсыртә сыкам, назаза исымпаау, игәхьаазго ауафы даласымтцозар... Жәфәан кыр зым-чу срыхәоит, макьяна дыказ Сан...

218. Рапхьатәи авылазкақәа

Сашьцәеи сареи акәара ҳақәтәан қьаф уа – афы хжәуан, ама-ца ҳасуан. Убри аамтаз Кутка Арзынба ҳақәҕитит: – Шәеимпы, аҕа дхәқәлеит!..

Акеи Мушьни Хәарцкьиеи Узабаа итәан ар рыманы.

– Судкыл, Ака, – схәан, – Оыцья аишьцәа анеицу изеибашь-зом, – ихәан, мап икит.

Арахь афны сааир, саб аинвалид илаба рхха дсысуеит: – Уца-ны уашьцәа ахьеибашьуа урылагыл! – хәа.

– Хунели дшәымган, егьырт зегь шәан даашьтыхны шәца еи-башьра, – ихәон саб рыцха.

Хунели дабиһазатцәын, дрыцхаишьон.

Ешыра сахьџеиз, Владислав Арзынба иџаџы срықәшәеит: Заур Арзынба, Леонид [Басиат-иһа] Арзынба, Ваниа Барцикиан, Костиа Ханагәуа...

– Сшәыдышәкылозар, сааит, – схәеит.

Срыдыркылт. Мышк цеит, џымш цеит, хымш цеит.

– Леонид Басиатович, абас ханбанзатәазауеи? – схәеит.

– Аамта ааиуеит, акы уацәымшәан, – далагон Басиатович.

– Ахи-атцыхәеи – аамтоуп. Амала, зегь реиха ихадоу – аеазыкатцароуп, гәыла аеазыкатцара, зегьы урызхиаз.

Втоматк хартом, патронак хартом – хәфныхьацаәоуп. Жәџык хәкоуп. Владислав Арзынба иџны штабны икәхтцеит.

Уахык Леонид Басиатович даасыдгылан, – Хәчык хамныкәар аузом, узныкәоо? – ихәеит.

– Ааи, сныкәоит, – схәеит.

Ванка Барцикиани сареи хәицитцеит. Басиатович џыцъа ицны Гәымста иахзыпъшын. Харт макъана хамнеизац, Ванка рыцъа сыницитцан, дара цеит. Азнырцә аґа иблиндажкәа рџы иахзыпъшуп. Аблиндаж збахьоума, ачанах иану ақашь амхатцә сзатцымшьыр хәа сшәоит. Амала «амхатцә» хәмоуп. Аблиндаж акнытцәкьа хнеит.

Уахынлоуп. Ғынлазар, уааиџырымтцәои. Ванка ахахә иршәыхт. (Дара еицәажәан икоуп, сара иалздрааи.) Ахахә аниршә Ванка, ачыгәхәа хәхәк ааин сшьамхы иакәшәеит. «Сымхатцә» скуп, уи иаиааиуа бцъар ыкоуп хәа сыкоу цыгушьо. Макъана акарабиноуп са сзы икоу. Уахынла акарабин укылыпъшны иубои?! Атцәыршы улақәа иртыршьуазар иубазом. Ани ахырзаман [автомат] укызар, улатцхар, ак иқәымшәаргыы ак иқәымшәои, аха уи акынза хабанеихьоу! Басиатовичгыы акарабиноуп иику, аштык-нож амоуп амала. Са сзықәгәыцуа аштык-нож ауп. Иамузакәа икалар, уи наиғрысымхәои...

Ахахә сшьапы ианааха, стәеит. Аиаша уасхәап, имшәо аґаза иоуп, ахахә иааиз са сзы бомбан, сгәы ткъеит. Даеа хәхәк иршәын, даеак ааит. «Тссу-у, потихонечку» хәа бжык сахәит. Хәнеизар, абар иахьыкоу Басиатович, Едик, Саша. Аблиндаж

аһыкә аґоуп хәхыгылоу. Икәхтцои?

– Сейчас начнем работать, – ихәеит Едик.

Сара сиртәеит, егыртгыы иахьцаша, ируша реихәеит. Басиатовичи Едики еицны ицеит, Ванкеи Сашеи арымарахьа-ла ицеит. Пыттрак ашытаһ хәыр-чырхәа быжықәак сахәит, аха хысра ыказам, хәызбаләуп аус шыруа, хәызбала. Аблиндаж аса-са еимыхны иааит.

Аблиндаж утатәахьоу? Ацәара утаххоит аблиндаж уанта-тәалак. Ашышьыхәа унеины, «унастха» хәа иоухәоит, ашыр-қхәа инаилаутцои. Амала иџы ааныуқылароуп «хыык» имхәаратәы, уи ауп.

Иуасымхәеи, жәбака минут цахьан еипъш, иааит автоматкәа рыман. Аказыхәан иртаххазар акәхап. Са сыцәахьан, сахьынатәаз сагеит. «Прахә» аасахәґеит. Сааһшызар, – Ғыумтын! – ихәеит Басиатович, дысхагылоуп. – Уиас, хәпъхьа угылан уцала, азы уеґоумыжыын...

Азы агәызхәа уеґаужьыр, ахысра иалагоит. Аталашьа, ахыс-шьа дара ирбахьан, сара иалздраауааз. Уигь цатәхеит.

Ари са сзы рапъхьатәи вылазкан. Сырнатит.

Уахык Басиатович хәитадәықәитцеит: – Аустановкакәа рыла иахьынтәихысуа еилышәкаа, – хәа хәихәеит.

Хцеит Ванкеи сареи. Асаат жәаґа рзеипъш ақыртцәа ахысра иалагоит. Аарцә, акәараґы саанижыын, Ванка дцеит:

– Ара указ, усзыпъшыз, – ихәеит.

Стәоуп, стәоуп, стәоуп... Х-саатк цит, дыкам. «Гәыр-гәыр гәыр» хәа бжык сахәуеит, трактору, танку сеидру, крызбахьоу-ма иааигәаны. џышәка метра бжәоуп, иааин агәызщъа ианхыс, ахахә сахықәтәаз сықәыґорны скахәит, «сеикәа скъашьит». Икалаз сзымдырт. (Сахьахәаз сқьышә џықәқшан, стъынтца ашьа ааит.) Атанк ахьааиуаз, иахьынтәихысуаз гәатан дааит Ванка. Хыхь хәахәлеит.

– Иухыи? – ихәеит Басиатович.

– Исыхыи, сқьышә ықәқшеит, – схәеит.

– Аеада, еґарагы уцәт хәа саауп, – ихәан, днасыдтцын дцеит.

Иалыгухи, Басиатович агранатомиот дашьталт. Гәымста хыхьтәи ацха инаркны амшын акынза хпә затцәык ыкоуп.

Ип̄шааит агранатомиот, аха иалаурхысуада?! Ахысрагь ата-хыми, са иалздрааи! Атцхараз сатцхап, аха акылп̄шрагь атахуп. Иалахысуаз Цьырхәатәык дхаг̄шааит. Уажәшьта икаҳтцой?

Едик, Саша, Басиатович, Ванка, Цьения Шьяакьыр-иг̄а, сара хаицны хцеит. Ип̄жәатәуп ани БМП. Сара аарцә сынрыжын, дара лыбааит.

Кыргы ип̄шит, аха БМП маазеит, ҟыжәра ицазар акәхап. Қыафура рымамзи, Ап̄сны амал иаламтхац̄уази. Амни азымҟангага акынтәи пулемиотчикк аус иуан, убри исаса еихарц̄гәеит.

219. Азмахаа рхабла иатәыз ачкәынцәа

Харт Дәрып̄шынтә еицеибашьуаз х̄бырак, азәык-ҟыц̄ыак рыда, ҟ-бригадак иалтцыз хауп. Азмахаа хәа ихашьтан. Убра, х̄хаблаҕ азмах татәаны икоуп, адәгы амоуп. Убра ханы-хәычкәаз ампыл хасуан. Иагараан уи азмах х̄тахахьан. Иааилахәлаанза адәы х̄кәын, х̄таацәа мчыла х̄кәыртцон. Лассы-лассы аныхәкәа раан адәаҕы аицлабракәа мҟап̄ыргон: аҟра, аҟара, аҟырыҟра ухәа. «Азмахаа ыкамкәа изакәытә еицлаброузеи?!» рхәон дәрып̄шьаа. Х̄таацәа ргәы иахәон аҟхьахәкәа анах̄гоз, амала есымша х̄ахнаҟааны х̄ахәмарларг̄ы р̄тахымызт: – ашәкәы иап̄хьатәын, аҟага ктәын, ажә аацатәын...

Арра санца, ҟба-х̄ҟа километра аҟра х̄аасг̄ы исымызт, алымшара захьзу сыздырзомызт.

Саб ихәо саҳаит: Анкьагь амшап̄ азыхәан аҟар еизаны абри адәаҕы аимтцакьача иасуан. Нас рыззегь рееидкылан х̄аҟны еизон, ахап̄шьа хдыртлон, аҟара-ажәра картцон. Аимтцакьача зеалызкааз ахаҕы ддыртәон, ахамтаг̄ы иртон.

Аибашьра ианалага, азмахаа х̄ҟееидахкылеит, хәҟы-ҟы ачкәынцәа: Гена Гәымба, Батал Тәанба, Мераб Агәмаа, Дима Абҟац̄аа, Хьымца Тәанба, Аслан Шьяк̄рыл, Рома Тәанба... Гәымста ацхаҕ асклад ахьыказ х̄тып ылаххит. Ұ-автоматки зениткаки хамоуп...

Зк̄ы жәшәи п̄шыноажәи жәаҟа шыкәса сентиабр ҟажәи жәеиза рзы арациа х̄шадтәалаз чкәынак дыҟны дааит: – Атанк-кәа хытцт! – хәа.

– Уа утәа, уа утәа, иухәо закәи! – х̄хәеит, паниказ ц̄ахшьеит. Какалиа ик̄ынтә ауаҟы дааит «ихьатцтәуп» хәа. Ухьатцны уа-бацо?!

...Агәгәахәа атанк ыкәлан иҟеиуеит. Ашкол ала ихәнан, аихамҟа ц̄ха иаахәытцсит. (Иаурыскәан иакәтәаз.) Иаангылан ҟыртуан: – Апехота абакоу? – хәа.

Атанк апехота ацымзар, акг̄ы азыкатцазом, агәаҟь змоу длақәҟалан иааникылар калоит. Апехота ацны иаараны икан, аха ирхмыжыт, ДШК ала ирыжәтцан, ип̄хьахцеит.

Аурыс ир рганаҕ танкк п̄ыржәеит х̄а х̄тәкәа, танкк амина иахап̄жәеит, ег̄ы ахьцо аздырзом, ахагьежьра иаҟуп – абаш-ниа гьежьюеит, ихысуеит тцакыда...

Уи ажәыларакг̄ы рзалымхзеит акырткәа. Ацха акынтәи ашкол акынза ишахкыц иахкын. Нас ацхыраара калеит, ачеченеццәеи акабардакәеи ҟеит...

Леонид Арзынба игәып̄и х̄ареи аҟхьа х̄аидхәалазамызт. Харт абаталион анапатцака х̄акан. Ашьтахь, азениткакәа рацәаны ианхау, х̄ееидахкылеит. Абатареи еиҟахкааит, иаха х̄шьақәгылт. Уажәшьта х̄азҟыз аадыруан. Ах̄атәи абаталионаа (аихабы Қәтелиа) х̄рыдхәалан, адтца х̄зықәдыргылон ажәыларакәа раан, ац̄ап̄ханы, афатә-ажәтә уа ихәуан.

220. Басиатович итачкәым

Аурыскәа ихацыз атехника рьҟтаара х̄аҟын. Башкир, Чиорный капитан, Малыш – Аллах иныхәаит, атәы бзиатц̄кьан ирдыруан. Исыцны ииз ц̄ыгушьо азенитка?! Ак х̄нарцкәеит аибашьра, иара камлар иаха еиҟын...

Ианартәи ажәыларакан ихәмаз зениткаки пулемиотки рьла прикрытие ках̄тцон. Хусушьа ар реихабыра иргәап̄хеит. Нас х̄амҟакәа аатит х̄агәра ргеит. Ац̄ап̄ханы х̄азымтоз кьоу-шәоукәак х̄арто иалагеит, иари уиг̄ы цәгьап̄сышьала, х̄шьам-хнышгылан х̄рыхәон (аҟныка иах̄го ц̄ушьап).

Ешыра азә игәарҟаҕ аихатә трубакәа ыкәжын, х̄ихәо-х̄ичо ааба имаххит. (Уиг̄ Дәрып̄шька иааганы сыҟны ишьтах̄тоз ц̄ушьо.) Аа-стволк змоу НУРС-кәа х̄напала иках̄цеит. Рап̄хьатәи аҟышәаратә хысракәа иках̄таз х̄хырҟәҟартакәа рааигәара

иһжәеит. Бзераны һсытбара ҡамлеит. Нас Хәыма [Кәазба] рыцха, атруба дылкылһшыны, иахьяаутахыз итаиршәуан.

Ахра Арзынба дабиһазатцәын, ашырахь днаһмышьтырц халагон, аха иузынкылода, рыззегь раһхья дкәацә-кәацәуа дцон. Ихы лаиркәуа цыушьо, уи һхашьароуп иара изыхәа, арахь – дфызза. Ашәхәатцаа Сасрыкәа, Ласариа Ахра – қәыць-мақәан ихазнеиз ағар. Урт неиаанза сара дышсыһрагылац дсыһрагылан Басиатович, ианааи, «аотпуск» сцеит, «оф гәышьа» схәеит. Са исаахоз, дара ираахо иалагеит. Азә ак ихаразар, са сыла далагон, зақантәы «сипкаһыз» Аллаһ идырп. Уеихабы уиғагылан узиеисуоо? ДШК дымрыцкьазар, имтцаакәа ак тдыркьазар, амашьына техосмотр ҡарымтцазар, «ағақ» аасфьтиргон зегьы ишырбо.

– Абаа умгәаан, апориадок ас иалақахамтцар, ихампы-тытцүеит иахзеизаз ағар, – ихәон Басиатович.

Арт ахәыцкәа анхазнеи, «ахкаара сталт», са исаахоз дара ираахо иалагеит.

Еихаб дыканад, еитцбы бзабаа ибараны дыкоума!

Аинышәара ҡалеит анырхәалак, хгәы аикәжәара иалагон, иахтахзамызт. Аполитикцәа иаһшыьыргон, урт рус хазын. Аха аҗацәа ирзеиһын, хала ишабоз аминакәа ытцартцон. Уреихсыр ҡалазом, арахь дара хысыр ҡалон. (Аа, убоо, снапкәа атцысра иалагеит.) Ацхаф еикәшәалон дара ртәкәеи хара хтәкәеи. Са сызрыхәаһшзомызт, сыла ашьа хытцәтәалон.

221. «Сышһаекасыжьюеи!..»

‘Енак Ешыра хәхьтәаз дааит Иура Шьякрыл иаб Ваниа. Хәхьтәоу, хазәу ибар итахын. Дрыман инеиуеит уажәы.

– Ваниа, ара уфроуп, – рхәан, – Ишһыкәу сшыфәуа! – ихәеит.

Хәхьтәаз данааи, аһсшәа хәихәеит. Афатә цәырыргеит, һатлыкак ауаткагьы аахдыртит. Фырцбанк наихаркит. Хгылоуп хаззегь. Убри аамтаз абзарбзан аһжәара иалагеит.

– Ваниа, уекажь! – хәа хәхәхәеит.

– Сара атцәа скуп, сышһаекасыжьюеи, саһсыуоуп! – ихәеит Ваниа.

Хәаибарччеит.

222. Аконфедератцәа

Аконфедератцәа ааит хәа хәаит, аха хала иамбацызт. ‘Енак Тәанба Мазик имашьына ифанагт. Агәгәахәа илыбаауеит – равтоматкәа, р-«мухақәа», ргранататыркьагақәа – еикәных. Срыхәаһшын – ақәыцьмақәа.

– Акы шәацәымшәан! – рхәеит.

Ахырҗәғартафь инеин, агәыр-гәырхәа иоурыжыит, амца ацрартцеит Гәымста нырцә. Аҗацәа ргәы рымкьеит, хара хәһсы тало халагеит. Убасқан ақыртцәа акгьы шырызкәамцоз аадырит.

223. Аиашья иашья ила дыгәгәоуп

Асовет аамтақәа раан алозунгкәа кыдын «Аиашья иашья ила дыгәгәоуп» хәа. Асовет хәынтқарра аилажьраф иаһнарбеит, игыгибагон акәымзар, ешьара гәғәарас ирылаз егышыкамыз. Уи алозунг иахәоз ииашацкьаны иныкәыизгоз, аринахысгьы иныкәыизгараны икоу ацсуааи адыга хылтцшьтреи ҳауп. Аи-башьра ҡалаанза адыгаа рығгьы, ҡабардаа рығгьы, аиашьаратә еитанаиааиракәа хәбжьан. Хөык аколнхарақәа рнапхгафцәас иказ Гәыргәлиа Игори, Пилиа Вовеи, сареи акырынтә дара рреспубликакәа рахь хцахьан. Даргьы хара хәхь иаауан. Аиашьаратә еизыкәзаашья хаманы, иаахрыхуаз ақытанхамфатә аалытцкәа етнахцсахуан.

Адыга республикаф дықан Кашихәбл араион аекономист хадас аус зуаз, хөыза гәакья Султан Киков. (Псаҗа шкәакәа, аи-башьра ашытахь дыпсит.) Султан ацсуаа хзыхәа гәык-псыкала иказ уафын. Атаацәара хазына еиҗкааны иман, цшьфөык аҗацәа драбын. Ипшәма Мира лашьцәа реипш акәын хашлыдылкылоз. Рхәыцкәагьы даргьы рылапхьара акыр иацсан. Рыцкәын аитцьбза хышықәса ихытцуан, Хазартби ихзын. Игоргьы саргьы уа хәканатцы, хара хәәкәын дахьышьталоз.

Зны Султан ус иасхәеит:

– Уцшәма Мира, хара хтаца, уара ууафра иакәнаго лоуп. Алахьынтца бзиа уман, Анцәа ицъшьаны, – анысхәа, дара хатҕеи пхәыси еизыгәдуны, алаф рылеибахуа иалагеит. (Лара дысто-матологын.)

– Уара, ари бзиа дбаны даазгаз цъышәшьома, слызгәааны ауп дшаазгаз. Схацъц сыхуа иалаган, лара аус ахылуаз снейт. Ахақымцәа азәгы дсыздырзомызт, схацъцгы убыскан адагь исмыхьцызт. Дкәыцшны данызба, «исмырхьзакәа итцылхып» сгәахын, лара лҕы снатәеит. «Иуыхуа иарбан хацъцу?» хәа дансазцаа, исыхуаз сҕы аартны илсырбейт. Арытәа аашьтыхны схацъцқәа днарылалан, исыхуаз акәзамкәа, ис-мыхуаз, сшыхәхәоз, иаатцылхит. Убри ала хаибадырын хаи-насыпхейт, – ихәеит.

Лара ус атак калтҕейт:

– Ихацъц ихуаз ытцыхызтгы, иахьа ара даҕа пхәыск дкалон. Ихацъц ҕызгас икатцаны, дцо-даауа, таха аасимтҕейт, – лхәеит.

Дара рааигәара азиас Лаба ииасуейт. Ғнак, – Хашьцәа апсуаа ааны истоп хейкәабартәҕ шәнеи, – хәа реиҳәан, гәыц-фык ифызцәа, ахацәа заманақәа ааит, афатә-ажәтә рыла рееи-қәыршәаны.

Аеыкәабартә амшын апшахәа еипш, апслымз кашьшы икоуп. Азы, имыццакзакәа, иштәулоу удырыртә пшьаала ицоит. Акрахфон арыжәтәгы имыррацәакәан иахжәуан, ашора ханаклак, азы хантало қәфура хәҕын. Игор дразтәаит: – Азы атәуларә шака метра калари? – хәа.

– Хәба, фба ракара икалоит, – ихәеит руазәк.

– Аполлон, уааи уатцәы амашьына апсқы акра ыкәтцаны хаисап, – ихәеит. (Иаашар Кабардака амҕа хәкәлон. Амашьына апсқы акра хәцәаашьон.)

– Азы атдан акнытә ахахә ззаамгаз апсқы икуейт, – ихәеит.

Азсаразы сыбзиан, саныхәычыз аахыс Мыкә апшахәәҕы исызхәит. Дгамшь аеыкәабартә змам азиас ааигәара инхо «сышцаизымиаиуеи» аасгәахын хәисейт. Егы Игор афыс-

таара збаны имазаарын, азы атәуларәгы дзатцаазгы уб-ри азын акәзаарын. Азы хәаталан, агәтахь даннеи, ихы тәаркәрыланы азы атәхь дцазшәа аакайтдан, даахәытцтын, ахахә ыршәны азы иалаижыит. Азы данталоз ахахә итрусик иавтатцаны имазаарын, сара сыда зеггы ирдырузаарын. Хзаакәрыла катцаны сҕейт, сҕейт аха атданза сызнейуам, слымхәкәа рыбжы го ианалага схәытцтыт. Азы ахыкәәҕ санааи, зеггы аччара иаҕын.

– Азәгы шәзымиааизейт. Уатцәы апсқы сара искуейт, – ихәеит Султан.

Хәахьахкәабоз, плиажс ирымаз, зеггы еикәшахатны «Мыс Аполлона» ахьзыртҕейт, иахьагы ус иаанханы икоуп.

Абартқәа зеггы кәзтәо аизааигәара, агәеизыбылра ауп. Адырҕаҕы Кабардака амҕа хәкәлейт. Султан амашьына апсқы икит. Хаха-хымш хәанкыланы хрыман, хәурышьтуамызт Баксантәи араион Куба ақытәҕ. Шықәсык апхьа абжәратә школ атәфцәа Кәтол ақытан рыртәфцәа рыцны рыпсы ршьон. Игор аколнхара ахарц ала, Апсны иахьабалак иакәыршаны идирба-хьан. Уи ргәаларшәаны хәимакны акәын хшырбоз.

Ғнак хәыцшзarak акны хәагаланы, ауасашьтәа шьны, ҕык-бзык иамхәо пату хәкәыртҕейт. Ахәы апшзара шыказ ала ацуныхәара ахыкаутцаша тыцын. Ари ахәы ахьзгы сазтәаит.

– Куаба таба ахьзуп, – рхәеит.

– Шәарей хәрей хшеишьцәоу, абри атыцхьз алагы уафы идьруейт. Асеипш икоу атыц апсыуала «кәаца-ҕацароуп», – хәа анрасхәа, цъашьахәыс иркит.

Уа хәканатцы есены ауасашьтәакәа хзыршьуан. Афныка хәндәыкәла, аколнхара аихабы Николаи Озови, ашкол атцара акәша аихаби Абдулқьырыми, – Нальчикнза шәнаскьахамгар калом, – рхәан, ирейгыыз аресторан аҕы хәнаган пату хәкәыртҕейт.

Астол хшахатәаз Озов, саахәмаршәа ус иасхәеит:

– Харт апсуаа афы еиха еиҕахьшөит, хәаижьтәи ауткажәра хәҕуп. Ауасажы, хәарада, пату хзакәуп, аха ацмажы еиха еиҕахьшөит, – анысхәа, иара ус атак кайтҕейт:

– Хара ҳы ацма шыны афы аныржәуа хатцеи пхәыси анеилытүа ауп, – ихәеит.

Абас алафқәа ҳалеибыхын, гәаартыла ҳаицәажәаны ҳаи-пыртцит.

Амфән ханаауаз Майкәац амашына абылтәы тахтәарц ҳахбаадгылаз, иахылапшуаз, хмашына абак азна ҳазтеитәан, хшапсыуааз анеиликаа, – Ацсуаа ацара рымаххзом, – ихәан, ацсраказгы ацара имгеит.

Уахагы ҳаибамбазакәа аибашыра хлымзаахра хналадыр-гылеит ақыртүа фашистцәа.

Ақыртцәа хынфәажәтәи ашықәсқәа рзы, абри афыза ажәакәа злаз ашәа апыртцеит: «Апхази, Оси, Қартвели да Ачарели змеибварт» хәа ишәахәон асцена икәгыланы. Ашәа ирхәоз иаа-нагоз – «Ацсуаа, Ауапсаа, Ақыртцәа, Ачоуаа – ҳаишыцәоуп» хәа акәын ирхәоз. Аиашыа иабцъар шытыхны иашыа дишыуа-ма? Ххы ршышыны ашәа хантаны, хгәы ырпшааны, иртахыз ҳаларыгзаларц акәын иртахыз. Ус ианалымтц ауп ианхабашь.

Ҳабәцәа хылтшытрала ирзааигәаз пату рықәыртцон. «Ажъра-цәара ахала ахы унардыруеит» рхәон. Хмилац арыцхара иа-накәшәа, дара роуп рацхъаза шыапыла ашыхақәа ирхытцны, Ацсны аиқәырхаразы иахзааз. Сара хатала ргәыбылра ду сы-моуп.

Аибашыра аан Лакәыт Гудоутантәи Ткәарчалка санигоз, Гена Карданов (Ацсны афырхатца) игәыц иманы Лакәыт ибаталион ахь иааигон. Ақалақъаф ҳахъеизыргоз ҳаибадырит Геней сарей. Кабарда афызцәа бзиақәа шхамоу, аешыара хшеибарго атәы изеитасхәан игәы иахәеит. Гена уафы лахәыхк иакәны дызбе-ит, иказшыа бзиан. Ашәа хәаны, ицеибашыуаз ргәы ирфыхон. Уа ҳаштәаз ахаиртә бағәазахь хдәықәлаанза, Гена адыгаа рашәа «Синана» ахәара даналага, уи ашәа ибзианы исхәон, «Ерцахәаа» хрепертуар иалан, ианрыцысхәа, уамак ала игәы иахәеит. Гәдоутантәи Ткәарчал хаанза ашәа шихәоз хааит.

Аибашыра ахламзаахра цон, Гена дыхәны Ткәарчал ахә-шәтәыртаф дышытазаарын. Ашықәс ҫыц азы ирхәыз ра-цәахан, Игоргы саргы ихәны ишытаз рбара хцеит. Ачы-мазафцәа ахышытаз апалатақәа хашрыфназ, ахақым хада

Гәынба даахадгылан, – Аума ҳақәшәеит, кабардатәык дыхә-ны даарган, ишытаһь итәарта абаф акынза дхәуп. Иахзахын «аибашыра сцароуп» хәа таха ҳаитом, арахәыцқәа алаххаанза даангылароуп. Шәхәатәы иахауазар, шәхәзиацәажәа, – хәа дхәхәеит.

Кабардатәи анихәа, ахаҷахәа Гена сгәы дташәеит, иара дшыуафы ццакыз збахъан, дахышытаз саныфәнала, дфәгылан, сааигәыдихәхәалеит.

– Судырма? – анысхәа, – «Синан» сышызхәоз уами, – ихәеит.

Нас издыруаз ала сихәеит: – Арахәыцқәа алырхаанза уаан-гылароуп, – хәа.

Иара, «аббы ихга», мап икит:

– Сышытаһь стәарта «царапинак» аиоуит хәа ара сыш-цаангыло! Арахәыцқәа рхала иалышәшәеит, иамузоар, сфыз-цәа иалырхуеит, – хәа симырцәажәеит. – Уара, хара акабар-дақәа пшышә нызыкь ҳакоуп, шәара хашыцәа ацсуаа, шәнызқь шәыкоуп. Хара акабардақәа апхъа хцалароуп. Шәара шәахьмачу азы хашытаһь шәгылазароуп, – хәа сахәаны сгәы ааирпшааит.

Пытрак ашытаһь (амза сгәалашәом), Цлоу аштаб акынтә афныка сшаауаз, Тхына ахаирпланқәа ахытәоз сахъаакыл-сыз, Гена дахыгылаз сааидгылеит. Ицеибашыуаз жәаф шықәса зхытүаз цкәына қәыпшк дицны. Ахаирплан аара пытк бжъан издыруан, – Афныка шәаалароуп хышә метра роуп ибжәоу аф-нынза, – хәа иасхәан, дақәшахатхан, афны исыманы сааит.

Абыргцәеи дарей еибасырдырит. Сан рыцха, – Ари дхәы-чымы дзеибашыуама? – лхәеит.

Саб уаанза хфызцәа кабардаа ҳафны имбахъази, – Иха-цеибашырыц иааит, – хәа аниасхәа, даара игәы иахәаны даа-рықәныхәеит.

– Сара цыхъа уфызцәа акабардақәа аныказгы ирасхәахъан, дарей ҳарей хшыа ихалоу акоуп. Арт рхымфәпгашыа санахәапшуа, ажәытә саб ихаан аламыс иныкәыргоз сыла иаахгылоит. Атәым милат иацы иааны ихаланхаз рказшыақәа шытышәхит. Нас иаахъахәын, «адгыл хара иахтәуп» хәа ихабашыит. Ажәытәуаа ражәацка «атәым рбағь ааины, афнытә рбағь дәылнацеит» – абри ауп ацсуаа ихәхны икоу. Аибашыцәа

Анцәа дышәхылацшааит! Аиааира шәара ижәгоит, Анцәа ду, сухәоит!

Иааихәаз зегъы еитаганы ирасхәеит. Даара дигәапхейт абырг. Саб ахацәа рацәажәара игәы азгәышыуа дыкан. Иажәакәа да-наарылга, апацхахь исыманы хәфналеит. Апацхаф акамбашь-жыы тәаны икнахан. Сөыза Ардаш Аведиан, лабраа рколнхара аихабы, ақыртцәа ихдыртцәан сара сәы дыкан. Ихы рацәеишыазар акәхап, икытаф дцан хәадук ааиган итааны икнахан. Жәафык ихдыртцәаз сахәшьа лтаацәа афны ихаман. Арт хасасцәа ахәажы шырымфо сымдыруази, ашьамака ажы кнахауп, армарахь – ахәажы. Ишәфарц иарбан кәацу иалххра сразтәаит:

– Ты знаешь, Аполлон, для нас все равно, они рядом висят, – ихәеит.

Хааибарччан, акамбашь ажы хзырзын, крыфа-крыжә ахаирпланкәа ахтәоз ахь халбааит. Ауха ицырны ицеит, адгьыл ду ахь. Гәдоута – адгьыл ду хәа ххәон рацияла ианеицәажәоз, агацәа ирзеилымкаарц азы.

Гена Гәмыстатәи афронт афы дахьеибашьуаз иахьтәаз ас-нариад рылахан, аафык ашыт. Ипсыбаф амадоуп иабацәа рыдгылаф.

Хаштра рыкәымзааит зхы хәкәызтәаз зегъы!

224. «Иаххарей?..»

Ари, җнак рацияла иаарыцхәит: «Ирлас шәеибытаны Ешырака шәтал, акаамет кәлеит!» хәа. Сара адәахыы сыкан. Ацкәынцәа иаразнак реааилархәан, рыззегъ аддаха идәылтны иеихейт. Азә дааин, – Пыжь дымгылазеит, – ихәеит.

«Ак ихьт» хәа сгәы иаанагеит. Пыжь Гобечиа зегъ рапхьа зееикәзыршәоз дреиуан, амала ибыз цәгъан, баапхьыла алаф ихәон. Иалыухи, сыфны снеизар, атзамц ахь ифы нархәны диоуп. Анс схәеит, арс схәеит, аха сыкәфитүам, днахәны ды-шиац диоуп. Инапы ааныскылазар, дыпхачычараза дыкоуп. Даасырхәит. Убри аамтаз аҗьҗахәа дфагылан даасәапшит, нас ипшра аарцәгъаны, – Икалеи, шәахкәамтцәа уара, Арзынааи ақырткәеи ак еимаркзар, хәа иаххарей?! – ихәеит.

Акыркырхәа зегъ хааибарччейт еилагылакәаз.

225. «Ухынхәы, ухынхәы!»

Җнак, дырфегъ рацияла иаст: «Шәеазыкатцан алада, Гәымста шыкоу шәылбаа!» хәа. Рыззегъ атта-ттахәа рееилархәан ицеит. Анзор Кортуа ашышьыхәа аеиилахәара дафуп, «мызк ашытаһь улеи» хәа иархәазшәа. Хмәдехәшьа Аксана дцәашьаны дихәапшуйт.

– Убацои, Анзор? – лхәеит.

– Ирхәаз бмахәзеи?!

– Ухынхәы, ухынхәы! Уажәшьта еибашьны араһь игъежьюеит, – наиаталкит Аксана, аччара дакуа.

226. Гагратәи ажәылара

Абас хшыказ, Гагра ауыс кәлыит. Гагра аижәылара цот, атәыла бганы. Хәилебатт, аха аицәажәаракәа мцозыи, абрыи акаμισиа салартт ета: – Акәәка аицәажәарашка урыццароп, – хәа.

Нас срыцны сцет. Какалиа дыкоп, сара сыкоп.

Хааит абрыи Совмин адачафы. Хәидтәалан аицәажәара халагыит. Ва Кавсазе дыкан, Адамия Гена дыкоп, аха уыи уа астал дахатәазым, абрахь дыфналот, ддәылтцәа-агыи, гинирал Цквитишьвили дыкоп-агыиуп, Чхьеизе акәыу, Чиризе акәыу, иыжәла сгәалашәом, уыбрыи дыкоп, ирацәафны иыкоп. Варабиов иакәын иымфәһазгоз. Каркәарашьвили дтәоп (уыскан ара ехабыс ирымаз Каркәарашьвили иакәын), Сигудкин, агинирал, дыкоп, даеа фыцәа агиниралцәа ыкан-агыин.

Абрыи хшафыз акәымкәа, Гагра ажәылара кәлыит. Иаарыцхәит «апхьсуаа дәыкәылт» хәа. Аиҗахысра иалагазар акә-хап(?). Нас, аиҗахысра иналага, уыи дара роп уысгыи апхьа иалагоз, аправакация акатцара иналага, хәа хтәкәа дәыкәлыит, ежәылыит. Дара роп елазгаз, есымша хәа хоп иызфәытырго, акәымзаруыскан дара роп иалагаз. Иынрыжәла, хәа хтәкәа атак катцаны, идәыкәлыит.

Уыс хшафыз, абрыи Адамия даафналан, – Вы, – га[ва]рит, – все аристованы, здесь каторые присутствуют! – ихәыит. – Па-таму шта вы абманываите! Там вайна идәт, Гагру, – га[ва]рит, – бирут! Вы все аристованы! – ихәыит.

Арыи Варабиов дахтәаз дғагылан, уыс ихәыит:

– Тагда, – га[ва]рит, – вы России абъявили вайну, – ихәыит.

Патаму шта, Варабиов видёт, «вы аристованы» ҳа диыдгылоп. [Аха] Кавсазе, аныи Адамия аеада иатцкыыс елымкаауе (еқәшәам иоп уыигъ, аха...), дғагылан, ақыртшәала иацәхара далагыит:

– Удәылтц нақ! – ихәыит. – Ууыс иалои-агыи?! – ихән, нас ддәылтцын, уыбрахъ ецәхауа, ебарһсуа-агыиуа...

Арыи Варабиов акаманда қаитцыит:

– Шәгыл нақ загъы! Хдәылтцот, – ихәыит.

Хдәылтцын, албаара ҳалагыит. Халбааит. Аныи Какалия абра ацәажәара далагыит. Уажә Какалия сиыцыуп, хдилигация ыыца хауп, иареи сареи, иыко Аһснынтә, дкажыны сызлацои?! – Уара, уалга-агыи, – схан, ҳағыаалгет, ағырт цқа иылбааны игылахъет.

Варабиов-агыи цқа игылоп. Амашынақәа ааргыит, шыта хцот ҳа ҳағыуп, уа ебакыит арыи Сигудкини Карқарашъвили.

– Я, – га[ва]рит, – на самалёте выличу. Паеду туда в Гагру, буду ваевать, – ихән, далагыит [Карқарашъвили].

– Никуда ты ни пайдёш, – ихәыит Сигудкин. – А как? – га[ва]рит, – я ни разришаю, – га[ва]рит, – воздух кантралируем мы, – га[ва]рит.

– А ты папробуй, астанави! – ҳа ажәақәа [ихәеит].

Уыигъы ддәылтцыны дцет. Дагыһырытцәкызаап Гаграқа, Карқарашъвили. Нас арыи ирымақәаз асамалиотқәағы һырыны ицет, «акракадилқәа» цет, аныи СУ-қәа цет-агыит. Харғыы уа халбааит.

Халбаауа ханалага, афбатәи аетаж ағы арыи уахаатәиытцәкы ачасавои дгылоп. Какалия доуиышытыит, сара ашәақъ аасгәыдылан икыит. Уыи иаразнык иыздырыит, аһасатәи иықартцаз афыза шакәыз. Уысканғы аныи иказтцаз Адамия иоп, уажәгы иара иакәымзыи иахағыжыуаз, иара ишыкайтцаз здырыит.

– Иыутахыи?! – ҳа дыскыит, аха ғыитзом, абас икыуп...

Са хахъ сыоҳалыит. Ацәхара салагет, – Изақәи, – схәыит, – ета, апиать тоже самае-агыи?! – схан, санрылла, арыи

Гьегичкориа ҳа кариспанментк дрыман, етамхәак, абрыи дааин-агыин, – Гиви Камугавич, – ихәыит, – што случилась-агыи? – ихән, – Ааит, што случилась?! – я га[ва]рю. – Слушайте, я из дилигации тоже. Стаит там какой-та чучала у вас, ни пускает. Што эта такое?! – схан, саныхәхәа (Иосилиани нақ дгылан), иааиахан, – Што, Гиви Камугавич, што такое? – ихән, – Да, как што такое?! Вот, там стаит у вас какой-та салдат. Эта самый, Какалия прапустил, миня ни прапускает. Што он, – я га[ва]рю, – здесь у вас нинармальный апытә што ли паявился?!

– Эта нидразумение-агыи, – ҳа рфыцагыи аасывагылан, иацәхан-агыин, – ты, што?! – га[ва]рит, – разве ни знаиш, кто здесь-агыи?! – рхәахын, слалбаарган, хлены амашына халтатәан, аирадромағ ҳааит.

Аирадромағ ҳааит, аха ихәкәшан игылоп дара, арахъ аһырра азыин ҳамам. Дара амныи авирталиотқәа уахъ иһырыит, асамалиотқәа СУ ҳа ирымаз уахъ иһырыит. Арт аурысқәа уыс-гыи ҳаиғәахар-агыир ҳа акәу, иааины итәаанза уа хгылан. Хашгылаз, иааины итәет, ант а-СУ-шкақәа. Ант «акракадилқәа» уыртгыи мааизацыт.

Нас, – Авирталиот ҳақәтәот, – рхан, ҳақәтәет, аха Кавсазегъ дталыит¹.

Италаз загъ талт, уа Гәдоҭа халбааит. Уыбра днеит Владислав Григори-иһагыи. Ета аицәажәара ҳалагыит. Иырзбыит аками-сия алырхразы, Гагра иалагаз аибашъра зыхкыаз [аилкааразы]. Дара ркынтә азә иызбахә рхәыит, гиниралк, уыбрыи даараны дықан. Аһсуаа хкынтә сара салырхыит, аурысқәа ркынтә еазә далырхыит, аиҳабыра.

Нас Аһснала са снеуан, Қырттәыла акынтә агиниралк даарышътон, дара аурысқәа ркынтә даеа гиниралк. Абас ҳаицәажәет, асаат 11 [p]зы аирадромағ ҳаикәшәо. Асаат 11-еи-ее аурыс иареи сареи ҳаицны хнет, ақыртқәа маазыит. Уыи ауыхагыи хлалагыит. Арыи <...> загъ анцо 2-ва, 3-ва, абрыи актиабыр азоп.

Уыс ишыказ Гаграғы ажәыларә қалыит. Гагра аагыит. Абрыи раһхәатәи аицәажәарақәа иыказ ағы абас иынцәет. Арыи

¹Ари атып ағы ажәахәағ ицәажәара аанкылахеит, акассета аархәразы.

абригада еғыскааз, гаграа аибашыра иналага, «уыра!» рхан, арахь сара, акамисиа(?) ахынзағыз, 1300 ахыказ, санааи, 400-оык роп иыказ. Агырт загь уахь ицет.

Уахь нас ашәақы трафеи аазгаз дыубап, уахь абаталионкәа ирылалт-агыит. Нас арыи сбригадагы уыс уа иаанхыит, 400 рыда. Уиаамтаз атрафеикәа рацәаны ихаман, хәчык еғахкаан-агыи, уыс хшыказ, актиабыр антцәамта ғытк хцет.

Амала, акызатцәык, уыскан исымазар ашәақыкәа, абрыи сара 1300-оык ауаа исымаз [рыла], арт дара Гагра иналала, абарт сыман Акәа сәалалан, Акәа [тахарцәуан]. Уыскан ебарыоны идәыкәлахьан дара, ара ашытахь иызлахархәаз ала, ақәтра иағын. Акымзарк атахзымзт, баша хлалалон, хашрышытаз, арахь Акәагы [х]гон, аха жә-фтаматк рыла сзымцазыит, уыс хаанхыит.

Уыи уиашытахь иаадырон, аха убаскан аамта хәчык иах-цәызыит. Дара уыскан ишәакьаны иыкан-агыин, уыбриаамтаз имариан, аха...

227. Гагра ахақәиттәра

Җнак, хрыһсахын Дәрыһшы хәкоуп. Тәартас иахьхамаз Дима Абғацаа ифоуп. Ус хаштәаз, – Тәанба чкәынак дышыны дааргеит, – хәа ажәабжь халафит.

Хәыфаххан аһсрағы хөеит.

– Икалеи, ишһыкәу?

– Гагра ажәылара калан, дтахеит, – рхәеит.

Машынак ааикәхаршәан, хәыфаххейт Гаграка – Дима, Гәынба, сара. КБРЦ хрыхьзеит хә хтәкәа. Хынфажәа-һшыын-фажәаоык ақыртцәа зыфнатәаз убри аоны хакәшеит.

– Шәыгеһашымтар хшәылгоит! – хәа рызғахтит.

Харт хәхык тапанчак хәмоуп, убри хәкәгыһуеит. Ус хшыказ, чкәынак дсыкәшәеит, АКС хәа иһхьазоу автомат икын.

– Са исыркы, аус алазуеит, сабцар уст, – схәеит, – стахар, рыфбагы уара иутәуп.

Иситеит. Иалыухи, КБРЦ ифнатәаз ағацәа рыгеһартеит. Амашынакәа иларыкәыжыны Гәдоутака иаахашытит. Уа ақырт-цәа ахыфнатәаз асклад рыман, ацаһханы, атушонка, ауат-

ка меигзарахда иаабейт. Аказакцәа аасыдгылан, – Командир, можно водку взять, – рхәеит. (Сара скомандирыз цыыршыейт.)

– Ижәга, ишәжәы, – схәеит.

Хара хзышытои? Автовмат, аграната, апатронакәа.

Ани, абцар змысхыз, истоит хәа санней, – Оора, савтомат агыицә уршит! – ихәеит.

Стәтәхәозма, схысуан, аха дхәычымзи, иблыр хәа дшәон.

Гагратәи ажәылара аамышытахь азмахаа хгәыһағ хәба-фба втомат кәлеит. Уи адагы агранатакәа, атанк Һжәагакәа хәһшааит.

228. «Гагра ргеит...»

Җнак шыжынатцы аштаб ахь хейт Кәытка Шыакрыли сарей. Акомандирцәа ыцәан, рыһсы ршыон. Арадист даадәылкәейт: – Иргеит, иргеит! – ихәеит.

– Закәи уара иргаз? – хәоны хнейһылейт.

– Гагра ргеит, Гагра! – ихәеит.

229. «Ветеран»

Ла шкәакәа-хәымсыск убра Ешыра хәхьтәаз икан. Шарик ахьзын. Убри, аиаша уасхәап, изцәажәомызт акәымзар, ауафыбызшәа ахауан, убриакәра икәышын. Хааигәара аснариад кахаран ишыкоу хнардыруан.

Җнак аоны иаафнашылт итцәаа-тцәауа.

– Шәыззегь шәыфныт! – ихәеит чкәынак.

Хәгыфнытцит, Шилка хәа Һшы-гәыцәк змоу зенитка бааһсык ыкоуп, убри аснариадкәа афнахара иалагеит.

Аәазныкгы убас канатцейт, итцәаа-тцәауа иныфнаххит. Хәгындәылтцит, акомандири сарей хкаруаткәа рыбжәара аснариад бжәахәит. Убаскангы хәхьчейт. Ус шакантә.

Ашытахь ала дагәахейт. Иахьагы аһсы тоуп иара, ачкәынцәа «Ветеран» хәа иашытоуп.

230. «Аибашыра цоит...»

Ешыра хәхьгылаз хаварафьтцәкәа рабацәа рыцны ағар – жәаф, жәибжь, жәаа шыкәса зхытцаз тәан. Акәака, Ахабла ғыц

шыкоу ахысра ханалагалак, – Уора, ҳафноуп, уи шәаеихсын! – рхәон ацкәынцәа, ргәи тәыуон.

Уоны, сыоны хәа ыкоума, айбашыра цоит, аха имгәыгуази, иахыа-уатцәи еилгап хәа.

Марттәи ажәылараан убарт рабацәа ирыцны жәылара ицеит. Итаһаз рацәафуп.

231. Аткәа

Зкыи жәшәи җышыноажәи жәаха шықәса март жәаф рзы Гәымста цәка ащцхак рыбжьара адот итатәаны ихажәырцон. Сергеи Бубнов, Сасыкәа Ашәхәатцаа, Ахра Ласариа ухәа амцаршәга рыман ицан, аус руит ибзиан, җажәижәибжә минут адот еихашәит. Уа итатәаз руазәк Басиатович диткәеит. Арахь аштаб ахь Магомедов дааигеит. Аткәа ихы-иҗы блын, иарма лымха акгы аҳазомызт.

– Почему ты сдался, что ты хотел у нас? – хәа снаиазтцааит.

– А что мне там делать? – ихәеит.

– Там же все твои.

– Пять дней нахожусь на позиции, пять дней – дома. Ты думаешь я сплю, отдыхаю. Приходят войска Госсвета, пинка дают, дочку насилуют. А я до утра на лестничной площадке нахожусь, домой меня не пускают, – ихәеит.

Дрыцхасшьеит. Арахь втори ешелон таха хартом: – Хара дахшьеит, дхашәт! – хәа ихадгылоуп.

– Уора! Иушыырц иутаху дарбан?! – сынрылахәхәеит. – Абна азы уныыр, закаф утаху ыкоуп, ишыла. А с ним что делать, как расправиться – наши проблемы. Идите отсюда, сглаз смойтесь!

Рыззегь агәарҗ ифтытцны ицеит. Аткәа Гәдотака ддәы-кәахтцеит.

– Я вас прошу, сделайте чтоб меня не обменяли, – ихәеит, рыцха. – Я давно перешел бы к вам, но сваны препятствовали.

Уи ашытаһ дрыҗсахит зегь акоуп.

232. Акыртүа аҗырыфы

Уахык, ачаҗышараҗ хәхыкәз, Анзор Кортүеи сареи ихазбеит напыла еибәхтәз НУРС алшарақәа җахшәаррц. Акәа ахсаала

хаҗышаан, аухантәарак аус адахулон: аснариадкәа ахыцаша, иахыақәхажыша хәхәшәадуан. Акыртцәа рыр ахтәақәаз аадыруан, убарт иахырықәхаршәаша хәа хара хтәала аплан кәхтцон.

Васиа Васильев знапы кәаз азә иакәын, аха дыргәыб-зыҗтәын, аламала дхәццомызт. Ауатка дақәхаргәыҗып хәа хазбит. Васиа иаххәан, мап хцәымкзакәа, дхәццеит. Аркади Арзынбаҗ дышытаххит. Зеиҗш кәамло акгы ыкам хәа, арациаҗ хҗеит. Агәафақәа рыла аресторан «Ешыра» шыказ ххалеит. Анзор, Васиа, Аркади, сара хаицуп. Хәхынтәи хысша тыҗ бзиах хаҗышаароуп уажәи, ГАИ апост азааигәара хтыҗ ылаххит. Х-НУРС-қәа рыла ф-залпк кәхтцеит. Убри аамтаз хрәциа интыфит: «Воздух! Самолет противника!» хәа. Азныказгы иаахцәымыҗхит уахыеутәахуатцәкәа ыкам, арахь напымызәзәа иахамкуа хмашынаҗ рыцхәхшәагәышыоит. Ара хәкәыркуеит хәа хшынаҗшы-ааҗыгуаз рәциаала ус рхәеит: «Самолет сбит, самолет сбит, летчик приземляется в районе ресторана «Ешера».

– Идемте трофейного летчика брать, – ихәеит Васиа.

Хара уа хәзааигәан усгы. Убри аамтазы, – Ой, ребята, смотрите! – ибжы наиргеит дырфегь Васиа.

Хаҗыхәтцәкәа амца ацрыдды хланты италан иаауеит ахаирплан. Агәахәхәа икахаит. Аҗырыфгы дыхиаалан атәара дафуп. Хмашына хәақәыжыны хәыфаххит аресторан шыкоу. Иахынтәаанагаз сеидру асолдат цәытцпын раҗхәа инеиуа хәа ифәа аресторан ахь ицоит. Аресторан захызыз акны хәхәаиз, ашхырцәаҗкәа реиҗш, хсолдат еилауатыруеит: «Аҗырыфы дахкыроуп, хгәаҗ иахәгароуп»...

Сыҗышызар, дрыман иаауеит аҗырыфы. Хәфәа уахы хәынаххит. Аҗырыфы артмак икәакәа икыдхәалан, амни имысхуеит хәа чкәынак дааиҗылеит.

– Не трогай, не трогай, может взорваться! – ихәеит Васиа афстаа, днеины артмак ааихихын, хмашына илтеитцеит.

Уажә сгәи җжәоит, сашы мызкы дыткәаны дрыман акыртцәа, изаарцаз сымдыруеи, ицламхәа җыртцәеит, иҗынцәа тахыржәеит. Ари аҗырыфы снапы ихымышыкәа дсышытыр, ихәкмызт. Сааидгылан, сцәкәм амфа икәстцеит, ишнеиуаз ицлам-

хәа иакәшәеит. «Җыт» имхәеит. Сара арахь снапгы сыхьит, аха еазныкгы идәықәстеит.

– Иужәлои? – схәан, җитзом.

– Иужәлои? – схәеит дырөгь.

– Норуашвили, – ихәеит. (Убри аамтаз аособистцәа икәшан амашына итатцара иафуп, акәымзар дыршыуеит.)

Абри ххәонатцы тахмадак даахадгылт, лабашьяк икуп. Аһырфы амашына дтартцаанза днаидгылан, илабашья ахы инаркны атыхәанза асаба ақәихуазшәа инапала иааирыцкәан, ирхха дисит. «Аинфекция илаитцар хәа дшәома, абри илабашья зирыцкәои» хәа сихәаһшуеит. Еитах илабашья инапы аахышын, даеазныкгы дисит...

Иалыухи, мчыла аһырфы дхамкәытцжәжәан, амашына дтажны дрыман ицеит. Хара трофеис ихәуз артмак ау, уа итоу сеидроу, ихәман абазахь хәаит. Артмак хтаһшын, уа итоуп җбака литра азы зтоу афлиага; аконфетқәа, амратә бласаркәкәа, аихаһсыхә хәыц. Абри зегь трофеик ахәсабала иахшеит. Сара исәзеит артмак.

Уи зыстаххаз уиоуп, ахәыцы ашкол ахь дныкәон, ишәкәкәа зтеитцоз ашәыра имазамызт.

233. Аибашьфы Арушьян Цьелиа

Аҗа хәымга хәһсадгыл данакәла аһхәтәи амшкәа рзы, зегь ишыжәдыруа еиһш, даара ицәгъан атагылазашья ихәмаз. Аха ачкәынцәа, ахацәа, аһсуа хәцәа гәымшәакәа азәк иеиһш еицгылеит. Убри иабзоураны иахәа хәхынзакоу хәаихеит. Раһхәтәи амшкәа рзы еиҗкаан иказ агәыһкәа мацын. Убри аһынтәи дасу аигәылацәа, аиуацәа, аишыцәа, аихәшыцәа абас еиҗкааны, еидгыланы хазы-хаз еибашьяуан. Сара раһхәаза ианалагаз инаркны аҗадахтәи Ешырака сыкан, Мушьни Хәартцкәи аигәыһ ағы, сентиабр 20 ркынза. Убри нахыс Җақәашь иалтыз ачкәынцәа рацәафаны рызбахә сахәит аладахтәи Ешыра. Нас уахь сылбааит саргы сентиабр 20 рзыхәа. Убрака икан агәыһ еиҗкааны, иахьзын «Ветерок». Изыхкәызгы убриоуп: ахабла җыцаҗ «Ветерок» хәа акрыфарта гылан. Убрантәи нас ахәатра анхәкәшәа, ихәатны Гәымыста азы ирны иахьнеиз, ргәыһ

иахьзыртцеит. Убра еиднагалаз ачкәынцәа – зегь еибәтахыз, аигәылацәа, аешьара зегь – абас иахьеикәшәаз азыхәа, убра иахьгылаз азыхәан убыс «Ветерок» хәа ахьзыртцеит. Ихәхьызхәлеит. Иахьагы убыс икоуп. Ачкәынцәа убри агәыһ иалаз иахьагы абцар кны Аһсынтәыла иахьатаху атыһкәа рғы игылоуп. Убрака издыруаз ачкәынцәа рацәафын, исзымдыруазгы ыкан. Җыц хәибадырт. Убра издырыз ачкәынцәа дреиуоуп зызбахә схәарц стаху Арушьян Цьелиа.

Арушьян Цьелиа, қаралагы иареи сареи уиакәра еиҗаагомызт, хәкәра еикәшәама, хәказшья еикәшәама, мыцхәы бзиа хәибабо, пату еикәахтәо убыс хәкан. Исхәарц истахыу убриоуп: аибашья шықәсык иацны ицон. Хәызцәа ихәгхаз рацәафуп, ихәцлаз рацәафуп. Итахаз ачкәынцәа рацәафуп. Аха зегь даарылубаартә еиһш, гәык-һсыкала, ихы-иһсы дамеигзакәа, иһсы ақәтан, абас абри аибашья ицоз дадгыланы аҗабаа ибон. Мыцхәгы ихы аҗабаа аирбон. Арушьян иахәа апостаҗ дыказар – уаха егырт зыһсы зшыоз гәамала хәцәон. Избанзар, иаадыруан – уи дыцәан кәлазомызт. Дыцәан – уи захьзуеи! Уи атцы шыбжымһыруаз агәра ганы хәкан зегь. Иара чыдала убыс баҗхәтәран илан, убри афыз акашья иман иара. Ифызцәа рғы убри аһынза ихы наган дыкан – еитцбыз иоума, иткыс еихәбыз иоума, «ари са исуалым» хәа акәымкәа, зегь иара уалс идызшәа ибон. Зеиһш нхарами, нас, иахьеицынхоз дасу икаитцоз рацәан. Аибашья ахьцо, аһхәыс дахьыкам – умаҗәкәагы узәзәароуп, учанахгы узәзәароуп. «Уи са истәым» хәа акәымкәа, зегь абас, аитцбацәа еихәбра рзуны, аихәбацәа еитцбра рзуны зхы ныкәызгоз хәтә цкәан, убри афыз аһсыцкәа зхаз уафын иара. Убыс схәот сара – «Иахәа уһсы утироуп, Аһсны цкәахот» хәа иоухәар, иһсы итиуан уи аҗәакгы уирхәазомызт. Ари башажәам, ари иареи сареи шықәсыки фымзи хәицын, икашья аһынтәи ау изысхәа. Мамзар ихәатәуп хәа акәзам. Убыс иагыкаитцеит иара.

Март азыхәа аҗәылар аныказ, иара дхәын. Ихәәдацәал аладахы ижәшәакәа ахы иакәшәаз, ирыһхәгы илакьысын, нак илкәан ицеит. Убыс дшыказгы, аибашья адәы камыжкәа, ишытахька дымхәатцакәа, иара ихәта далгатәын,

аха ахәцәа дрыцхрааны иалигон. Ифызцәа кажьны цьаргы дымцазеит. Ихы имтәахзеит. Абри зегь зысхәо убриоуп – иказшьа абри иахнарбеит. Иашоуп, ани ажәылара аныкоуи уаанзеи ауаф ихымфәһгашьа еиһшымхар ауеит. Аха иара уаанза ихы шымфәһгози ажәылараани тибәгеит. Убриакынза дуаф һсыцкьан иара.

Аибашьра калаанза убра Ешыра аскладаф аус иуан иара. Нас аибашьраф ахаирпланкәа абомба карыжыуан, атанккәа хысуан, абзарбзанкәа хысуан. Ааха җәҗәа ыкан. Убра дцан игәеитон, ахысракәа анеикәтәалак ашытахь – «акрахьыма, иһ-наеыма, иһнамеыма» хәа абас. «Аибашьра ашытахьгы ин-хо аһсуа жәлар рзыхәа малуп, убригь аахәатәхоит» хәа, уигь дахылаһшуан (аха илшагәышьооз, ускан уи афыза аамта ыкамызт). Изысхәо убриоуп – убриакынза убри игәы азыбылуан.

Уаанзагы, зкьи жәшәи һшыынфәжәи жәафа шықәса октиабр азыхәангы, ноиабр азыщәангы, декабр азыхәангы – знык, фынтә, хынтә априказ хартон – «иахьа жәылара хцот» хәа. Иара ускан архәта командирс даман. Ирхәта аума, иара иоума, иеибытан дыкан, ускан ихамаз абцъар ала.

Ашытахьы, нас зегь ижәдыруа хтысуп, енар хәбатәи ажәылара азыхәан априказ кәлеит. Нас абцъари ацъаһхани рзыхәа уиакара хайкәшәамызт. Абцъар зкымыз афәр рацәан. Ускан командирс дхаман Тарик Тапафәуа, ихатыһуафыс – Витали Арстаа. Арушьан авзвод акомандирс дыкан. Убыскан ажәылара аныказ, хрота азы ихыкәгылан, хәһшын априказ анбахауеи хәа азырра азыхәа. Убракагы Арушьан ихы ааирһшит. Мафәахәаранза асы шытан. Ачкәынцәа – ақәыһщәа хәцын. Витали Арстаа ичкәын жәаа шықәса сентиабр азыхәа атабиафәи ихытцит. Убра иазгәахтеит. Сыцкәынгы дыкан. Абас абцъар змамыз афәр ыкан хәфык-фөык ркынза. Убыс хәзбеит, нас – аихабацәа афәр аанкыланы, азы харыр, нас хашьтахька иааип хәа. Арушьан иоуп уи ажәалагалагы кәзтаз. Изхысхәауа убриоуп, мафәахәаранза асы шытан – уа икаһаз дкалеит, ицәаакыз дкалеит. Аеырбартә абаказ. Иара имаз-ихзыз, иаххәап – диа-лоума, шыапкәыршоума, бымба кьафума, наптарһоума – афәр иритон. Имаз инаптырһақәа имфыхны афәр иритон. Нас,

акранахфоз, иара аһхьа дтәаны – уи калашьа амазамызт. Зегьы рхәы рзишар акәын. Иара ианизымхозгы ыкан. Нас, ускангы ажәыларафәи егырт аротакәа ицаз ыкоуп, итаһаз ачкәынцәа ыкоуп, аха хара хәы ускан итаһаз хәа уаф дкамлеит. Априказ хмоуит азырра азыхәа.

Аиашаз, абри «Ветерок» агәыһ абжеихарафөык, процент-ла иугозар һшыынфәжәи жәаба фөык ркынза, абжыгуаа хәкәын иказ. Гәдаутагы ауа-тынха змаз мацын. Егырт нас ирыһсахуан. Хәымш рахь, жәамш рахь ицон, иаауан, рыһсы ршьон. Хара хзыһсахуаз хәа уиакара ыкамызт. Убрагь Арушьан цъара (уа һаса аус иуан) азәыр дидыруазар – мана хнеин хәы-хнапы уафцәс ихәзәзартә еиһш, абас атыһкәа ахьамаз, убрахь афәр игон. Абас дрызныкәон. Аиашазыхәа абык иеиһш дырхылаһшуан афәр иеицыз. Иахьагы инхаз зегьы абарт иказшьақәа рыла дыргәаладыршәоит.

Енар нахыс, ажәыларатә гәыһ хәа, Пицундака хәргеит. Нас уакагы хәазыкахцон – хәфыр акәын, хәһар акәын, ххысыр акәын, азгы харыр акәын. Ихы ацәымгаукәа, дацәымаашьакәа, ашыжь дгылан, зегь харгылан хырыфәуан Арушьан. Азы италатәума – раһхьа дгылан дцон, «уара икатца» хәа акәымкәа, иара иуирбон ишыкататәу, уиман дцон. Насгы иара, убри акынза иказшьа шыказгы, иакәым зуыз диафсзомызт. Иакәым зуазгы, иаахтны инаган ифәфәи иеихәон – «икоутцаз иакәымуп, ииашам, ари хәамта иатәым, ари хә хцәс иатәым» хәа. Аиакәым ибаргы, изымбазшәа кәзто дыкоуп, аха ус иказ иакәзамызт ари. Аиакәым иибозгы, ахә ақәитцон, аиаша иибозгы, ахә ишьон. Ашытахь март 15–16 рзыхәа (ажәылара фәка-хһака мшы шыбжьаз) арахь Ешырака хәаит. Ишыжәдыруа еиһш, март 15–16 рзыхәа, априказ ихәуз ала, Гәымыста азы харын, арахь Учхоз хәа иахьашьтоу аганахь ала ажәылара кәхцеит. Нас азы ханыр ашытахь, уака хәзқәымгәыгуаз ахтысқәа хрыкәшәеит. Хәһхьака аминакәа шытан ирацәазаны. Хкомандир дырхәит. Ихатыһан ихамаз Витали Арстаа амина ицаһжәан, ишьапы хнажәеит.

Ашытахь хкомандиргы аснаипер ихы иаахан, уыгы дтәхеит. Ачкәынцәа ирацәазаны ихәцәтахеит. Амина иахцәашьит

аихарафык. Иара Арушьян (уажәраанза исхәахьян) ахы икәшәеит. Уыгы снайперуп иеихсыз. Ихфахамтаз акәхап. Избанзар, ихәхәдацал илатцакны абри ижәшәақьа инықәсны, ицәа иалалан ирыпһагы иакысны, имақәахәара шыказ иалкәеит. Убыс дшыказгы, аибашьра адәағы итыпһ нимыжыт. «Макьяна снапы еибгоуп, уиакара ахьяа исзымычхаша сымам» ихәеит. Зегь ашытаһька ххьатцаанза, ахәцәа алганы ххьатцаанза итыпһағы дшыказ, итыпһ нмыжызақәа, ифызцәа ихәымыз дфарывагыланы деибашьуан. Ашытаһь нас уака, априказ ихәуыз ала, нақ хашьтаһька ххьатцит. Аены хәлаанза арахь хашьтаһька аашьа ыкамызт. Убра аһаф хәәтәан. Абриакара ахәра шимазгы, ахәцәа (Витали Арстаа ишыапы имазамызт, Зурик Кархалаа ишыапы имазамызт...) дырхылапһшуан. Иара ахылапһшра итахын, арахь «абарт, абааһьсы, азы ртахыума, азы ржәыр ауама?» хәа дырхылапһшуан. Уа Лиосик Габуниагы дықан. Уи абри хирург бзиақ икайтцаша акара абас ахәцәа дрызныкәеит. Азы идыржәтәыз, нас ршыапы, ани ашыа мцарц азыхәан ианәахәтәу, ишһыртлатәу – абарт зегьы (уаанза идыруазу сыздыруам) дрықәшәан дырғын.

Ашытаһь Арушьян ихәрагы мһацкәа ахәышәтәырта дтытцит. Убра даара дыказар – ҫымш-хымш ракәын. Ихәра ахы ааибанакуа ианалага, дырцәыбналан, ахырғәҫартахь дықәлан дааит. Ибҫа дзықәиазомызт, ахәра ахымһац, ғыцха акәын уахынла дшықәиоз. Уа инеира азырхакәа – апост ахь ицәтәума, уи аамтала иатахыз зегьы ихы рыгирхазомызт, ишахамуазгы. Убриакынза дазыхатыхатон. Амни Гәымыста арра, абрахь абри Акәа ахақәйтәра – абри акәын иһсы, игәы, ицәажәара ихымфәһгашьа зегь зызкыз. Хәызцәа антәа ашытаһь, уи зынза игәыпһжәара иацлан – иахьоума, уатәоума, аамта заагои хәа Гәымыста, амни хәызцәа, хашьцәа ахьтаһаз, амни адәы рыцқьаны, дара ахәымгагқәа ықәцаны – абри акәын зызбахә ихәоз. Абри акәын, збахәыс, цәажәатәыс имаз.

Нас, уи март инаркны, ажәыларә калаанза амзақәа бжысит. Ашытаһь хкомандир дантаха, Алик Лазба командирс далаххит. Авзвод акомандирс Арушьян дхаман. Уажәраанза исхәон еипһш, иара икататәыз ануирбалак, ицказымтозгы идцалан

ииркатон. Ус зынза дыпһсыҫын хәа уаф игәы иаанагар әуеит, аха устәқьа дыпһсыҫезамызт иара. Икататәыз акатцара зхы ахызгозгы ииркатон.

Марттәи ажәыларә ашытаһь, зегь акалашәақәа хкалеит. Избанзар, хәызцәа ихавыршыааз ршыа утәхеит. Урт рхәыцра, урт рыкапан даара ихьантәхеит. Ацкәынцәа даеакала иазхәыцуа иалагеит. Даеакала аамта иазыпһшуа иалагеит. Аамта цацыпһхьаза иаха-иаха игәыпһжәара иацло иалагеит – «хабанзатәо, ханбацо» хәа. Атабиакәагы жтәын – ахыхьчарта. Акатцара ртахзамызт. «Ахыхьчароума хааин хәзтәоу, нақ хамцо!» хәа акәын ацкәынцәа ирхәоз. Мчыла идуркатцозаргы, икарымто ақынза убранза инеит. Избанзар, ргәы пһтәахьян ацкәынцәа – «пһхьака ханбацо?» хәа игылан. Нас уака еиҫкааны икан. «Хрыпһсахуан жәамш рахь, жәохәмыш рахь – ҫымш-хымш ахақәитра хаман. Арушьян данымтоз ыкан, дцазомызт. «Уара, уанацалбеит, икалеи, иухы, уаала, упһсшыа фбака-хпһака мшы» хәа мчыла дхаман хцон. Нас (иара дахьыказ еацъаран, хара хәхьыказ еацъаран) ханааилак – «дабакоу Арушьян?» – даахьеит. Днеиуан, уахыки-енаки рыда уаха даангылазомызт. Абрахь акәын, абри азырра акәын ихы итаз.

Ашытаһь, ишаадыруеипһш, атыхәтәантәи ажәыларә калеит ииуль азыхәан. Нас, уи уажә имазам, зегьы ирдыруеит – еиҫкаан иказ. Аиашазыхәа, сара улыс сгәы иаанагоит, ибзиан еиҫкаан хәа. Избанзар, асынтәи ацха аганахь ала ажәыларә хәа ижъаны, аҫа имчқәа зегь арахь ирхеит. Даара ирацәафуп хәцкәынцәа итаһаз. Убракагы мчымхара хәа камлазеит. Арушьян рыцха, егы, нас, аизара рыман. Саргы уа комиссарс сыкан. Ихархәеит: «Абас-абас, ажәыларә абысынтәи икалоит, мчымхара ыкам, зегьы иртахыуп, аха зегьытәқьа хзышьтзом» хәа. Избанзар, хара улыс хгәы иаанагон зны-зынла: шака храцәафуп – убриакара ибзиоуп хәа. Аха ус акәымзаап ишыкоу ар рғы, аибашьрағы. Еибашьуагы рыбжәара пһытк бжъазар акәзаап. Убриакынтәи иатахыз ауаа мацын, 120-ҫык рқынза, абас акәын иатахыз. Арахь хыпһхьазарала хышәоык иреихан хара хротаҫ иказ. Убриакынтәи дасу игәапһхарала, изтахыз хәа рызбеит. Ханааи, ашытаһь уа ацкәынцәа Арушьян иааизиган,

«абасоуп, абасоуп, зегь хазцазом, иатахыу абасоуп» ихәеит. Ачкәынцәа игәааз кәлеит. Нас аеантцара ианалага, рапхьаза иара ихъзи ижәлеи антцаны, нас егырт рантцара далагеит. Ишпәсхәари, ипхейбарсны, иахъзаны – иатахыз ахыпхьазараф ианнеи, «уаха мап» ихәеит. Ирымуит, аха нас аррагь – арроуп, аибашьрагь азакәанқәа амоуп. Азакәан уацныкәароуп, уаха пхьыхәа амамызт.

Еынла хәа акәын ишыргәитаз ажәылара, аха нас уахахь ииаргеит. Асаат жәохә минут агын аказы, ацха ханыкәлоз. Убысоуп ишыгәалашәо, сыпхьымзар. Ацха ируаз хбаталион акынтәи шәи җажәафык алхны икан – хәфы-хәфыла, жәа-жәафыла. Ацха армарахь, арғьарахь ала абас хәфы-хәфыла ируан. Рапхьа ицо уака ирпхьыхашәо аҗацәа тарханы, уа иаангыло, егыртаннеиуа, накинаскьо. Абри амшын ацәкәырпҗа анаауеипш, абас еиҗкааны икан. Ацха ханыкәлозгьы, апхьа Арушьян дгылан, хара арығьарахь ала ацха хәкәсны хдон, абри амаакыра хавалан. Иара рыцха аурылагьы дуафы назан, апхьа иара дгылеит. Иара апхьа дгыланы, хамфанигеит. Ацха хәкәсит, ацха аурагь дуун. Убраагь кьыс хмоуит. Иара хихъзандаз хәа акәын ишцоз ачкәынцәа. Избанзар, уапхьа ауафы днеиуаны, узаангылом. Иара акыс командирс дхаман, асияф апхьа иара ихы аниҗеит. Абарт зегь збаз ачкәынцәа заангылом. Уапхьа ауафы дгылан данцо – уигот, игот ачкәынцәа. Ха хганахь ала еицыз хәфы-уаак ачкәынцәа кьыс хмоузакәан ацха ахақынза хнеит. Уака ахәцәа ыкан. Аха, уа ахы пжәаны икан, ихаракын. Уахьгьы ахәцәа мфәпхьызгоз хрыцхрааит.

Ашытаһ афбатәи ахырғәғәартахь ханнеи, уакагьы ихәыз ха хтәкәа рацәафын. Нас ахпәтәи ахырғәғәартахь хнеит. Дасу хтыпқәа ахьаанахкылаз – убрака дтахеит Арушьян. Дхацә-тахеит, аха иапхьагьы пхьтфык еилажьын...

234. Абык иеипш иахъыказ Арушьян

Арушьян хара хавзвод акомандирс дыкан. Даара дфырпшыган. Дтас имазаалак – инеимыгзакәа дхынхәзомызт. Иультәи ажәылараан, Арушьян даахадгылан, ихәихәеит дтас ихәмаз, уи анагзаразы агәымшәара шатахыу хаилиркааит.

Хавзвод иалаз ачкәынцәа зегьы жәылара хцеит. Арушьян хәпхьа дгылан. Артиллерия иахьынзахәтаз ианхыс, хара ацха хәкәсит атхьыбжьон. 120-фык хәкан. Хара хадта нахагзеит, иахьынзәнеитәыз хназеит. Аха ачкәынцәа иршъыз, ирхәыз рацәахеит. Зыпхьы таны иаанхазгьы, шамахамзар, зегьы кәәкәа-чақәан икан. Пхьака ицашаз хәа уака уаха уаф дыказамызт. Арахь арығьарахь, амшын аганахь ала пхьака ицатәын. Арушьяни сареи хшеидтәалаз сара сырхәит. Скахаит. Иара сара сыжъжәара далагеит – «умшәан, акгьы ухъзом, зегь бзиахоит» хәа. Иара ддәыкәлеит ауаа еизганы, арығьарахь ала «пхьтк хнаскъароуп» хәа. Сара «умцан» хәа сыхәхәеит. Избанзар, уахь уанца, хынхәышья амазамызт. Хара хтәкәеи дарей рыбжәара ацәахәа илашътыз уқәсыр акәын. Сихәеит дымцарц. Аха иара, – Мап, хадта ус икоуп, инагзатәуп, – ихәеит.

Сара сахьышьятаз Арушьян иарғьа-напы сахьынхалан искын, дысмышьтырц. Имузошәа анызба, – Уара ус суыкәгәыҗзомызт, скажьны уцаргьы улшозаап, – схәеит, издыруада, дысзынкыло-зар хәа.

Аха, – Мап, ачкәынцәа еизызгароуп, – ихәан, дцеит, уахагьы дзыхнымхәзеит.

Скомандируп хәа акәмызт уи дшыказ. Апхьаза иргылан уи дуафын, дуафы цкьан. Ахәыцгьы адугьы рацәажәашья идыруан. Иҗабызшәа хаан. Икататәу икататәым агәра урганы иуеихәон. Аибашьрафәоуп Арушьян сара дахьыздырыз.

Зны автоматқәа хрыцкьон. Хәхьтәаз 6-метрак рыда бжәамкәа хәапхьа Арушьян дтәан. Рауль Лазба иавтомат анирыцкьа, ицәткәеит фынтә. Ахәыкгьы Арушьян ихы иқәсны ицеит. Нас иара рыцха дфәгылан, дыччо, Рауль пшшәы ихазамкәа икәәкәа днас-аасын, – Уара абыржә санумшь, уашьта дунеихаан сыпсуам, – ихәеит.

Акәыд хзичаһон, акрахәеитцон. Абык иеипш дахъыкан Арушьян.

235. Ииультәи ажәылараан

Аибашьра ианалага, угьы абцар азәгьы ихәамазамызт. Аибашьра хазегь хаибанардырт. Ацха кәпхь афы җаха

хғылан. Нас арахь «Ветерок» ахь ҳааит. Хашгылаз, асаат хҗа реипҗш калахьан, Какалиа тҗәарчалынтәи дааит. Ғыцья-хҗык ачкәынцәә ицуп. Аибашьра иалагахьан шыта, аҗацәә ааины Ацҗа кәһшь иадгылахьан усты.

– Аибашьраз шәыхиома? – ихәан (нас ҳаргы акәтәкьаз цьяхшьян, ҳабейбашьхьаз), – Хахиоуп! – ххәеит.

– Ишәймои? – ихәан, автоматкәә зака ҳамаз иаххәеит.

Нас Арушьян ари (зажигательнаиа смесь ҳәә иҗаз) аҗат-лыкакәә җынҗажәәка цыра аазиган (нас, хичхрааит ҳаргы) амаслеи абензини тәтәаны архиара даҗын. Хара арахь аҗныка ҳааит. Нас «шәтаацәә ыкәыжәгароуп», рхәан, ҳаан, аҗнқәә рәи ираххәеит. «Ветерок» ахь хҗежьны хнеит. Нас зегь ақәтра иа-налага, ҳаргы ауниверсам азааигәара иҗоу хбот ҳәә хәхьнеиз, уантәи ақәтра хәкәшәеит. Зегь ахьцоз, абрахь аҗадахьтәи Ешы-ра хәҗалан (аверталиоткәә арахь ахьсра иаҗуп) – убас хцеит. Цьоукы ас «Ветерок» ала италан ицеит, цьюкы атрассала хцеит. Аҗадахьтәи Ешыра аресторан ахьыҗоу, убра аштаб кәтцаны иры-ман ха хтәкәә, уаагы җаха ракара ҳәкан. Автобус халтадыртәан, 50-җык абра аспортбазаҗ хлырбааргеит. Хлыбаарган, уаагь җбака саат хтәан. Ускан еиҗабыс ихәмаз Рауль Бигәәа иакәын. Нас, – Ара шәтәаз, снейны еилыскаауеит хәхьдыртәо, – ихәан, дцан саатк акара дыкәзамызт.

Нас, данааи, – Азәазәала шәыҗуа шәцалоит, – ихәеит.

Убра абарак ыҗоуп, аихамҗа-цҗа азааигәара. Убра хнейны хтәеит. Нас штабс икәтцаны ихәман хара убра. Ахырғәҗартәхь хныкәон – ацҗа зыхьчоз ҳәкан, убас җыцьяра-хыцьяра иахьах-хьчакәоз хаман. Ускан авертолиоткәә ишыртахыз иаххан, ихәихсуан. Хымызка уа хтәан. Абри аихамҗа цҗа инаркны ацеллофан цех аҗынза Рауль Бигәәа еиҗабыс дызмаз хара хрота ихәхьчон хымзка.

Нас аштурмтә баталион ҳәә (актәи аштурмтә гәыҗ ҳәә) Пи-цунда хәизыргеит. Уаагы хәычык зықәра ыҗаз, ақәра змаз дкалеит. «Хәтәгәаҗхарала» рхәеит аҗхья. Нас хәтәгәаҗхарала анырхәә, хара хәззегь актәи амш аахыс еицыз азә даанхо, азә дцо ҳәә ус кәмтәзакәә, зегь хәиццеит. Февраль аказы Пицунда хнеит – уаа хынҗажәәҗык ракара хәицын. (Уажә исгәалашәом

цкья.) Хнеит апансионат «Кәыдры». Абри арра уахьсуашәә, асаат фба рзы хдыргылон, нас хәҗуан, аҗазыкәтцара аруаа иахдыртцон. Аштурмтә баталион ҳәә хәзыкартцон. Ус иаҗа-аит март жәохә, ажәылара ҳәә хҗәыргьатцәә хцон. Акәә акәын хәҗнқәә ахьыказ. Хәззегь арахь хҗәы хьяауан. Асаат җба реипҗш ауп ҳәә сыҗоуп, исгәалашәом, уахынла азы хтәлеит хара. Ғажәи җыцьяҗык ҳәкан – аҗшыхәра аҗәыҗ. Аҗхья хцон. Уа Витали Арстаа дыкан. Уи ивзвод иман хәшытахь дцон. Азы ханыр, акәара ханыкәла, хәззегь хәнейкәшәә, хәычы-хәычла җхьяка хцо халагеит. Адтқәә хаман: дасу аротакәә, авзводкәә адтқәә рыман – хәхьтәлаша, хәхьнейша. Хара хәкәшәеит Уч-хоз. Ара, акарта изларбаз ала, аанда ыкәзамызт. Хара «уыра!» ҳәә хнейны хладгылеит. Уа аминакәә кәлеит. Витали Арстаа дахаҗжәеит амина, Зураб Кархалаа дахаҗжәеит амина, саргы сырхәит, Алик Лазба дырхәит. Иршьыз рацәәҗеит – Чычыкәә Бәарзалиа, Бория Инаҗшья... Исгәалашәом, ишыкәаз рацәәҗеит, ихәкәаз рацәәҗеит. Едик Шьянаа жәәа шыкәса ихьтцун, уыгы дхәцәтәҗеит уа. Ушыта иахбот хәҗхьяка хәшзымцо, икәхтцари? Арахь ацхыраара ҳәә хәхәҗеит. Тариел Тапагәуа командирс дхаман, уыгы дыхәны дыкан. Ари икалаз аниаха (ичкәынгы уа иаҗхья дтәаны ахьсра даҗуп), игәы иазымычхәкәә, (ишыапакәын ихәыз) ихы данҗаха, аснаипер ихы иаахан, уыгы уа дашыт. Ичкәын даниба, «папа, папа!» ҳәә ахәҗәара да-лагт, аха икаутцари, аибашьра – еибашьроуп: азә дыҗсыроуп, азә даанхароуп. Нас ашара иалагеит. Убаскан асаат хәба реипҗш калахьан. Арушьян ишытахь (противотанковаиа) аграната тән, азапал тәзамызт. Ускангы дацәцеит, рыцҗа. Абра иаахан, ибҗа иалкьеит. Играната азапал тәзтгы, уа хәззегь хәанартцәон. Убаскангы дацәцеит. Нас, ахьатцра анырхәә, уаха икәхтцои? Ашышьяхәә ихәкәаз, зшыап иагоз азы хәрит. Зураб Кархалаа җшыҗык дырыргон, уи ишыапы хтәан, Витали Арстаагы – убас. Хәрит-аҗыт, хәҗсы хаман. Аҗсцәә азә иоуп иаазгаз – Едик Шьянаа.

Жәохәымш ракара аҗны сыкан, сышытан. Нас ахырғәҗәартәхь санаа, ха хәхьтәаз акәымкәә, ацҗа инаркны амшын аҗынза – убрахь хдыртәеит. Амшын аҗынтәи калдахәараа тәан аҗхья,

нас хара хгәып, «Ветерок» тәан. Убра Арушьян авзвод акомандирс далхны дхаман, хара хгәып ағы. Алик Лазба арота зеггы дреихабын.

Нас арахь ала ианаму, ахәкәа рыла идәықәлеит. Хара хәы, аиашатқәа, ахырбәәртәе ирылаланы ианыртон. Нас ихархәеит – ацха шәықәлан шәышцо хәа, иааткааны зеггы азәазәала инеины ирархәон «изтаһыу» хәа. Харггы, азәкиеипш, хаззеггы хнапы анахтәеит, уаа пшшыноаажәафык ркынза рнапы аныртәеит. Хара хгәып зеггы цәит. Нас уа азәы ахә дааигар акәхеит... Ицазггы рацәафхеит. Иуль хгәа, асаат фба рзы установкақәак ыкан «Змеи Горный» хәа, убри аурыштит. «Абри ахькаһауа аминакәа ытгнахуеит, убри амфәхәаста шәықәланы шәоит», рхәеит. Уахь ацха хәкәлан ахаан хамцазацыт. Избанзар, есымша азоуп хәзталоз. Ацхаф хәфы-хәфыла хцон. Сара, Арушьян, Зураб Ахашба, Цьан Коҕба, Расим Гоҕиа, Уатар Цьынцәал гәыпһафә хәицәеит. Уа, ари ацха уаныкәслак, дара ажра жны ирымазаарын. Хара иабахдыруаз. Ацха ханыкәлатқәа, арахь ахысра иафуп, ибзиан хәкәсит. Ибзиан ахьзми – хрымхәзеит. Арахь хәхынаһшыз – ацхаф ирацәафны ихәкәоу кәлеит, ишкәоу кәлеит. Ари атрасса анынцәа (уа ажра шжыз хәздырзомызт), хаууаза уахь хәпәо хәлагеит. Ханыпәа – уа ахәцәагь рацәахеит, уа азәы хәбрагылт-агыт, ихәхәеит... Нас дтас хара ихәдын – абри ацха анынцәалак, хәфык арахь арбәарахь ицо, хәфык армарахь ицо. Убас икәлеит – Арушьяни, Уатар Цьынцәали, Зураб Ахашбеи, уа, нас, ажра жны икамзи, убри иахытцны, абрахь атрасса ианылеит. Атрасса иананыла, хара (ихәламзи, арахь чкәынакгы дыхәны дыштахгоз) хәицәызит. Хәнеицәыз – хара арахь хәгеит, арбәарахь, дара нак ицеит. Ушьта уа уишьталан уцо икамызт. Еибашьроуп, дасу хәхәкәшәаз хцароуп.

Асаат быжбәа рзы Уатар дыхәны, инапы хәны, абас ифәхәаны хә хәы дааит. Хара убри ацха ахынцәо, ажра ахыкәз хпатронакәагь уа икан, хмухәкәагь уа икан. Нас хнеин иаахго-агыиуа, убас икан атып. Сара ускан спатронакәа нтәан, апатронакәа раагаразы ажрахь сәеит. Уатар Цьынцәал даауеит. Сыхьз ихәан, – Астамыр, снапы гәат, ипцәома?, – ихәеит.

Арахь ифәхәамзи, ас салакысын, нас, – Ипцәазам, – схәеит. – Ара утәаз, ханцо хәиманы хцот, – схәеит.

– Ибзиоуп, – ихәеит.

Сара анахь сәеит. Фбака саат аифәхысра хәфын. Нас амухәкәа гәтәын (сара арахь иаха иааигәаны стәан). Амухәкәа аазгот хәа сахьааиз – Уатар Цьынцәал рыцха азы сырны сдәықәлот хәа далагазаап. Арахь ацха атцәа амина шытцоу иарггы идыруеит, хаззегь иахдыруеит. Ацха утцсны азақынза фәжәихәбака метра уцароуп. Насоуп азафәы уаннеиуа. Изымычхәкәа дахьнытцалаз, жәабака метраггы дзымнеикәа, амина дахапжәеит. Ишьапкәа рыфбаггы амнахит. Дааган дышьтартәеит. Уа саннеи, Цьан Коҕбеи Зураб Ахашбеи идтәалан. Арахь аһсра дафуп. Ахәшәкәа хәмамзи – фба-хгәа илартцан, аха имыхәеит. Арахь – Зураб Ахашбаггы дыхәны дыкоуп. Арахь – Арушьян дабакоу? Арахь ухы цәытцурхәхәар, аснаипер уикуеит.

– Амала, Арушьян дышшыу сыздырзом, аха арахь дахьцаз, аминакәагь ыкан, ахысраггы иафын (уа афәнеихагыла гылан, уфны уаннеиуа, иаразнак урбартан), уи дшыуп хәоуп сгәы ишаанаго, – ихәеит Зураб Ахашба. – Ипсы тәзтггы, арахь дмааиуаз, хә хәхь, – усоуп хәззегь хгәы ишаанагаз.

Избанзар, ушьта хәеизахгон. Абасоуп, нас азы хәрит. Азы ханыр, ихәыз ахәшәтәыртахь хәргеит. Фәжәижәафык хәаамгазеит аһсцәа.

Арушьян дагыпатриотын. Нас еицыз хәззегь қәралагь хәиқарамызт – азә деихабын, азә деитцбын, азә зынза деитцызан. Иара ари афәр иаха ихәатәы хартцон, иаха пату икәыртцон.

236. «Ветерок» аибашьцәа

Сара «Ветерок» хәа агәып икәз ағы саннеиз, абри рапхьаза аибашьра аанкылан ишыкәз еитаналагаз ауп. Сызнеизггы – Тариел Тапаҕәуа уаанза, аибашьра кәлаанза ибзианы дыздыруан. Уаха цьарггы сымцазакәа, абри Тариел игәып ағы снеит. Саннеи, ускан Тариел командирс дыкан уи агәып ағы, хатыпһафыс диман Витали Арстаа. Арушьян [Цьелиа] ускан аотделение акомандирс дыкан. Уа хәибадырт. Арушьян уаанза дсыздырзомызт сара, аибашьра кәлаанза. Хәибадырт.

Цакатәи Ешыра ацха ахафәи ашкол ыкамзи, аңхьатцәкәа итәан ари агәың «Ветерок». Нас аонкәә рәы хәонан хәешаны. Арушьян, раңхьа, даныздыр инаркны ицәсшьон икәшья, иаазашья зеиңшраз, ачкәынцәа дышрызнеиуаз, дышрацәажәоз дкәымшәышәза. Иара дызлакоу ахәарагы цәгыоуп. Азә има-цара изхәазом. Уи ңытфәык урыцәажәаны, дызлакоу зегы еицырымхәозар, са исзымхәар калап уи дшыказ...

Раңхьатәи ажәыларә (абри ианвар хәба рзы) аныказ, убаскан хдәыкәыртцеит. Абцъар змамызгы хәкан ускан. Арушьян иман абцъар. Аңхьа инеикәаз – урт зегы ирыман, аха хәычык ашытахь инеикәаз ихәамамызт абцъар. Абцъар хәа сызфәу – автоматкәа роуп, агыс агранатакәа, амухакәа-агы – урт зегь хәман. Убаскангы акәарафынза хлыбааит. Аиҳабацәа ихәцыз априказ роуп «азы шәыр» хәа – хәруан. Аха акәарафәи хәштәаз, «шәхьатроуп» хәа анырхәа, хгыжыны хтыңкәа рышка хәаит. Нас уа апосткәа хәман. Есыуаха хамцози абри ахьчара – Арушьян деихабын, командирс дыкан. Абри аихамфәа цха ду ашыапафьтцәкәа – убракәын иара иахытыңтцәкәаз, игәың иахыртыңыз. Убра ихәнон, илыбаауан. Игәың ианакәызаалак, убарт азәы ианакәымыз дцо-агыуа акәымкәа, ишрыхәтаз еиңш, ишатахыз еиңш, убас есқынгы ицон, ирыхьчон ибзианы. Хәргы ари Тариел иихәо хәхыңазомызт. Ирхәо кәхтцон. Абри ацеллофан цех хәа убра икоуп, уанза, аибашьяра калаанза ацех гылан ацеллофан ахьтрыжәуаз. Убри инаркны ацхакәа рәынза хәра ихәхьчон.

Ус хшыказ, априказ картцеит абри аштурмтә гәың аиҗ-кааразы. Нас, раңхьатәи абри ажәыларәе игәартеит ускаара аңышәа шхәамамыз, аибашьяра шәхымдыруаз. Убри азыхәа агәыңкәа, аротакәа-агы ибзиан еидкылан икатцаны Пицундака иргеит. Уа хәхьнеиз аәазыкатцара хәлагеит. Аха қәралагы уа зегь хәикарамызт. Хәычык зхытцәоз ыкан, ичкәынцәаз ыкан. Фынфәажәижаба зхытцәазгы жәаа зхытцәазгы еиңшны хдырыфәуан, хдырҗон. Урт зегы хәиңшны иахыкатцомызт, аха хкомандирцәа, зегы азәк иеиңш, убас «ак хдыртцандаз, абри аибашышья хдыруандаз» хәа хәкан. Зегь хгәы итаз

акакәымзи – аҗа икәцара. Азәык-фыцәк абас имарахәкәогы – уртгы хәлан, аха убартгы рацәажәашья идыруан Арушьян. Уртгы инапафәи иаагон, рыгәшәымшә хәаны-агыны. Убас из-неишья ыкан. Ианамуагы, аҗацахәа илеишәа рыцәгыны, абас драцәажәон.

Убри ашытахы, уаантә ажәыларә хдәыкәымлози, хтың ашка хәаргеит – Ешыра хәхьтәаз. Аха хәра иахьахдыруаз атың акәымкәа, ацха атыхәашка, убрахь хәкәшәеит. «Убра азы шәырны шәжәылароуп» рхәеит. Ускан иара авзвод акомандирс дкалахьан – Арушьян. Тариел аротә акомандирс дыкан, Витали Арстаа уи ихатыңуафыс дыкан. Нас убаскан ажәыларәан, 15–16 рзы хәра хгәың азәгы даанымхакәа, хазынтәык ажәыларә хцеит. Жәыларә хцеит азы хәрны. Нас, ус апланкәа хәтан «шәахьнеиша-шәахьяиша, ахырҗәҗәарта шышәкша» хәа зегы анап атцатца, ашыап атцатца ихәрхәт, аха уртгы аңышәа рымазамызт.

Хәшнеиуаз акәымкәа, иаразнакала аминакәа ахытцәз хәахәаит. Хәахәан, аңжәара иалагт. Уахынламзи, нас. Хнеит дара ахьтәаз. Абра атзамц ыкан, абри Гречко идача ашка узланеиуаз ала. Убри атзамц афынза хнеит. Дара нактәиала иафәтәоуп, хәра арстәила. Нас ахаңжәара хәналага, даргь уи акәымзи иртахыз, ихәалартцәо иалагеит. Уажә иахьбот – ңхьака цашья амазам, аминакәа ытцоуп. Арахь аминиорцәа хәцзам. Хәычык азганкала иказ, арахь ихьатцт, адамба ашка. Уа Арушьян дыкан, Тариел, агы Витали Арстаа... Витали ичкәынгы дыкан, ари Тариел ичкәын Темыргы дыкан. Зураб Ахашба ичкәын дицын, иахәшьяҗа дицын. Убра ажра тхәаны икан. Раңхьаза Витали Арстаа иоуп амина иахаңжәа. Данахаңжәа, дыштысхуеит хәа Зураб Кархалаа даннеи, уыгы дахаңжәеит. Саргы иааигәаны сыкан уа, снеит. Витали сихан, дыштысхт. Уа дааигәаны дыкан Алиқ Инаңш. Уыгы дааин, хфыцәагы деимақы-еиҗакны (амни ажра хәңшааит алашыцарафәи), убра днаган дтахартәеит. Тариелгы ускан ахы икәшәт, ишыапы иакәшәт. Арахь арациа икыуп, арациала дцәажәон. Зураб Кархалаа ачкәынцәа дааргт. Шьанаа чкәынакгы ишыапы хнажәеит. Дкәыңшыны рыцха, 22

шыкәса ихытцуан. Уи ааигәара иҕаз җазынтәык амни ажраҕы убра җтатәеит – Алик Лазба-аҕы, ачкәынцәа рызынтәыкгы. Аҕы аганашка иҕаз, җахынаҕшуаз иахбон аминакәа ир-хаҕжәеит. Нас агранатомиоткәа җгәыдыртәеит, амца. Азәы икәшәан, амца икит, уи дхәааит!.. Уажәы җашытоуп, аха арахь җыатцшәа җамазам. Тариел ус ихәеит:

– Пхьаҕа җдароуп, иаанхаз, җыатцшәа җамазам, – ихәеит.

Арахь ахәцәа ргашәа җамазам. Ари Витали Арстаа ихәычгы дырхәит, Бениа чкәынак дҗацын, уигы дхәуп. Ари Витали Арстаа ихы усқан агәхәаа икзам, ари ахәычы ак ихыыр җәа дшәоит, рыцҗа.

– Сычкәын дабакоу, сычкәын? – анихәалак, – Ара дыкоуп, умшәан, абааҕс, – ххәон.

Ибжы икәиргон. Нас сара убарт ачкәынцәа ихәыз рфыцҗагы, – Шәсышәталан шәаала, – схәан, җашытаианы мацара, ххәазаны мацара адамбаҕынза җнеит, акәара аганаҕытәкәа. – Ушьта абас шәышиашоу акәараҕы шәнеины, азы шәырны шәца, – схәан, идәыкәыстәеит.

Нас арахь рациона «ацхыраара җзаашәышәт» җәа җамхәа-хәази, ацхыраацәа аарышәт. Аха уртгы наҕ уаҗа изцазомызт, убри адамба иаҕатәан. Уантә ахысра иаҕын – агранатомиот ала ихысуан, апулемиот җаманаҕы, автоматкәа рыла ахысра җаҕын. Нас рыбжы җаҗауан иааигәаны – зны қыртшәала рыбжы гон ақыртәа, нас аурысцәагы ааиуан, аурысшәала рыбжы җаҗауа җалагт. Нас хәычык цәылашо иалагт. Цәылашо ианалага, еиҗа схәазаны арт ахытәаз ашка снейт. Саннеи, Тариелгы ахы икәшәахьан, дыҕсхьан, ари Шьанаа чкәынгы (Едик җәа иҕаз) дыҕсхьан. Уи ишьапы убас икәаҕы ихнажәеит, ихәзәахәазомызт. Агәыр илаҗтәеит-аҕы, хәычык деикәнакит, аха уаҗа даҗзеикәмырхт. Арушьан убасқан абри җахытәтәаз акәымкәа, дфаскьаны дыкәтәан. Адгьыл аҕы дахыкәтәаз, абри ихы анылаиркә акәзаап, изкәа иақәшәеит, дырхәит уыгы. «Арахь улыбаа» ххәан, ас алада хәычык длыбааит. Нас Адлеиба чкәынакгы дықан, Одиссеи җәа, уыгы ахы икәшәт, уыгь дыз-гаша икәшәт. Дыҕсит рыцҗа.

Нас анша, уажәы арт ахәцәа уа иртәаны җазрыхәаҗшзомызт, арахь иалгатәын. Анша, иахбейт – убра ажра жны нахьхьынза ицон, абри адамба аҕынза, азы тан амала. Убра җтагыланы зны Зураб Кархалаа даҗгеит. Нас Витали Арстаа җаицхырааны ачкәынцәа даҗгеит. Уыгь адамбаҕы днаган, ас еиваҗтәеит. Нас ачкәынцәа уа иҕақәаз – Цьынцәал чкәынак дықан. Урт рыззагь агәымшәацәа ракәын, Цабариа-аҕы, рызынтәыкгы җаицхырааны, Тарикгы уахь адамбашка днаргейт, Одиссеигы днаргейт. Ант Аликраа-аҕы, лазбараа-аҕы, урт зегь уа итатәоуп макьана, шытаһка изцазом. Нас нахьхьынтә ауаҕы даарышәт «шәхыатроуп» җәа. Нас снейн, иахытәтәаз «абас, арахь шәаала» җәа расхәеит. Арушьангы уа дықан. Арушьан дыхәны дықан, наҕ шытаһка дымцазацызт. Ихәызгы иаразнакала идәыкәахтәон, аха уи иаразнакала ицоз иакәмызт. Ғаҕхьаҕа итҗагы адәаҕы ишьтамзи ишьыз. Шьоук ус рхәеит ачкәынцәа:

– Абарт җфызцәа абра ишышьтоу «шәхыат» рхәеит, аха җашҗацо, җцазом! – рхәеит.

Нас рыгәшәымшә җәаны (ус иҕаз еихарак ачкәынцәа икәыҗшкәаз роуп). Темырраа-аҕы зегы адамбаҕынза җнеит. Аены амрагы пхон ибзианы, убрыгы җацхрааит. Арахь җбаазан, җаматәақәа җарфон иахшәыхны. Нас хәычык амра җарҗхейт-аҕыт. Март азыхәа хытамзи усгы. Нас хәлаанза, лашыцаанза усгы җыатцшәа җамазамызт. Ғазынтәык адамбаҕ абас хрымбаратәы җеыхьчаны җтәан. Аныхәла, анааилашәшәы, уажә раҕхьаза иргыланы ахәцәа җаманы җцар акәын. Арт иҗсыз җфызцәа уртгы гатәын. Абас җшәык азә дыркыр акәын. Абцар кажыны җзымцәеит зегы, шьоук абцар ргар акәын. Нас җәанахша, ахәцәа-аҕы, зегы җанрытала (уа аконтузиа змаз дықан, уртгы азәазәа рыцхтар акәын азаҕы), иҗсыз җфызцәа аанхейт. Темыр уа дҗацуп, иаб ара дышьтоуп дыҕсны. Нас, – Ус акәзар, ахәцәа ахыжәго сышҗашәмыцхраауеи, нас, [саб] даҗзымгар ара ифызцәа ахыкоу дыкоуп, – ихәан, длакәны иаб ихы днагәзит дшәамхнышгыланы, – саҗоумтәан, саб, – ихәан.

Нас ахәцәа җаман азы җарит ус. Ускантәи ажәылара абриала җалгейт.

Нас ҫымш-хымш рыла еита зыһсы таны иаанхаз Һазегь хғыжһны Һахтәаз Һнеит, ахырҫәҫәртәҫы. Ахәцәа рызынтәык ахәшәтәырта итан. Арушьанғыы ахәшәтәырта дтан. Уи рацәак дтамхазеит. Ихәрағыы ҫәҫәан, аха цкәағыы далгаанза дтытцны, иаразнакала Һахыһказ днеит. Ускан иһштәғыы мааизацызт. Ускаара иеизыртцысзомызт, аха зегь акоуп, дырҫағы еита итыһ аанкыланы дтәеит. Һаҫһхәака икало Һаздырзомызт. Ағырт ихәыз рызынтәык алгацыһхәаза уахь инеиуа, Һееидкылара Һаҫын. Арушьан авзвод акомандирс дыкан. Иихәоз зегьы икаһтцон. Убри аибашьра атәы адағыы ағырахь Һафара-Һажәра, есқынгыы Һхәы еикәшәаны ирызнагазомызт. Убас, абри аутратых аныкала, аетцәара аныкала, абхәаса аныкала... абри Ешыра иара ибзиан идыруан даара. Избан акәзар, уа ус иуан аибашьра калаанза, тыһс изымдыруаз ағыһкамызт. Һиманы дцон, аетцәарақәа ахыһкоу, икәшәаны иаахгон. Нас акәыд, асызбал, убри убас ихааны, цәҫала ибзиан икаитцон. Насғыы даашьазомызт. Ус абри ацкәынцәа «шәца» анаххәалак, иа-нымцалак, драцәхауа-ағыиуа акәымкәа, иара ихала дгыланы ддәықәлон. Нас иһхашьаны, зегь Һишьталон, иара данцалак.

Абас угәы дыузалымхуа Һшыһказ акәымкәа, нас еита ажәы-лара кәлеит. «Шьромала, абырстәиала ажәылара картцит, абри ацхала (отвлекающий маневр Һәа урысшәала иухәозар) гәыһк абра идәықәтцәтәуп» рхәеит. Убас «изтаһыу» рхәеит. Ус приказ-ла «шәымцар калом» Һәа акәымкәа, «изтаһыу шәеидышәкыл, абри аамтазы хцит» Һәа, убас Һархәеит. Убри аниаҺа, раҫһхәаза ицо рсиа акатцара ианалага, раҫһхәаза иара иғанитцеит. Насғыы убас ихәеит:

– Убас иатахызар, Һахғыы Һамеигзароуп, ацкәынцәа шәымшәан, абааһс, Һаһсәдгыыл Һхы ақәахцаргыы, иара таҺарцәыроуп!– Һәа абас дықәгылан ихәеит.

Убри исхәаз зегьы иара иажәақәа роуп, ак ацтан исхәазом сара. Сара убри ажәыларан ахәцәа ралгара ргәыһаҫ сыкан. Раҫһхәа «азы шәырны шәцароуп» рхәеит. Һееибаһтеит азы Һарны хцит Һәа. Азаҫы инеин иангәарта, азы дууп. Нас уи ауыҺа Һармышьтзеит.

Адырҫаҫены ус ирызбеит: «анааилашәшәлак ацҺа шәықә-сны, иаразнакала абас ҺаҺа шәцароуп» рхәеит. «Гәыһ-гәыһла ацҺа шәықәсны шәнеины, абри ацҺа акәша-мыкәша шәтәаны, шәыҫшаны атыһкәа ишәкша» Һәа Һархәеит.

Раҫһхәа агәыһкәа ицоз дрылан Арушьан. АуыҺа уа иказ аитахәара цәҫоуп. Убас абомбақәа, аминақәа, бцъарс икоу уа икамхәуа агыһкамызт. Даара аитахәара цәҫоуп...

Уа дтахеит Арушьан. Игыжһны иаауаз, ихәқәаз зегьы аб-рахь ацҺа иқәган иаахгон. Адырҫаҫены шыьбжышьтаһынза Һарзыһшыын уахь иказ. Ианыгьежьюаз Арушьан рыцҺа, дры-лазамызт.

237. Ағатцәхәы

Иультәи ажәыларан Һара дтас ихаман: Һхәака ижәылоз хшыакар рыхҫара, амҫа рзаартра, урт аһынгыла роур, акоординатқәа Һартон, Һара уи атыһ иажәахтцон, аҫацәа ртыһ иаҺахтцон. Ускан хбатареиа 59-ҫык ркынза хкалахьан. Амшыын-ҫықә инаркны Гәымста хыхьтәи ацҺаһынза аконтрәль Һа икаһтцон, атыһкәа хәта-хәтала ишаны ихаман, хҫаһшыон, нас ҺееитнаҺаһсахлон. Расчиотк Аҫада Ешыра игылан, егы – ашколаҫ, ахҫатәи – тәака аспортбазаҫ. КәтышьҺа анышәынтра ахыһкоу укыдланза, ацеллофан цех аҺаҫы, Афонтәи апо-зиция Һәа ишьан. Убри амоментаз Һара Һахылаһшыуан Греч-ко имҫа. Убрантәи Гречко имҫа убон икаххаа.) Уажә хгылан Һаһшыуеит, Һшыҫык Һаицуп: Миша Дамаскин, Олег Сангәлиа, Игор Сангәлиа, сара. Һахьаатгылаз Һавараҫ тәатцлак гылоуп, х-тәак уаркалеиуа иҫоуп. Рыхтәакгыы ҫаххыр, Һазегь тәак-тәак Һазазом.

– Уажәы ҫ-тәак ҫаххып, Һшыҫыҫара иахшап, егы иаанхаз Һаныхынхәуа иахҫап Һшыҫыҫара ишаны, – схәеит.

Зегь ақәшахатҺан, икәазшәа иказ ҫ-тәак ааҫаххын, еиҫах-шеит. Убри инақәырццакны ихыстәхеит. Ххысит. Иараз-нак хтыһ Һаһсахит. Утыһ иаразнак иуһсахроуп, акәымзар аҫа угәатан иужәитцит. Хҫака саат антцы, хгыжһны убри апозицияҫ Һааит. Еитах хгылан Һаһшыуеит Гречко имҫа шыһкоу.

– Хтәа абакоу, уара?! – ихәеит еицыз хуазык.

Хнаһшызар, хтәа убар иаахә, хтәатцла ахыглаз атыһаҕе жра дуззак ыкоуп. Хҕатцахәы ныбжяхәаша ицеит.

238. Акәа алалара

Марттәи аоперация ашытаһ акыр сазхәыцыит, абрыи аи-башьра халамгакәа, ҕак халшаран иыказыи ха. Ачкәынцәа рацәазаны итаһыит, хачкәынцәа иреҕьыз. Абас анаххәогҕ цыук рҕәи иалсот, «харт иынхаз хаицәома-агыиума» ха, аха иреҕьыз анаххәо, иынхазгы абзыиазақәа рацәафзоп, аха ауоы дтаһыит, ахәшьара змазым иыһстазаара далтыит, икәыһшзас ачкәынцәа-агыи, абас... Убаскан убас сазхәыцыит: «абрыи ззагҕ катцазыу, мамзар цыара акхагны иыкоу, иытцагҕ иыкататәыз-агыи» ха. Убас саназхәыцоз аамта ыкан. Иыбзы-иан аибашьрада, хуыс ецәажәрыла инагзаны иахзыкатцар, аха уыс ала иалмшет.

Убас агәаанагарақәа ансоукәоз ыкан. Амала уажә ҕыр-баратцас иысхәом, хашиааиоз агәра згон есымша, аха сыз-цәшәоз акызатцә[ык] акәын – ауаа рацәаны иытцагҕ итахар ха, уыбриакәын сзызхәыцоз.

Амала, абрыи аиааира анаагаз аамтаз иахгот ха сыказымзт. Арыи ханалагоз, [аиааира] шаагоз агәра зго сыкан, аха халагаанза, уаанза, абрыи иульмза акынза, синтиабыраз аиааира хгот ха уыскан сгәи иаанагазомзт. Уыиханалагоз агәра злазгоз уиоп, сара аицәажәара[а]камисиа салан, ара сыкан. Рпазициякәа загҕ гәастаһьан, ртабиякәа, иахтатәаз здырон, иахынтәхысоз здырон. Шьрома, Хабиук инаркны, Гәымста аһшахәа-агыи, абрыи схы иархәаны, загҕ гәастыит. Иахтәакәаз, [Цагуров-ка] схалыит. Уа баталионк тырымгазыт, уыбрыи абаталион азыхагҕ схалт-агыиит. Уа 40-оык тәан реытцәахны, уыртгыи гәатан-агыин исыман. Уыбриакынтә иыздырон ацашьагыи, амҕа ахалхтәыз, рашьтаһ ала анешьақәа, рагҕхьала анешьақәа, абарт загҕ елкааны исыман, шакаф тәазгыи здырон. Ханалагоз аамтазы агәра ганы сыкан ишаагоз, ауаа рацәак тамырхакәа.

Иара ханалагатцәкьаз, уахь ханыиас (уышьта иаххәап), агарнизон ахтәаз, аицәажәара хаман, абрыи ваенный совет камлои нас, апирация ханалаго хашһацо, хазлацои-агыиуыи

ха, уыи аштабоп иыззбо, аха харгыи хмнениакәак хамоп-агыиуип, саргыи сгәаанагарақәа сыман. Убарт сгәаанагарақәа уыбра апланаҕе иарбан. Цкала хцошәа катцаны, хахьла хажәлон. Уаанзагыи ианвартәи, [иара убас марттәи] апирация аныказгыи, дара апазициякәа ахыркыу, асы анышьто, укәашшза асы уадыибаало, иара хахь дыкәтәан, амишень егҕш дуехсо, хачкәынцәа иыргәаһьыз, мартыи ианварыи рзы, абрыи һсыуак иакәым, ҕазәи иылшот ха сыкам, убас рхы мҕаһаргет. Ауоы, акәкәаха дышиехсо, дыиҕагылан дцан дебашьо, арыи агәыҕьра даара иыцәгыиуп.

Убас, арыи ианақәшахатха, иысхәазгыи анацыртца, уыс сгәи иаанагыит,.. сара агарнизонаҕе сыкан-агыин, аха сычкәынцәа ара итәан, иымхәазыкәа сааит.

– Сцот, – схәыит, – [х]пазиция гәастот-агыиот, – схан, сааит.

Ара исышьталыит. Начальник штабас дсыман Адлеиба Кан-стантин Милтон-иһа.

– Арзынба уыитаһыуп, дуышьтоп, – [хәа] ауоы даарышьтыит.

Асаат аказы халагаран хақан, сара асаат 11-рз сааит. Ара Осиа Лиониа дыкан, Тарба Камс ха, камбаталион, Афонтәи (уыбрыигыи уиацәажәар бзыиоп), ачкәынцәа езаны, атабиякәа катцаны иаххамаз, итатәоп. Сааит.

– Иышәгәиите? – схан (уаанза дара ахтәакәаз атыһкәа хамдырозыи), хлещәажәан, убас ихазбыит: «[и]ахтәоу, асаат аказы ахысра халагот».

Загҕ акака рыдхтыит, «арыи абрыи иыдыуп, аныи абныи иыдыуп, уара уаххысо абрахь, атбои кахтцаанза иыкаутцаша аба-соп» ххәыит. Агырт абаталионкәа загҕы, абрыи аерманцәа рба-талион, аһсуаа хбаталионкәа-агыи имазены игылан. «Азер-кала» ха хашьтоп, һаса ианвартәи, марттәи апирациякәа рааны, амныи акынза инетоп, уаха изымцазыит. Аныи «Азер-кала» ха хахашьто, асаркьа ахкыдыу, уыбранзакәын. Уажәи ам-ныи аточкакәа [ахыыказ] иагәйдцаны ахысра [и]аналага, рхы рзышьтымхо [ианыкартца], аерманцәа ахгылаз, рыфтобускәа иышыркәтәаз, иышиашаз амныи асаркьа ахыказ ицет.

Арахь абахә ыкан. Абахәаҕе инаган иаҕадыргылет. Са сыхәхәет, скааит, аха, иысхәоз рмахуозар акә[хар]ын, афтобус

ағы. Сыфны, уырхызап ҳа уыказыу! Иышиашаз абрыи аулыи-ца ишаныз, ацқа ифықәсын, тцқа иылбааган, амныи асаркыа ахынзака[з] инены, автобусқаа наган иладыргылан, шыапыла итытдыит.

Аамта рацәак иымгакәа уыбра иыннеи, агырт аһсуаагь уыстәи шыхала иылбааны инет. Ехарак ацқа уанықәслагь ашытахь, уыбра хахь иықәтәан дара. Допуа ҳа дықан, абрыи сычкәын иывзвод далан, уыбрыи даехсон СПГ-9 ала.

Убыскак иыбзыиан дхысон, дара хтатәаз итаиыршәон. Уыи иакәын аһасагьы тыһ рызымтоз, амныи раһхыатәи апирациақәа аныкаһтәоз[гы]. Фынтәка-хынтәка абрыи апу-лимиот ала ихыст, уаха имырхысзыит. Уа даарылгет. Уыбрыи даара ихәарта дыуны икалыит, абарт апазициақәа, [Лионид Осиа] атабиакәа иыкайтцаз рыла ахысра иналага, рхы рзышь-тымхзыит.

Хара уыскан аснариадгьы хаман, ҳазлахысоз ала ҳағәғәан, а-БМП-қәагь хаман, а-ЗУ-шкақәагь хаман, ихамаз ззагь агы-дхтдыит, амца ахаркыит! Асаат 4 рзы абрыи «Туна [Хыбба] иыфны» ҳа ҳашьтан, уыи аринтирс ихаман, уыбраанза хнены апазициа хкыит. Ашкол уыбрахь игылоп, [уртгы] хгыит, аныи рхәи ирымазгы хгыит, уа хнены ҳалтатәет.

(Убри аамтазы «Арзынба уитахуп» хәа ауафы даарышьтит.)

Нас, – Сара сгыжыроп, Владислав Григор[ьев]ич иышка сцароп, – схан, амашына слакәтәан слет.

Слезар, – Дуышьтоп, унеи, – рхәиит.

Уышьта дсацәхаргы, иысхәо сымоп. Снен, – Иыке, иыке, иыке? – ихан, – Иыко абас, абас, абас, абас, – схәиит.

Царапинак хмоузыит. Азәызатцәык дтамхыцызт, амала ладахыи иахажәлаз итахақәет ирацәаны, аткрыта ани паш-ли. Ара азәгы акгы имыхызыит, царапинагы хмоузыит. Иахынзасхәаз апазициа хкыит.

– Амна хнет, абасоп хшыко, – схәиит.

Уыи игәи иаахәет-агыиит:

– Маладец-агыи, – ихан, – амала, я те пакажу! – ихәиит. – Впирәд не иди, – ихан-агыин, дсацәхаит. – Ты там нахадись,

– га[ва]рит, – аһхыака уымцан, шакантәи иуасхәахыи?! – ихан, дсацәхаит-агыиит.

– Уахь цыаргыи сцазом, – схәиит, – уыбра сыказароп, мамзар аныи ишаххәаз ала...

– Иышһакашәтцә, иышәгәиите? – ихан, – Хағалан хцап ҳа хгәиитоп абыстәи-агыи, – схәиит. – Абааһс, шәеыркәыңан, шәеыркәыңан, – ихан, нас азыин нсоу, сгыжыны арахь сааит, уаха сагьымгыжызыит.

Санааи, – Иыкеи? – схан, – Дара абас 400-ка метра инаскыа-ны итәоп, ҳа хтәкәа ҳахынзааиз итәоп, аиғахысра ҳағыуп, – [рхәиит]. Нас, – Иахыкақәо сшәырбыи, – схан, иысдырбыит. – Иыкаһтцац каһтцап, – схәиит.

– Иышһакаһтцә? – рхан, – Абас дара ахтәоу иагәидхцап, ихәмо загь ара ахәи иықәыргылан. Ахысра ханалаго, ҳа хтәкәа акаманда раһтап, ебарыфны [у]ахь идәықәлар, рааигәара инер, (хара ахысра ҳакәыттыр, уа тцәка еибашыуа ҳара хтәкәа ахысра иалагап, –хәа). – Аеи, – рхан, акәақха ицан иалагыит.

Аныи Қамс Тарбагы Лиониа Осиагы акамандакәтцара иағыуп агәақхә. Идәықәыртдыит. Арт рхы рзышьтымхзыит, нас иыф. Знык ианыф, нас уышырьшьто уцалароп. Иышырьшьтаз, иышырьшьтаз, иышырьшьтаз, абныи азаправка ахынзако ицет. Уыи тцкалагы абрыи Гәымиста, Ачадара ҳа иыко загы аатадырцәиит.

Аермантә баталион хахь ихалан, Пилиа иуылица, акладби-шьа ахахь иыко, абриала иықәлан иаауон. Даара акыр иадха-лыит, иызбанзар уа дара рәырғәғәаны итәан. Абрыи аптекақәа рсклад ахыко, уыбра ашкол ыкоп, акладбишье аханы иадха-лыит. Убарт хәчык хааныркылт-агыиит, аха атцыхәтәан, хымш рашьтахь (уыскан 16-рз ҳалагыит, синтиабыр, абрыи җажәа-агыи ханырхыс, 21, 22 рзы) ақалақь хнапы алахкыит.

Акызатцәык хәчык иахадхалаз, уыбра 16-етаж иыко [афнқәа] ффба акоп, убарт аныргоз аамта рцәцет. Уыбрыи аһхыа игы-лоп хә-етажкны иыко афны, аабака ракәыу, фбака ракәыу ападиездқәа амоп, иауыуп. Ганла иаламгазыкәа, аһхыа [ала] иа-лаган, иадхалыит. Уа Украинантәи иыкан ауаа, [урт] ағажыны

(дара шәаргәындақәамзыи), наҕ инаскьаны, ант аукраинеццәа рҕарыжьиит. Уыбра хәчык ҳаилахәет.

Афонаа рычкәынцәа уыбра ҕышык, хәшыкка ҳцәтахыит. Абрыи [атцыхәтәантәи] ападиезд ақынза ханнеи, ҳаилацәажәан, уыс хәзбыит:

– Ҳақәытп, уатцә шыымтам дара рхала итәытны ицот, иыз-банзар уа уаха царта рымазым.

Арыи амца ахаркыит-агыит, нас уыбра ападвал атқа ауаа хәытцан, ахәсақәа ахәычкәа рыманы. Уыртҕы арахь итыганы, Гәымстака идәықәхтәыит. Дара агыи аонашка ицет.

Шыымтан ханааҕш, аныи аҕхьа игылаз аонашка иыиасыит, жә-етажк[ны] иыко аон[ахьы]. Нас арыи Осиа нактәыи, атаксистцәа рыоны злаказ ала дцет. Са сычкәыныи Тәанба Викторыи ыы-взводк рыла, хахьла, а-ДОСААФ ахыко ала, ати-паграфия ахыко, – Убыстәыи агранатамиотла шәрехсла, – хәа расхәыит.

Иехсуа ианалага, агыырт царта рмоузыит. Нас амныи [жә-етажкны икоу аоны] амца акын, иблит. Ихәытцдын, иыот. Нас ирехсо иыргыит. Ант ачкәынцәа уыс рхәыит:

– Азыин хат, – рхәыит, – иытцаҕ хцот, абрыи ариспубликатә абальница ахыко, уыбрыи ақынза иахгот, – рхәыит.

Илашьцо иалагт, аха арыи сычкәын арациала уыс ихәыит:

– Ихат, папа, – ихәыит, – хцот, иахгот, – ихан, – Шәхы шәгәышәеаннны шәдәықәыл, – схәыит.

Нас ицан ДОСААФ ргыит. ДОСААФ аамышьтахь аморг ыкоп. Уыбрыи аморг ала итысны, республиканскаиа бальница италыит.

– Риспубликанскаиа бальница уаха ҳақәытп, – схәыит, лашьцет уышьта. – Шәаагыл, – схәыит, – уатцәы иаагап, – схан, – Папа ачкәынцәа иахгот ҳа рхәыит, – ихәыит. – Шәхы шәгәышәеантәны, амала арациала есымша усацәажәала-агыи, – схәо, иыргыит республиканскаиа бальница.

Риспубликанскаиа бальница анырга, – Шәаагыл, – ҳа схәыит, аха ачкәынцәа шны иыкамзыи, ариспубликанскаиа бальница аҕхьа Месхьи иризиденция ахыказ, амныигыи хгот ҳа иалаг[ейт]. Үыцәа ачкәынцәа, амныи Допуеи даеа Аристаа

чкәынакыи, амҕадыу ала икылсны, иавалан идәықәлыит. Ғадала инер акәын, аха уахнеуа удырозароп. Уыбра апу-лимиотчик дтәазаарын, иааргәыдыитцан, рҕыцыгы уыбра иахцәтахыит.

Иара уыбра ҳаҕаагылт ауыха. «Адырҕаҕынынза уаха шәымтцсын» ххәыит. Аунивирсам аҕхьа аонкәа игылоу-агыи уырт газым. Арыи днаскьаны днет ааигәара. Уа аҕхьа 16-аиа школа ыкоп. Уа дара тәоп, хахь иықәтәоп, анышәынтракәа ахыко аҕы. Арт хәчык инаскьацәет, алиния афронт емариашазымкәа икалыит, ауаа мацхыит.

Арыи са сычкәын иҕы иыказ 15-ык, 16-ык роп иынхаз, имацхыит. Арыи Тәанба хазы апазиция икыуп. Уаха иыцхраауо уыҕ дыммоузыит. Арахь арациала ирасхәан, – Иырласны иыстахыуп, ауаа сышәт, – схан(?), ҳаҕшын, ҳаҕшын, имаазыит.

Нас сықәлан сцет Гәдоҕа. Уа ризервныи полк хаман. Иаазгыит 40-ык ракра, ахысра ззымдыроз ауаа, аха гәыкала ры-Ғсны рхьчар ртахыуп. Афтамат рыздырзом, иааргт, аха срыхәаҕшын, ишырзымдыроз збыит-агыит. Нас ашәқәа, аҕенцыырқәа рҕы иыртәаны, уыбрыи диырхьчет.

239. Агоспиталь акны

Сҕы ахы ташәан, агоспиталь стартейт сҕыркарц. Апалатаҕ ҕышыкка шытан, рыззегь зыҕсы тииз ракәын – ашәкәы зәантәны Гәымста ируаз. Ҳаицәжәон – «уарбану-сарбану, уа-беибашьуаз, уабархәи?»

– Ҳара хбатареиа Ешыра ашкалаҕ игылан, зенитка ҳаҕатәаны прикрывать кахтцон, – схәейт.

– Шә<...>хә сагәзааит, шәа шәоуп акәымзар, ҳаззегь хтар-кәакәон, – ихәан, руазәк дааины сгәыдикылеит.

240. Аҕа инышь

Акы ҳаҕуп хәа иказ цыушьо цыоуки. Икахтцоз ратәар-шьазомызт. Сара рыцха икастцаз егыкам, аха ачкәынцәа рых-гыи еигзомызт, агәақьхәа аус руан. Ҳачкәынцәа Гәымста италаз ирхылаҕштәын, рымҕа аахартыр акәын. Хшьақәыргылақәа аус ахьыруаз ахы инаркны атцыхәанза дыҕуа дрыбжәан Басиатович.

Ақыртқәа табуп хәа абамба аарышьтуаз цыушьо, еикәжәо акәын иаарышьтуаз...

Иультәи ажәылараан ишакәым ихаларыжът. Ацъаһханы азыхәан тцака аскладаҕ сыкан. Хаштаб ахыһказ аоны ааигәара сааизар, хшыақәгылақәа хҕа абылра иаҕуп, аоны аганаҕ ишьтаз хаснариадқәагь амца ркуп. Иаармышьти «хашыцәа сызкәыхшаша». Сыоны сдәықәлан, сыркит. Аллах ицышьахаратәы, ачкәынцәа азәгы акгы имыхъзеит. Арҕсра халагеит, аобатәи аетаж хәхәнаны азы дәықәахтдо ихарҕсит. Арацәа баа хәатата хәкоуп. «Амшын хәетахшып» хәа ххәан, хәуиҕыт Басиатович. Ачкәынцәа цәгыала ирыцхәишьон хкомандир.

– Шәых пату ақәшәтца, шәыгәәшәт, – ихәеит Басиатович.

Уахыгы иаларыжъеит «ахамтақәа», атыр-тырхәа инарышьтуеит. Знык иалагар, ишакәытцәу рыздырзомызт, рхы иташәаратәы!

Хәхънеиз хпограничникцәа акәара икәтәоуп. Ханҕшы, катершәа ак зыхылоуп.

– Наххыи изыхылоу закәи? – схәан, – Уи ецаахыиҕтеи хазҕшуп, аҕша ахықә ахь иаанагоит, – рхәеит.

– Хдәықәлеит! – рхәан, рғынархеит Кокоскьериа Рома, Арзынба Ахра, еивасны изсо рғынархеит.

Ұышәка метра бжбоуп. Анышь нурсқәа ақәгылоуп. Ирхәазо рғаархеит. Иааргеит акәараҕы. Аҕа итәакәзаарын, радиола иныкәырцоз нышьын, ибжысын, амшын иххәлеит.

Изхысхәауа, НУРС ақәхны иаахгеит. Абцар хурбар калома, иахҕыхыашәоз рыззегь еизахәхәон. Еразнак уи амашына иақәхаргылт. Хәыма рыцхәи Ахрей ани инапылакатцараз НУРС иаакәытцын, ари ахазына шытырхит.

241. Амацәаз итаркыз рейкәырхара

Сычкәын аитцбы акружениа дақәшә[еит]. Афон саныһказ, абригада анеҕыскаауоз, медсистрак, Гвинцбилиак дыкан, длет. Лылахь еқәны днеуо-агыиуо, нас ачкәынцәа драцәажәо, акылхәот. Ачкәынцәа са исыхәаҕшон, уаха агьсарымхәазыит. Нас абрыи Даур Марганиараа-агыи ааиын, уыс рхәыит:

– Гиви Камыгә-иҕа, – [р]хәыит, – Алим ҕымш раахыс дмаа-зыцт, – [р]хәыит.

Апазициаҕ дахцаз дзымгыжызыит.

Абрыи Гәымста уахныруа, нырцә, ашьха Цагуравка илатцакны иыко аҕы иыһшыхәон иҕызцәеи иареи. Уыбра иыштәаз, дара ақыртқәа хәхыла иааины, иахтатәаз иырҕахәит. Ишебырххоз, Аөзбак чкәынак[гы] дтахыит. Узабаа хә ашьха иыко ааигәара дынхот. Иара зыҕны дтаагаз аены дагыиҕыит иычкәын иаб. Уагы хнет, хантытц.

Нас убас иымаакәаз, Цагуравка иаҕалаз-агыииз, изымгыжызы ыкан. Арахь узааизомзт, ацхала, [ақыртцәа] иырхьчон. Дара абахәра иаҕалан нак ицет, Цагуравка атцкала.

Хааит. Бырзениа [Амиран] камандир баталионас уа ааигәара [д]ыка[н]. Абрыи Узабаа атыҕаҕ итәан.

Нас сияцәажәет:

– Иыкои, акрыудырома-агыи? – схан, – Сыздырзом, – [ихәеит]. – Иымаац иыкада? – схан, – Ирацәаҕыуп иымаац, – ихәыит, – ихаздыром, – ихәыит.

Азы хытцны иыкан уыскан, амш цәгыа рҕырхагаханы загь змырыит.

– Иызлаауоз-агыиоз амҕа удырома? – схан, – Иыздырот, – ихәыит. – Нас уахь иыгубада? – схан, – Азәы, иырны иааз, абра дыкоп, – ихәыит.

Хиацәажәет.

– Уара, иыгубада-агыи? – ххәан, – Ачкәынцәа ҕытҕык уыбра азы иызмырзызкәа, – ихәыит (аныи азы аешаны ицон, ҕыцъара иырын, азқәа рбжъара дгылк аакъаҕыны, тцла хәычқәак гылан-агыин, уыбранза иааит), – уыбра итатәет, – ихәыит, – шакаҕ ыко сыздыром, сара иызбақәаз ыкоп-агыиуп, иыкақәо сыздырзом-агыи, – ихәыит.

– Нас хазҕшыи, аамта цет, ҕымш цот, – схәыит. – Хәчкәынцәа уа итахазар, хцаны иаахамгой, – [схәеит].

Сычкәын дыкоп-агыиуп хә агьсыздырзомзт, аха сычкәын-гы дмаазыцт, уыиҕы дыказым, уа иыказар калот. Сычкәынцәа рома, агьырт рома, хара хтәқәа роп. Иаагатәыуп нас.

– Хцап, аканат хлшаап, ашахақаа-агыиқаа, ҳеазықахцап-агыип, – рхан, ҳеазықахцыит.

Сара иаразнак аминиор иышытастт, «аминиор даажәгы» ҳа. Арыи Берзения, камандир баталиона, уыс ихәыит:

– Гиви Камыгә-ипҗа, – ихәыит, – датахзым, – ихәыит, – амҗа са иыздырот, – ихәыит. – Иахья жәыхәынтә сылбааны схалахьет, агыиказым, – ихәыит.

Иара дсыцны дымцар, еакалагь сгәы иаанагар калон, аха уыс иагыикатәкьян.

– Нас уыс акәзар, хцап, – схәыит.

10-фык, 15-фыкка ачкәынцәа амныи абахә ала, Узабаала халбааны хдәыкәлыит.

Халбааны хашлеуаз, иара акамандир, «аминакәа аказым» ҳа зхәаз, сапҗа дгылоп, иашытахь са сгылоп, са сашытахь Куртоглы чкәынак дгылоп, даеазә дгылоп, нас, са сычкәын аиҳабы дгылан. Загьы ҳаиасны хдет, ҳахәфыкгы. Ҳазагь ҳнахысыит, кәақха иыпҗәет. Саахәны слапҗызар, [сычкәын] ишыап абас икыуп, абҗыжәкәа-агыиқаа иыкәпҗаны. Иыбжы арахь иытдакны, – Ыгу! – ҳа дыҗзот.

Аха ишыапы абфоп иызбо, арахь агьамазым, иызшыапык. Иаразнак саатәиын, агьырт срытәхәхәет: – Шәахгыло шәыгешәмыртсын! – ҳа.

Нас акхыко даеакгы атцазароп. Иыкастдарыи, саргы иаразнак слак-фако сҗалыит, аха ашаха ськәа итан. Ашаха шсымаз схаштыит. Ажгутгы сыман, уыиггы шсымаз схаштыит.

– Макак сышәт! Ажгут сышәт! – ҳа ахәхәара салагыит.

Берзения иыиқәа зкыз амака амыихыит. Уиала иеасхәыит акы. Нас иысгәалашәт ашахагы, арыиггы пьыскет. Аныи Берзения даасыдгылан, – Скәәкә дыкәтца, – ихәыит.

Агьырт ачкәынцәа арахь иааиыр ҳа сшәот, иызбанзар ҳархагылот, изакәыу ҳаздырзом. Арыи даныштьсх, дахыкәстцазгы, иыбҗа атқа, иара данырга ашытахь игәастан, даеа фф-минак атқан, аха ахахәкәа ффба акан. Акы иыбҗа иакәшәан-агыин, еднакылт. Иара ахахәкәарф даанхыит, иыбҗа атқа иатқан. Сиылгон, агьсыгзымзт, разкык иыман акәымзар.

Нас икәәкә дыкәстцан (дара ачкәынцәа иыҗәҗәәкәаз ракәын, иеарцәан-агыин, иара Берзения ҳа иыкогы иыҗәҗәо уафын), дрыман ихалыит. Идәыкәлыит. Амала уыс расхәыит:

– Абас 10-минутк рыла ашыа оушәыштьла-агыи, – ҳа ишыкарто расхәан, – дшәыман шәца. Сара сцазом, – схәыит, саагылыит.

– Даеа групак сзаашәышть, – схәыит. – Исыман нак сцот, арт ачкәынцәа ртыгара, – схәыит.

Уажәы уыс рхәалот зны-зынла, иыман дышцоз, аныи [ичкәын] ишыапы анырхә, – Салдата вазьмите вверх, я пошёл вниз, – ҳа [схәеит хәа].

Салдат ҳа сымхәыит, аха, – Дыжәгы афада, – схәыит, – са сахцо сцот, – схәыит.

Агьырт ачкәынцәа алада иахыко ҳаздырзомзт, сиыцны сцаргы иыкастцоз, нас дыргыит. Сылбааит. Абарт анца иаагәастан, быжь-минак спҗааит. Уыбрыи аены Цагуравка ихалаз, 200-фык инареҳаны ауаа иыиасны ицет, азә дахамҳазыит. Амныи ахахә иатқан. Ханцоз, «шәшыапқәа абас иыкәшәыргыла» ҳа ихәо хдон. Иаргыи иыкәиыргылт, аха иахыкәиыргылаз, ишыапы [ахахә] атқк[еит]. Абас икалыит. Нас уа ааигәара атқкәа ытцатцан-агыины, «амина» ҳа аныстцыит, дара аанза. Ианаа, иавган иызгыит.

Халбааит тқа. Ханылбаа, аныи ацхала ихаихсратә-агыи иыкан, аха уа агҗсарақәа [рҗы] ҳеытәахны-агыин, нас ачкәынцәа мшәазыкәа (абрыи Берзения иома, агыи Тарба Аслан ҳа са дсыцын-агыин), азы реатаны, ашахақәа рыман ицет уахь, иахтатәаз. Уа, иара иызлехәо ала, ахәызбақәа рыла ажрақәа катцаны итатәет. Убаскаанза инанацет. Аха рымч цаны иыкан-агыин, иаауго иыказымзт, азәгы ишыапы хәны дыкан. Азәазәала, азәазәала, иырхәазаны мацара, азы иалганы арахь иаахгыит. Ихаман, ххаланы ҳааит.

Убаскан жәфык ауаа таагыит уыбра. Сычкәын иызласеихәаз ала, иыцыз, Лаша Коҗониа, уыбра азы дагыит. (Уамашәа иыубаша, аразкыхан акыказар акәхап, сыздыром... Амныи Лаша аибашьра ҳалагаанза, ҳа ҳеы арра далан. Гәымста аз нак-аак(?) аршыа дхартдон, абрыи ҳақәшәашыа аадырозшәа. Енак җынтә-

хынтә азы иыиасон.) Уыс дыҕәҕәан, дызсон-агыион, арыи иықә-гәыңны, азсһа ззымдыроз дыывакны дыыман даауон. Дшааиуаз, ишьапы ҕәҕәашәа-агыишәа иықәиырғылошәа аныба, аныи азсһа ззымдыроз «соуштыи, схала сцот» ихән, ихала дыиасыит. Арыи ишьапы ааиатцнакһан, азы даанахәан, дагыит.

Уиашьтахь уа иыштәтәаз Бигәаа чкәынак, ихәыит, – «Сцот, иауозар гәастот, на́к сцаны ацхыраа аазгот» ха иеетән, – ихәыит, – уыигы сшиыхәаһшоз, – ихәыит, – абрыи ацха акынза дыз-бон, инапы кьо, – ихәыит.

Апулимиот иыкәнын. Аныи [а]пулимиотгы аснариадкәагыи укәынтцаны уаныко, арт хьантыуп, уеелахәаны азағы иаузом.

– Инапы шыикьоз, убас азы дама(?) дышцаз здырот, – ихәыит.

Иахьагыи иыбәа ахыко рыздырзом ха сыкоп уыбрыи ачкәынгы. Убарт рөыца убас уыбра итахыит.

242. Ацәалашәара

...Иааиуа загь уыбра иыџналон. Аибашьра иаауо загь, иыл-баауо, зөыгһсахуа рома, уахь ицо рома, загьы амныи Каман сахтәаз аштабаҕ, «Атахмадцәа рыџны» ха иахашьто, уыбра иыџналон.

Уыбри а́кынтә агарнизон ағыи исыцыз ачкәынцәа, сыш-таб иалахәыз, ицан азнырцә, дача бзыиак ахгылаз, асванцәа рыџнык ргһшааит, аха иыткәыкәза(?) иыкоп, аз агһхәа иыисо-агыио, амна ицаны икартцар ртаххыит.

– Иыухарбот, уаала, – рхан, срыцны сцет.

– Арыи еезым, – схәыит. – Арыи закәыи, аклакәхар, икәыбаса ицот, мамо! – схәыит.

Дара иырһссет, иыдрыцкьет, ахәыкатцара иаҕыуп иырмазе-ны-агыиыны. Рнастраениакәа һхастахыит.

– Калазом, – схәыит, – шәыкәтцроп! – схәыит.

Шьта иысзырхәа дсыздыром, мчыла иыкәсцет. Исыманы, ацхала иыкәганы, арахь иаазгыит.

Иагәаазгыит, саатк а́кара мтцзыкәа, урысшәала ихамхәои «прямым пападанием» икәыбаса иыргыит. Акымзарак ааным-хыит, агәтәтәкәа иакәшәыит.

Иысгәамһхет, иызсгәамһха сыздыром. Иахьа уажәыраан-загыи иырхәот, – Уымшала ханхыит, – ха.

Убас, Анцәа иысгәаиырһхо сыздыром, иаахтәаны иыс-хәыит:

– Уахь калазом, – схәыит.

Саатк мтцзыкәа иара илакәшәан, икәыбаса ицет.

* * *

Абрыи Шамиль изы иыухәаша рацәазоп. Уыи иаамышь-тахьгыи, кабардатәыи, [И]брагимав. Уырт аҕыца рказьагь акалашәа иыкан. Шамиль амцхә иыбжыи тыган дцәажәазомзт. Акамандавания аныкаитцогыи, ашьшьыха, напыла акәын ишыкаитцоз. Абрыи Афон ханцоз зны уыс сыбжыи тыганы, – Сабирайтесь, амашьынакәа шөрыкәтәа! – ха акәыкәыха сыхәхәон-агыион.

[Иара] даасыдгылан, – Ну что вы кричите? – говорит. – Уже ухо болит, – ихәыит.

Шьрома ханцоз, арт ха хтәкәа саатк редкылар саҕын, икьар-кьар-кьар-кьаруа, рбыжкәа ргыланы, акәыкәыха иыхәхәо, арахь иыхәхәо... иара амџахәастәҕ днены днагылыит. Кәа хәчык леуан-агыион, иыплашь иышәтцаны (апулимиот акәын иныкәыигоз иара), пулимиотк иыхәда иылхыишьын, днагылыит. Аты-ты-ты-ттыха иышьтахь азәазәала, азәазәала, азәазәала илешьтагылан, рызынтәыгь џеин [и]џагылт. 100-џык инареханы иыкан, рыбжыи дмыргазыит, азә ҕыимтзыит. Иара абас лакаитцан, длагылыит. Иыкаитцаз каитцон, инапы икьон, бжыла агьрехәазомзт. Иара агһхәа дгылан дцон, нас ха хбаталионкәа гылон. Арда иытәкәа гылон, нас агьырт гылар акәын.

Ха хтәкәа редкылар акыр хадхалыит, иара џџ-минутк рыла иыргылт. Хахекәшәоз, хаблагь абас изызырџуон иыцыз загьы. Уыи ибаталион иара иаазетоп уыс. Уырт чеченцәазымызт загьы, «Чеченски баталион» ха хашьтан, акәымзар. 60 працент ркынза иыказ агһсуаа ракәын. Аха абарт агһсуаа иалазгыи, убас идыртцаны иыкан, иара иыкаитцоз акәын даргыи иыкартцоз. Убас иымџагһаигон.

Акызатцәык, абрыи Шьрома халтцны ханаа, Шубара хантәа, уыс сгәы иаанагыит, хашхалаз рымдырозыи, уа шыымтан айрыпланкәа аауот, иҳалалот, Ибрагимови сареи хәицәажәан, – Абнашкәа иылахтцап, аонкәа ахгыло иымтәаат, – ххәеит.

Уа борак гылан, абора иыфнатәет. Аца гылан, ацаҕы иыцәыит цыукуы, аоны ахгылаз иыцәыит-агыиит, аха арт убот. Шыымтан айрыплан ааиыр иагәыдыитцот. Харт айрыплан хазлаехсогы омак хамазымзт уыскан. (Раһхәатәи апирациааноп изысхәо.)

[Шамиль Басаев] дахиаз дахзымгылыит. Амныи кәхтцыит, абрыи кәхтцыит, – Нет, спать хачу, шәыскәатц! – ихәыит.

Абрыи абора дыузза игылаз итаиыриет иымаз загыи. Асаат 7 ретһш, ишысхәоз, иахдырызшәа, имааи айрыплан. Уагыи аразкы хаман, аха сара асаат 5 рзы сгылыит. Аккалар-агыиыр сгәахәын, сыһшон анахь сцаны, абахәаҕ, рыбжкәа ансаха, нас иыздырт ишаауоз. Сыфны саан, атривога кастцыит, иахыфназ загь дәылтцын, абна иылалыит. Даргыи хыст-агыиит, аха...

Амала абарт рыфнкәа хәхрыфнатәаз, аборома, агыи аонкәа рома, акымзаракгыи иакәымшәазыит, азәгыи агыимыкәшәазыит, баша итыркәаны, дыкәлан дцет.

* * *

Аа, уажә иуасхәаша аксгәалашәт.

Абрыи абахәаҕ стәоп, уыскан исыздырзомзт амныи алакатар еһш, арациа зкыу (?), уыикот уахтәо хәа.

Абинокыль кны, арациакәа сыкәыршаны, фыцәа ачкәынцәа, афтаматчиккәа сыдтәаланы, абахәаҕ сыкәтәаны, нак сыһшот, абрыи Шьрома злако ала.

Иааит «акракадил» ха хазшьто, дара ртәы. Атцлакәа роп ихабжәо, иааин иаххагылыит. Уыскан абҕыи ыкан-агыин, уыс иыубазомзт, аха даххагылт дааины.

«Абрыи иыкаитцо закәыи» сахан, нас исгәалашәыит, срациа сырцәыит. Абҕыижәра хеылакны, хеамхартцсыкәа хгылан. Акызатцәык, гранатамиотк хамазар, уаха атахымзт, абас даххагылоп, хәаехсон, уа хыылгон, аха хазлахысо афтаматоп, уаха агьхкзым. Нас дхагыжыны дцан, дакәшан дааит.

Дааин, иара атцәетһш иыкоп, амныи хәхыкәтәо ахәы, ара даехсыит, аха иавкәан, арахь 100-метрак ркынза абрыивуп, уыбрахь алада ицет.

Даакәтәиын, ета амант агрекцәа ахынхоз рыфнкәа дыриехсо, дыриехсо, дыриехсо, дыриехсо, Шьромака дцет. Агәарһкәа рҕыи иаххахаз калыит, акәымзар фнык агьакәымшәазыит. Уа ффба-хҕа ааит дара, аха хазлахысо агьхамазымзт.

* * *

Абрыи Миро Адлеиба даныршь ашытахь, аскорыи помашь анынасышьт, данааргоз, уыбра зҕабк, зцәазтәымкәа иыказ азәы, лаамта ааизар акәхарын, дырххо дрыман ишыкәыз, уыбрыигыи дааргыит.

Даарган, [азҕабгыи] скорыи помощь ала дыргыит. Миро дыршьхәан. Ачкәынцәа уа иахелагылаз, – Ачкәын дбоуазар, Миро иыхьзытә, – ха лархәыит.

Ачкәынгыи длоуыит, Миро иыхьзыртәыит. Агарнизон иалаз ачкәынцәа иырдырот д[з]ыусто-агыиу. Уыбра хцарц збны ихамоп.

Иара Миро дахтахазгыи, даскак хзыкатцозар ха хгәыитоп. Уыбриазы дахҕшаар хтахыуп амныи аҕхәыс.

243. Витали Смыр идца

Хбатареиа позывноис иамаз «Зуб» акәын, рациала «Зуб» хәа хәкәҕыртүан. Аустановкакәа доусы рпозывноикәа рыман – «Зуб-1», «Зуб-2», «Зуб-3», «Зуб-4», «Зуб-5», «Зуб-6». Хара хтәы «Зуб-4» акәын.

Атдыхәтәантәи ажәыларан акәын. Хар, Гәымста хыхьтәи ацхала ицаз, «Ветерок» акынза инеихәан, накала ицаз Учхоз реалархалахәан. Хабригада акомандакацаф Витали Смыр икынтәи адца хауит: «Зубы», «Зубы», обработайте участок от железной дороги до «Ветерка». Хбатареиаҕ Акәа бзиан издыруаз аибашьцәа мачфын, ари афыза адца анроу, инеиһынкылан адәыкәтцара иалагеит. Хара хар ирхьымскәа икам. «Зубы», «Зубы», ваши зубы выбю, прекратите огонь, вы по нашим открыли огонь!.. – ибжыи хәкәиригеит Смыр.

244. Аҗа ибызшә

Уыбра деак сгәаласыршәарц сҗахыуп. Абри иабашь-ран, аны арациақәа уысгы иахкыз, абры амилицейцәа ррациақәа, абра иықәгыло рыиуоп¹, ѿѿба скыуп. Акы ақыртқәа рышка иықәсыргылыит, акы хәҗсуаа рзы, аҗсышәала сра-цәажәарц.

Арыи җнак зны дара-дарала аицәажәара иалагт ақыртқәа. Азәы Звиад иыхызыуп, агыи Гоги иыхызыуп.

– Гоги! – ихан, – иыбжы иыргет.

– Звиади уари, – ихәыит, – Звиади соп, – ихәыит.

– Имыу шыауыт, – ихәыит, – ауыс хуып, – ихәыит. (Ауысыу-ра хә иашьтоп дара аибашьра.)

– Бзыиоп, – ихан, нас аицәажәара иаҗыуп.

– Хабахысуа? – рхан, аны акардинатқәа злехәаз ала абрыи Ешыра атқатәи, уыбра склад дыук гыланы иыкоп (уажәы икәыбаса икажыуп иара), – Абрыи хәехсот, – ихәыит, (уыбрыи ааигәара, аныи тқатәи апазициа, амшын аганахь ала), – уыбрахь ахысра халагот, – ихәыит.

Арыи иаразнак са стәкәа ирасхәыит, «Ластачка» хә азә дыкан-агыин, уырт дара ачкәынцәа ирасхәыит. Аныи Канчобеи иоп. Ластачка закәи, абра дааиот иара, аха апазывноикәа рыла ирасхәыит:

– Абас, абас, абас, – схан, загы ирасхәыит.

Апалон Шынкәбагы уыбра дыкан. (Апалон Шынкәбагы уыбра даныутар, уыштан уыигь иуехәаша [рацәоуп].) Абасоп шыта, – Шәеышәтцәах, ишәехсот уажәы, – схәыит, хә-минутк ашытахь иалагот, – схан...

– Ханбалаго? – хә даниазтаа, – Хә-минутк ашытахь халагап, – ихәыит.

– Хә-минутк ашытахь ахысра иалагот, – схәыит.

Иааин, ишысхәаз еҗш, хә-минутк рыла ихысыит. Арт реыртцәахыит, аибашьра хәҗыуп, шыымтан халагыит. Сара ара-циа скыуп.

– Уажә абрахь дхысот, – схәот.

Иара арахь дхысот.

¹Данцәажәоз дахьтәаз икабинет аҗы иқәгылаз ауп дызҗеу.

Абарт арациақәа кны, җнак ахысра хәҗын, уыи 100 иын-рехань ахысра калыит. Акызатцәык иыкәлаз, абныи ашышьель ахамаз цәа иавсны иааиын, Апалон ишыапы ахы ақәшәыит. Абныи Апалон ишыапы ахырхәыз, абриоп, уаха азә кыыск имо-ут, җнак-хәлаанза ахысра иаҗын. Аснариадқәа мацара агәызхә икахо, агәызхә икахо, агәызхә икахо... Арт евысыит:

– Арыи Гиви Камугавич дара рҗы дтәаны ихәихәома, иалыи-дырааи ианхысуа, иаххысуа ихәот...

Аныи иыбжы имыргои:

– Иабакаха? – дтәауот, Гоги хә иыко дыпшыхәон, [егыи] Звиади дхысон. – Иабакаха, – аныихәалагы, нас агыи, ихәыит, – 50 метра арымарахь, 100 метрак арахь, – ихәот.

– Уажәы, – схәыит, – амныи ахкахаз ааигәара, 100 метрак икахот, – схәот, сыбжы сыргот.

Җнак-хәлаанза аибашьра хәҗын. Хәилгет. Нас уыс ихәыит:

– Абалванкақәа нхыит, уаха агьсымазым, – ихәыит.

– Уажәы, – схәыит, – абалванкақәа нарышьтот, уаха агьрымазымзт, иынтцәет, – схәыит.

Арт евысыит. Абалванкақәа наган иышьтартт. (Абалванка захьзыу, уыи иахкахо абас иақәшәотоп, уаха иыпжәазом.) Уи-ала ихыст, уажәыгь уа иытцоп, аныи Ешыра иаххысхәаз, уыигь уыс иаанхыит. Уа иалгыит, нас арыи иыбжы иыргет:

– Агранатамиотла ххысп, – ихәыит. (Иааигәаны итәан, дара аныи ацха нырцә акәын иахтәаз.) – Уцан иаагы, – ихәыит. – Шака уымеи аснариадқәа? – ихан, – Хҗа сымоп, – ихәыит.

– Арыи, – схәыит, – уажә агранатамиотла дшәехсот, – схәыит, – шәцәырымтцын, уа шәеытцәахны шәыказ, – схәыит.

Арт зынзак евысыит, арыи иалздрааи сара, гранатамиотла ихысо. Нас ихысыит хынтә.

– Уаха ихысзом, далгыит, – схәыит, – уаха иымазым, – схәыит.

А-агәгәызхә җшыынтә дхысыит.

– Аа, сыижьет, даеак иымазаарын, ета дхыст, җшыынтәгыи дхыст, – схәыит.

Уыбриала хәилгет. Абрыи амш аены уаха ахысрагы кам-лазыит. Арыи август нтәамтазоп, иызбанзар уысканабрыи 3 сентиабр аицәажәарақәа ыкан, убас ауп ишыказ.

245. Ақыртүа генерал

1992 шықаса, июль 23 рзы ағаца аснариадқаа халартан, хмашынақаа хға амца ркын иблит. Хдбапханы ахьеикөыз иаахан, уигь амца акит, аха иахаулак, ихарцөеит. Ииюль 27 рзы иблыз рыхмашынак рцынхөра хагшааит, аустановкақаа еитарықөхаргылеит. Уажө «хцаны хшыа аауеит» хөа хгөы итахкит, аха нақ-аақ аинышөара рыбжартцеит хөа халархөеит. Убасқан сара салашөеит хылапшра зуаз акомиссия, Акөака ара сықөшөеит. Оыца аурыс фицарцаа срыдны Акөа аруаа рсанаториаө хааит. Дтас ихаман: еилоу акомиссия (аурыс, агсуа, ақыртүа) халаны, аинышөара агкара иахынзақөныкөо ашыклапшра, атехникеи ари шалырго аконтроль акатцара. Август хөба рзы х-ганктөи аипылары ықан МВО асанатори акны. Убра аиөцаажөара рыман, саргы хатала сақөшөеит, иказ-ианыз збеит. Абра хатца нырхарак, имгөацаа кылышыш, граждн матөала деилахөаны дызбеит, акырахө ивара иадхөалан, иматцуар ицуп. Ицаажөашыала, иған цөгюуп: азөггы дирцаажөом, ибжы цөгюуп, даара иеирбабоит.

– Дызустада ари? – хөа сантцаа, – [Гена] Адамия иоуп, – рхөеит.

Аинрал Адамия хөа рхөо сахахын, аха хатала дсыздырамызт, дсымбацызт. Акөа агарнизон деихабызаап иара.

Сара Мачара апост сақөшөеит. Издыруз азөык-оыцак ирхөоз акакөын: дара аибашыра ишалахөым, ари кзтцаз Қартынтөи иааз шракөу... «Аибашыра еилгама? Хаанхома? Хцома?» – ас ихөыцуазгы убарын. Аибатирагь ықан, – «Ани стөыла абцар икын, деибашыуан, ани ауаа ирхөуан». Сара сахызтцааз, насгы избаз ала, Апсны инхоз ақыртцөа зегь, шамахамзар, иаөагылан еибашыуан.

Жөамш антцы, амза 28 рзы, сара срыпсахит – Гөдоутак сааит. Дук хара имгакөа адтца хаут: «Шөыгөшөырхиа, иахөоумауатцөоума ажөыларахь хдөыкөлоит» хөа. Цабыргытцөкыны, амза 16 рзы, асаат акеипш ажөылара калеит. Хтехника аацөырган ххырөөөартакөа рөы хтөеит. Адырхаены ашыжымтан Көтышыха ххалеит, хпозицияхь. Вантөи Акөа Ахабла өыц ибзиан иубон. Хашгылаз, ақырткөа бзарбзанла Ешыра ажөцара

иалагеит. Хаштаб ахыказ ахыбра абыб ахылббит. Рациала хцөыртцын, уаө дцөажөазом. Икалаз уиоуп, асвиазист дахытөаз ауада аснариад аахеит. Уа иказ быжык хачкөынцөа ахөит, оыца – өөөөала (ашытахь агоспиталь аөы ипстөаара далтит Хөыма Көазба).

Амза 27 рзы, ашыжь адтца хаут акалакь халаларц. Хбатареиа зегь цакатөи ацхала асаат жөаба рзы хдөыкөлеит. Ахабла өыц макыана хөа хтөкөа ирымгац, уантөи хөацаа Гөымста ацха агөыдцара иаөуп. Машөырда хмашынақаа акакала ацха иныкөсит. Сара смашына хөарек акөын акнытө, зегь рышытахь сыкөсит. Хашиащаз 12-төи ашкол аөы хааит. Амашынақаа хара-хара иргылоуп, хгөаөеануп. Убра хшыказ азө дйткөаны дааргеит.

Ашытахь хдөыкөлеит пхыака, абронетехника хөпхыа игылоуп, хара хрышыталан хцөит. Маиак архөараө ханааи, БМП-көа хөпхыака ицеит. Харт аулицакөа рыла хөахшеит. Киров имөала хзенитка зыкөгылаз машынак цеит, Куибышев имөала – даөақы, убас өгырт амашынакөагь. Сара Атынчра апроспект ала ацара сыкөшөеит. Шытахылоуп усьы хмашына шцо. Апшөытанза хааит. Абра хаигөныөит. Уажө хөаидыпшалан арация хазызырөеит – хөа хтөкөа ахынзанеихөоу, азеипш тагылазаашыа зөипшроу еилахкаарц. «Шөмыццакын, ашыакар шөыхзароуп» рхөеит ар реихабацаа. Саатбжак хөпшит.

Ашытахь хкомандир Леонид Арзынба дазхөыцын, «пхыака хцалароуп, аөа хырөөөартак агшыигар ауеит» ихөан, ачкөынцөа еихшаны амөакөа рыла идөыкөитцеит. Акалакьтө совет акынза хааит, уа Анзор Кортөеи Леонид Арзынбөи хбирак ахадыргылеит. Нас хкомандир икынтөи дырөөгь адтца хаут: «Шөаанымгылакөа пхыака шөцала» хөа. Хаанымөасзакөа Ацха капшы акынза хнеит. Убри аамтаз Акөатөи ашыха аганахыала хөа хтөкөа албаара иаөын. Убасқан дырхөит хөыза, адагыстан хатца Магомөд Магомөдов. ГАИ ахыкоу хгылоуп. Абра иааит Сергей Дбар, Гиви Агрба, Ака Арзынба.

– Уаха хцөма пхыака, мамзаргы хөанөасуама? – хөа ианөилазба, – Мачк хөпсы еитахкып, – хөа рызбеит.

Ауха хара хбатареиа Алсуа университет ахыбрае ипхьеит. Уа иказаарын акыртуа аруаа рполиция аштаб. Адыгханы рацаа ханиеит. Хкомандир амедехаша адта литан, акрыфартае иказ афатэ (ачашыла, амакарон, ашыакар) Акэа иалахан иказ ауаа ирзылшеит.

Ашыжь пхьака амца хакалеит. Хысрада Кылашэыр ацха акынза хааит, асаат 11 рзеипш. Убра аиҕахысра калеит. Алшыхэцэа алхьака ицаны икан, харзыпшны хгылан. Асаат пшьба-хэба рзеипш хахыглазтэка рмашына ацха икэлан иаахадгылт, ашытахь (абогажник) аартуп, азэ ишыапкэа кэалкэало итыхэхэоит. Арахь даатырхэеит. Санааиҕапш, абри ахатца дшызбахьоу акара ацэалашэара соуит, аха дабазбахьоу? Ицыйба адокументкэа тырган ианахэапш, – Адамия, – рхэеит.

Иаразнак даасгэалашэеит МВО асанатори акны избаз ахатца, зыбжы тыган пгагьа-пгагьа, ҕырхыкэымтцала ицэажэоз... Снеилууааит, алхыз еипш акы сынтанагалеит. «Мамоу, уи ахатца пгагьа иакэхарым, цыушът...» схэан, сылапш найкэызгеит.

Пытрак ашытахь хеыоахэит пхьака.

246. Ахатцараҕы ахацэа иреиҕхаз апхэыс

Ани аби ркэыгара рыхшара ианрылаазахалак, хэарада, ирнымпшыр залшом рацхьакатэи рыпстазаареи рыпсадгыл абзиабарей рэы. Убри афыза аазара иаша иоуит ыцья артэоцэа ирхылтыз Владислав Григори-ипа Арзынба. Владислав иан Иазычба-Арзынба Надежда Шьяабан-ипца лычхареи лхатампхэысреи сазаатгыларц ауп истаху, абри сантцамта хэычы акны.

Акыртуа фашизм хапсадгыл ианакэла, Алсны азыбжак егьаагымхо ианырга, ахтныкалакыгы агара аншэартаха, Ахэынтқарратэ совет ахантэафы Акэа иказаара аныцэгьаха, Гэдоутэа ииасит иыызцэагы иаргы. «Гэдоутэа дзиасызеи, Акэа зырмышчазеи» хэа зхэакэазгы калеит. Иргэаласыршэарц стахыуп атоурых иахамыштыц еибашьрак. Афранцызцэеи аурысқэеи реибашьраан 1812–1814 шш., аурысцэа Москва аанрыжыт, афранцызцэа Москва рыблит, аха атцыхэтэаны

афранцызцэа рыр еилакэыбаса икэыртцеит. Напалеон аурысцэа рэы ихьыз ауп Шевардназегы ихьыз апсуаа рэы.

Алсны анапхгара Гэдоутэа ианиас рацхьатэи амшкэа раан, бцарлеи уаапсыралей хайкарамра иацэшэан, гэыпцык апсуаа неит Владислав дахьтэаз аонаҕы.

– Узёу закэузеи, хауаажэлар нуртэома, арт хара хзыр-иааиуама, уахьааз уусурахь уца?! – хэа иархэеит.

Урт инеиз иназыштыз тцэаоцэакгы рымазар акэхарын. Акыртцэа Алсны ианакэла нахыс, Шевардназе далхны диман Владислав итыпан икартоз.

Акыртцэа рыр иаакэымтцакэа иалахысуан Ешыра. Владислав ионы иарбаны иаарыштыуаз аснариад дукэа, аоны ааигэа-сигэа икахауан. Ионы хайбашыцэа онатэан. Иани, иаби рааигэара игылаз Урыстэыла иатэыз асанаториэы ргэылацэа абыргцэеи дарей аурысцэа рэы икан.

Енак Надежда Шьяабан-ипца дипхьаны даалгеит Арзынба Леонид (Лиосик) Басиат-ипца, Алсны афырхатца.

– Абыржэытэка саашьтыхны Гэдоутэа сугоит Владислав икынза! – хэа, ирыгэгэаны дааикэымчны адта наилтеит Лиосик.

– Икалазеи, акыр ихьма? – хэа дтцааит Лиосик.

– Ирласны хдэыкэтца, уа хнеир иуахап, – лхэеит деи-такэгэгэаны.

Лиосик Владислав иан иара дахьтэаз ауада апхьа дааиган, – Аброуп дахьтэоу, – ихэан, днаскьаны даагылеит.

Гэыпцык ауаа иара иҕы ишыказ, иархэакэаз зегы лаханы, лгэахы пьжэжэо дзааз убри азын акэзаап. Аибашыцэа Лиосик дназлаз ацэажэаракэа иказ акгы рыздырзомызт, арахь рыпсы тины ахы иааҕагылаз дара ракэын. Лиосик инапы аанылкылан, – Уаргы усыцыонолоит уашьа иами, иасхэо уахап, – лхэан, ашэ аартны ианааонала, Лиосик ишихэо ала, Владислав ионапык рыла ихы кны астал дыкэпшуа дтэан, ишыонолазгы изгэамтазаап.

– Иухьзеи, ухы кны узтэозеи, хшыонолазгы узгэамтеит, – лхэан, дааиагызаап.

Иара ианиба, ашырхэа даархатгылан, ус ихэеит:

– Шәаазгазеи, азәыр дтахама, икоузеи, шәышпакоу? – хәа дразтәауа далагеит.

Лара днаицыџлан ус ғаалтит:

– Уара адунеи зегыи ирбо, ирахауа Москва укәгыланы уцәажәеит, ақыртцәа хмилат ирзырухъаз, уи хара ишахбоз еипш миллионла икоу рмилат зегыи ахәацшуан, рыззегыи ғас ушытыхны урымоуп. Нас хағацәа иртахыу ағы ххы ақәхаршәар аума? Шәыргәындацәак акы уархәазаргыи, ухы шытыхны угәра згаз ууаажәлар, рацхъа угылазароуп. Амилат рхақәитра ус баша ироузом, хәара атахума, апсытбарагыи ацуп, – лхәеит.

Илхәаз иашоуп апхәыс, ахацәа ирейгхъаз ахатцарағ. 1941–1945 шш. хтәыла хәа иахпхъазоз цшынтә рааста еиханы хауаажәлар рхы ақәыртцеит СССР аиқәырхаразы.

– Адунеиағ икоуп, ахәынтқаррақәа ахақәитразы икәпоз зегыи, хара хтәеицәа реипш рхы ахтынцаны ауп ахақәитреи ахыпшымреи шроуз. Зыпсадгыл зхы ақәызтцаз уи дыпсзом, хмилат ыканатц даргыи хмилат ирыцзаауеит, – лхәеит Надежда Шәабан-ипха.

Лажәа данаалга, Владислав истол дызхатәаз дахытцын, иан дааигәдихәхәалан, ус леихәеит:

– Мама, бгәы кабмыжын, иббахъоу бычкәын соуп. Сышь-тахъка схьатцраны сыказам. Сыпсы танатцы, аибашыцәеи сареи хагәра еибагоит, азәк еипш хакоуп. Егьырт цыоуки ирхәо схыхъгы иаазгом, – ихәеит Владислав.

Ларгыи лнапқәа ааикәлыршан, дгәыдкыланы иааипыртцит. Амџан иахъаауаз Лиосик ус иалхәеит: – Уаха сгәы рахатны сыцәоит, – хәа.

Владислав цшралагъ, қазшыалагъ иан лакәын дзеипшыз. Иан илхәоз хейтцон, дахыпомызт.

Аибашъра цәгъала амазақәа ацуп, иара аибашъра азтәарақәа ирчыдангыи. Шака гәыпжәара дақәшәахъааз, иичхәхъааз, изымхәазакәа шака нырцәыка игазеи...

Лиосик исзеитеихәеит ақыртцәа реихабыра Апсны иказ, Жиули Шартава еихабыс дызмаз, аихабыра рыџны еихагыла ду ағы изыткәаз рхыпхъазарағыи иаргыи дышырылаз. Ианылбаарга, санрылапш издыруаз Гурам Габискириа затцәык иакәын, иа-

ргыи сидыруан ақынтә дшааргоз, – Хшәымшыын, Арзынба иасхәаша иацсоу жәабжык сымоуп, – хәа сеихәеит.

– Иара иахъ ауп шәахырго, – хәа аниасхәа, ипсы ааталеит.

Уи аџыза ажәа Шартавагыи ихәахъазаарын. Арт аткәара ианақәшәа, Ельцин Владислав иахъ ател дасит. Иркыз рыпстазаара еикәдырхарц диҳәеит.

– Иара дзеипшпразаалак, хәынтқарра дуззак анапхгаџы, «иб-зиоуп еибга-изџыда изтәу ирахтоит», – хәа ажәа иитеит.

Гәдаутанза инаганы Владислави дарей еикәмыршәазакәа, шытахъка иааганы, Аапста азиас ағы иршыит. Ирхәарц иртахыз рымазақәа рыманы нарцәыка ицеит.

Иан илимырдырзеит игәатцака итаз, иаины иархәаз ажәа хьанта. Иара ихала итәызма Апсны? Убас иказ ажәа қыла, урт рыдагыи изхәоз мацзамызт, иахъа зажәакәа хамыхәо. Ақыла жәабжы зхәоз даарызхәыцны дцазтгыи, иахъа знапәы хқалодаз? Убартқәа реипш икақәаз агәыпжәара дуқәа, аурыс хәынтқар иитаз ажәа, итагылаз цыоуки ирхараны, иахынимыггаз мацара игәабзеира шака иапырхагахазеи. Владислав иангыи иаргыи ркәыгара, рычхара хмилат еикәнархеит.

– Аа, нан, уршыаанза уапыртц, – лхәазтгыи...

Ажәакала – «ар ирнымиаз, дхатцагәгәоуп».

Амаза мышкы зны имаапшыр қалом. Апсуаа ражәапқа иалами: «Атцыс иамхәаргыи, ахәыхә иахәоит» хәа...

247. Абжыгуааи хареи хаикәшәара

Қылашәыр рацәак хнымхакәа пхъака хдәықәлеит. Мацара ацха ханазнеи, – Уа шәаанғас! – хәа адтца хауит.

Амшын аурыс иҗбақәа зыхгылоуп, ауаа рақәыртәара иағуп. Аилышәшәара иалагахъан. Ишықалах сеидру, ақыртцәа рацәаџны иахәахауа иалагеит. Дара ртәқәа хакәыз цышьа рыбызшәала ицәажәо иахпхылон. Исгәалашәоит, қыртуак ар рыматәа ишәуп, дфицаруп, даахадгылан, қыртшәала ацәажәара далагеит. Лашыцахъан усқан. Ачкәынцәа, – Уабаказ, уабацо? – хәа иазтәауа рғаархан, – Стаацәа аҗба иакәсыртәеит, сара ха хтәқәа абрахъ икоу цышьа сааит, – ихәеит.

Настхашәа сахьгылаз сзырфуан, издыруаз бжын. «Абри дарбану?» хәа иааигәара снейзар, аа, уара, Бабушаратәи аһ-сызаазарта аихабы. Дыздырт, иаргы сидырт.

– Егырт уашьцәа ыцья абаау? – схәан, – Урт Ешыра итахеит, – ихәеит.

Убри агьихәеит – хачкәынцәа деилыршыит, аха дрымтакәа, нак, аштаб ахь ддәыкәыстцеит.

Ауха уа хакан. Адырфаены «аеробаҗәаза гатәуп» хәа адта хартеит. Аеробаҗәазае икоу сеидроу?! Уахь хабжбалон еипш, хапшызар, накынтәи машынакәак аауеит – «Волга» еикәатәаки «КАМАЗ»-ки. Хқыртқәаз цыыршан, хашка ицәажәо рғаархеит. Ацкәыцәа цхлымуа икан, иаразнак илеимлагәаны ирkit. Руазәы дгенералын, егы – дмаиорын.

– Сшәымшыын, хабцари хцәаһхани ахытцәаху зегь шәсырбоит, – ихәеит амаиор.

– Акәзааит, – ххәан, хапхьа ифаргылан хҗыфаххеит аеробаҗәазахь.

Дахьаанагаз уара идыр, аф исыртә, азә даахалкьан, – Ақыртцәа хрәцәажәо хашпәацо, иахьа сахәшьа анышә дартоит, лшьа зует! – ихәан, акәкәахәа иргәыдтәи ишыт...

Һынгылада аеробаҗәазае хнеит. Уа уафһс дыкамызт, хаирпланк абылра иафын. Анахь-арахь, амшын-фыкә хәхьнавалаз – абар, иааутаху атехника: азениткакәа, абзар-бзанкәа, аснариадкәа. Аган зегь хлавалан иахрыцкәеит. Аеробаҗәазаегы хбирак хәхшыт. Кәыдры хкылсит.

Кәыдры ханнеи, абжыуаа хрыкәшәит, издыруаз Тарба цкәынакгы дызбеит. Шыкәсык амацәаз итакыз ацкәынцәа ханырба, рылаһырзкәа ааит, изцәажәазомызт. Хаицны пхьака хдәыкәлеит. Ауха Кындҗ хапхьеит. Хзениткакәа еитцәхтеит, хееикәхаршәеит. Адырфаены хар ирхагылаз ауаагы – С. Дбар, С. Сосналиев ухәа – хәхьзеит, раватоматкәа кны ихавагылан ицон. Мыкә азиас акны Мираб Кышымариагы днахавагылт. Абжыуаа Очамчыра иалалеит. Хара пхьака хцеит мфадула. Иалыухи, һынгыла дук хмоузакәа Аһсны ахәаае, Егры, хнеит. «Ахәаахчараз һытфык ааншәыж» рхәан, иаанхажьит, егырт афныка ихашьтит.

Аибашьра ашытаһ ашыкәс нтәаанза саргы уа сыкан, агар-низон сеихабын. Ашытаһ срыпсахит.

248. Егрытәи аһышәаракәа

Егры хнеит.

– Һытфык хәанхоит ахәаа ахьчараз, – ихәеит Басиатович.

Жәафыкка хәанхеит. Абазакны саанижыт сара. (Сцыркыуан, срыцхәишьеит.) Хәхьгылаз амфа уаахытцт – ачаирта алагоит. Ачаирта саазахьеит, уахынлагь ачаи збьычхьеит, ажәыр-жәырхәа ихысххьеит, ынла усыгы ихысхуан, уи акәын һстазаарас ихәмаз. Ачаирта абжы бзиан еилыскаауеит. Изхысхәауа, ауха сымацара скәафза сыштәаз, хәар-хәархәа ачаиртахь ак абжы геит, жәума, камбашьума – акы лалан иааиуеит. Сзырфын, усоуп: акы ачаирта илалан иааиуеит. Снейн аанда акәакәае сывтомат харшалан слатәеит. Имаауои «хашьцәа акәырбанкәа», аа, иахьааиуа. «Куреи-муреи» хәа еицәажәоит, аха рышьтыбжыкәа ееила исзеилкаауам. Сара сыхиоуп, готовность №1 сымоуп.

– Гамарцәоба, бичо, моди ақ! – схәеит, уаха акгы сыздырзом.

«Куреи-муреи» рхәан, ак еиларцгыәеит. Аеы ацыкәреи абжы захаз еипш исхәаз ршьафәкәа арахь иарццакит. Иргәыдыстцеит. Инакәырццакны – ак пжәеит. Агәарахәа сәыл-касыжыт. Уекаужьроуп, сыекасыжыт, хзышыцылаз ауми. «Ипжәацыпхьаза уекаужьроуп» хәа ак хдыртцәкәан... Иахдыртца хәа, жизнь заставила. Алимонка икызаарын, имкәытцапжәеит.

Адырфаены Басиатовичраа ааит. Хдәыкәылт Отобаиакәа узлацо ала хабжбалт. Халагыежны игәахтароуп, абцар тәахны измоу ирылгатәуп. Хазлеиуаз акәымкәан, трыххәа азә ихы аанда иавирхәхәеит.

– Стоп, машина! – схәеит.

– Гамарцәоба, моди ақ, шьени чириме!¹ – хәа ак еилеикәәкәан, давтны дааит.

– Пойдем, слущь, по 50 грамм выпьем, – ихәеит.

Как раз «акапшь акын» – жидкость атахын сорганизм.

¹Мшыбзиа, уааи арахь, сааукәахшоуп!

Изхысхәауа, сицны сныһнашылт иһны. Зегь еимахдеит, аха акызатәыкгы ыкам иткьо хәа. Хлахатәеит истол, фатәыла ихюуп.

– Ари ыфи, ани ыфи, ауатка ыжәи, – схәо, иудыруеи, акы саргозар, зегь ргәама исырбеит. 15–20 минут аицәажәара хәфын, акгы имыхъзеит. Нас крыгысфо, ахпығгы жәуа салагеит. Ры-зегь ргәама исырбеит, шыта сзыцәшәои! Хәба-хәба хпығ аажәит.

– Абхазец где хлеб-соль покушал пакости не делеат никогда, – схәеит.

– Я знаю это, бичо, – хәа ғааитит.

– Вот я хлеб-соль покушал у тебя, мы уже родственники. Но как тебе не стыдно, как ты мог против нас оружие поднять! – схәеит дһысшәарц.

– Слушай, я не виноват, это Госсовет заставиль, – ихәеит.

– Твои соседи тебя продали. Ну ладно, давай еще по одной выпьем, – схәан, ға кака аанахкылт.

– Как ты на Гумисте оказался? – сеитаiazтаауеит.

– Насильно заставили, – дааһьатцәыҕьатцәит.

– Ты об этом больше никому не говори, – силабжьоит сара стәала. – Только скажи мне, куда ты свой автомат дел?

– Этот автомат начерта мне нужен, – ихәахуеит афыстаа.

– Пойди принеси, – схәеит, аха ихала дсышьтуама, игәра зго сыкоума.

Сычкәынцәа рыззегь адәахыы икоуп, ивтомат аакы-лырхәхәан, агәгәахәа ирыжәитцар, «будь здоров» ауп иахъзу. Ишьапы леихиган, адашьяма ышьытихит, автомат 5/45 аахәы-тигеит, арожокқәа Һышба...

– Уареи сареи усгы хәиуацәоуп, сызулакысзом, аха цъара ианааухәа, уршьуеит, уғы итыхны уаламцәажәан, – хәа иасхәеит.

– Никому не скажью, бичо, – ихәан, дтеслымит.

Дырөгь хҗа-хҗа аажәит, – хәиуацәахеит уажәшьта зын-заск. Аха амни автомат ицәыригаз ихысхәоу имхысхәоу еил-каатәыми. Уара угәы избаананаго?.. Игәтатәууп, ус ами?

– Хәиуацәоуп, хәитынхацәоуп, уалеи, втори етаж шыкоу гәахтап, – схәан, аишәа хәахытцын, хыхь хәыхәнеит.

Автомат гәастазар, ихысуан, ибзиангы ихысуан, ауафһсы дашьратәы икан. Агәашә сыфтытцаанза иһны амца акит. Амца изшахааит! Иазыркы са исзеилымкааит. Дсызгәаан, иапреитцазар калап...

249. Дыдрыцшь-ныха зхарахаз

Озган акамбашь шкәакәа иман дааит, рхәеит, Индиантәи. Иааиган, Лыхны аштакны инаган ифеихәан, Лыхны ақыта ажәлар дрыпхьеит: – Лак-лак шәыман шәаа, – хәа реихәеит.

Лак-лак рыман еизеит ажәлар.

– Ишәшыы абри акамбашь, – ихәан, иааигаз акамбашь дир-шьит.

Ацәа аахырхын, – Акәац Һышәыкка, маға-маға зегь Һканы абра икәышәтца, – хәа реихәеит.

Ишихәаз икартеит.

Дныкәгылан, дшәиит Озган:

– Абри адгыл хазкәу аҗсацәа иахтәны иказар, иртәымкәа иахтәуп хәагы ихәкәлаз, абас Анцәа икаитцаат! – ихәан, акәац аашьтыхны икәаны, алақәа ирылаитцеит.

Алақәа аки-аки еибафо, акәац еимакны инибартцәеит: иҗсыз Һсит, иаанхазгы цәибархәны, икәыбаса иныкәибатцеит.

Озган абас акамбашь шкәакәа шыны, ақыртцәа аныха иаитеит: «Аҗсны хамазкуа абас еибафо икалааит!» хәа.

Цабыргыткәан, ақыртцәа дара-дара аибафара иафуп: ақыртцәа агырцәа ртахым, агырцәа ашәанцәа баны инхом. Агырцәа ажымдыр еиҗш ара ибжяханы икоуп.

Ақыртуа милат Дыдрыпһшь-ныха рхарахеит. Угәы итаз, мышк ахы мышк атдыхәала Қырттәыла ыкәтцуеит.

250. Агыруа аграната шимкәытцаҗжәаз

Агыруа аграната идыркын, адтца иртеит: «Аҗсуаа рааигәара унеины, азапал амхны, бжынтә уҗхьазаны, иргәыдтца!» хәа. Дтәеикә-тәеикәуа аҗсуаа рхырҗәҗәарта дазааигәахан, изнапых ала аграната ааникылан, егы инацәақәа харкәало, аҗхьазара далагеит. Хәба ркынза даныҗхьаза, инацәкыарақәа аназымха, играната итәҗәыбжәара илыбжыакны, ари инапала «фба» хәа дшыҗхьазоз агәызхәа имкәытцаҗжәан, дкәыбаса дагеит.

251. Дырөгь сара исыкәгәһуама?

Анцәа ауафь дизнеит: Адгьылафь икоузеи? – хәа дтцааит Анцәа.

– Абзиа убар иудырп, – ихәеит ауафь.

– Иугославия уажәгы аибашьра цома? – дтцаауеит Анцәа.

– Ицо хәа аума, анибартцәара иафуп, – ихәеит ауафь.

– Чечентәылан атагылазаашья зеиһшроузеи?

– Уи адгьыл аурыс ишыаза-гәазаитөит, аха ачаченцәагы аангылом.

– Бзиоуп, аха ақыртқәа зфү хәа иудыруеи? – деитатцаауеит Анцәа.

– Дырөгь әеизгара иафуп, бцъарла, цъаһханыла рееи-быртөит есымшааира. Аһсны дырхынхәыр ртахуп.

– Арт аһсуаа зфүи?

– Урт зфьц иафуп: аонкәа раанкылар, архәра, аһычра, – атак каицеит ауафь.

– Уара, абарт аһсуаа дырөгь сара исыкәгәһуама? – фәаитит атыхәтәан Анцәа.

252. Махаз анышәһкарафь ихәаз

Сабуа Мыстафа рыцха дыһсын, анышәһкара иафуп ачкәынцәа. Тәызба Махаз дааит.

– Хаи, абри иахья исаһаз смахакәа һытк сыкәындаз, ха хтәык иамузеит! – хәа ус ихәеит.

– Иуахәзеи уара, амыждара захаша?! – ихәан, ус ихәеит Ақсент Амцба.

– Исаһаз убриоуп: Аһсны иаанхо аһсуаа зегьы хәхыргот нак, аерманы, аурыс ухәа – амилацкәа зегь халыргот агыруа ида! – ихәеит.

Хгәыла агыруа, Шыта Зуриа, анышәһкара дахьяфьыз, ихы даафахан, – Агыруа дзаанхои? – ихәеит.

– Агыруа дзаанхо убри азыхәаноуп, – ихәеит Махаз, – абра Аһсны атомнааи бомба һыржәарц ртахуп – икарыжьюеит. Агыруа дагоу-дамгоу еилыркаарц иашьтоуп! – ихәеит.

253. «Уһатца асара сзымариахоит...»

Ари, Шеварназе аһатцасартакны дтәоуп. Дыштәаз, абри аһатцасафь ицәыригоит: – Абри аһсуаа дарей шәарей шәускәа шһацо? – хәа диазтцаауеит.

– Абри сааицыһхәа «аһсуаа ртәы, аһсуаа ртәы» хәа аполитика уалацәажәоит. Абри уара уеизгы-уеизгы убриакара хьяас изумои? – хәа диазтцаауеит.

– Сара убри шәпалитика даара усс исымо цьушьома, аха аһсуаа рызбахә ануасхәо, ухәы-ужьы гылоит, убыскан [уһатца] асара сзымариахоит, – хәа иеихәеит.

254. «Ихы абакоу?»

Аибашьра цот, амца акуеит: ачкәынцәа шьюуы ақыртцәа иткәаны иргеит, шьюуы шьны иааргот.

Қыртуак дышһны дааргеит ихы хтәаны. Дыжтәуп. Ускан хгәылацәа агырцәагь мцазацызт, иалахан икан. Ифь акуа, Аркәния, трактористк дрыһшаан, даеа гыруакгы даарган, анышә ддыржит. Анышә дартеит, ари ақыртуа иршыыз.

Убри аены хәчкәынцәа фыцья аплән иақәшәеит. Кәтол дышжыз еилыркаит ани ақыртуа.

– Фыцья абзацәа кны ихәмоп, ишәахтот, ақыртуа иһсыбаф хәшәтозар! – рхәеит ақыртцәа.

Нас, фыцья абзацәа хартөзар, ари ижу дышһарырымто! Деитаргеит ани Аркәния. Далагеит ажра. Ақыртуа ихәамц ааган ара иақәйтцеит.

– Давай копай, голову надо! – рхәеит ачкәынцәа.

– Голова нету! – ихәеит.

– Как нету, ты же закапывал?! – рхәеит.

– Голова имел бы, сюда воевать не приехал бы! – ихәеит агыруа.

255. Шеварназеи китаиаи еибырхәаз

Шеварназе Аһсны аибашьра датцахошәа аниба, ацхыраара азыхәан Китаи дцеит. Китаи дахьнеиз, – Едуард Амвросиевич, узыргәамтцаузеи? – хәа ианиазтцаа, – Ацхыраара стахуп, аибашьра сафуп, – ихәеит. – Узеибашьада?

– Аһсуаа срабашьюеит!

– Шака миллионфьк ыкои аһсуаа?

– Шәнызкьфьк.

– Шәнызқьык ықазар, цыраарас иутахузеи! – рхәеит.
– Иарбан сасааиртоу агһсуаа зыфноу ҳахә, араантәи ҳара уи асасааирта ықәаагот, нас агһсуаагь нымтцәеи! – рхәеит китаиаа

256. Цагьераа «рпушка»

Абра, Лабра ахәакны, иахзықәгылан абзарбзан. Цагьераа ахы рханы хамхысуази, – Абарт закә бцъарузеи ирымоу, иш-пҕақатцоу абри? – хәа ақыртқәа цышбахәыс ирkit.

Реихабы наххыи ахәы дықәгылан бинокльла дыпһшит, игәеитеит. Дааин ифызцәа рҕы, – Ме вици ес раарис¹, – ихәеит қырт бызшәала. – Шәаала, аган хәархь шытышәх! – ихәан, амҕы злахыртцәоз ахәархь аашьтырхит.

Цагьера аган ахь ацқәа гылоуп, ць-гәәфа-дуззак аарып-шаан, ирыман иааит. Ахәшә дара ирымажымзи, ақәақхәа интарыжьюа, интарыжьюа – ирбаз хахә-мҕыхә зегь лахажьны икартцеит. Лаба дук идырkit азәы абамба ахатцаны. Цагьера ахацәа зегь уа иадгылоуп. Егьи ркомандир абинокль ала дып-шуеит Лабраа.

– Дачхьыр!² – ихәеит.

Алаба ду зкыз, абамба абензин изааишьын, амца аирkit. Инаган «рпушка» ианақәик аамтазыхәан, агәақхәа ианыпһжәа, иаагылаз рыуа-ркәыкәыл ықазамкәа иннартцәеит.

– Хо-хо-хо-хо! Ари ариакара ара иқанатқазар, наххыи агһсуаа иахьрылаҳаз иагьаф ннартцәеит! – ихәеит ркомандир.

257. Цибей СУ-қәеи

Ақыртқәа уажәы-уажәы ҳаирпланла абомбақәа ҳаларыжьюан қәтолаа. Циба Какалия дахьынхоз иамариашан акәын абарт СУ хәа изышьтоу ахаирпланқәа шаауаз. Ахсалба Рыжик рыцха дышьны данықәаз (Циба игәылароуп ари), агһсрақны хшықаз иааххалан, иаххысны ицеит СУ-қәа фба. «Уара, абарт ҳара иахтәхарымашь-егьырымашь, ҳара ихәхәо кыр қалома, анацәалбеит?» хәа ҳалақәа тызза хахәапһшуеит. Ус, иакәшан афбагь ихынхәны ианааиуаз, оо, илаишьтит, аха илаишьтит,

¹Еиыскааит сара уи закәыз.

²Иағашәыр.

аха!.. Ауаа рацәашәа имбей, амашьынақәагь гыламзи, «аштаб хәа кықазар аброуп» хәоуп ишдәықәыртқаз. Алиошья Какалия ифни Циба Какалия ифни ифрыбжәахан, фын дук тагыло иажит, азы ааит уа. Алиоша иматацәа фыцәа афны ифнатәан. Афны атқәага фарықәхан, иакит. Акагь рмышьзеит ахәыцқәа, Анцәа имчала. Егьырт зегьы-зегь хацқәаны адәы хдәықәыжылан – хақәеит. Абомбақәа уа адагь, хафны ашьтахь итарыжыит, наххыи Алик Амчба ифны икарыжыит. Ицеит усқан СУ-қәа.

Мчыбжык-фымчыбжь рышьтахь еитадәықәлеит Су-қәа убри амаршрут ала. Еитакажьны ицеит.

Уажәыта, ахҕатәи аан, еита устәи ала рҕаархейт.

– Ажрахь, ажрахь шәеышәтцәах, шәхы пһхашәк! – хәа ауаа еибарсны ианындәықәла, Циба Какалия дахьгылаз, – Шәымшәан, шәымшәан, ҳа хтәқәа роп, ҳа хтәқәа! – хәа инапы икәо далагеит.

– Иалудыраауеи уара ҳара ишахтәу, пһыхәа улыс ухәан, ханнартцәеит! – рхәеит уа иқаз.

– Уара, убри ақыртүа ихаирплан акәзар са сқын даадымгылакәа дцомызт. Ари, арахь дмааизеит, ус акәзар, ҳа иахтәуп! – ихәеит Циба.

258. Мамсыр «ипһш» каркарит

Агһсуаа Кәачара антадырцәы ашьтахь, ари ақыта ама-радиорцәа асит: акәты, ахәа, ахчы, акаруат ухәа – ажәлар ақыртүа имал иатцәлеит. Ухатцоуп, иаанкыл! Ацкәынцәа-аибашьцәа итцысыз ағьыч-қәычра ааныркыларц иақәырkit. Иаалаган Кәачара акомендатура картцеит, зинда Кәачара ала-лара қамло хәа азырыпһхәзет. Амала ихдыртцәаз агһсуаа – там-шьаа, кынджаа, атараа – азин рыртеит агһш агара.

Мамсыр захьзыз Кындыҕтәи пһсыуа хатқак, знахандеи ақыртқәа идырҕәытцәыз, итаацәа ирҕеитцо имамкәа дықәхазар акәхап, «цъара пһшык соуазар» хәа иаатцәа шытыхны дцеит Кәачара.

Дахьнеиз, деимдеит, деимдеит, аха ацақәа зегь тацәын, ма иблын. Агһш имоугәышьеит Мамсыр, амарадиорцәа рхы иахәахьан. «Ак шытымхкәа сышҕацо» ихәан Мамсыр, хәбака-

фбака атрафеи кәйткәа днарзытрысын, игәйткәа-һсыткәаха иказ акәйткәа лкагәаны ианикылан, иаатцәа итатцаны иғааи-хеит. Амған акәйткәа дрытазза дырбар – ахамштыхә, уигь хьымзһишьахуеит.

Дшааиуаз, акомендатураа иһахәлеит.

– Ари узто закәи? – ғаартит акоминдатураа, акәйткәа рыкаркарбжы рахауеит, аатцәа иахьтатәу.

– Иахфо хамам, аһш сатцоуп! – иҳәеит Мамсыр.

– Иашәиу-шәиу, аһшгы акаркарра иаламгеи уара, аи-башьра уҳәеит хәа, иамырғеи хәа акгы ыкамзаап! – рхәан, аибашьцәа еибарччо Мамсыр инаидтңны ицеит.

259. «Уан» зысхәо, схазоуп...

Саапшуазаргы, сыла ихгылоу, сыцәазаргы, сыпхыз иалоу, апсуаа хгәадура, ҳақкәын, Славик [Арзынба], уан дукәхшоуп. Уан зысхәо, схазоуп.

Уара уанқәыпшыз аахыс ужәлар ртоурых атцаара уашьтан, атымитыша ханхыкәгылагы, ҳәахәы зхәаз уара уакәхеит. Ухы ахыноумгашаз анагара ануқәшәазгы кәлеит, аха «ахатца дызқәымшәо хәа акгы ыкам» хәа рхәоит. Анцәа ицьшыаны, ианахәтаз, иахәтаз ажәа ухәон, уи алтцшәагы аман, узыкәшәаз уаиааины, хьызла-цшала уалтцит.

Хәыцгы-дугы угәра хгон, хгәы тынчын уара узы, умилат ирпырхагахаша шыафак ахааназы ишыкоумтцоз аадыруан. Идырны иуымаз, сычкәын, убри аамта цәгәа аан згәы узы-былуаз, шамахамзар, зегы уажәгы убастцәкәоуп ишузыкоу. Ухы ақәта, уцсы ақәта, угәабзеира ақәта, иааулшоз зегы кәутцеит, адунеи хәлоумырзит. Зыцкәа рыткаа сыпсы калаша ҳақкәынцәа угәра рган, инаувагылан, зегы шәымчала, Анцәа ду ицхыраарала, хабға еитцыхны ҳақсадгыл Апсны хныкәлеит. Адунеи зегы идеилшәыркааит, ус изтаһу, ианитаһу, дынхагәтасыр шамуаз. Уажәшьята аус злоу – ишьтоутцаз ауасхыр хшыола аихахароуп. Уигы уара улапш ахызароуп.

Нан, Славик, иухыугақәаз рышьтахь, угәы цшқацәахазар хәа схәоит. Иахьагы хьаас ишьтухша аумачху...

Уеилымкаакәа ицәажәо, зафстаахә дызпырхаго азә дыказар, ичханы уааипеипш. Доусы итәы Анцәа ибоит, уара иучацаз аус иаграгыло, егъарааны дыказаргы, икәнага дақәымшәар аузом.

Сара, ҫынфажәа шықәса инарзынапшуа аитцбыратә класскәа рғеи аус зухьоу артцаф бырг, ианакәзаалак ауафы уафцас ихы мфәпигозар стахуп, убри акәын еихаразакгы стәфцәа ирыласаазоз. Уанапсыуаха – ууафызароуп. Уи еихау акгы ыказам. Апсуатцас иаазоу ауафы – иуафрам, иламысдароу акгы ихы иакәнаиргазом, иажәеи иуси еикәшәоит. Абас икоу ауаа роуп хара хтызго. Абас укан, уагыкоуп уара иахьагы.

Сара Анцәа дыстаахьеит, аибашьра хатцарыла ушалтцуаз сынашана иснарбахьан. Есышьжымтан, ашара хзырбаз Анцәа итабуп хәа аниасхәо, Апсны санақәныхәо, схәыцкәа санрықәныхәо, рацхьа уара ухьз схәоит. Сазыразны абас кастцалоит сыпсы ахьынзатоу.

Уажәгы, уира амш удныхәало, сара шамкәа сызшаз, зхьышьаргәытца сакәхшоу, иахьылапшхәу сихәоит, мчы змоу зегы срыхәоит, агәабзиара уманы, уара угәы ишатаху еипш, ухы зкәутцаз ажәлар рыгәта унагыларазы!

260. Иссиру ахтыс

Сентябр 30 рзы 21 шықәса цит аибашьраф аиааира хгеижьтеи. Иахьа ихәмоу ахақәитрей ахьыпшымрей ус баша иахмоузеит. Жәашықәсала апсуа патриотцәа рықәцара ауп ари апстазаара лаша ҳазтаз.

1917 шықәсаазы аревوليционерцәа Петербургтәи Азынтә хан (Зимни дворец) ргеит. 57 шықәса аатцхьан ауп апсуаа 1967 шықәсазы Апхынтә театр (афилармония) анахгаз. Ап-рель 5 инаркны 12-нза афнытцагы адәахьгы зыкьоыла иакәшан итәан хауаажәлар. Еихаразак афәр ракәын, ускантәи астудентцәа ҳаилазаара гәгәан. Ақытауаа, ақалақь афы инхоз апсуаа, аинетллигенция зтыпкәа ирцәымшәоз, зегы азәк еипш хгылан. Мчылатәи ақәпарахь ххы кыдмызт, аха иамузаргы ххы ҳаигзомызт. Апсуаа ақәцара ианадамха, рхәы ахаангы идырзуамызт. Аа-мшы иаанкыланы ихәмаз аханаф, ахәыцрақәа

рацәан. Ажәалагалақаа, аихара азтәара хадарақәаны иказ ақыртцәеи хареи хаизыказаашьа, атопонимика, аэкономика, акадыртә политика ухәа итцегьы. 1967 шықәсәзтәи ахтыс ашәкәыџ Цума Ахәба ишәкәаҕы инартбаазаны иануп, иара убас атцарауаф Игор Марыхәба иусумтақаа рҕы иааирпшит 87-тәи ашықәсқәа раантәи хаиҕагыларақаа ақыртцәеи хареи.

Мчыбжык инареиханы хаилатәараҕ ирызбеит акомиссия алырхырц хмилат зыргәамтца азтәарақаа иҕны СССР аихабыра рыхьзала ажәлар рғапхьа ирзапхьарц. Акомиссия иалырхыз ирыдыртцаз шәкәыла иҕны, идацны ажәлар ирзапхьейт, иргәапхейт. Ушьта иалхтәын ашәкәы ирҕыз Москва аихабыра ркынза иназгашаз. Ицоз ацхаражәхәаџәа рхыпхьазараҕ иара ашәкәы зҕыз пытҕык цар акәын. Ус иагьыкалейт. Аделегация алырхит: Шьакрыл Тамара, Ахәба Цумка, Шамба Олег, Кәрасқәуа Валери, Агырба Аазиз, Шларба Астана, Марыхәба Игор, Чамагәуа Хараз, Хацьба Шамил, Шулумба Иван.

Апснынтәи аделегация СССР аихабырарахь ицараны иказ хьызхәала дара амҕа икәлаанза КГБ аихабыра ирдыруан. Изустцәоу хәа «аерлык» рытаны изхазгылатәу уаам хәа агәаанагара роурц азы арантәи адырра катцан. Уи аҕыза ацаршеикәа зышьтуаз амчратә усқәа реихабацәа ракәын. Ускантәи аамтақаа рзы урт амчратә усқәа реихабацәа зегьы қыртцәан. Иалырхыз аделегация излацоз, излаауаз, асасааирта аҕы иахьаангылоз ахарцькәа зегьы ажәлар еилапсаны амҕа икәыртцейт ажәлар. Афилармонияҕтәи аицәажәарақаа ицоз, алашәарыцақаа реипш, икылпш-кылзырҕуа ихашьтан ақыртцәа. «Акәа адәыгба иакәтәар шәартәуп» рхәан, Адлерынза иахгарц хазбейт. Хә-машьынак рыла хдәыкәлейт.

Амҕан изыхьчоз ацкәынцәа саргы срылан. Амҕан хаишьтагылан хашцоз, иссирыз хтыск хакәшәейт. Ускан Калдахәара ашкол-интернат ахьгылоу ала акәын ажәйтә мҕа злаказ. Тамара лакәын аделегация еихабыс иказ, дызтаз амашьына апхьа игылан ицон. Ашкол апхьа амҕаду аҕы, апхьа ицоз амашьына ааныркылейт хҕык ахәса. Амашьынакәа зегьы хаишьтагыланы хаангылейт. Ахәса амашьынакәа аанызкылаз, иаахакәшан, –

Шөыхьша хара ихахьааит! – рхәан, апхьа игылаз апхәыс лчабра лыцнапык азна анышә илапсаны илкызаарын, инаганы Тамара иналлыркит, – шәахьцо шәахьчойт, шәарманшәалоит, – лхәан, амҕа инанытцит.

Иара абыржәы абриакара шықәса штцхьоугьы схәы-сжыы қақаза игылоит абарт апсуа хәса ссирқәа икартцаз анысгәа-лашәо.

Адлер инаганы адәыгба иакәхартәейт ахәылбыҕеҕа. Иахьцоз амҕан адәыгба аҕнытцка, иара Москва иканатц ирхылапшуаз далаххьан. Афилармонияҕ ицоз акциякәа ирылахәыз апатриот, ақәпаф ацелуан Митиа Багателиа дрыццейт, ажәагь хаитеит хәнейпцыртуаз авагонаҕ иакәым акы хьызуа азәыр дкалар, аватгон акынтәи дыширшәуа.

Москва ианней, арантәи ицаз хделегация апсуа тцарауаҕык дырпылан, – Саргы сшәыцнейуейт, – хәа реихәейт.

Аделегация алахәылацәа дыргәампхейт ара ирцылаз ахтыгәлаф, аха иҕырпимшьыр имуит. (Апснынтәи адтца итаны дыказар акәхарын.) Хара хтәурыхәҕ есқьынагь апатриотцәа шыказ еипш, хмилат ринтересқәа зтиуазгы «Комитет спасения» иалахәыз рҕызцәагь хаман. Абна ссирқәа рҕы, ашәарах цшзакәа ахьамоу, агыгшәыгқәагь амами! СССР анапхгара ахьтәаз ус иаармарианы анеира каломызт, насгы ашәкәы дара рапхьа инеихьаз, ахәынтқарра амилап политика еилазго роуп хәа ахәон. Ажәакала аихабыра дукәа рахь инармышьтит. ЦК акәша аусзуҕы Василиев идикылейт асасааиртаҕы акрыфара хәа. Иҕналаны акрышырфоз, хделегация ирышьклапшуаз ақыртцәа уакагь иказаарын, рааигәара итәаны апровокация рылырхырц иалагейт. Митиа дҕагылан днейн, руазәк ихы агәтаны, ихы абаф аниргәгәа, аччахәа ақыртца ихы абжы агара ианалага, пшьшьала иҕагылан ицейт.

Уртгы егыртгы иахьа иабакоу... Дара ирызгәатомызт, акәымзар аҕыстаа дырхыччозаарын. Хатәазымбақәоз цьюкы, егы амилап Апсны ахра зуаз, ирыхәтаз иакәшәейт. Ари хшьам дгыл Анцәа ишхәнейшьахьаз, урт ахәашақәа еилкааны ирызымдыруазаарын. Нартаа дукәа рыдгыл шакаф ачыҕахьадаз,

иабашьхәдаз, аха еснагь зқышықәсала еиқәырханы иааргон урт рхылтцшьтрақәа.

Ажәытәан хабдуцәа ирхәоз ажәапқа ала рхы аадырцшит хәпсадгьыл аиқәырхацәа Владислав дзапхәагылаз. «Амра уеи-маа анаклак, уеимаа ушьапы акуеит» рхәон. Хшьапқәа хәи-маақәа иркуа ақынза хқылыргеит ацәгәхәыццәа, уи иахагьы еиднакылеит хәуаажәлар, аиааирагь хнаргеит.

261. Амш зеипшрахо еирызкааз

Ажәытәан ацсуаа рынхашәа-рчашәа, рылатцара, раарых-ра ус ишабалак иазнеиуамызт. Аамта гәатаны акәын алатцара шапшьыргоз.

Ашықәс алагамта хәа ианырыпхәазоз жьырныхәа ауа, иан-вар 13, иаашар 14 рзы акәын. Ажәытәкәа шықәсыктәи амшеи-кәшара адырра бзиа рыман (уажәтәи аамтала иумхәозар, амш зеипшрахо хәзхәо, ахауагәатацәа зхылапшуа). Уи иначыданы ацстазаара пхәака иахьцаз иабзоураны аинтернет калеит, мыз-кы ацхәака ахауа шыкало хәзхәо.

Ацсуаа ашықәсан иаарфарахо, изысаамтахо, ашықәс ац-хәтәи амш ианвар 13 хәа ицхәазан. Убри аены амш зеип-шрахо, ианвар мза иатәын. Амза 15 февраль иатәын, убас 12 мшы иазгәартон, ашықәстәи амзақәа реитасшьа. Ианазгәартоз аены амш цәгъазтгы, азысаамта иатәын. Амш бзиазар, амра игәгәазаны ицхозар, аарфарахон хәа ирыпхәазон. Шьыбжәаанза ибзианы, ашьыбжышьтахь мшыцәгәаны икалар, латцаратәи амза иатәуп, ибзиоуп хәа иазырыпхәазон. Адгьыл ацәаакыра амоуп, ацхаррагьы атцоуп хәа ицхәазаны алатцара иалагон.

Уажәы ацыхәтәантәи аамтақәа рзы, алатцара ианалагатәу адагьы, ачара дукәа зурц зтаху ауаа, заанатц Акәа иааны, ахауагәатацәа ирызтаауеит, амш иалырхыз ачара аены ицә-гәахоу, ибзиахоу аилкаарызы.

Убас зны, Ацснйтәи «Агидрометцентр» аихабы Леуард Бар-цыц иґы дааит иара итынхак, ачара зураны иказ, ичара амш азы, амш зеипшрахо еиликаарц.

Леуард итынха иааиз игәы тыгьгәа еихәаз, даахәыц-хәыцын, ус ихәеит:

– Учара аены, хара игәатаны излахамоу ала, амш цәгәахоит. Аха ус иагәа иказаргы, цсыхәак узахәыцып, – хәа иахәаны, игәы рыгәгәаны, аоныка дишьтит.

«Сыуа бзиахә ду, Леуард амш бзиа сзыкаитцоит» хәа, игәра ганы, игәылацәа иуа-итынха, ишапу еипш, даарыпхәаны, ача-ра аґхәара аитеит. Уи ачараґы иказ иахәагы илакәшьаны иалацәажәоит, «уи афыза амш баапс камлеижьтеи акраатцуеит» хәа.

Леуард шака уахь ачарахь дымцарыз. Ихаршә итиит, ажәлари ахәынтқаррей рызтаара ахьырзбауа еизара дук дшахнагаз ала, ажәахә наццаны. Хәара атахума, ачарахә изаартиит, иагьифеит даара пату ақәцаны.

Леуард иажәа агәра ганы ачара зуыз, иахәагы ихәалоит: «Ее, дад, шака счара иапырхагахазеи Леуард хазына икамзаара» хәа.

АЦЦА

262. Письмо Эдуарду Шеварднадзе

Здравствуй, Эдик! Жив, здоров ли?
Как идут твои дела?
Слышал, жажда тебя власти
Очень сильно подвела.

Потерял ты все, что было, –
Имидж, рейтинг и почет.
И в ООН тебя простят ли?
Совершил ты, друг, просчет.

Но оставим то, что было,
Что свершилось, не вернешь.
И послушайся совета –
Может, ты меня поймешь...

Ты в Абхазию ворвался,
Вторгся ты в мою Аpsны.
Думал, хлебом-солью встретят
Здесь тебя ее сыны?

Да, встречаем, кто с душою,
С доброй волей к нам идет,
Тех, кто каждому кавказцу
Счастье, радость в дом несет.

Но пришел ты к нам не с этим,
Ты убийц в Аpsны прислал,
Наркоманов, мародеров –
Тех, кто совесть потерял.

Ты прибрать к рукам пытался
Благодатный чудный край,

Уничтожив нас, собрался
Угодить ты прямо в рай.

Из ошибок сделай вывод, –
Наш народ не покорить.
Не тебе рукой кровавой
Нашу жизнь, судьбу вершить.

Эдик, видишь наше знамя?
Видел ты на нем ладонь?
Та ладонь, в кулак сжимаясь,
Превращает все в огонь.

Разгораясь, он не знает
Меры мщенья над врагом.
Не один наш враг, наверно,
С этим кулаком знаком.

Ты подумал: мы безродны,
Затоптать ты сможешь нас?
Как ты сильно просчитался:
С нами – Северный Кавказ.

С нами осетин, чеченец,
Кабардинец и лезгин,
И черкес, адыг, аварец,
С нами брат наш абазин.

Рядом русские, армяне,
Греки – нет числа всем им,
Казачи в поддержку встали.
Я, ты видишь, не один.

Не дадим мы надругаться
Над красой седых вершин,

Из Абхазии прогоним
Мы захватчиков грузин.

За черту реки Ингури
Поверни армаду вспять,
Чем садиться снова в лужу,
За переговоры сядь.

Победить нас нету силы,
Это ты пойми, чужак,
И послушайся совета,
Эдик! Ты ведь не дурак!

264. Гимн Кавказа

Вставайте, вставайте, Кавказа сыны!
Нам танки и пушки врагов не страшны.
Свободу добудем в бою мы себе,
И пусть нам Всевышний поможет в беде.

Припев

И с криком «Аллах» мы в атаку пойдем,
Свободу Кавказа в бою обретем.
Родная земля нас вскормила не зря –
Встает над Кавказом свободы заря.

Коль надо кавказцы, то все как один,
За горы родные мы жизнь отдадим.
И веруем мы, что каждый готов
Исполнить заветы ушедших отцов.

«Свобода иль смерть!» – наш девиз боевой,
В защиту свободы мы встанем горой.
Кинжалов страшнее нам цепи раба –
И жизнь наших предков сплошная борьба.

Припев

Слетайтесь, слетайтесь, Кавказа орлы!
Сегодня добудем свободу Апсны.
От рабства и смерти спасем мы ее,
И в деле докажем мы братство свое...

264. Хлопцы-украинцы

Хлопцы, чьи вы будете,
Кто вас в бой ведет?
Кто ж вас покупает?
Кто вас продает?

Под грузинским знаменем
Проливая кровь,
Что вы защищаете,
Чья ж у вас любовь?

Братцы-украинцы!
Алая заря –
Станете убийцами,
Потомки Кобзаря?!

Неужели с вами
Украина идет,
Растерзать Абхазию,
Маленький народ?!

Неужели деньги,
Выше всех похвал?
Или вы не видите,
Кто в войне нахал?

Или вы не слышите –
Стонет наш народ?

Украина с Грузией
Нашей смерти ждет?!

Братцы-украинцы,
Не губите нас!
Помогите малому
В самый трудный час...

Хлопцы, чьи вы будете,
Кто вас в бой зовет?
Грузия огромная,
Весь ее народ?

Или добровольно
Посылает вас
Украина вольная
Уничтожить нас?

Или вы, наемники,
Чьи-нибудь рабы?
Убивать приехали
Словно по грибы.

Или вы не поняли –
Обманули вас.
Вся игра политиков –
В пешки, вроде вас.

Хлопцы, вы подумайте –
Стыд придет потом...
Мы ведь защищаем
Родину – свой дом!!!

265. Гимн конфедератов

Над грозным городом раскаты,
Гуляет буря между скал.
Мы заряжаем автоматы
И переходим перевал...
В стране, где зверствуют бандиты,
Горит свободная земля,
Приходят мстители-джигиты
Тропой Мансура, Шамиля...
Помянем тех, кто были с нами,
Кого судьба не сберегла,
Их души тают над горами
Как след орлиного крыла.

АЗГӘАТАҚӘА

Азгәатақәа ырымхаркуеит: атекстқәа рхы-ҕыхәа – иананҕоу, иахьанҕоу, зыкнытә ианҕоу. Текстқәак паспортла ихартәамзар, уи зышьяқдыргыламхеит азоуп.

Аркьяҕрақәа

Алашара – ажурнал «Алашара».

Апҕсны – агазет «Апҕсны» («Апҕсны капҕшь»).

Бзыпҕ – агазет «Бзыпҕ».

Ерцахә – агазет «Ерцахә».

Асовет мчра аамтазтәи жәлар рҕапҕыцтә рҕеиамтақәа

I. 20–30-тәи ашықәсқәа раантәи жәлар рпоезия

1. *Къаразаа рашәа* (1). Маадан Сақаниа ихәамтоуп. Ианитцеит Б.У. Шьынкәба 1957 шықәсазы. Иаагоуп: Шьынкәба, 1990. Ад. 87.
2. *Къаразаа рашәа* (2). Хәажәы Салакаиа ихәамтоуп. Ианитцеит Ш.Хь. Салакаиа 5.09.1961 шықәсазы. Иаагоуп: Салакаиа, 1975. Ад. 355–356.
3. *Асовет мчразы ашәа* (1). Езыгә Лазба ихәамтоуп. Ианитцеит И.Е. Кортүа. Иаагоуп: Кортүа, 1956. Ад. 82.
4. *Асовет мчразы ашәа* (2). Платон Кыласониа ихәамтоуп. Иаагоуп: Кыласониа, 1990. Ад. 53.
5. *Ленин изы ашәа*. Платон Кыласониа ихәамтоуп. Иаагоуп: Кыласониа, 1990. Ад. 52–53.
6. *Ленин*. Машьа Касланзиапҕха илхәамтоуп. Иаагоуп: Касланзиапҕха, 2000. Ад. 96.
7. *Ленин*. Сеидык Ханашә-иҕа Кәарчиа ихәамтоуп, диит 1874 шықәсазы. Ианитцеит Д.И. Гәлиа 1934 шықәсазы Гәдоутә араион, Лыхны ақытан. Иаагоуп: Шьынкәба, 1959. Ад. 25.
8. *Сара сашәа Ленин изы*. Шәлиман Аршба ихәамтоуп. Ианитцеит И.Е. Кортүа. Иаагоуп: Кортүа, 1956. Ад. 3.
9. *Хпартия ду* (1). Платон Кыласониа ихәамтоуп. Иаагоуп: Кортүа, 1956. Ад. 73.

10. *Хпартия ду уахь* (1). Кәстеи Сабакеи-иҕа Арстаа ихәамтоуп. Ианитцеит И.Е. Кортүа. Иаагоуп: Кортүа, 1956. Ад. 58.

11. *Хара хпартияз ашәа*. Мацкәыкә Адлеиба ихәамтоуп. Ианитцеит Б.У. Шьынкәба 1949 шықәсазы. Иаагоуп: Шьынкәба, 1959. Ад. 26.

12. *Хара хпартия*. Платон Кыласониа ихәамтоуп. Иаагоуп: Кыласониа, 1990. Ад. 46.

13. *Ауаатәыҕса ргәыҕыртә*. Платон Кыласониа ихәамтоуп. Ианитцеит Б.У. Шьынкәба. Иаагоуп: Шьынкәба, 1959. Ад. 27.

14. *Аҕынчраз ашәа*. Ианитцеит И.Е. Кортүа. Иаагоуп: Кортүа, 1956. Ад. 59–60.

15. *Азеипҕи нхара ашәа*. Ианитцеит С. Қәычбериа 1940 шықәсазы. Иаагоуп: Шьынкәба, 1959. Ад. 32.

16. *Аколнхараз ашәа*. Платон Кыласониа ихәамтоуп. Иаагоуп: Кыласониа, 1990. Ад. 7–8.

17. *Ашәа*. Ианитцеит К. Ломиа. Иаагоуп: Кортүа, 1956. Ад. 57.

18. *Хконституциязы ашәа* (1). Хаҕьарат Ашәба ихәамтоуп. Ианитцеит И.Е. Кортүа. Иаагоуп: Кортүа, 1956. Ад. 83.

19. *Аконституциязы ашәа* (2). М. Шьакаиапҕха илхәамтоуп. Ианитцеит С.М. Қәычбериа. Иаагоуп: Шьынкәба, 1959. Ад. 29.

20. *Аиааира ашәа*. Платон Кыласониа ихәамтоуп. Иаагоуп: Кортүа, 1956. Ад. 69–70.

21. *Ашәа азысхәоит аҕыц ҕсҕазаара*. Кәарсантел Базала-иҕа Адамиа ихәамтоуп. Ианитцеит С.М. Қәычбериа. Иаагоуп: Шьынкәба, 1959. Ад. 33–34.

22. *Аҕатә ашәа*. Маадан Бата-иҕа Сақаниа ихәамтоуп. Ианитцеит Б.У. Шьынкәба. Иаагоуп: Шьынкәба, 1959. Ад. 58–59.

23. *Ө-нхашьак*. Маадан Бата-иҕа Сақаниа ихәамтоуп. Ианитцеит Б.У. Шьынкәба. Шьынкәба, 1959. Ад. 28.

24. *Анхамҕа беиара* (1). Платон Кыласониа ихәамтоуп. Иаагоуп: Кортүа, 1956. Ад. 76–77.

25. *Хара бзабаала ханхоит* (2). Антон Ғилиа ихәамтоуп. Ианитцеит А.Шь. Зыхәба. Иаагоуп: Кортүа, 1956. Ад. 84.

26. *Иахьа уубар абри...* Ианитцеит И.Е. Кортүа. Иаагоуп: Кортүа, 1956. Ад. 48.

27. *Қырақъан*. Платон Кыласониа ихәамтоуп. Ианитцеит Б.У. Шьынкәба. Иаагоуп: Шьынкәба, 1959. Ад. 67–68.

28. *Илашаз ақалақъ*. Кәарсантел Адамиа ихәамтоуп. Ианитцеит Б.У. Шьынкәба. Иаагоуп: Шьынкәба, 1959. Ад. 69–70.

29. *Иахъа Акәа зыркакачыз азы*. Кәарсантел Адамиа ихәамтоуп. Ианитцеит Б.У. Шьынкәба. Иаагоуп: Шьынкәба, 1959. Ад. 71.

30. *Фыцъа аишыцаа рыгәтыха*. Иаагоуп: Шьынкәба, 1959. Ад. 72–74.

31. *Аидгылара*. Кыафәса Смыр ихәамтоуп. Ианитцеит Г.У. Смыр. Иаагоуп: Кортуа, 1956. Ад. 33.

32. *Атаҳмада иашәа*. Н. Цулаиа ихәамтоуп. Ианитцеит М. Ецъибиа. Иаагоуп: Кортуа, 1956. Ад. 80.

33. *Гаха иужәра*. Платон Кыласониа ихәамтоуп. Иаагоуп: Кортуа, 1956. Ад. 75.

34. *Цәахәақәак*. Платон Кыласониа ихәамтоуп. Иаагоуп: Кыласониа, 1990. Ад. 49–52.

35. *Ашәа схәоит*. Кыафәса Смыр ихәамтоуп. Ианитцеит У. Смыр. Иаагоуп: Кортуа, 1956. Ад. 86.

36. *Ачаи*. Платон Кыласониа ихәамтоуп. Иаагоуп: Кыласониа, 1990. Ад. 8.

37. *Агеран* (1). Платон Кыласониа ихәамтоуп. Иаагоуп: Кыласониа, 1990. Ад. 64–65.

38. *Ахъзыртәра* (2). Платон Кыласониа ихәамтоуп. Ианитцеит Б.У. Шьынкәба. Иаагоуп: Шьынкәба, 1959. Ад. 62–63.

39. *Аеафратәгалара*. Платон Кыласониа ихәамтоуп. Иаагоуп: Кортуа, 1956. Ад. 67–68.

40. *Қафла аамта*. Владимир Кәакәасқыр ихәамтоуп. Ианитцеит Б.У. Шьынкәба. Иаагоуп: Шьынкәба, 1959. Ад. 78–79.

41. *Аңхын ачаиртәфәы*. Нели Гәынба илхәамтоуп. Ианитцеит Р. Цъ. Гәымба. Иаагоуп: Шьынкәба, 1959. Ад. 77.

42. *Цьгәатан имхурстә*. Платон Кыласониа ихәамтоуп. Иаагоуп: Кортуа, 1956. Ад. 72.

43. *Нуца лашәа*. Платон Кыласониа ихәамтоуп. Иаагоуп: Кыласониа, 1990. Ад. 54.

44. *Нуца лчаиртә*. Платон Кыласониа ихәамтоуп. Иаагоуп: Кыласониа, 1990. Ад. 19.

45. *Абригадир Магьд*. Хәыхә Гамсаниа ихәамтоуп. Ианитцеит К.С. Шьакрыл. Иаагоуп: Шьынкәба, 1959. Ад. 39.

46. *Ацъыкәреи аус кәазтәыз иашәа*. Кәстеи Арстаа ихәамтоуп. Ианитцеит Б.У. Шьынкәба. Иаагоуп: Шьынкәба, 1959. Ад. 61.

47. *Агәылара кыдыгәгәала Разан*. Н. Бганба ихәамтоуп. Ианитцеит С.М. Қәычбериа. Иаагоуп: Шьынкәба, 1959. Ад. 42–43.

48. *Уа, бара, Антица*. Иаагоуп: Шьынкәба, 1959. Ад. 40. Иахьынтәаагоу ашәкәы азгәтәфәы иахәоит: «Ақытәкәа зехьынцъара еицырдыруа ашәоуп. Ажәлар рхәамта атекст ихы иархәаны, ашәа ифит И. Лакырба» (Шьынкәба 1959: 316).

49. *Аашьаф изы ашәа* (1). Платон Кыласониа ихәамтоуп. Ианитцеит С.Л. Зыхәба. Иаагоуп: Ағһсны, 1960, ииуль 22.

50. *Ун – гәыгә* (2). Платон Кыласониа ихәамтоуп. Иаагоуп: Кыласониа, 1990. Ад. 29.

51. *Хәңшь-иңа Бафдан*. Платон Кыласониа ихәамтоуп. Иаагоуп: Кортуа, 1956, ад. 74. Ари атекст агәылоуп ихәамтоу ишәкәгы: Кыласониа, 1990. Ад. 21.

52. *Уанхәычыз, суеигәырғьон...* Платон Кыласониа ихәамтоуп. Иаагоуп: Кыласониа, 1990. Ад. 38–39.

53. *Амуча*. Платон Кыласониа ихәамтоуп. Иаагоуп: Кыласониа, 1990. Ад. 55–56.

54. *Изтода уи гәыбжан?! Платон Кыласониа ихәамтоуп. Иаагоуп: Кыласониа, 1990. Ад. 27.*

55. *Зкыркы хазмыртәыз...* Платон Кыласониа ихәамтоуп. Иаагоуп: Кыласониа, 1990. Ад. 36.

56. *Ағәһара ақытан*. Платон Кыласониа ихәамтоуп. Иаагоуп: Кыласониа, 1990. Ад. 14–15.

57. *Асалам*. Платон Кыласониа ихәамтоуп. Иаагоуп: Кыласониа, 1990. Ад. 15.

58. *70 шықәса*. Платон Кыласониа ихәамтоуп. Иаагоуп: Кыласониа, 1990. Ад. 42.

59. *Шьаратын*. Платон Кыласониа ихәамтоуп. Ианитцеит С.Л. Зыхәба. Иаагоуп: Ағһсны, 1960, ииуль 22.

60. *Алајара ашәа*. Ианитцеит С.М. Қәычбериа. Иаагоуп: Шьынкәба, 1959. Ад. 37.

61. *Хара хныхәа*. Платон Кыласониа ихәамтоуп. Иаагоуп: Аҭсны, 1979, октиабр 23. Ари атекст агәылоуп изхәамтоу ишәкәгы: Кыласониа, 1990. Ад. 47.

62. *Аҭынчразы ашәа*. Ианитцеит И.Е. Кортуа. Иаагоуп: Кортуа, 1956. Ад. 45.

63. *Аҭынчра*. Ианитцеит И.Е. Кортуа. Иаагоуп: Кортуа, 1956. Ад. 44.

64. *Аҭыч*. Кәарсантел Адамиа ихәамтоуп. Ианитцеит С.М. Қәычбериа. Иаагоуп: Шьынкәба, 1959. Ад. 41.

65. *Ахьзыртәра*. Тапагә Возба ихәамтоуп. Иаагоуп: Шьынкәба, 1959. Ад. 35–36.

66. *Ахьзыртәрақәа*. Зениа Хәгәышь-Барцыц илхәамтоуп. Ианитцеит Г.У. Смыр. Иаагоуп: Салакаиа, 1975. Ад. 358–359.

67. *Надиа лмакәан*. Платон Кыласониа ихәамтоуп. Иаагоуп: Кыласониа, 1990. Ад. 29.

68. *Ар Каҭышь ашәа азысхәоит*. Кәарсантел Адамиа ихәамтоуп. Ианитцеит С.М. Қәычбериа. Иаагоуп: Шьынкәба, 1959. Ад. 30–31.

II. Аҭынцтәылатә Еибашьра Ду (1941–1945 шш.) аантәи жәлар рпоезиа

69. *Бзиала!* Кынтышә Чагәаа ихәамтоуп. Ианитцеит Қ.К. Агәмаа. Иаагоуп: Кортуа, 1956. Ад. 87.

70. *Асовет ар рзы ашәа*. Алиас Гәынба ихәамтоуп. Ианитцеит К.С. Шьакрыл. Иаагоуп: Шьынкәба, 1959. Ад. 47.

71. *Аҭсадгьыл*. Ианитцеит И.Е. Кортуа. Иаагоуп: Кортуа, 1956. Ад. 61.

72. *Сыҭсадгьыл ду сызкәыхшоу!* Кәарсантел Адамиа ихәамтоуп. Ианитцеит Б.П. Цьанашьиа. Иаагоуп: Шьынкәба, 1959. Ад. 44–45.

73. *Баша шәмыхәан!..* Платон Кыласониа ихәамтоуп. Иаагоуп: Кыласониа, 1990. Ад. 13.

74. *Сыҭсадгьыл*. Платон Кыласониа ихәамтоуп. Ианитцеит Б.У. Шьынкәба. Иаагоуп: Шьынкәба, 1959. Ад. 56.

75. *Афырхаца Махаз*. Платон Кыласониа ихәамтоуп. Иаагоуп: Кортуа, 1956. Ад. 66.

76. *Аҭынц еибашьра*. Алиас Гәынба ихәамтоуп. Ианитцеит К.С. Шьакрыл. Иаагоуп: Шьынкәба, 1959. Ад. 46.

77. *Афырхаца*. Алиас Гәынба ихәамтоуп. Ианитцеит К.С. Шьакрыл. Иаагоуп: Шьынкәба, 1959. Ад. 48.

78. *Аҭырфь*. Платон Кыласониа ихәамтоуп. Иаагоуп: Кыласониа, 1990. Ад. 18.

79. *Қаазым Агрба иашәа*. Кәарсантел Адамиа ихәамтоуп. Ианитцеит Б.П. Цьанашьиа. Иаагоуп: Шьынкәба, 1959. Ад. 49.

80. *Аргәын Цьат иашәа* (1). Арда Жьыҭхәа илхәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәафәаниа. Агитара иацхәоу ари ашәа зызку Аҭынцтәылатә Еибашьра Ду (1941–1945 шш.) иалахәыз аҭырфь Аргәын Цьат иоуп. Иаагоуп: Кәафәаниа, 2013а. Ад. 202–203. Арда Жьыҭхәа илынәгзәмтаны арака икыҭхьу ашәа атексткәа рыфбагы (№№107–108) рәиамтәк иаварианткәоуп. Иага ус акәзаргы, атексткәа ирымоу акык-фбак аифгарақәа ххәфь иаганы, урт рыфвариантгы ркыҭхьра алшоны ихаҭхьазеит.

81. *Аргәын Цьат иашәа* (2). Арда Жьыҭхәа илхәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәафәаниа. Ашәа агитара иацхәоуп. Иаагоуп: Кәафәаниа, 2013а. Ад. 203–205.

82. *Ахәса рыхьзырхәага*. Алиас Гәынба ихәамтоуп. Ианитцеит К.С. Шьакрыл. Иаагоуп: Шьынкәба, 1959. Ад. 50.

83. *Хамс иашәа*. Тышькәа Сычынаа ихәамтоуп. Ианитцеит Б.У. Шьынкәба. Иаагоуп: Шьынкәба, 1959. Ад. 51.

84. *Ахьзыртәра*. Платон Кыласониа ихәамтоуп. Ианитцеит Б.У. Шьынкәба. Иаагоуп: Шьынкәба, 1959. Ад. 53.

85. *Иддырkit «анамаз»*. Платон Кыласониа ихәамтоуп. Иаагоуп: Кыласониа, 1990. Ад. 18.

86. *Ахьзыртәра*. Платон Кыласониа ихәамтоуп. Ианитцеит Б.У. Шьынкәба. Иаагоуп: Шьынкәба, 1959. Ад. 55.

87. *Ахьзыртәра*. Платон Кыласониа ихәамтоуп. Ианитцеит Б.У. Шьынкәба 1948 шыкәсазы. Иаагоуп: Шьынкәба, 1959. Ад. 56.

88. *Аиааира амш*. Кәарсантел Адамиа ихәамтоуп. Ианитцеит А.Е. Лашәриа. Иаагоуп: Шьынкәба, 1959. Ад. 57.

III. Аҭынцтәыла еибашьра ду (1941–1945 шш.) ашьтахьтәи жәлар рпоезиа

89. *Аколхоз иазку ашәа*. Қәеиза Кәытцниаҭхәа илхәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәафәаниа. Иаагоуп: Кәафәаниа, 2013а. Ад. 196–197.

90. *Аҭараа рколхоз иазку ашәа*. Қәеиза Кәытцниаҭхәа илхәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәафәаниа. Иаагоуп: Кәафәаниа, 2013а. Ад. 197–199.

91. *Ажәытә аамтә иазку ашәа*. Қәеиза Кәытцниаҥҥа илхәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәафәаниа. Иаагоуп: Кәафәаниа, 2013а. Ад. 199–202.
92. *Айлаҳыстә ҥсы цәгъа* (1). Датикәа Гәыцъуа илхәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәафәаниа. Иаагоуп: Кәафәаниа, 2013а. Ад. 206.
93. *Гәыцъуа Разан* (2). Қарбеи Касланзиа илхәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәафәаниа. Иаагоуп: Кәафәаниа, 2013а. Ад. 206–207.
94. *Сара сыблет*. Машъа Касланзиаҥҥа илхәамтоуп. Иаагоуп: Касланзиа, 2000. Ад. 96.
95. *Кара ихара*. Платон Кыласониа илхәамтоуп. Иаагоуп: Кыласониа, 1990. Ад. 54–55.
96. *Аканчаазаф Машъа* (1). Платон Кыласониа илхәамтоуп. Иаагоуп: Кортуа, 1956. Ад. 71.
97. *Аби аҥҥаи* (2). Платон Кыласониа илхәамтоуп. Иаагоуп: Кортуа, 1956. Ад. 79.
98. *Ачаиҥыхы Зина*. Платон Кыласониа илхәамтоуп. Ианитцеит Б.У. Шьынкәба. Иаагоуп: Шьынкәба, 1959. Ад. 75.
99. *Ачаиҥыхы*. Иасон Цьапуа илхәамтоуп. Иаагоуп: Цьапуа, 2003. Ад. 36–37.
100. *Ачаиҥыхыцәа рашәа*. Ахкы илхәеит Тана Самҥал-иҥа Отырба, идырғызит Мақсим Владимир-иҥа Миқааи Роман Рауф-иҥа Отырбеи. Иаагоуп: Шамба, 2010. Ад. 100–102.
101. *Қәыцмахан*. Қәеиза Кәытцниаҥҥа илхәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәафәаниа. Иаагоуп: Кәафәаниа, 2013а. Ад. 205–206.
102. *Афжәфы ихәау ашәа*. Қәеиза Кәытцниаҥҥа илхәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәафәаниа. Иаагоуп: Кәафәаниа, 2013а, ад. 209–211.
103. *Абафдан изы ашәа*. Мышъа Қәычбериа илхәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәафәаниа 17. 07. 1990 шықәсазы Очамчыра ақалақь аҥы.
104. *Амашына ныкәцафы*. Қарбеи Касланзиа илхәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәафәаниа. Иаагоуп: Кәафәаниа, 2013а. Ад. 207–208.
105. *Уажәтәи аамтәи ахәыцкәеи*. Машъа Касланзиаҥҥа илхәамтоуп. Иаагоуп: Касланзиа, 2000. Ад. 100.
106. *Хтәылаҥы*. Платон Кыласониа илхәамтоуп. Ианитцеит С.Л. Зыхәба. Иаагоуп: Аҥсны, 1960, июль 22.
107. *Аҥсхәра*. Қарбеи Касланзиа илхәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәафәаниа. Иаагоуп: Кәафәаниа, 2013а. Ад. 208–209.

108. *Аҥсны ашәа*. Платон Кыласониа илхәамтоуп. Иаагоуп: Аҥсны, 1979, октябрь 23.
109. *Сыҥсадгъыл*. Платон Кыласониа илхәамтоуп. Иаагоуп: Кыласониа, 1990. Ад. 39–40.
110. *Иудкыл сашәа*. Платон Кыласониа илхәамтоуп. Иаагоуп: Кыласониа, 1990. Ад. 43.
111. *Аҥсынтәыла мра зәаҥхастәу*. Платон Кыласониа илхәамтоуп. Иаагоуп: Кыласониа, 1990. Ад. 22.
112. *Аҥсны ҥица*. Платон Кыласониа илхәамтоуп. Иаагоуп: Кортуа, 1956. Ад. 78.
113. *Аныхәа ноиабр быжъба*. Платон Кыласониа илхәамтоуп. Иаагоуп: Кыласониа, 1990. Ад. 47–48.
114. *Ишҥабзиоу*. Платон Кыласониа илхәамтоуп. Иаагоуп: Кыласониа, 1990. Ад. 47–48.

IV. Асовет мчра аамтәзтәи аҥаҥыцтә жәабжъкәеи алафкәеи

115. *Сталин Аҥсны дшабрагъуаз*. Аполлон Нестор-иҥа Думаа илхәамтоуп, диит 1942 шықәсазы Очамчыра араион, Тхына ақытан. Иаагоуп: Думаа 2015. Ад. 77–85.
116. *Атәи ацә давазкыз*. Евдокиа Мурат-иҥа Тарба илхәамтоуп, диит 1934 шықәсазы. Ианитцеит В.А. Кәафәаниа. Иаагоуп: Кәафәаниа, 2013б. Ад. 428–429.
117. *«Убри акәын иуасхәоз!..»* Алтыкә Қәат-иҥа Бжъаниа илхәамтоуп, диит 1890 шықәсазы. Ианитцеит В.А. Кәафәаниа 10. 07. 1984 шықәсазы Очамчыра араион, Тамшь ақытан.
118. *Къараз*. Миха Аншба илхәамтоуп. Ианитцеит А.А. Аншба. Иаагоуп: Цьапуа, 1995. Ад. 95–96.
119. *Махари Къафәса*. Тедор Ткьабчаа илхәамтоуп. Ианитцеит К.С. Шьакрыл. Иаагоуп: Шьакрыл, 1989. Ад. 219–221.
120. *Ткәарчал арацәа шаадырҥшыз*. Шьалодиа Қача-иҥа Басариа илхәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәафәаниа. Иаагоуп: Кәафәаниа, 2013б. Ад. 425–428.
121. *Лыхны аколхоз шықалаз*. Миха Аншба илхәамтоуп. Ианитцеит А.А. Аншба. Иаагоуп: Цьапуа, 1995. Ад. 96–97.
122. *«Убырт рфызцәа ахацәа калазом...»*. Кьамшышь Гәарамиа илхәамтоуп. Иаагоуп: Кәафәаниа, 2013б. Ад. 438–439.

123. *Аццакра еснагъ иеим*. Ардашь Аѳзба ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәафәания. Иаагоуп: Кәафәания, 2008. Ад. 180–183.

124. *Лакәаба дзыхъаз*. Фыка Дбар ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәафәания. Иаагоуп: Кәафәания, 2013б. Ад. 433–434.

125. *Лакәабеи, Сталини, егыртџи*. Ладиа Цъагъшьба ихәамтоуп, диит 1914 шықәсазы. Ианитцеит В.А. Кәафәания. Иаагоуп: Кәафәания, 2013б. Ад. 434–437.

126. *Барцыц Басиатџи ичеицъыка иабзоурахаз*. Сафарбеи Шамел-иџа Барцыц ихәамтоуп, диит 1940 шытәсазы. Ианитцеит С.Л. Зыхәба 17. 09. 1998 шықәсазы Гәдоутә араион, Блабырхәа ақытан. Рапхъаза акәны акыпхъ абыт.

127. *Лакәаба Барцыцаа хъы*. Как Есыф-иџа Барцыц илхәамтоуп, диит 1916 шықәсазы. Ианитцеит В.А. Кәафәания. Иаагоуп: Кәафәания, 2013б. Ад. 439–441. Иаагоуп: Кәафәания, 2013б. Ад. 439–441.

128. *Алакәаба илакә*. Смаил Барцыц ихәамтоуп. Ианитцеит К.С. Шьакрыл. Иаагоуп: Шьакрыл, 1989. Ад. 35–40.

129. *Зегъ реиџа илашоуп, иџхоуп хамра*. Ашәба Хәцъарат ихәамтоуп. Ианитцеит И.Е. Кортуа. Иаагоуп: Кортуа, 1956. Ад. 104–105.

130. *Кәчыц Цьота дшеикәирхаз*. Валұшьа Уанчка-иџа Кәафәания ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәафәания. Иаагоуп: Кәафәания, 2013б. Ад. 430–431.

131. *Ахатәы бызшәа*. Фыка Дбар ихәамтоуп, 84 шықәса ихытцуан. Ианитцеит В.А. Кәафәания. Иаагоуп: Кәафәания, 2013б. Ад. 431–433.

132. *Къынтышәи аиџабыреи еибырхәаз*. Валикәа Нестор-иџа Кация ихәамтоуп, диит 1923 шықәсазы. Ианитцеит В.А. Кәафәания. Иаагоуп: Кәафәания, 2013б. Ад. 429–430.

133. *Къынтышәи Мыстафеи Тхынаа рымџакайарафы «ширыц-храаз»*. Артиом Цъалафәания ихәамтоуп, диит 1904 шықәсазы. Ианитцеит В.Б. Агрба 1973 шықәсазы Очамчыра араион, Кәтол ақытан. Иханахәо рацәоуп акнытә, абрака иаахгоит атекст анызтаз атцарауаџ иазгәтақәа: «Аџсны рапхъаза аколлективизация напы анадыркыз акәын. Цъара-цъара аколнхарақәагы еиџыркаахъан. Аџсны араионкәа реиџабыра хыхъынтәи ироуаз ақәтцарақәа ирықәныкәауа, ахъз алахгоит хәа, ианхдыркәацәоз рацәан. Аколнхарақәа иаамтамкәа, мчыла еиџыркаарц иалагон. Ашантаж

рхы иархәаны, изтахызгъы изтахымызгъы аколнхарақәа иры-лартцон. Анхацәа рырахә-рышәахә, амыругақәа инамцхәны иры-мырхуан. Ари аџыза аус анхацәа ацәымџра рызнартцысуан азакәан џыц ахъ. Насгъы, нхарала-нтцырала инагаз, ацъаус иацәымаашьакәа ихандеиуаз, инхаз-интцыз анхацәа, змахәџала мал џытк зырхаз, зхи зтаацәеи зызныкәгартә икәз зегъы рыбжы рымырхуан шәкәылакцәоуп хәа. Аџстазаареи ахәынтқарра аполитика џыци рапхъа икәнаргылоз азтцарақәа цкәа ирзымхәыцкәа, ишәа-иза игәамтазакәа, акариеразы, зхатәы интерескәа ирышътаз ауаа аус анџхастартәуаз ыкан. Ас еиџш аус хыхъынтә амџаџгара азакәан џыц зцәымџнатәуаз рхыпхъазарагъы иазнархәуан».

134. *Абза ицәыуара*. Артиом Цъалафәания ихәамтоуп. Ианитцеит В.Б. Агрба 1973 шықәсазы Очамчыра араион, Кәтол ақытан. Уажәада акыпхъ амбазацт.

135. *Шьахан иеадеи аиџабыреи*. Цицка Иуана-иџа Амчба-Ашәба илхәамтоуп, диит 1923 шықәсазы. Ианитцеит В.А. Кәафәания. Иаагоуп: Кәафәания, 2013б. Ад. 430.

136. *Аеада еадоуп, аха...* Григори Хәгәышь ихәамтоуп, диит 1917 шықәсазы. Ианитцеит А.П. Какоба 9. 07. 1991 шықәсазы Гагра араион, Бзып ақытан. Рапхъаза акәны акыпхъ абыт.

137. *Абасгъы калахъеит*. Спирдон Шьыкәа-иџа Лашәриа ихәамтоуп, диит 1930 шықәсазы. Ианитцеит В.А. Кәафәания 27. 08. 1996 шықәсазы Очамчыра араион, Кәтол ақытан. Рапхъаза акәны акыпхъ абыт.

138. *1937-тәи ашықәс*. Спирдон Шьыкәа-иџа Лашәриа ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәафәания. Иаагоуп: Кәафәания, 2013б. Ад. 429.

139. *Амедал кыдцкәауап*. Спирдон Шьыкәа-иџа Лашәриа ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәафәания 27. 08. 1996 шықәсазы Очамчыра араион, Кәтол ақытан. Рапхъаза акәны акыпхъ абыт.

140. *«Иабахысшьри?...»*. Спирдон Шьыкәа-иџа Лашәриа. Ианитцеит В.А. Кәафәания. Иаагоуп: Кәафәания, 2013б. Ад. 429.

141. *«Вольно!...»*. Махаз Къарантыхә-иџа Цъызба ихәамтоуп, диит 1912 шықәсазы. Ианитцеит В.А. Кәафәания 30. 06. 1997 шықәсазы Очамчыра араион, Цъгьарда ақытан. Рапхъаза акәны акыпхъ абыт.

142. *Аамтәа цәгъа*. Махаз Къарантыхә-иџа Цъызба ихәамтоуп.

Ианитцеит В.А. Кәәғәәния 30. 06. 1997 шықәсазы Очамчыра араион, Цыгъарда ақытан. Иаагоуп: Кәәғәәния, 2013б. Ад. 442.

143. *Абга ака́аа ззахамйаз*. Аполлон Нестор-иҭа Думаа ихәамтоуп. Иаагоуп: Думаа 2015. Ад. 39–41.

144. *Аҭечкакайаф ддиректорызаарын*. Аполлон Нестор-иҭа Думаа ихәамтоуп. Иаагоуп: Думаа 2015. Ад. 98–99.

145. *«Аҭараҭхьазара дзаламгеит...»*. Рауль Ремиз-иҭа Багаҭшь ихәамтоуп, диит 1945 шықәсазы. Ианитцеит В.А. Кәәғәәния. Иаагоуп: Кәәғәәния, 2013б. Ад. 441.

146. *Акыз ашәа азхәараха...* Аполлон Нестор-иҭа Думаа ихәамтоуп. Иаагоуп: Думаа 2015. Ад. 37–38.

147. *«Беыркьантазны бағума?...»*. Махаз Кьарантыхә-иҭа Цыгъба ихәамтоуп, диит 1912 шықәсазы. Ианитцеит В.А. Кәәғәәния. Иаагоуп: Кәәғәәния, 2013б. Ад. 442.

148. *«Газарак каумйан...»*. Мақытат Шач-иҭа Барцыц ихәамтоуп, диит 1902 шықәсазы. Ианитцеит В.А. Кәәғәәния 29. 06. 1991 шықәсазы Гагра араион, Бзыҭта ақытан. Рацхьаза акәны акьыцхь абоит.

149. *Иҭаркыз игәтыха*. Мақытат Шач-иҭа Барцыц ихәамтоуп, диит 1902 шықәсазы. Ианитцеит В.А. Кәәғәәния. Иаагоуп: Кәәғәәния, 2013б. Ад. 442.

150. *«Санхәа лҭы акны дықәуп...»*. Аслан (Хымпыкә) Хәуд-иҭа Сангәлиа ихәамтоуп, диит 1956 шықәсазы. Ианитцеит Б.Кә. Аәзба 15. 09. 2014 шықәсазы Гәдоута араион, Абҭархыкә ақытан. Уажәада акьыҭхь амбацт.

151. *«Ленин дышҭаҭси!..»* Едик Баз-иҭа Субелиани ихәамтоуп, диит 1949 шықәсазы. Ианитцеит В.А. Кәәғәәния. Иаагоуп: Кәәғәәния, 2013б. Ад. 443.

152. *Махаз дзыхдыркьаз*. Бақыр Кәчыр-иҭа Қапба ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәәғәәния. Иаагоуп: Кәәғәәния, 2013б. Ад. 443.

153. *Аферма-ла*. Платон Кьиласониа ихәамтоуп. Иаагоуп: Кьиласониа, 1990. Ад. 57–58.

154. *«Аиҳабыра схайгылонда!..»* Руслан Григори-иҭа Чхамалиа ихәамтоуп, диит 1961 шықәсазы. Ианитцеит В.А. Кәәғәәния 17. 05. 1996 шықәсазы Очамчыра араион, Гәыҭ ақытан. Иаагоуп: Кәәғәәния, 2013б. Ад. 371.

155. *Абригадири Махазы еибырхәаз*. Бақыр Кәчыр-иҭа Қапба ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәәғәәния 30. 06. 1997 шықәсазы Очамчыра араион Цыгъарда ақытан. Иаагоуп: Кәәғәәния, 2013б. Ад. 337.

156. *Махаз дайамхеит*. Бақыр Кәчыр-иҭа Қапба ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәәғәәния 30. 06. 1997 шықәсазы Очамчыра араион Цыгъарда ақытан. Иаагоуп: Кәәғәәния, 2013б. Ад. 328.

157. *Ачара дахатәаз цьызышәаз*. Аполлон Нестор-иҭа Думаа ихәамтоуп. Иаагоуп: Думаа 2015. Ад. 58–60.

158. *Антон икшаишәа*. Аполлон Нестор-иҭа Думаа ихәамтоуп. Иаагоуп: Думаа 2015. Ад. 47–48.

159. *«Зынза изхар алиоит...»*. Аполлон Нестор-иҭа Думаа ихәамтоуп. Иаагоуп: Думаа 2015. Ад. 51–52.

Асовет мчра ашьтахьтәи жәлар рҭаҭыцтә рҭеиамтқәә

I. Аҭсны Ацьынцьтәылатә еибашьраантәи жәлар рпоезиа

160. *«Акәты ашьыга, ашьапхыц иҭнахит»*. Аполлон Нестор-иҭа Думаа ихәамтоуп. Иаагоуп: Думаа 2015. Ад. 100–104.

161. *Хәибашьцәа шәахь*. Иасон Цьапуа иаҭҭамтоуп. Иаагоуп: Цьапуа, 2003. Ад. 38–39.

162. *Ахацәа рахь*. «Ашьоуфы» хәа хьызышәарас ишьтызхы азәы иаҭҭамтоуп. Иаагоуп: Аҭсны, 17. 10. 1992 ш.

163. *Шәнеибац!* Оҭар Цьоцәа-иҭа Ферзба инаҭамтоуп. Ианитцеит Б.Кә. Аәзба. Иаагоуп: Алашара, 2012. № 5. Ад. 187–188.

164. *Аиааирашәа*. Аибашьраан ииз ашәоуп. Ажәакәаҭы амузыкаҭы этәу Нодар Кәарчиа иоуп. Арҭеиамтә шаҭҭахазтәкәа ажәлар ирылатәеит. Иаагоуп: Чуреи, 2014. Ад. 190–191.

165. *Абаталион «Пақәашь» аибашьцәа рашәа*. Аибашьра иал-иааз ашәоуп. Ажәакәа ифит ацсуа жәлар рмилаттә-хақәитратә кәпара аветеран Заур Гындиа, амузыка ацитцеит Вальтер Пачлиа. Аибашьраан ацсадгьыл ахьчаоцәа гәышьтыхган, цхьацаган ирзыкалаз ари амузыкатә рҭеиамтә Ацсны ладеи-оадеи хәжәлар ирылатәеит. Атекст хәитеит 16. 05. 2016 шықәсазы Заур Гындиа.

166. *Бьжәфок ҭақәашьаа*. Аибашьра иалиааз ашәоуп. Ажәакәа ифит Заур Гындиа, амузыка ацылтцеит Илона Тәианцәа. Атекст хәитеит 16. 05. 2016 шықәсазы Заур Гындиа.

167. *Аиааира*. Ари ашәа апылтцеит апоет Лиолиа Тәанцәа Ацсны Ацынцтәылатә еибашьра аилашьыкымтаз. Иаарласны арғиамта ажәлар ирылатцәеит, рхатәык еипш ирыдыркылеит. Иаагоуп адокументалтә фильм «Хара ҳаруаа реихабы» акынтә.

168. *Акәа*. «Ашьоуфы» хәа хьызшьарас ишьтызхыз азәы иаҗтамтоуп. Икьыпхьын: Аҗсны, 17. 10. 1992 шықәсазы. Иаагоуп Батал Аәзба ихатә архив акнытә.

169. *Ачечен*. «Ашьоуфы» хәа хьызшьарас ишьтызхыз азәы иаҗтамтоуп. Икьыпхьын: Аҗсны, 20. 10. 1992 шықәсазы. Иаагоуп Батал Аәзба ихатә архив акнытә.

170. *Грозный ақалақь иахыкны*. «Над Грозным городом раскаты...» хәа захьзуари ажәеинраала ифит Аҗсны Ацынцтәылатә еибашьра иалахәыз, аҗсуа дгьыл зхы ақәызтаз аурыс поет, ажурналист Александр Бардодым. Аибашьраан аҗсадгьыл ахьчаөцәа рғаҗхьа згитара кны ашәа гәышьтыхақәа рзызхәоз, милаҗла ичеченыз акомпозитор-ашәахәаө (абард), Аҗсны зәаҗсазтәыз артист Имам Алимсултанов ари ажәеинраала иалихыз ашәа урысшәалагьы аҗсышәалагьы еицеиҗшны ажәлар ирылатцәеит. Арғиамта аҗсшәахь еитеигеит Нодар Цәыцба. Ашәа атекст аагоуп адокументалтә фильм «Хара ҳаруаа реихабы» акнытә.

171. *Ибрагим Науржанов*. Аибашьра иалиааз ашәоуп. Ажәақәа ифит Заур Гындиа, амузыка апылтцеит Илона Тәаниацәа. Атекст ҳаитеит 16. 05. 2016 шықәсазы Заур Гындиа.

172. *Суалҗшьа*. Аҗсуа гвардия аруаө Витали Харания иаҗтамтоуп. Икьыпхьын: Аҗсны, 17. 10. 1992 шықәсазы. Иаагоуп Батал Аәзба ихатә архив акнытә.

173. *Ақьаса*. Аркади Кархалаа иаҗтамтоуп. Иаагоуп: Кархалаа, 2002. Ад. 11–12. Аркади Иасон-иҗа Кархалаа диит 1963 шықәсазы Очамчыра араион Гәыпҗ ақытан. Гәыпҗтәи абжьаратә школ даналга ашьтахь, арра-мшынтә флот акны аррамаҗтура дахысит. 1985–1998 шықәсқәа рзы Очамчыреи Гәыпҗи ркультура аханқәа рғы амузыка аирхәон. Аҗсны Ацынцтәылатә еибашьра далахәын. Аибашьра ашьтахь Аҗсны Аҳазалхьртатә хеилак акны аус иуан. 2002 шықәса, цәыббрамза 25 рзы, Егры азиас аҗшахәағы иматтуратә уалҗшьа шынаигзоздтахеит. А. Кархалаа еицеиҗшны ицааиуан ажәеинраала

аҗтареи уи иалхны ашәа аҗреи. Аибашьраан иаҗтцеит ажәлар ирылатцәаз иакымкәа-иәбамкәа имузыкатә җымтақәа.

174. *Алаҗырзқәа*. Ажәақәеи амузыкаи Аркади Кархалаа иаҗтамтоуп. Иаагоуп: Кархалаа, 2002. Ад. 16.

175. *Ауаҗы дышыит*. Аркади Кархалаа иаҗтамтоуп. Иаагоуп: Кархалаа, 2002. Ад. 19.

176. *64-җык рыҗстазаара*. Аркади Кархалаа иаҗтамтоуп. Иаагоуп: Кархалаа, 2002. Ад. 20.

177. *Егры ахьқәан*. Аркади Кархалаа иаҗтамтоуп. Иаагоуп: Кархалаа, 2002. Ад. 22.

178. *Аҗсны азықәан са стәахазар*. Ари ажәеинраала аҗызтаз хәа дарбоуп Бәада-иҗа Кәат. Икалап, хьызшьаразар. Икьыпхьын: Аҗсны, 5. 11. 1992 шықәсазы. Иаагоуп Батал Аәзба ихатә архив акнытә.

179. *Рада*. Ари ашәа ажәақәеи амузыкаи ифит Аҗсны зхы ақәызтаз аибашьҗы Валери Багәтелиа. Амузыкатә рғиамта лызкуп аибашьрағы аҗацәа гәымбылцьбарала итадырхаз иҗа хәычы Рада. Ашәа атекст аагоуп адокументалтә фильм «Хара ҳаруаа реихабы» акнытә.

180. *Ахәрашәа*. Аҗсны Ацынцтәылатә еибашьраан ииз ари ашәа ажәақәеи амузыкаи аҗтцеит аҗсадгьыл ахьчаө Нодар Кәарҗиа. Ашәа атекст аагоуп адокументалтә фильм «Хара ҳаруаа реихабы» акнытә.

181. *Ахьз-аҗша*. Иасон Цәапуа иаҗтамтоуп. Иаагоуп: Цәапуа, 2003. Ад. 10.

182. *Дфьрхәйоуп, дыҗсзом*. Иасон Цәапуа иаҗтамтоуп. Иаагоуп: Цәапуа, 2003. Ад. 17.

183. *Хоцьандураа – сыуаадураа*. Ацсны Ацынцтәылатә еибашьра аветеран Игор Цәнариа иаҗтамтоуп. Иаагоуп: Бзыпҗ, 21. 04. 1993 ш.

184. *Хәхәра анбаҗьо?* Қарбеи Касланзиа ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәаҗәаниа. Иаагоуп: Кәаҗәаниа, 2013а. Ад. 212–213. Ақыртуа-аҗсуа еибашьрағы итахеит ажәабжьхәаө ицкәынцәа җыцба. Ажәеинраалақәа ирныпшүеит җьара зқәым аб игәырҗа, ихьаа, иара убри аамтазгьы ихәхауеит аоптимизмра згәылжжуа автор-ажәабжьхәаө игәтыхажәагьы:

185. *Хара ҳаруаа реиҳабы*. Ашәа атекст аагоуп адокументалтә фильм «Хара ҳаруаа реиҳабы» аҥнытә.

186. *Хашыцаа Гәыдауҭаа*. Қарбеи Касланзиа ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәафәаниа. Иаагоуп: Кәафәаниа, 2013а. Ад. 215.

187. *Агәыт, «Маугли»*. Қарбеи Касланзиа ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәафәаниа. Иаагоуп: Кәафәаниа, 2013а. Ад. 215.

188. *Ҳаққәынцәа җилтала еибашьуан*. Машьа Касланзиаҗа илхәамтоуп. Иаагоуп: Касланзиа, 2000. Ад. 90–91.

189. *Алеи аҳаирплани*. Нели Маанҗа илхәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәафәаниа. Иаагоуп: Кәафәаниа, 2013а. Ад. 212.

190. *Ан луаз*. Қарбеи Касланзиа ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәафәаниа. Иаагоуп: Кәафәаниа, 2013а. Ад. 213–215.

191. *Итәхаз аибашьы иан*. Аибашьра иалиааз ашәоуп. Ажәақәа ифит Заур Гындиа, амузыка апылтцеит Илона Тәниапха. Атекст хәитеит 16. 05. 2016 шықәсазы Заур Гындиа.

192. *Ишәзымгеит Аҗсынра!* Нели Маанҗа илхәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәафәаниа. 1992–1993 шықәсазы. Аҗсны иҗалаз Аҗынцәтәылатә еибашьра иазкуп ажәеинраала. Иаҗызтәз – изхәаз лоуп. Н. Маанҗа илаҗтамтаны аизга иаҗылоуп еҗырт атекстқәаҗы (№№189, 193), изызкуҗы аҗсуаа ирхыргаз аибашьра ауп. Иаагоуп: Кәафәаниа, 2013а. Ад. 211–212.

193. *Уфашьеит!* Нели Маанҗа илхәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәафәаниа. Иаагоуп: Кәафәаниа, 2013а. Ад. 212.

194. *Аҗсуа җеицәа шәахь!* Тина Степназе илхәамтоуп (Очамчыра араион, Гәып ақыта деиуоуп). Иаагоуп: Ерцахә, 21. 09. 1994 ш.

195. *Аибашьра иалиааз*. Ажәақәеи амузкеи Аркади Кархала иаҗтамтоуп. Иаагоуп: Кархалаа, 2002. Ад. 8–9.

196. *Җсадгьыл змам дхәәны дҗәахуп*. Иасон Цәапуа иаҗтамтоуп. Иаагоуп: Цәапуа, 2003. Ад. 42–43.

197. *Шәыбз андуха*. Иасон Цәапуа иаҗтамтоуп. Иаагоуп: Цәапуа, 2003. Ад. 46–47.

198. *Ишәаузымдыри, ишәа?! Иасон Цәапуа иаҗтамтоуп*. Иаагоуп: Ерцахә, 21. 09. 1994 ш.

199. *Уатапаа хҗеицәа агәымиақәа*. Иасон Цәапуа иаҗтамтоуп. Иаагоуп: Цәапуа, 2003. Ад. 37.

200. *Х-Аҗсны шәахтом шьта уаха!* Иасон Цәапуа иаҗтамтоуп. Иаагоуп: Цәапуа, 2003. Ад. 41–42.

201. *Хәаҗан иҗәаху*. Аркади Кархалаа иаҗтамтоуп. Иаагоуп: Кархалаа, 2002. Ад. 11.

202. *Аибашьы гәымиа амеиахәшыа*. Иасон Цәапуа иаҗтамтоуп. Иаагоуп: Цәапуа, 2003. Ад. 40.

203. *Аҗхәызба ар рыматәа зшәыз*. Ари ашәа аибашьраан иаҗтан, ажәақәа ифит Даур Зантәриа, амузыка – Кәаста Ченгәелиа. Арәиамта ажәлар ирылатәеит, рхатәык еиҗш ирыдыркылеит. Ашәа атекст хәитеит 17. 01. 2015 шықәсазы Кәаста Ченгәелиа.

204. *Аҗсуа амазонкацәа*. Аибашьра иалиааз ашәоуп. Ажәақәа ифит Заур Гындиа, амузыка апылтцеит Медеиа Кәакәаскьырпха. Ашәа атекст хәитеит 16. 05. 2016 шықәсазы Заур Гындиа.

205. *Март8*. Иасон Цәапуа иаҗтамтоуп. Иаагоуп: Цәапуа, 2003. Ад. 43.

206. *Ифызцәа ихьзала иажәахә рхәауеит*. Машьа Касланзиаҗа илхәамтоуп. Иаагоуп: Касланзиа, 2000. Ад. 88–89.

207. *Анцәа, иҳаумырбан!* Аркади Кархалаа иаҗтамтоуп. Иаагоуп: Кархалаа, 2002. Ад. 11.

208. *Заҗа ирласны рус избозе!* Иасон Цәапуа иаҗтамтоуп. Иаагоуп: Цәапуа, 2003. Ад. 45.

209. *Афьрхәйа имра тәшәазом*. Иасон Цәапуа иаҗтамтоуп. Иаагоуп: Цәапуа, 2003. Ад. 43–45.

210. *Ибзиахааит шәыҗсатә!* Иасон Цәапуа иаҗтамтоуп. Иаагоуп: Цәапуа, 2003. Ад. 39.

211. *Җаанбзиала, ашықәс иаиуа!* Иасон Цәапуа иаҗтамтоуп. Иаагоуп: Цәапуа, 2003, ад. 48–49.

212. *Кәачара*. Оҗар Цәоҗа-иҗа Ферзба инағзамтоуп. Ианитцеит Б.Кә. Аҗзба. Иаагоуп: Алашара, 2012. № 5. Ад. 189.

213. *Ақьаҗьариа*. Иаагоуп: Чуреи, 2014. Ад. 194.

II. Аҗсны Аҗынцәтәылатә еибашьраани уи ашьтахьи иҗеиаз аҗаҗыцтә жәабжьқәеи алафқәеи

214. *Бьарк ала халгеит*. Дима Кәытка-иҗа Абҗаҗьаа ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәафәаниа. Иаагоуп: Сузар-иҗа, 1997. Ад. 33.

215. *Аибашыра ишалагаз*. Гиви Камыгә-иҗа Агрба ихәамтоуп. Ианитцеит З.Ць. Цьапуа. Иаагоуп: Цьапуа, 2014. Ад. 18–38.
216. *Нцәара зқәым агәырәа*. Белла Паата-иҗхә Какоба-Кәытцниа илхәамтоуп. Иаагоуп: Алашара, 2013. № 6. Ад. 159–171.
217. *Ихлымзааху агәалашәарақәа*. Илона Аркади-иҗхә Кәытцниа-Цәыцба илхәамтоуп. Иаагоуп: Алашара, 2012. № 6. Ад. 137–153.
218. *Раҗхәтәи авылазқақәа*. Дима Константин-иҗа Арзынба ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәәфәаниа. Иаагоуп: Сузар-иҗа, 1997. Ад. 34–36.
219. *Азмахаа рхабла иатәыз ачкәынцәа*. Иура (Кәытка) Иван-иҗа Шьакрыл ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәәфәаниа. Иаагоуп: Сузар-иҗа, 1997. Ад. 37–38.
220. *Басиатәвич итәчкәым*. Дима Константин-иҗа Арзынба ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәәфәаниа. Иаагоуп: Сузар-иҗа, 1997. Ад. 38–39.
221. «*Сышәаекасыжәуеи?!*». Дима Кәытка-иҗа Абҗацәаа ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәәфәаниа. Иаагоуп: Сузар-иҗа, 1997. Ад. 40.
222. *Аконфедератцәа*. Иура (Кәытка) Иван-иҗа Шьакрыл ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәәфәаниа. Иаагоуп: Сузар-иҗа, 1997. Ад. 40.
223. *Аиашәа иашәа ила дыҗәфәоуп*. Аполлон Нестор-иҗа Думаа ихәамтоуп. Иаагоуп: Думаа 2015. Ад. 116–123.
224. «*Иаххареи?..*». Леонид Басиат-иҗа Арзынба ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәәфәаниа. Иаагоуп: Сузар-иҗа, 1997. Ад. 41.
225. «*Ухынхәы, ухынхәы!*». Леонид Басиат-иҗа Арзынба ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәәфәаниа. Иаагоуп: Сузар-иҗа, 1997. Ад. 41.
226. *Гагратәи ажәылара*. Гиви Камыгә-иҗа Агрба ихәамтоуп. Ианитцеит З.Ць. Цьапуа. Иаагоуп: Цьапуа, 2014. Ад. 80–84.
227. *Гагра ахақәиттәра*. Иура (Кәытка) Иван-иҗа Шьакрыл ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәәфәаниа. Иаагоуп: Сузар-иҗа, 1997. Ад. 41–42.
228. «*Гагра ргеит...*» Хьымца Герашби-иҗа Тәанба ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәәфәаниа. Иаагоуп: Сузар-иҗа, 1997. Ад. 42.
229. «*Ветеран*». Анзор Иван-иҗа Кортуа ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәәфәаниа. Иаагоуп: Сузар-иҗа, 1997. Ад. 42–43.

230. «*Аибашыра цоит!..*» Цьумбер Гәыць-иҗа Лакоиа ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәәфәаниа. Иаагоуп: Сузар-иҗа, 1997. Ад. 43.
231. *Аткәа*. Дима Константин-иҗа Арзынба ихәамтоуп, диит 1955 шықәсазы Гәдоутә араион, Дәрыпшь ақытан. Ианитцеит В.А. Кәәфәаниа 14. 09. 1997 шықәсазы. Иаагоуп: Сузар-иҗа, 1997. Ад. 43–44.
232. *Ақыртәа атҗырәы*. Борис Шоҗа-иҗа Җачлиа ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәәфәаниа. Иаагоуп: Сузар-иҗа, 1997. Ад. 44–46.
233. *Аибашыҗы Арушьан Цьелиа*. Зураб Ахашба ихәамтоуп. Ианитцеит З.Ць. Цьапуа. Иаагоуп: Цьапуа, 1994. Ад. 35–42.
234. *Абык еиҗи иахзыказ Арушьан*. Рамаз Сақаниа ихәамтоуп. Ианитцеит З.Ць. Цьапуа. Иаагоуп: Цьапуа, 1994. Ад. 42–43.
235. *Ииультәи ажәылараан*. Астамыр Цабариа ихәамтоуп. Ианитцеит З.Ць. Цьапуа. Иаагоуп: Цьапуа, 1994. Ад. 43–48.
236. «*Ветерок*» *аибашыцәа*. Лиосик Габуниа ихәамтоуп. Ианитцеит З.Ць. Цьапуа. Иаагоуп: Цьапуа, 1994. Ад. 48–55.
237. *Аҗайахәы*. Борис Шоҗа-иҗа Җачлиа ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәәфәаниа. Иаагоуп: Сузар-иҗа, 1997. Ад. 46.
238. *Акәа алалара*. Гиви Камыгә-иҗа Агрба ихәамтоуп. Ианитцеит З.Ць. Цьапуа. Иаагоуп: Цьапуа, 2014. Ад. 139–146.
239. *Агоспиталь акны*. Дима Кәытка-иҗа Абҗацәаа ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәәфәаниа. Иаагоуп: Сузар-иҗа, 1997. Ад. 46–47.
240. *Аҗа инышь*. Дима Кәытка-иҗа Абҗацәаа ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәәфәаниа. Иаагоуп: Сузар-иҗа, 1997. Ад. 47–48.
241. *Амацәаз итәркыз реиқәырхара*. Гиви Камыгә-иҗа Агрба ихәамтоуп. Ианитцеит З.Ць. Цьапуа. Иаагоуп: Цьапуа, 2014. Ад. 167–172.
242. *Ацәалашәара*. Гиви Камыгә-иҗа Агрба ихәамтоуп. Ианитцеит З.Ць. Цьапуа. Иаагоуп: Цьапуа, 2014. Ад. 172–176.
243. *Витали Смыр идца*. Аслан Иван-иҗа Шьакрыл ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәәфәаниа. Иаагоуп: Сузар-иҗа, 1997. Ад. 48.
244. *Аҗа ибызшәа*. Гиви Камыгә-иҗа Агрба ихәамтоуп. Ианитцеит З.Ць. Цьапуа. Иаагоуп: Цьапуа, 2014. Ад. 62–64.
245. *Ақыртәа генерал*. Борис Шоҗа-иҗа Җачлиа ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәәфәаниа. Иаагоуп: Сузар-иҗа, 1997. Ад. 48–51.

246. *Ахәйараҭы ахацәа иреиҭхаз аҭхәыс*. Аполлон Нестор-иҭа Думаа ихәамтоуп. Иаагоуп: Думаа 2015. Ад. 110–115.

247. *Абжьыуааи ҳареи ҳаикәшәара*. Леонид Басиат-иҭа Арзынба ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәаҭәаниа. Иаагоуп: Сузар-иҭа, 1997. Ад. 51–52.

248. *Егрытәи аҭышәарақәа*. Дима Константин-иҭа Арзынба ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәаҭәаниа. Иаагоуп: Сузар-иҭа, 1997. Ад. 53–54.

249. *Агыруа аграната шимкәыҭаҭжәаз*. Тәанба Руслан Рауф-иҭа ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәаҭәаниа. Иаагоуп: Сузар-иҭа, 1997. Ад. 56.

250. *Дыдрыҭыш-ныха зхарахаз*. Толик Ирод-иҭа Мқәииа ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәаҭәаниа 20. 02. 1992 шықәсазы Очамчыра араион, Кәтол ақытан.

251. *Дырфегь сара исықәыҭәҭәама?* Дима Константин-иҭа Арзынба ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәаҭәаниа. Иаагоуп: Сузар-иҭа, 1997. Ад. 57.

252. *Махаз анышәҭқараҭ ииҭәаз*. Бақьыр Кәчыр-иҭа Қапба ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәаҭәаниа. Иаагоуп: Кәаҭәаниа, 2013б. Ад. 348.

253. *«Уҭаҭа асара сзымариахоит...»* Валери Қас-иҭа Зыхәба ихәамтоуп, диит 1954 шықәсазы. Ианитцеит Б.Кә. Аәзба 15. 09. 2014 шықәсазы Гәдоутә араион, Абҭархықә ақытан. Раҭхьаза акәны акьыҭхь абыит.

254. *«Ихы абақоу?»*. Гиви Иван-иҭа Тцәриа ихәамтоуп, диит 1948 шықәсазы. Ианитцеит В.А. Кәаҭәаниа 17. 07. 1998 шықәсазы Очамчыра араион, Кәтол ақытан. Иаагоуп: Кәаҭәаниа, 2013б. Ад. 349.

255. *Шеварднәзи Китаиааи еибырхәаз*. Толик Ирод-иҭа Мқәииа ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәаҭәаниа. Иаагоуп: Кәаҭәаниа, 2013б. Ад. 349.

256. *Цагераа «рпушка»*. Толик Ирод-иҭа Мқәииа ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәаҭәаниа. Иаагоуп: Кәаҭәаниа, 2013б. Ад. 350.

257. *Цибей СУ-қәеи*. Толик Ирод-иҭа Мқәииа ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәаҭәаниа. Иаагоуп: Кәаҭәаниа, 2013б. Ад. 350.

258. *Мамсыр «иҭи» карқарит*. Кондрат Астамыр-иҭа Кәаҭәаниа

ихәамтоуп. Ианитцеит В.А. Кәаҭәаниа. Иаагоуп: Кәаҭәаниа, 2013б. Ад. 351–352.

259. *«Унан» зысхәо, схазоуп....* Елена Захар-иҭа Аәзба-ҭаҭа илхәамтоуп, диит 1923 шықәсазы Гәдоутә араион, Ачандара ақытан. Иаагоуп: Аламиа, 2009. Ад. 22.

260. *Иссиру ахтыс*. Аполлон Нестор-иҭа Думаа ихәамтоуп. Иаагоуп: Думаа 2015. Ад. 105–109.

261. *Амиш зейиҭирахо еилызкааз*. Аполлон Нестор-иҭа Думаа ихәамтоуп. Иаагоуп: Думаа 2015. Ад. 44–46.

Аццә

262. *Письмо Эдуарду Шеварднадзе*. Иаагоуп агазет «Республика Абхазия» (октябр 23–25, 1992 ш.) ақынтәи. Ажәеинраала зфыз ихьз, ижәла атыҭҭан иатцәоуп «Рядовой абхазского ополчения» хәа. Акьыҭхьымта иацуп аҭхьажәа хәыч: «В нашу редакцию обращаются с просьбами, опубликовать это имеющее хождение среди защитников Абхазии стихотворное послание грузинскому лидеру. Печатаем его как образец фольклора, рожденного народной войной». Иаагоуп Батал Аәзба ихатә архив ақынтәи.

263. *Гимн Кавказа*. Ашәа аҭцоуп Аҭсны Аҭынцәтәылатә еибашьра ашықьымтазы. Аҭсны жәлар ирылатцәаз арәиамтақәа ируакуп. Иаагоуп Кавказ ажәларқәа рконфедерация аибашьраан итнажьуаз агазет «Конфедерация» (1993. № 5. Ииуль 2) ақынтәи.

264. *Хлопцы-украинцы*. Еицырдыруа аурыс ашәа амелодиала еиҭекаау ари ашәа Аҭсны Аҭынцәтәылатә еибашьраан ифит И. Апсылба-Соловейко хәа хьызшьарас измаз азәы. Иаагоуп аибашьраан Аҭсны Атәылахьчара аминисттра итнажьуаз агазет «За наше отечество» (1993 ш. № 4. Ииун 18) ақынтәи.

265. *Гимн конфедератов*. Аҭсны жәлар ирылатцәан иҭоу ашәоуп, иаццан аибашьра анцоз аамтазы. Ажәақәа ифит Аҭсынра зхы ақәызтцәз аурыс поет, ажурналист Александр Бардодым, амузыка – ачечен шәахәафы, Аҭсны зәапсәзтәыз артист Имам Алимсултанов. Атекст аагоуп адокументалтә фильм «Хара ҳаруаа реиҭабы» ақынтәи.

АЛИТЕРАТУРА

1.

Аламиа 2009: Эпоха Ардзинба. Хроника жизни человека, историка, политика / Автор проекта, составление, общая редакция, идея оформления Геннадия Аламиа. Стамбул, 2009.

Аншба, Зыхэба, Салакаиа 1970: Аҧсуа жәлар ражәбжьқәа, рашәақәа / Еикәдыршәеит А.А. Аншба, С.Л. Зыхэба, Ш.Хь. Салакаиа. Ақәа, 1970.

Апхазоу, Лагәлаа, Тхәитцыкә 2013: Апсуа поезиа / Еикәдыршәеит В. Апхазоу, А. Лагәлаа, З. Тхәитцыкә. Ақәа, 2013.

Аәзба 2005: Ахашба М.Л. Атынха. Ө-шәкәыкны. Актәи ашәкәы / Еикәиршәеит, аҧхьажәеи азгәатақәеи ифит У.Ш. Аәзба. Ақәа, 2005.

Аәзба 2012: Аәзба Батал. Асатиреи аиумори хаамтазтәи афольклор аҧны // Алашара. Ақәа, 2012. № 5. Ад. 185–189.

Гәлиа, Бҭажәба 1972: Аҧсуа жәлар рпоезиа / Еикәдыршәеит Д.И. Гәлиа, Хә.С. Бҭажәба. Афбатәи атыжьра материал ҭыцла ихартәааны акьыпхь иазирхиет Хә.С. Бҭажәба. Ақәа, 1972.

Гәлиа 1981: Гәлиа Д. Ифымтақәа реизга. Актәи атом. Ажәеин-раалақәа, апоемақәа. Ақәа, 1981.

Гәлиа 1985: Гәлиа Д. Ифымтақәа реизга. Ахәбатәи атом / Еикәдыршәеит, азгәатақәа рфит Л.П. Чкадуа, Ш.Хь. Салакаиа. Ақәа, 1985.

Гәымба 2007: Гәымба Ражден. Сара сашәа, сара сажәа (Агәала-шәарақәеи егыртәи). Ақәа, 2007.

Думаа 2013: Думаа Аполлон. Ахақәитратә мҭа. Ақәа, 2013.

Думаа 2015: Думаа Аполлон. Апсуеи апсуареи. Ақәа, 2015.

Зыхэба 1981: Зухба С.Л. Апсуа жәлар рҭаҭыцтә рҭеиамта. Еихау атцараиуртақәа рзы артцага шәкәы. Актәи атыжьра. Ақәа, 1981.

Зыхэба 2009: Зухба С.Л. Апсуа жәлар рҭаҭыцтә рҭеиамта. Еихау атцараиуртақәа рзы артцага шәкәы. Ақәа, 2009.

Кархалаа 2002: Кархалаа Аркади. Аҧра шкәакәа. Ажәеин-раалақәа. Ақәа, 2002.

Касланзиаҧхә 2000: Касланзиаҧхә Машьа. Ахалали ахарами. Ахәшәқәа, алакәқәа, ажәеинраалақәа. Ақәа, 2000.

Кыласониа 1990: Кыласониа Платон. Иудкыл Сашәа. Ажәеинраалақәеи, ажәабжьқәеи, ажәаҧҭақәеи / Еикәдыршәеит Платон Бебиа, Иура Коҭониа. Ақәа, 1990.

Кортуа 1956: Аҧсуа жәлар рашәақәеи ражәабжьқәеи / Еикәиршәеит И.Е. Кортуа. Ақәа, 1956.

Кәаҭәаниа 2008а: Аҧсуа жәлар рҭаҭыц рҭеиамта. I атом. (Аҭа ашәақәа. Ақьабзтә поезиа. Атәхәақәа. Абзатаратә поезиа) / Еикәиршәеит, акьыпхь иазирхиет, аҧхьажәеи азгәатақәеи ифит В.А. Кәаҭәаниа. Ақәа, 2008.

Кәаҭәаниа 2008б: Кәаҭәаниа Валентин. Хьзи-ҧшеи змоу амҭа. Астатиақәеи афольклортә нҭамтақәеи. Ақәа, 2008.

Кәаҭәаниа 2013а: Аҧсуа фольклор Ө-шәкәыкны. Актәи ашәкәы: жәлар рпоезиа / Ианитцеит, акьыпхь иазирхиет, аҧхьажәеи азгәатақәеи ацитцеит В.А. Кәаҭәаниа. Ақәа, 2013.

Кәаҭәаниа 2013б: Аҧсуа фольклор Ө-шәкәыкны. Афбатәи ашәкәы: жәлар рыпроза / Ианитцеит, акьыпхь иазирхиет, азгәатақәа ацитцеит В.А. Кәаҭәаниа. Ақәа, 2013.

Куправа 2012: Материалы по истории Абхазии советского периода. ССР Абхазия в первом десятилетии (1921–1931 годы). Деревня. Сельское хозяйство. Сборник документальных материалов. Том I. / Сост. Куправа А.Э. Сухум, 2012.

Лашәриа 2009: Апсуа поезиа антология. XX ашәышықәса / Еикәиршәеит Мушьни Лашәриа. Ақәа – Москва, 2009.

Салакаиа 1967: Салакаиа Ш.Хь. Апсуа советтә фольклор азтаатәкәак // Иахьатәи апсуа қыта. Аетнографиатә очеркқәа. Қарт, 1967. Ад. 177–190.

Салакаиа 1975: Аҧсуа жәлар рҭаҭыцтә рҭеиамта. Ахрестоматиа. Еихау атцараиуртақәа рзы артцагатә хархәага / Еикәиршәеит Ш.Хь. Салакаиа. Ақәа, 1975.

Салакаиа 1983: Салакаиа Шоҭа. Апсуа советтә фольклор азтаатәкәак // Салакаиа Шоҭа. Алитературатә хәаақәа. Алитературатә-критикатә статиақәеи атҭаамтақәеи. Ақәа, 1983. Ад. 266–282.

Сузар-иҧа 1997: Сузар-иҧа Валентин. Ахахә ахьышьтоу ихантоуп (Иахьысыз аибашьра адакьақәа). Ақәа, 1997.

Чуреи 2014: Чуреи Д.А. Из песенно-инструментальной традиции абхазов (авторские рассуждения, нотный материал, статьи, письма, воспоминания). Сухум, 2014.

Шамба 2010: Шамба И.С. Аҧсуа жәлар рашәақәеи афольклорист иазгәатақәеи. Ақәа, 2010.

Шьякырл 1970: Маадан Сақаниа ихамтақа / Еикәиршәеит К.С. Шьякырл. Акәа, 1970.

Шьякырл 1989: Итамбазо жәлар рзыхь. Жәлар рғапыцтә хәамтақа / Ианитцеит, аус адиулеит, еикәиршәеит. К.С. Шьякырл. Акәа, 1989.

Шьынқәба 1959: Аҕсуа жәлар рпоезиа / Еикәиршәеит Б.У. Шьынқәба. Акәа, 1959.

Шьынқәба 1951: Шьынқәба Б.У. Аҕсуа жәлар рпоезиа иазкны // Аҕсуа институт ардыррақа. XXIV атыжымта. Акәа, 1951. Ад. 99–124.

Шьынқәба 1990: Шьынқәба Б.У. Ахьыртәаттә (Аҕсуа жәлар рғапыцтә хәамтақәеи ретнографиатә бзара иадхәалоу аматериалқәеи). Акәа, 1990.

Цьапуа 1994: Цьапуа З.Ць. Уатаҕ-хәычы инаркны Гәымыстанза. Аибашьџи аибашьцәа ражәабжьқәеи. Акәа, 1994.

Цьапуа 1995: Аҕсуаа рфольклор (Артур Аншба иантамтақа) / Еикәиршәеит, аҕхьажәеи, атекстқәа разгәатақәеи рарбагақәеи иџит З.Ць. Цьапуа. Акәа, 1995.

Цьапуа 2001: Аҕсуаа рфольклор заатәи антамтақа (А.Н. Генко инапылафырақаа рахьтә) / Еикәиршәеит, аҕхьажәеи акомментариакәеи иџит Цьапуа З.Ць. Акәа, 2001.

Цьапуа 2003: Цьапуа Иасон. Сҕахәы. Ажәеинраалақәеи аитагақәеи / Еикәиршәеит Цьапуа З.Ць. Акәа, 2003.

Цьапуа 2013: Цьапуа З.Ць. Аҕсны ахақәитратә еибашьра ағапыцтә традиция // Алашара. № 6. 2013. Ад. 139–144.

Цьапуа 2014: Аибашьра ахроникат. Аинрал Гиви Агрба иғапыцтә гәалашәарақаа / Амагнитолента ианитцеит, аредакция азиуит, аҕхьажәа иџит Цьапуа З.Ць.

2.

Аншба, Зухба 1983: Абхазская народная поэзия. Перевел Н. Гребнев / Составление и комментарии А.А. Аншбы, С.Л. Зухбы Сухум, 1983.

А Х Қ Ә А

Асовет мчра аамтазтәи жәлар рғапыцтә рҕиамтақаа

I. 20–30-тәи ашықәсқәа раантәи жәлар рпоезиа

1. Кьаразаа рашәа (1)	34
2. Кьаразаа рашәа (2)	34
3. Асовет мчразы ашәа (1)	35
4. Асовет мчразы ашәа (2)	35
5. Ленин изы ашәа	36
6. Ленин	37
7. Ленин	37
8. Сара сашәа Ленин изы	37
9. Хпартия ду (1).....	38
10. Хпартия ду ахь (2)	38
11. Хара хпартиаз ашәа	38
12. Хара хпартия	40
13. Ауаатәыџса ргәыгырта	40
14. Атынчраз ашәа	41
15. Азеипш нхара ашәа	43
16. Аколнхараз ашәа	43
17. Ашәа	44
18. Хконституциязы ашәа (1)	45
19. Аконституциязы ашәа (2).....	45
20. Аиааира ашәа	46
21. Ашәа азысхәоит аҕыц пстазаара	47
22. Аҕатә ашәа	48
23. џ-нхашьак	50
24. Анхамџа беиара	51
25. Хара бзабаала ханхоит (1)	52
26. Иахьа иубар абри	53
27. Кьарақьан	53
28. Илашаз ақалақь	55
29. Иахьа Акәа зыркакачыз азы	57
30. џыцъа аишьцәа рыгәтыха	58

31. Аидгылара	61
32. Атахмада иашәа	62
33. Гаха иужәра	62
34. Цәахәақәак	63
35. Ашәа схәоит	65
36. Ачаи	66
37. Агеран (1)	66
38. Ахьзыртәра (2)	68
39. Аеафратагалара	70
40. Қыафла аамта	71
41. Аңхыначаиртағы	73
42. Цыгәатан имхурста	74
43. Нуца лашәа	75
44. Нуца лчаирта	75
45. Абригадир Магьд	76
46. Аңықәрей аус қаазтәыз иашәа	76
47. Агәыларә кыдыгәгәала Разан	77
48. Уа, бара Антіца!	79
49. Аашьаф изы ашәа (1)	79
50. Ун – гәыгә (2)	80
51. Хәцшә-ица Бафдан	80
52. Уанхәычыз, сугеигәыргәон	81
53. Амуча	82
54. Изтода уи гәыбған?!	83
55. Зқыркы хазмыртәыз	83
56. Ағацара ақытан	84
57. Асалам	85
58. 70 шықәса	86
59. Шьаратын	86
60. Алатцара ашәа	87
61. Хара хныхәа	87
62. Атынчразы ашәа	88
63. Атынчра	89
64. Агьыч	90
65. Ахьзыртәра	90

66. Ахьзыртәрақәа	92
67. Надиа лмакәан	93
68. Ар Қацшә ашәа азысхәоит	93

II. Аңыңытәылатә Еибашьра Ду (1941–1945 шш.) аантәи жәлар рпоезия

69. Бзиала	95
70. Асовет ар рзы ашәа	96
71. Аңсадгьыл	96
72. Сыңсадгьыл ду сызкәыхшоу	97
73. Баша шәмыгәхәан!	98
74. Сыңсадгьыл	99
75. Афырхатца Махаз	100
76. Аңыңытә еибашьра	101
77. Афырхатца	101
78. Аңырфы	102
79. Қыазым Агрба иашәа	102
80. Аргәын Цьат иашәа (1)	103
81. Аргәын Цьат иашәа (2)	105
82. Ахәса рыхьзырхәага	106
83. Хамс иашәа	107
84. Ахьзыртәра	107
85. Иддыркит «анамаз»	108
86. Ахьзыртәра	108
87. Ахьзыртәра	109
88. Аиааира амш	109

III. Аңыңытәылатә Еибашьра Ду (1941–1945 шш.) ашьтахьтәи жәлар рпоезия

89. Аколхоз иазку ашәа	111
90. Атараа рколхоз иазку ашәа	112
91. Ажәытә аамта иазку ашәа	114
92. Атцлахәыста псыңгәа (1)	117
93. Гәыцьюа Разан (2)	117
94. Сара сыблет	118

95. Кара ихара	118
96. Аканчаазаф Маша	119
97. Аби апхаи	120
98. Ачаифыхфы Зина	120
99. Ачаифыхфы	121
100. Ачаихыхыцэа раша	122
101. Қыцмахан	123
102. Афыжэфы иххаау аша	124
103. Абадан изы аша	126
104. Амашына ныкэцафы	127
105. Уажэтэи аамтеи ахэцқэеи	127
106. Хтэылафы	128
107. Апсхэра	128
108. Апсказы аша	129
109. Сыпсадгыл	130
110. Иудкыл саша	130
111. Апсынтэыла мра зэацхарстоу... ..	131
112. Апсны цшза	131
113. Аныха ноиабр быжьба	131
114. Ишцабзиоу!	132

IV. Асовет мчра аамтазтэи афапыцтэ жэабжьқэеи алаф- қэеи

115. Сталин Апсны дшабрагбуаз	133
116. Атэы ацэ давазкыз	137
117. «Убри акэын иуасхэоз!..»	138
118. Кыраз	138
119. Махари Кыгаэса	140
120. Ткэарчал араца шаадырцшыз	142
121. Лыхны аколхоз шыкалаз	147
122. «Убырт рфызца ахаца калазом...»	148
123. Аццакра еснаг иееим	150
124. Лакэаба дзыкыаз	153
125. Лакэабеи, Сталини, егырти	154
126. Барцыц Басиат ичеицыка иабзоурахаз	158

127. Лакэаба Барцыцаа хэы	159
128. Алакэаба илакэ	162
129. Зегь реиха илашоуп, ицхоуп хамра	166
130. Кэчыц Цьота дшеикэирхаз	168
131. Ахатэы бызша	169
132. Кынтышэи аихабыреи еибырхэаз	171
133. Кынтышэи Мыстафеи Тхынаа рымфаатцарафы «ишрыцхрааз».....	171
134. Абза итэыуара	172
135. Шыханиеадеи аихабыреи	173
136. Аеада еадоуп, аха... ..	173
137. Абасты калахэит	174
138. 1937-тэи ашыкэс	175
139. Амедал кыдцкыауп	175
140. «Иабахышьри?...»	175
141. «Вольно!..»	176
142. Аамта цэга	176
143. Ацчкакатцаф ддиректорзаарын	176
144. Абга акэкаэ захамтаз	177
145. «Ацарапхызара дзаламгеит...»	179
146. Акыз аша азхэараха... ..	180
147. «Беыркыантазны бафума?.....	181
148. «Газарак каумтан...»	181
149. Итаркыз игэтыха	181
150. «Санхэа лэы акны дыкэуп...»	181
151. «Ленин дышцапси!..»	182
152. Махаз дзыхдыркыаз	182
153. Аферма-ла	183
154. «Аихабыра схатгылонда!..»	183
155. Абригадири Махазы еибырхэаз	183
156. Махаз датамхэит	183
157. Ачара дахатэаз цызышыз	184
158. Антон икшашы	185
159. «Зынза изхар алшоит...»	186
160. «Акэты ашыга ашыапхыц итнахит»	187

Асовет мчра ашьтахтэи жэлэр рѣапыцтэ рѣиамтақәа

I. Ацсны Ацынцтэылатэ еибашьра (1992–1993 шш.) аантэи жэлэр рпоезия

161. Хаибашьцәа шәахь	192
162. Ахацәа рахь	193
163. Шәнеибац!	193
164. Аиааиращәа	195
165. Абаталион «Цақәашь» аибашьцәа рашәа	196
166. Быжьык Цақәашьаа	198
167. Аиааира	200
168. Ақәа	201
169. Ачечен	201
170. Грозный ақалақь иахыкны	202
171. Ибрагим Науржанов	203
172. Суалцшәа	205
173. Ақьаса	205
174. Алагырзқәа	206
175. Ауафы дысшьит	207
176. 64-ык рыпстазаара	208
177. Егры ахықәан	208
178. Ацсны азыхәан са стахазар... ..	209
179. Рада	210
180. Ахәрәшәа	211
181. Ахьз-ацша	211
182. Дфырхатцоуп, дыпсзом!	212
183. Хоңандураа – сыуаадураа	212
184. Хәхәра анбағыо?	214
185. Хара харуаа реихабы	215
186. Хашьцәа Гәйдаутәа	215
187. Агәыц «Маугли»	216
188. Хәчкәынцәа пилтала еибашьуан	218
189. Алеи ахаирплани	219
190. Ан луаз	219
191. Итәхаз аибашьфы иан	220

192. Ишәзымгеит Апсынра!	223
193. Уғашьейт!.. ..	223
194. Ацсуа тейцәа шәахь!	223
195. Аибашьра иалиааз.....	224
196. Цсадгьыл змамдхәәены дтәахуп!.....	225
197. Шәыбз андуха... ..	226
198. Ишпаузымдыри, ишпа?!	227
199. Уатапаа хтәицәа агәымшәақәа	228
200. Х-Ацсны шәахтом шыта уаха!	228
201. Хгәатқан итәаху	229
202. Аибашьфы гәымшәа амедиахәшья	229
203. Апхәызба ар рыматәа зшәыз	230
204. Ацсуа амазонкацәа	231
205. Март 8	232
206. Ифызцәа ихьзала иажәахә рхәауейт.....	232
207. Анцәа ихаумырбан!	233
208. Закаирласнырусизбазе!.....	234
209. Афырхатца имра тәшәазом!	234
210. Ибзиахааит шәыпсатә!	236
211. Ғаанбзиала, ашықәс иааиуа!	236
212. Кәачара	237
213. Ақьағыриа	238

II. Ацсны Ацынцтэылатэ еибашьраани уи ашьтахы иҒиаз аҒапыцтэ жәабжьқәеи алафқәеи

214. Бдыарк ала халагейт... ..	239
215. Аибашьра ишалагаз	240
216. Нтәара зқәым агәырәа	241
217. Ихлымзааху агәалашәарақәа	274
218. Рапхәтәи авылазқәа	299
219. Азмахаа рхабла иатәыз ачкәынцәа	302
220. Басиатович итәчкәым	303
221. «Сышпәекасыжьюеи!..»	304
222. Аконфедератцәа.....	305

223. Аиашъа иашъа ила дыгәгәоуп	305
224. «Иаххарей?...»	310
225. «Ухынхәы, ухынхәы!»	311
226. Гагратәи ажәылара	311
227. Гагра ахақәйттәра	314
228. «Гагра ргеит...»	315
229. «Ветеран»	315
230. «Аибашъра цоит...»	315
231. Аткәа	315
232. Ақыртұа апырфы	316
233. Аибашъфы Арушъан Цъелиа.....	316
234. Абык иеипш иахъыказ Арушъан	318
235. Ииультәи ажәылараан	324
236. «Ветерок» аибашъцәа.....	325
237. Ағатцахәы	329
238. Акәа алалара	335
239. Агоспитальакны.....	336
240. Аға инышь	341
241. Амацәаз итаркыз реикәырхара	341
242. Ацәалашәара	342
243. Витали Смыр идта	346
244. Аға ибызшәа	349
245. Ақыртұа генерал	350
246. Ахатцараҕыахацәа иреиғхаз апхәыс	352
247. Абжыгуааи ҳарей ҳаикәшәара	354
248. Егрытәи адышәарақәа	357
249. Агыруа аграната шимкәытцапжәаз	359
250. Дыдрыпшь-ныха зхарахаз	361
251. Дырфегъ сара исыкәгәыгуама?	361
252. Махаз анышәпқарағ иихәаз	362
253. «Удатца асара сзымариахоит...»	362
254. «Ихы абакоу?»	362
255. Шеварндазеи китаиааи еибырхәаз	363
256. Цагераа «рпушка»	363
257. Цибей СУ-қәеи	364

258. Мамсыр «ипш» каркарит	365
259. «Унан» зысхәо, схазоуп... ..	366
260. Иссиру ахтыс	367
261. Амш зеипшрахо еилызкааз	370

АЦЦА

262. Письмо Эдуарду Шеварднадзе	372
263. Гимн Кавказа	374
264. Хлопцы-украинцы	375
265. Гимн Конфедератов	377

Азгәатақәа.....	378
Алигература.....	398

Апсуа жәлар рғаһыцтә рғиамта

12 томкны

11 атом

Ҳаамтазтәи апсуа фольклор

Еиқәдыршәеит Арда Енвер-иҫа Ашәба,
Валентин Астамыр-иҫа Кәағәания

Абхазское народное поэтическое творчество

В 12 томах

11 том

Современный абхазский фольклор

Составители Арда Енверович Ашуба,
Валентин Астамурович Когониа

Атҫыжьратә редактор: Наала Барцыц

Атехникатә редактор: Асида Гыцба

Акьыҫхьаы: Королина Бытәба

Акорректор: Наала Барцыц

*Аформат 60х90/16. Атираж 500. Икайда. акъ.25, 75
Аҕайаҥка №34.*

*Аҕсны Ахдынҥарра
АУН «Акыпхъ Аоны»
ақ. Акаа, Ешба, 168.*

2. Аҕсуа фольклор 11 атом	23. Аҕсуа фольклор 11 атом
3. Аҕсуа фольклор 11 атом	24. Аҕсуа фольклор 11 атом
4. Аҕсуа фольклор 11 атом	25. Аҕсуа фольклор 11 атом
5. Аҕсуа фольклор 11 атом	26. Аҕсуа фольклор 11 атом
6. Аҕсуа фольклор 11 атом	
7. Аҕсуа фольклор 11 атом	
8. Аҕсуа фольклор 11 атом	
9. Аҕсуа фольклор 11 атом	
10. Аҕсуа фольклор 11 атом	
11. Аҕсуа фольклор 11 атом	
12. Аҕсуа фольклор 11 атом	
13. Аҕсуа фольклор 11 атом	
14. Аҕсуа фольклор 11 атом	
15. Аҕсуа фольклор 11 атом	
16. Аҕсуа фольклор 11 атом	
17. Аҕсуа фольклор 11 атом	
18. Аҕсуа фольклор 11 атом	
19. Аҕсуа фольклор 11 атом	
20. Аҕсуа фольклор 11 атом	
21. Аҕсуа фольклор 11 атом	
22. Аҕсуа фольклор 11 атом	